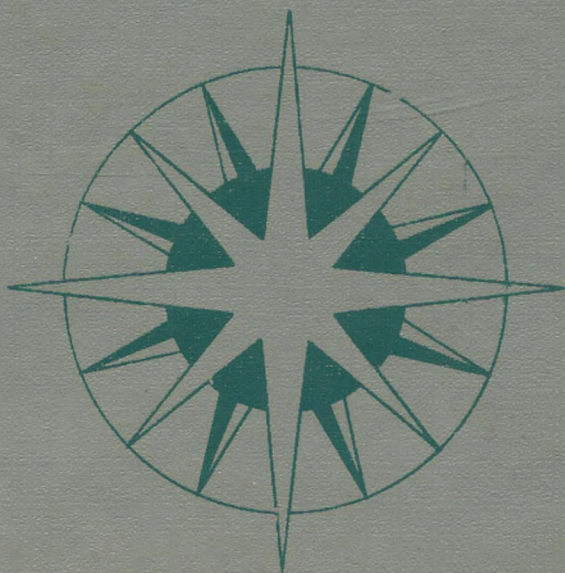

З. Я. АНДРЫЕЎСКАЯ
І. П. ГАЛАЙ

РУСКА-
БЕЛАРУСКІ
ФІЗІКА-
ГЕАГРАФІЧНЫ
СЛОЎНІК

З. Я. АНДРЫЕЎСКАЯ

І. П. ГАЛАЙ

РУСКА-
БЕЛАРУСКІ
ФІЗІКА-
ГЕАГРАФІЧНЫ
СЛОЎНІК

МІНСК «НАРОДНАЯ АСВЕТА» 1994

ББК 26.82я2

А 66

УДК 087.5:911.2 (038) = 82 = 826

Андрыеўская З. Я., Галай І. П.

А 66 Руска-беларускі фізіка-геаграфічны слоўнік.—
Мн.: Нар. асвета, 1994.— 367 с.
ISBN 985-03-0054-X.

Вывучэнне геаграфіі на беларускай мове ўскладняецца з-за адсутнасці літаратуры, якая дапамагла б засвоіць геаграфічныя тэрміны. Дадзены слоўнік запоўніць гэты прабел.

Адрасуецца школьнікам, а таксама ўсім, хто вывучае геаграфію на беларускай мове.

0870500000—083

А _____ 5—94

М 303(03)—94

ББК 26.82я2

ISBN 985-03-0054-X

© З. Я. Андрыеўская, І. П. Галай.
1994

ПРАДМОВА

27 ліпеня 1990 г. Вярхоўным Саветам Беларусі прынята Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Рэспублікі Беларусь, якая адрадзіла яе дзяржаўнасць. Паводле Дэкларацыі, Беларусь — ёсць суверэнная дзяржава, якая ўсталявана на аснове ажыццяўлення беларускай нацыяй яе неад'емнага права на самавызначэнне, дзяржаўнасці беларускай мовы, вяршэнства народа ў вызначэнні свайго лёсу. У жніўні 1991 г. Дэкларацыі нададзены статус канстытуцыйнага закону. 15 сакавіка 1994 г. прынята новая Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, якая зацвердзіла незалежнасць і самастойнасць новай краіны свету. Прыняты Вярхоўным Саветам і законы аб мовах (1990 г.) і адукацыі (1991 г.) у Рэспубліцы Беларусь. Канстытуцыя і законы замацавалі за беларускай мовай статус дзяржаўнай мовы. Згодна з імі ствараецца нацыянальная сістэма адукацыі і выхавання, нацыянальная школа з новым зместам навучання. Беларуская мова павінна быць асноўнай мовай навучання і выхавання ва ўсіх тыпах навучальных устаноў. Адукацыя і выхаванне, паводле Закона аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь, павінны ажыццяўляцца на аснове культурных традыцый і каштоўнасцей беларускага народа, садзейнічаць захаванню і памнажэнню яго інтэлектуальнай уласнасці і культурных каштоўнасцей, фарміраванню і ўмацаванню нацыянальнай свядомасці і забяспечыць авалоданне дзяржаўнай мовай.

Адным з галоўных пытанняў на шляху стварэння нацыянальнай школы, якое патрабуе неадкладнага вырашэння, з'яўляецца распрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі па розных галінах ведаў, выданне тэрміналагічных слоўнікаў. Менавіта гэтым мэтам і служыць прапануемы чытачам руска-беларускі фізіка-геаграфічны слоўнік.

Слоўнік утрымлівае паняцці і тэрміны па фізічнай географіі, картаграфіі, ахове прыроды і сумежных з фізічнай географіяй навуковых дысцыплінах (геалогіі, астраноміі і інш.). Ён з'яўляецца адначасова перакладным і тлумачальным. Тэрміны і паняцці даюцца ў алфавітным парадку наступным чынам: спачатку на рускай мове, затым праз працяжнік іх пераклад на беларускай мове і, нарэшце, тлумачэнне тэрміна ці паняцця. Калі апошнія маюць некалькі значэнняў, то гэтыя значэнні даюцца ў тэксе артыкулаў лічбамі. Напрыклад: Грот — грот, 1) неглыбокая пячора з купалападобнай столлю і шырокім уваходам; 2) значна расшыраная з павышаным скляпеннем частка пячоры пасля вузкага пераходу; 3) ніша ў канцы ледавіковага языка, адкуль выцяка-

юць расталыя воды. Калі тэрмін паўтараецца ў тэксце артыкула, ён абазначаецца толькі пачатковай літарай або пачатковымі літарамі — калі складаецца з некалькіх слоў (напрыклад, абразія — А., вулканічныя астравы — В. а.).

Пры складанні слоўніка выкарыстана наступная літаратура: Аношко В. С., Мееровский А. С. Справочник по мелиоративной географии. Мн., 1981; Быков Б. А. Экологический словарь. Алма-Ата, 1983; Географический энциклопедический словарь. М., 1988; Галай І. П. Сідор С. І. Геаграфічны слоўнік школьніка. Мн., 1986; Малашевич Е. В. Краткий словарь-справочник по охране природы. Мн., 1987; Мелиорация. Энциклопедический справочник. Мн., 1984; Охрана ландшафтов. Толковый словарь. М., 1982; Прох Л. З. Словарь ветров. Л., 1983; Реймерс Н. Ф. Природопользование. Словарь-справочник. М., 1990; Словарь ботанических терминов. Киев, 1984; Энциклопедический словарь географических терминов. М., 1968; Четырехязычный энциклопедический словарь терминов по физической географии. М., 1980; Беларуская савецкая энцыклапедыя (т. 1—12). Мн., 1969—1976 гг.; Энцыклапедыя прыроды Беларусі. Мн., 1983—1986 гг. (т. 1—5); Русско-белорусский словарь (т. 1—2). Мн., 1982; Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (т. 1—5) Мн., 1977—1984 гг.

Слоўнік прызначаны для шырокага кола чытачоў — у першую чаргу для настаўнікаў школ, выкладчыкаў сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў, навукоўцаў, школьнікаў і студэнтаў, усіх тых, хто цікавіцца фізічнай геаграфіяй, прыродазнаўствам і аховай прыроды.

А

Абаза — абаза, моцны паўночна-ўсходні або ўсходні вецер на Ніжнім Дунаі і каля заходніх берагоў Чорнага мора. Іншы раз дасягае сілы шторму. Зімой суправаджаецца буранамі і моцнымі маразамі.

Абиотическая среда — абіятычнае асяроддзе, сілы, з'явы і аб'екты, якія акружаюць жывыя арганізмы і прама не звязаны з імі сваім паходжаннем; частка акаляючага чалавека прыроднага асяроддзя. Знаходзіцца ў цесным адзінстве і ўзаемадзеянні з біятычным асяроддзем.

Абиотические факторы — абіятычныя фактары, фактары нежывой прыроды, якія ўплываюць на жыццё і распаўсюджанне жывых арганізмаў (клімац, салёнасць вады, рэльеф і г. д.).

Абиссаль, абиссальная зона — абісаль, абісальная зона найбольшых марскіх глыбіняў (звыш 2000 м), якая адпавядае ложу акіяна. Характарызуецца адносна слабай рухомасцю вады, пастаянна нізкай тэмпературай, адсутнасцю сонечнага святла, спецыфічнасцю жывёльнага свету (жывёлы сляпыя або маюць вялікія вочы). Раслінныя арганізмы, за выключэннем бактэрый і сапрафітных водарасцей, адсутнічаюць.

Абиссальные отложения, глубоководные отложения — абісальныя адклады, глыбакаводныя адклады, сучасныя і старажытныя марскія і акіянічныя асадкі (пераважна вапняковыя і крамяністыя ілы, чырвоная гліна), якія адкладаюцца на глыбінях звыш 3000—4000 м.

Абиссальные равнины — абісальныя раўніны, глыбакаводныя раўніны, якія развіты ў катлавінах ложка акіяна і ва ўпадзінах пераходнай зоны. Па характару паверхні бываюць плоскімі, узгорыстымі і хвалістымі.

Абляция — абляцыя, памяншэнне масы ледавіка або снежнага покрыва (растанне, выпарэнне, утварэнне айсбергаў, знос снегу ветрам і г. д.).

Аборигены — абарыгены, віды раслін або жывёл, якія ўзніклі або са старажытнага часу існуюць на дадзенай тэрыторыі; часта рэліктавыя.

Абразионная платформа — абразійная платформа, берагавая платформа, паката нахіленая ў бок вадаёма, прыбярэжная частка паверхні дна возера, мора або акіяна, выпрацаваная абразіяй. Участкі А. п. без наносаў называюцца бенчам.

Абразіонная тэраса — абразійная тэраса, берагавая марская або азёрная тэраса абразійнага паходжання.

Абразіонны бераг — абразійны бераг, высокі, круты, адступаючы бераг акіяна, мора, возера, вадасховішча, з развіццём абразійных форм рэльефу, які разбураецца прыбоём. Асноўныя формы рэльефу А. б.: абразійны падводны схіл, або бенч, кліф (берагавы ўступ), які абмяжоўвае берагавую тэрасу з боку сушы, хвалепрыбойная ніша і падводная прыхіленая намытная акумуляцыйная тэраса.

Абразія — абразія, разбурэнне берагоў акіянаў, мораў, азёр і буйных вадасховішчаў пад уздзеяннем хваль і прыбою. А. распаўсюджваецца і на дно вадаёмаў (у акіянах — да 100 м і болей).

Абрего — абрэга, умераны вільготны паўднёва-заходні вецер на паўднёвым захадзе Іспаніі. Суправаджаецца непрацяглым, але моцным дажджом.

Абсалютная вільготнасць — абсалютная вільготнасць, колькасць вадзяной пары, якая ўтрымліваецца ў 1 м^3 паветра ў момант назірання. Выражаецца ў г/м^3 . Узрастае ад полюсаў да экватара. На Беларусі бывае мінімальная зімою (каля $0,1 \text{ г/м}^3$), максімальная летам — да 20 г/м^3 і болей.

Абсалютная вышыня — абсалютная вышыня, вышыня любога пункта зямной паверхні над узроўнем акіяна. Вызначаецца нівеліраваннем. Бывае дадатнай (мясцовасць ляжыць вышэй узроўню акіяна) і адмоўнай (мясцовасць размешчана ніжэй узроўню акіяна, напрыклад у Прыкаспійскай нізіне). А. в. Беларусі вагаецца ад 80 м (Нёманская нізіна) да 345 м (г. Дзяржынская, Мінскае ўзвышша).

Абсалютны возраст горных парод — абсалютны ўзрост горных парод, узрост горных парод, выражаны ў абсалютных адзінках часу (гадах, тысячагоддзях, мільёнах гадоў). Указвае на колькасць гадоў, што прайшлі з часу ўтварэння горнай пароды. Вызначаецца па колькасных суадносінах радыеактыўных элементаў (урану, торыю) і прадуктаў іх распаду (свінцу, гелію, аргону). Радыеактыўны распад элементаў у горных пародах ідзе з пастаяннай скорасцю і не змяняецца пад уздзеяннем знешніх умоў.

Абсалютны максимум — абсалютны максимум, найбольшае значэнне якога-небудзь метэаралагічнага элемента (тэмпературы паветра, атмасфернага ціску і г. д.) за шматгадовы перыяд назіранняў.

Абсалютны мінімум — абсалютны мінімум, найменшае значэнне якога-небудзь метэаралагічнага элемента (тэмпературы паветра, атмасфернага ціску і г. д.) за шматгадовы перыяд назіранняў.

Авал — авал, устойлівы нізавы вецер на атлантычным узбярэжжы Францыі. Дзьме ўверх па далінах рэк: на паўночным захадзе Францыі пераважна з захаду, на паўднёвым усходзе — з паўднёвага ўсходу.

Аўстралійскі муссон — аўстралійскі муссон, вецер, які дзьме летам з акіяна ў бок Аўстралійскага кантынента, а зімой — з кантынента ў бок акіяна. На паўначы Аўстраліі цёплы і вільготны паўночна-за-

ходні А. м. іншы раз пранікае да Квінсленда, а на поўдні халодны паўднёвы А. м.— да Сіднея.

Автрофное озеро — аўтрофнае возера, возера, вада якога забяспечвае населеныя ў ім арганізмы пажыўнымі рэчывамі, якія ўтварыліся ў самім вадаёме.

Автотрофы — аўтатрофы, арганізмы, якія здольны сінтэзаваць з неарганічных рэчываў неабходныя для жыцця арганічныя рэчывы за лік сонечнай энергіі (фотасінтэз) або энергіі хімічных рэакцый (хема-сінтэз). Гэта зялёныя расліны і некаторыя бактэрыі.

Автохоры — аўтахоры, расліны, якія распаўсюджваюцца без садзейнічання знешніх фактараў (раскідаюць насенне, скідаюць плады і г. д.).

Автохтоны — аўтахтоны, 1) у біялогіі — арганізмы, якія ўзніклі ў працэсе эвалюцыі ў дадзенай мясцовасці і жывуць там у цяперашні час (тое ж самае, што абарыгены). Напрыклад, качканос і яхідна ў Аўстраліі; 2) у геалогіі — участкі зямной кары, якія залягаюць пад насунутымі на іх тэктанічнымі пакрывамі — алахтонамі і не маюць значных гарызантальных перамяшчэнняў.

Агроклиматология, сельскохозияйственная климатология — агракліматалогія, сельскагаспадарчая кліматалогія, раздзел кліматалогіі, які вывучае клімат як фактар сельскагаспадарчай вытворчасці.

Агрolandшафты — аграландшафты, антрапагенныя ландшафты з перавагай у іх біятычнай часткі супалак жывых арганізмаў, штучна створаных чалавекам і замяніўшых прыродныя раслінныя і жывёльныя суполкі на большай частцы тэрыторыі. У больш вузкім сэнсе пад А. разумеюць ландшафты, на большай частцы якіх натуральная расліннасць заменена пасевамі і пасадкамі сельскагаспадарчых раслін.

Агрометеорология, сельскохозияйственная метеорология — аграметэаралогія, сельскагаспадарчая метэаралогія, раздзел метэаралогіі, які вывучае метэаралагічныя, кліматычныя і гідралагічныя ўмовы сельскагаспадарчай вытворчасці.

Агрономические руды — агранамічныя руды, горныя пароды, якія служаць сыравінай для атрымання мінеральных угнаенняў (апатыты, фасфарыты, калійныя солі, салетра і інш.), мікраўгнаенняў (утрымліваюць медзь, бор, марганец і інш.) або выкарыстоўваюцца для палепшэння глебы (карбанатныя пароды — для вапнавання глебы; гіпс — для гіпсавання). На Беларусі такія руды — калійныя солі, фасфарыты, даламіт і мел.

Адвекция — адвекцыя, перамяшчэнне паветраных і водных мас у гарызантальным напрамку.

Адвентивные растения — адвентыўныя расліны, заносныя расліны, з'яўленне якіх на дадзенай тэрыторыі не звязана з натуральным развіццём мясцовай флары і з'яўляецца вынікам выпадковага іх пранікнення з воднымі ці паветранымі цячэннямі, жывёламі ці раслінамі, у выніку выпадковага занясення чалавекам. А. р.— адзін з відаў біялагічнага забруджвання асяроддзя.

Адриатическая бора — адрыятычная бара, халодны і моцны (да 60 м/с) паўночны або паўночна-ўсходні вецер, які дзьме з горных перавалаў паміж Альпамі і Дынарскім нагор'ем у бок Адрыятычнага мора. Можа працягвацца ад некалькіх дзён да некалькіх тыдняў А. б. вялікай сілы называюць барацаўя, а малой — барына.

Азиатская депрессия, Южно-Азиатская депрессия — Азіяцкая дэпрэсія, Паўднёва-Азіяцкая дэпрэсія, вобласць паніжанага атмасфернага ціску над Паўднёвай, Заходняй і часткова Цэнтральнай Азіяй з цэнтрам над Іранскім нагор'ем; часцей назіраецца летам. Абумоўлена моцным летнім награваннем мацерыка.

Азиатский антициклон, Сибирский антициклон — Азіяцкі антыцыклон, Сібірскі антыцыклон, вобласць высокага атмасфернага ціску над Паўночнай, Сярэдняй і Цэнтральнай Азіяй; назіраецца галоўным чынам зімой у выніку моцнага ахаладжэння ўнутрымацерыковых раёнаў

Азиатский муссон — азіяцкі мусон, зімовы паўночна-ўсходні і летні паўднёва-заходні мусон на поўначы Індыйскага акіяна.

Азимут — азімут, вугал паміж напрамкам на поўнач і напрамкам на вызначаемы прадмет Вымяраецца па ходу гадзіннікавай стрэлкі ў градусах ад 0 да 360. Адрозніваюць сапраўдны (геаграфічны) А. і магнітны А. Сапраўдны А.— вугал паміж паўночным напрамкам сапраўднага (геаграфічнага) мерыдыяна і напрамкам на вызначаемы прадмет Па картах вымяраюць сапраўдныя А. Магнітны А.— вугал паміж паўночным напрамкам магнітнага мерыдыяна і напрамкам на дадзены прадмет Магнітны А. вызначаецца з дапамогай компаса (паўночны канец магнітнай стрэлкі паказвае паўночны напрамак магнітнага мерыдыяна)

Азональная растительность — азанальная расліннасць, расліннасць, якая не ўтварае самастойнай зоны, аднак сустракаецца як уключэнне сярод занальнай расліннасці (напрыклад, заліўныя лугі і тугайныя зараснікі ў пустынях)

Азональность — азанальнасць, распаўсюджанне якога-небудзь географічнага аб'екта ці з'явы без сувязі з занальнымі асаблівасцямі дадзенай тэрыторыі. Звычайна А. абумоўлена геалагічнай структурай, асаблівасцямі літалогіі, тэктонікі, характарам рэльефу і іншымі эндагеннымі фактарамі. Сумесна з занальнасцю вызначае асноўныя рысы прыроды тых ці іншых рэгіёнаў.

Азональные почвы — азанальныя глебы, глебы са слаба выражанымі рысамі занальнага глебаўтварэння. Часта ўяўляюць сабой пераходныя ўтварэнні паміж глебамі і горнымі пародамі, якія захоўваюць свае ўласцівасці ў розных прыродных зонах (напрыклад, глебы камяністых схілаў і рачных пойм)

Азорский антициклон — Азорскі антыцыклон, субтрапічная вобласць высокага атмасфернага ціску над Атлантычным акіянам з цэнтрам недалёка ад Азорскіх астравоў Асабліва яркая выражана летам.

Айсбергі, ледаыны горы — айсбергі, ледзяныя горы, вялікія глыбы мацерыковага лёду, якія плаваюць у акіяне, моры. Утвараюцца шляхам абломвання канцоў ледавікоў сушы, што спускаюцца ў ваду. Даўжыня А. звычайна да 1,5 км (сустракаюцца да 100 км і больш), вышыня над паверхняй вады 70—100 м (іншы раз да 300 і нават 500 м), асноўная частка ($\frac{5}{6}$) — знаходзіцца пад вадой. А. у Сусветны акіян пастаўляюцца ў асноўным ледавікамі Антарктыды, Грэнландыі, Канадскага Арктычнага архіпелага. Небяспечныя для мараплавання; могуць служыць крыніцай прэснай вады для чалавека.

Аквакультура — аквакультура, прамысловае вырошчванне карысных арганізмаў у водным асяроддзі. Асноўныя аб'екты А. — жывёлы, расліны (даюць амаль 100 % здабываемых вустрыц, звыш 80 % мідый, 30 % марскога грабянька)

Акваторыя — акваторыя, прастора вадаёма або яго частка ў натуральных, штучных або ўмоўных граніцах (напр., А. мора, возера, бухты, порта і г. д.).

Аккліматызация — акліматызацыя, прыстасаванне жывых арганізмаў да новых умоў існавання, у тым ліку да новых біяцэнозаў, а таксама комплекс мерапрыемстваў па рассяленню відаў у новыя месцы жыхарства. А. садзейнічае ўзбагачэнню мясцовай флоры і фауны, але патрабуе дасканаллага навуковага абгрунтавання, інакш здольна нанесці экалагічную і гаспадарчую шкоду.

Акумулятыўныя равніны — акумулятыўныя раўніны, раўніны, створаныя ў выніку працяглага назапашвання асадкавах тоўшчаў у буйных паніжэннях рэльефу (Вялікая Кітайская раўніна, Инда-Гангская, Месапатамская, Паданская нізіны і інш.). Адрозніваюцца А. р.: алювіяльныя (утвораны наносамі і адкладамі рэк), азёрныя (узніклі на месцы былых азёр), ледавіковыя (утвораны наносамі ледавікоў і іх расталых вод) і інш.

Акумулятыўныя формы рэльефа — акумулятыўныя формы рэльефу, формы рэльефу зямной паверхні, якія ўтвараюцца ў выніку назапашвання (аккумуляцыі) марскіх, рачных, азёрных, ледавіковых, золавых і другіх адкладаў, прадуктаў вывяржэння вулканаў (попелу, лаў і інш.) Гэта акумулятыўныя раўніны, марэнныя грады, барханы, камы, друмлины, падводныя берагавыя валы, марскія раўніны і іншыя формы рэльефу

Акумулятыўны бераг — акумулятыўны бераг, наступаючы бераг (акіяна, мора, возера, вадасховішча), складзены наносамі, якія прыносяцца хвалямі і прыбоем.

Акумуляцыя горных парод, осадконакопление — акумуляцыя горных парод, асадканазапашванне, назапашванне рыхлых мінеральных і арганічных адкладаў у буйных паніжэннях рэльефу. Вядзе да ўтварэння асадкавых горных парод і акумулятыўных раўнін. На Беларусі ў антрапагене актыўна адбывалася ледавіковая акумуляцыя, у выніку якой узнік сучасны рэльеф.

Акультурныя ландшафты — акультурныя ландшафты, антрапа-

генныя ландшафты, якія стварыліся ў выніку нерацыянальнага ўмяшання чалавека ў прыроду і страцілі ў сувязі з гэтым здольнасць выконваць функцыі па ўзнаўленню здаровага асяроддзя.

Аласы — аласы, плоскія, акруглай формы паніжэнні на паверхні сушы ад дзесяткаў метраў да некалькіх кіламетраў у дыяметры. Утвараюцца шляхам раставання шматгадовай мерзлаты і прасадкі грунту. Пакрыты лугава-стэпавай расліннасцю, іншы раз маюць астаткавыя азёры. Распаўсюджаны ў Якуціі.

Алеврит — алеўрыт, рыхлая дробнаабломкавая асадкавая парода, якая складаецца з мінеральнага зерня (кварц, палявы шпат, слюда і інш.), памерам 0,01—0,1 мм (па іншых класіфікацыях — 0,005—0,05 мм).

Алеутская депрессія — Алеуцкая дэпрэсія, вобласць нізкага атмасфернага ціску над паўночнай часткай Ціхага акіяна з цэнтрам недалёка ад Алеуцкіх астравоў; назіраецца галоўным чынам зімой.

Аллотрофное возера — алатрофнае возера, возера, вада якога (у адрозненне ад аўтатрофнага возера) атрымлівае ў значнай колькасці біягенныя, мінеральныя і арганічныя рэчывы з вадазбору.

Алахоры — алахоры, расліны, якія распаўсюджаюцца ветрам, вадой, жывёламі або чалавекам і сілай уласнай вагі.

Аллювиальные равнины — алювіяльныя раўніны, раўніны, якія ўтвараюцца ў выніку акумуляцыйнай дзейнасці вялікіх рэк на месцы значных апусканняў зямной кары (Вялікая Кітайская раўніна, Паданская раўніна і інш.). Складзены алювіем магутнасцю ў дзесяткі (радзей — сотні) метраў.

Аллювій, алювиальные отложения — алювій, алювіяльныя адклады, адклады рэчышчавых водных патокаў (рэк, ручаёў). Прадстаўлены пяскамі, супесямі, суглінкамі, глінамі, жвірам, галькай, валунамі. Складаюць поймы і тэрасы рэк, алювіяльныя раўніны.

Алмаз — алмаз, самы цвёрды мінерал, чысты крысталічны вуглярод. Бясколерны або мае сіні, жоўты, буры, чорны колер. З празрыстых бясколерных алмазаў вырабляюць дарагія ўпрыгожанні (брыльянты). А. шырока выкарыстоўваюцца для вырабу звышцвёрдых буравых і рэжучых прылад. Самыя буйныя месцараджэнні А. знаходзяцца ў краінах Паўднёвай, Цэнтральнай і Заходняй Афрыкі (ПАР, Заір, Гана і інш.). У цяперашні час вырабляюць і штучныя А., якія па цвёрдасці не ўступаюць прыродным.

Алунит — алуніт, мінерал, адзін з відаў алюмініевай руды. Змяшчае каля 20 % гліназёму. Пры комплекснай перапрацоўцы А., апрача гліназёму, атрымліваюць калійныя ўгнаенні, соду, серную кіслату. Месцараджэнні А. вядомы ў Расіі, Азербайджане, ЗША, Кітаі, Аўстраліі і іншых краінах.

Альбеда — альбеда, адносіны адбітай сонечнай радыяцыі да прыходзячай, выражаныя ў працэнтах. Альбеда З. як планеты — каля 40 %.

Альпійская расцельнасць — альпійская расліннасць, тып высакагорнай расліннасці, распаўсюджаны ў альпійскім поясе гор. Расліны большай часткай нізкарослыя, прыземістыя, многія маюць яркія кветкі. Альпійскія лугі з перавагай дзірваністых злакаў — тыповыя фітацэнозы. А. р. характэрна для Альпаў, Каўказа, часткова для Алтая, Цянь-Шаня, Гімалаяў і інш.

Альпійская складчатасць — альпійская складкаватасць, гораўтварэнне ў кайназойскую эру геалагічнай гісторыі Зямлі. У А. с. утварыліся горы Альпійска-Гімалайскага складкаватага пояса (Атлас, Пірэнеі, Альпы, Апеніны, Карпаты, Стара Планіна, Крымскія, Каўказ, горы Малаазіяцкага, Армянскага і Іранскага нагор'яў, Капетдаг, Памір, Гімалаі і інш.) і Ціхаакіянскага (Каракскі хрыбет, горы Камчаткі, Сахаліна, Новай Гвінеі, Новай Зеландыі, часткова Кардыльеры і Анды).

Альпійскія луга — альпійскія лугі, высакагорныя нізкатраўныя лугі, звычайна з дзірваністых злакаў і асокаў; расліны часта ў выглядзе падушак і разетак, многія — з вялікімі яркімі кветкамі (альпійскія анемоны, казьяльцы, горныя макі, прымулы, рададэндраны, цюльпаны і інш.). Распаўсюджаны ў альпійскім поясе гор умераных і субтрапічных шырот вышэй субальпійскіх лугоў і хмызнякоў (Альпы, Пірэнеі, Карпаты, Каўказ, горы Сярэдняй Азіі і інш.). Выкарыстоўваюцца як летнія горныя пашы.

Альпійскі леднік — альпійскі ледавік, тып простых горна-далінных ледавікоў, якія спускаюцца за межы горнага цырка па адной даліне. Характарызуецца рэзка выражаным марфалагічным адасабленнем вобласці жыўлення (у межах увагнутай часткі ледавіковага цырка) і вобласці раставання (язык ледавіка). Асабліва характэрны для Альпаў, аднак сустракаюцца і ў іншых горных краінах (на Каўказе, Паміры, Цянь-Шані і інш.).

Альпійскі пояс — альпійскі пояс, прыродны вышынный пояс у добра ўвільготненых гарах умераных і субтрапічных шырот. Размяшчаецца вышэй субальпійскага пояса. Клімат халодны, высакагорны, з моцнымі снегападамі (снежнае покрыва існуе на працягу большай часткі года), увільгатненне дастатковае пры добрым дрэнажы паверхні. Расліннасць горна-лугавая (нізкатраўныя лугі і зараснікі хмызнякоў) на горна-лугавых глебах. А. п. характэрны для Альпаў (адсюль назва), Пірэнеяў, Карпат, Каўказа, гор Сярэдняй Азіі і інш.

Альпійскі рэльеф, альпійскія формы рэльефа — альпійскі рэльеф, альпійскія формы рэльефу, тып рэльефу гор, ахопленых сучасным горным аледзяненнем або перанёсшым больш значнае аледзяненне ў чацвярцічны перыяд. Характарызуецца панаваннем фізічнага выветрывання, лёду і снегу, глыбокім і рэзкім расчлянненнем, крутасцю і скалістасцю схілаў, вострымі пікамі, грабянямі, вяршынямі. А. р. характэрны Альпам (па імені гор атрымаў сваю назву), Каўказу, Паміру, Гімалаям і інш.

Алюмініевыя руды — алюмініевыя руды, горныя пароды і мінералы

лы, якія служаць сыравінай для атрымання алюмінію. Якасць А. р. залежыць ад іх саставу, перш за ўсё ад працэнтнага ўтрымання гліназёму (Al_2O_3). Галоўныя А. р.— баксіты, нефеліты і алуніты.

Амбы — амбы, агульная назва плоскіх вяршынь Эфіопскага нагор'я ў Афрыцы. Вышыня да 4—4,5 тыс. м. Складзены гарызантальнымі пластамі горных парод і раздзяляюцца глыбокімі далінамі.

Андезит — андэзіт, эфузіўная сярэдняя цёмнаафарбаваная горная парода, якая складаецца з украпінаў сярэдняга плагіёклазу і іншых мінералаў і вулканічнага шкла. Разам з базальтамі ўтварае галоўную масу магматычных парод у многіх абласцях старажытнага і сучаснага вулканізму. Выкарыстоўваецца ў якасці будаўнічага каменю, кіслота-трывалага матэрыялу.

Анемометр — анемометр, прыбор для вызначэння скорасці (часам і напрамку) ветру.

Анероид — анероід, барометр, асноўнай часткай якога з'яўляецца металічная скрыначка, пазбаўленая паветра і вельмі адчувальная да змянення атмасфернага ціску. Дэфармацыі скрыначкі пры дапамозе нескладанай канструкцыі перадаюцца стрэлцы, якая і паказвае на шкале атмасферны ціск. Прылада градыруецца па ртутнаму барометру.

Антарктические воздушные массы, антарктический воздух — антарктычныя паветраныя масы, антарктычнае паветра, паветраныя масы, якія ўтвараюцца над Антарктыдай; маюць вельмі нізкія тэмпературы, нязначную вільготнасць, высокую празрыстасць. Ад паветра ўмераных шырот Паўднёвага паўшар'я аддзяляюцца антарктычным фронтам. Па сваіх уласцівасцях падобны да арктычнага паветра Паўночнага паўшар'я.

Антарктические пустыни, ледяные пустыни — антарктычныя пустыні, ледзяныя пустыні, прыродная зона антарктычнага пояса; ахоплівае Антарктыду, зблізку ляжачыя астравы і прылягаючыя акваторыі. Клімат антарктычны — самы суровы на Зямлі (ва ўнутраных раёнах мацерыка сярэдняя тэмпература паветра летам -25° , -35° , зімой -60° , -70° , ападкаў менш за 100 мм у год). Пануюць покрыўныя і шэльфавыя ледавікі. Расліннасць бедная (імхі, лішайнікі, водарасці, некалькі відаў кветкавых раслін); развіта галоўным чынам у антарктычных азісах паблізу ўзбярэжжа (на свабодных ад лёду ўчастках) і не ўтварае самкнутага покрыва. У антарктычных водах жывуць кіты, цюлені, рыбы; на ўзбярэжжы і астравах гняздзяцца пінгвіны, буравеснікі, паморнікі, бакланы.

Антарктический антициклон — Антарктычны антыцыклон, вобласць высокага атмасфернага ціску над Антарктыдай; існуе на працягу ўсяго года. Абумоўлена галоўным чынам нізкай тэмпературай ледзянога шчыта мацерыка.

Антарктический климат, климат антарктических пустынь — антарктычны клімат, клімат антарктычных пустынь, клімат Антарктыды, самы халодны клімат Зямлі. Пануе кантынентальнае антарктычнае па-

ветра і антыщыклон. Тэмпературы нізкія на працягу ўсяго года (ва ўнутраных раёнах летам -25° , -35° , зімой -60° , -70° , абсалютны мінімум $-89,2^{\circ}$, самая нізкая тэмпература на Зямлі) Слабыя вятры ўнутры мацерыка і моцныя сцёкавыя вятры на яго ўскраінах. Колькасць ападкаў нязначная (ва ўнутраных раёнах — дзесяткі мм у год, для ўсяго мацерыка — 200 мм у год).

Антарктический пояс — антарктычны пояс, самы паўднёвы геаграфічны пояс Зямлі. Ахоплівае Антарктыду, бліжэйшыя астравы і прылягаючыя часткі акіянаў. Клімат антарктычны, самы халодны на планеце (сярэдня тэмпературы паветра ва ўнутраных раёнах мацерыка летам -25° , -35° , зімой -60° , -70°). Пояс заняты прыроднай зонай антарктычных пустынь.

Антарктический фронт — антарктычны фронт, атмасферны фронт паміж антарктычным паветрам і марскім паветрам умераных шырот Паўднёвага паўшар'я. Размяшчаецца вакол Антарктыды над акіянам, звычайна паміж 60° і 63° пд. ш. Утварае некалькі галін, якія пастаянна мяняюць сваё становішча.

Антеклиза — антэкліза, адна з асноўных тэктанічных структур платформы, пакатае купалападобнае ўзвышэнне зямной кары з выступам фундамента платформы (процілегласць сінеклізам), памерамі да некалькіх соцень км у папярочніку. Утвараецца ў выніку павольных падняццяў участкаў зямной кары, якія працягваюцца амаль без перапынку дзесяткі і сотні мільёнаў гадоў. Асадкавы чахол на купале А. невялікі, часам яго няма. На крылах А. да прылеглай сінеклізы магутнасць чахла павялічваецца.

Антиклиналь — антыкліналь, складка слаёў горных парод, накіраваная выпукласцю ўверх. У рэльефе звычайна адпавядае горнаму хрыбту. А. чаргуецца з супрацьлеглымі ім па форме выгінамі — сінекліналямі.

Антиклинальные долины — антыклінальныя даліны, рачныя даліны, якія цягнуцца ўздоўж скляпення антыкліналяў. Складзены антыкліналяў звычайна моцна парушаны трэшчынамі і падвяргаюцца эрозіі (асабліва, калі яны складзены размываемымі пародамі), што палягчае ўтварэнне А. д.

Антиклинорий — антыклінорый, буйны, працягласцю ў дзесяткі і сотні км, складана пабудаваны падоўжны комплекс складак зямной кары. Характарызуецца агульным падняццем слаёў у цэнтральнай частцы, нярэдка наяўнасцю буйных інтрузійных цел, развіццём на крылах зон насоўванняў. А. узнікае звычайна ў межах геасінклінальных сістэм у выніку працяглых падняццяў зямной кары (напрыклад, А. Вялікага Каўказа).

Антильский ураган — антыльскі ўраган, трапічны цыклон у Атлантычным акіяне, які ўзнікае ў раёне Антыльскіх астравоў. У радзе выпадкаў дасягае Ісландыі і Скандынавіі. Сярэдняя паўторнасць А. у. складае 10 разоў у год, часцей усяго бываюць у верасні.

Антимуссон — антымусон, верхняя галіна мусоннай цыркуляцыі,

паветранае цячэнне над мусонам, супрацьлеглага яму напрамку. З'яўляецца часткай пануючага на гэтых вышынях занальнага (заходняга) патоку.

Антипассат, контрпассат — антыпасат, контрпасат, паветранае цячэнне над пасатам у верхняй трапасферы і ніжняй стратасферы трапічных шырот, якое мае пераважна заходні і паўднёва-заходні напрамак у Паўночным паўшар'і і паўночна-заходні — у Паўднёвым. Пачынаецца на вышыні 2—4 км у паласе 600—700 км ад экватара. А. лепей развіты ў Паўночным паўшар'і. Рэгулярных і бесперапынных А. не існуе.

Антициклоны — антыцыклоны, вобласці павышанага атмасфернага ціску з замкнутымі авальнымі ізобарамі і найбольшым ціскам у цэнтры. Характарызуюцца апусканнем і павольным расцяканнем паветра ад цэнтра А. да яго перыферыі (па ходу гадзіннікавай стрэлкі ў Паўночным паўшар'і і супраць руху гадзіннікавай стрэлкі — у Паўднёвым). Часцей узнікаюць ва ўмераных і высокіх шыротах. Дасягаюць у папярочніку тысячы км, перамяшчаюцца з захаду на ўсход са скорасцю 30—40 км/г, адхіляюцца пры руху да больш нізкіх шырот. Нярэдка А. прымаюць маларухомы, стацыянарны стан (напрыклад, антыцыклоны над мацерыкамі зімой, субтрапічныя антыцыклоны). А. па прычыне сыходных рухаў паветра нясуць яснае і сухое надвор'е (зімой з моцнымі маразамі, летам з высокімі тэмпературамі), са слабымі вятрамі і штылямі.

Антрацит — антрацыт, вугаль высокай ступені вуглефікацыі (метамарфізму). Змяшчае 94—98 % вугляроду; высокакаларыйны (звыш 34 МДж/кг, або 8100—8200 ккал/кг). Цвёрды, мае чорны колер з металічным бляскам. Утварае пласты рознай магутнасці. Энергетычная і тэхналагічная сывавіна. Найбольш значнымі агульнымі запасамі А. валодаюць ЗША, В'етнам і Паўднёвая Карэя.

Антропогенная нагрузка — антрапагенная нагрузка, велічыня прамога і апасродкаванага антрапагеннага ўздзеяння на прыроднае асяроддзе ў цэлым і асобных яго кампаненты. Па падліках вучоных, у сучасны перыяд А. н. у цэлым на прыроднае асяроддзе ўзрастае двойчы праз кожныя 10—15 гадоў.

Антропогенная пустыня — антрапагенная пустыня, пустынная тэрыторыя, якая ўтварылася ў выніку ўздзеяння людзей на прыроду. Есць думка аб антрапагенным паходжанні існуючых пустынь.

Антропогенный ландшафт — антрапагенны ландшафт, геаграфічны ландшафт, створаны як у выніку мэтанакіраванай дзейнасці чалавека, так і ў ходзе ненаўмыснага змянення прыроднага ландшафту.

Антропогенный рельеф — антрапагенны рэльеф, сукупнасць форм рэльефу, створаных або значна змененых гаспадарчай дзейнасцю чалавека. Свядомае пераўтварэнне рэльефу адбываецца пры меліярацыі зямель (тэрасаванне і абвалюванне схілаў, пабудова арашальнай і дрэзнажнай сеткі), будаўніцтве (насыпы, дамбы, выемкі, каналы), рэкультывацыі парушаных ландшафтаў. Стыхійна ўзнікаючыя формы А. р. часта

ўтвараюцца ў выніку нерацыянальнага гаспадарання (яры, прасадкі пад горнымі выпрацоўкамі і інш.). Непажаданы, аднак часта непазбежны вынік некаторых відаў горных і будаўнічых работ — стварэнне ад валаў, кар'ераў, тэрыконаў.

Антропосфера — антрапасфера, 1) зямная сфера, дзе жыве ці куды пранікае чалавек; 2) частка біясферы, выкарыстоўваемая чалавекам; 3) сфера Зямлі і бліжняга Космасу, якая ў найбольшай ступені зменена чалавекам у мінулым або якая будзе зменена ў блізкім будучым.

Антропофіты — антрапафіты, расліны, уведзеныя ў склад мясцовай флоры чалавекам. Гэта віды іншаземнага паходжання. У флору Беларусі ўведзена каля 1000 інтрадукаваных відаў дрэў, хмызнякоў, травяністых харчовых і дэкаратыўных раслін.

Апатит — апатыт, мінерал, які змяшчае кальцый, фосфар, фтор і інш. элементы; мінеральная сыравіна, якая выкарыстоўваецца для атрымання фосфарных угнаенняў. Змяшчае да 30 % пяцівокісу фосфару. У прыродзе сустракаецца розных колераў і адценняў, аднак часцей зяленаватага. Буйныя месцараджэнні на Кольскім паўвостраве.

Апвеллінг — апвелінг, падняцце глыбінных марскіх вод (звычайна з глыбін 100—300 м) на паверхню. Узнікае пад уздзеяннем згонных вятроў (вятры адганяюць паверхневыя воды ад берагоў сушы і на іх месца ўзнікаюць глыбінныя воды), а ў адкрытым акіяне назіраецца ў зонах дывергенцыі (зонах разыходжання паверхневых цячэнняў) і цэнтрах цыкланічных кругаваротаў. Глыбінныя воды багаты пажыўнымі рэчывамі (злучэннямі азоту і фосфару і інш.), іх падняцце садзейнічае развіццю фітапланктону і зоопланктону, які служыць кормам для рыб. Зоны А.— важныя рыбапрамысловыя акваторыі акіяна.

Апогей — апагей, найбольш удалены ад Зямлі пункт арбіты Месяца або штучнага спадарожніка Зямлі.

Ареал — арэал, участак тэрыторыі або акваторыі, у межах якога распаўсюджаны аб'екты ці з'явы, што адсутнічаюць на суседніх участках. Раней гэтым тэрмінам абазначалі толькі плошчы распаўсюджання асобных жывёл ці раслін.

Арыдная зона — арыдная зона, агульная назва геаграфічных зон з нязначным увільгатненнем, у якіх земляробства магчыма толькі пры штучным арашэнні (зоны пустынь і паўпустынь)

Арыдная пустыня — арыдная пустыня, занальны тып пустыні ва ўмовах субтрапічных і трапічных паясоў.

Арыдны клімат, сухой клімат — арыдны клімат, сухі клімат, клімат абласцей з недастатковым атмасферным увільгатненнем, высокімі тэмпературамі паветра і іх вялікімі сутачнымі ваганнямі; выпаральнасць значна перавышае гадавую суму ападкаў. Пераважаюць ландшафты пустынь і паўпустынь, земляробства магчыма толькі пры штучным арашэнні.

Арыдны рэльеф — арыдны рэльеф, тып рэльефу, уласцівы пустыням, паўпустыням, сухім стэпам; ствараецца пад уплывам дзейнасці

ветру (эолавья працэсы), выветрывання, плоскаснага змыву, эрозіі часовых вадацёкаў.

Арктический антициклон — **Арктычны антыцыклон**, вобласць павышанага атмасфернага ціску над Сібірскім, Канадскім і Грэнландскім сектарамі Арктыкі. Абумоўлена вельмі нізкімі тэмпературамі паветра на працягу большай часткі года.

Арктический климат, климат арктических пустынь — **арктычны клімат, клімат арктычных пустынь**, халодны клімат з нізкімі тэмпературамі паветра на працягу ўсяго года (ад -40° зімой да 0° летам, месцамі вышэй 0° , але ніжэй $+5^{\circ}$), працяглымі палярнай ноччу і палярным днём, нязначнай колькасцю ападкаў (200—300 мм у год). Пануе арктычнае паветра, нярэдка цыклоны і пранікненне паветраных мас умераных шырот. А. к. уласцівы асноўнай частцы Арктыкі.

Арктический пояс — **арктычны пояс**, самы паўночны геаграфічны пояс Зямлі. Ахоплівае большую частку Арктыкі. Клімат арктычны халодны (сярэднямесячныя тэмпературы ад $+5^{\circ}$ да -40°), з працяглай халоднай зімой і кароткім халодным летам. Пояс заняты зонай арктычных пустынь.

Арктический фронт — **арктычны фронт**, атмасферны фронт паміж арктычным паветрам і паветрам умераных шырот у Паўночным паўшар'і. Размяшчаецца звычайна паміж 60° і 75° пн. ш.

Арктические воздушные массы, арктический воздух — **арктычныя паветраныя масы, арктычнае паветра**, паветраныя масы, якія фарміруюцца ў асноўным над Арктыкай (Паўночным Ледавітым акіянам). Характарызуюцца нізкай тэмпературай, малой вільготнасцю, празрыстасцю. Пранікаючы ва ўмераныя шыроты, у тым ліку і на тэрыторыю Беларусі, выклікаюць значныя і рэзкія пахаладанні. Ад паветра ўмераных шырот Паўночнага паўшар'я аддзяляюцца арктычным фронтам. Падобны да антарктычных паветраных мас у Паўднёвым паўшар'і.

Арктические пустыни, ледяные пустыни — **арктычныя пустыні, ледзяныя пустыні**, прыродная зона арктычнага пояса. Ахоплівае астраўную і мацерыковую сушу Арктыкі. Клімат арктычны, халодны (сярэдня тэмпературы ўсіх месяцаў ніжэй $+5^{\circ}$), ападкаў 200—300 мм у год. Пануюць ледавікі і шматгадовая мерзлата. На свабодных ад лёду ўчастках сушы — камяністыя пустыні з вельмі беднай і разрэджанай (у выглядзе дзярнінак і курцінак) расліннасцю (імхі, лішайнікі). Глебы пераўвільготненыя, слаба развітыя, размешчаны на шматгадовай мерзлаце. Водзяцца беляя мядзведзі, пясцы, лемінгі; на скалах летам — птушыныя кірмашы.

Арктические тундры — **арктычныя тундры**, самая паўночная і найбольш суровая частка зоны тундр. Рэдкая расліннасць (імхі, лішайнікі, дрыяды, асокі, злакі, палярныя макі) пакрывае толькі да 60 % паверхні зямлі.

Артезианские воды — **артэзіянскія воды**, напорныя падземныя воды, якія залягаюць паміж водатрываальмі сляямі. Размяшчаюцца ў прагінах

і ўпадзінах зямной кары. Пры наяўнасці шчылін могуць фантанаваць. Шырока распаўсюджаны ў Паўночнай Амерыцы, Аўстраліі, Заходняй Еўропе і інш. Назву атрымалі ад правінцы Артуа ў Францыі, дзе А. в. выкарыстоўваліся ўжо ў XII ст.

Архейская эра, архей — архейская эра, архей, пачатковы, вельмі вялікі адрэзак часу ў геалагічнай гісторыі Зямлі, працягласцю ў 1000 млн гадоў. Для А. э. характэрны: старажытнейшае гораўтварэнне, актыўны вулканізм, з'яўленне першых жывых арганізмаў (прымітыўных аднаклетачных і некаторых бактэрый), утварэнне жалезных і поліметалічных руд.

Архипелаг — архіпелаг, астравы, якія размешчаны недалёка адзін ад аднаго і разглядаюцца як адно цэлае. Напрыклад, Зямля Франца-Іосіфа, Шпіцберген, Японскія, Філіпінскія, Вялікія Антыльскія астравы. Па паходжанню бываюць мацерыковымі і акіянічнымі.

Асбест — азбест, мінерал валакністай будовы, вогнетрывалы, кіслотаўпорны, не праводзіць электрычнасць. Яго вобразна называюць «горным ільном». Якасць А. вызначаецца даўжынёй валокнаў. З А. атрымліваюць вогнетрывалыя тканіны і ўжываюць пры вырабе шыферу, азбестаэментных труб, ізаляцыйных матэрыялаў. Буйнейшыя месцаздажэнні ў Расіі, Канадзе, ПАР.

Астеносфера — астэнасфера, слой паніжанай вязкасці ў верхняй мантыі Зямлі. Размешчаны пад мацерыкамі на глыбіні каля 100 км, пад дном акіяна — 50 км. Ніжняя граніца на глыбіні 250—300 км. А.—асноўная крыніца магмы.

Атмосфера — атмасфера, паветраная абалонка Зямлі. Складаецца з азоту (78 %), кіслароду (каля 21 %), вуглякіслага (0,03 %) і іншых (1 %) газаў; прысутнічаюць таксама вадзяная пара (у ніжніх сляях ад 0,01 да 4 %), цвёрдыя і вадкія часцінкі. Заканчваецца прыкладна на вышыні 3000 км (тут шчыльнасць паветра прыбліжаецца да шчыльнасці рэчыва ў міжпланетнай прасторы). Асноўная маса А. сканцэнтравана ў яе ніжніх сляях — трапасферы і стратасферы.

Атмосферная вода — атмасферная вада, вада, якая знаходзіцца ў атмасферы ў выглядзе вадзяной пары або завіслых прадуктаў кандэнсацыі (кропляў, ледзяных крышталёў).

Атмосферное давленне — атмасферны ціск, ціск атмасфернага паветра на прадметы, якія знаходзяцца ў ім, і на зямную паверхню. Вызначаецца масай вышэйляжачага слоя паветра. Выражаецца ў мм ртутнага слупка, мілібарах і гектапаскалях. Вымяраецца барометрамі. Сярэдняя велічыня А. ц. на ўзроўні мора — 760 мм рт. сл. (нармальны атмасферны ціск).

Атмосферныя аэрозоли — атмасферныя аэразолі, цвёрдыя і вадкія часцінкі, якія знаходзяцца ў ніжніх сляях атмасферы. Гэта кроплі вады, ледзяныя крышталікі, вулканічны попел, дым і г. д.

Атмосферныя осадкі — атмасферныя ападкаі, вільгаць, якая выпадае з атмасферы на зямную паверхню. Утвараюцца ў выніку кандэнса-

цыі вадзяной пары. Вымяраюцца ападкамерам. Выражаюцца таўшчы-
нёй слоя выпаўшай вады ў мм. Асноўная частка А. а. выпадае з воблакаў
(дождж, снег, крупа, град і інш.). Пры кандэнсацыі вадзяной пары
у прыземных сляях А. а. выдзяляюцца прама на глебу і наземныя
прадметы (раса, іней і інш.). А. а. па фізічнаму стану бываюць цвёрдымі
(снег, крупа, град, іней) і вадкімі (дождж, роса); па характару выпадзен-
ня аблажымі, ліўневымі і імжачымі. Максімальная колькасць А. а.
выпадае на востраве Гаваі і ў Чарапунджы (Індыя) — да 14 000—
12 000 мм у год, мінімальная — у трапічных пустынях (Сахара — 10—
40 мм, Атакама — 0,1—5 мм у год). Сярэднегадавая колькасць А. п. у
Беларусі 600—650 мм.

Атмосферны лёд — **атмасферны лёд**, ледзяныя часцінкі, якія заві-
саюць у атмасферы або выпадаюць на зямную паверхню (цвёрдыя
ападкі), а таксама ледзяныя крышталікі або аморфны налёт, якія ўтвар-
раюцца на зямной паверхні, на паверхні наземных прадметаў і на ляталь-
ных апаратах у паветры (абледзяненне самалётаў і інш.).

Атмосферны фронт — **атмасферны фронт**, пераходная зона паміж
паветранымі масамі з рознымі фізічнымі ўласцівасцямі. Даўжыня А. ф. —
тысячы км, шырыня — дзесяткі км, таўшчыня па вертыкалі — сотні м.
З А. ф. звязана ўтварэнне воблакаў, выпадзенне франтальных ападкаў,
змяненне надвор'я. Адрозніваюць А. ф.: арктычны, палярны, трапічны,
цёплы, халодны.

Атоллы — **атола**, нізкія кольцападобныя каралавыя астравы з мел-
каводным унутраным вадаёмам і пралівам. Дыяметр А. ад 200 м да 60 км
і больш, шырыня кальца да 100—200 м. Асновай для вострава служаць
звычайна невялікія падводныя ўзвышшы, часта падводны вулкан. А. у
асноўным размяшчаюцца ў далечыні ад берагоў, сярод адкрытых водных
прастораў, ва ўмовах нармальнай салёнасці чыстай цёплай вады. Най-
больш характэрны для Ціхага і Індыйскага акіянаў.

Ауро — **аура**, мяккі, вільготны, умераны заходні вецер на поўдні
Францыі. Зімой суправаджаецца ліўневым дажджом ці снегам, летам —
навальніцай і градам.

Афганец — **афганец**, мясцовы сухі моцны паўднёва-заходні або паў-
днёвы вецер, накіраваны з раёна Заходняга Паміра і вярхоўяў Аму-
дар'і. У Тэрмезе назіраецца да 70 дзён у годзе. Дзьме да 2 сутак безу-
пынна ўверх па далінах Амудар'і, Сырдар'і, Вахша. А. звязаны з увар-
ваннем халодных паветраных мас у паўднёвыя раёны Сярэдняй Азіі.
Нясе многа пылу, засыпае пяском палі, іншы раз зносіць урадлівы слой
глебы.

Аэрокосмічныя методы изучения Зямлі — **аэракасічныя метады**
вывучэння Зямлі, сукупнасць метадаў даследавання і картаграфавання
планеты ў цэлым, геаграфічных зон і рэгіёнаў, прыродных і сацыяльна-
эканамічных аб'ектаў і з'яў з лятальных паветраных і касмічных апара-
таў. Асноўныя з іх — фатаграфічныя, электронныя, геофізічныя і візу-

альныя. У А. м. в. З. уваходзіць здымка зямной паверхні, апрацоўка і дэшыфраванне здымкаў.

Аэросьёмка — **аэраздымка**, здымка (фатаграфаванне) зямной паверхні з лятальных апаратаў у розных зонах спектра электрамагнітных хваль і з выкарыстаннем розных здымачных сістэм. Асноўны від — аэрафотаздымка. Здымкі бываюць чорна-белыя, каляровыя і спектразональныя.

Б

«Бабые лето» — **«бабіна лета»**, перыяд сухога і цёплага надвор'я ў Еўропе, у тым ліку і ў Беларусі, Паўночнай Амерыцы (дзе называецца «індзейскім летам») у канцы верасня — пачатку кастрычніка. Звязаны з пераносам цёплага паветра па перыферыі антыцыклонаў, якія фарміруюцца ў гэты час года над цэнтральнымі абласцямі мацерыкоў. Бывае амаль штогод на працягу 1—3 тыдняў, часцей пасля працяглага халоднага і дажджлівага надвор'я.

Базальт — **базальт**, шырока распаўсюджаная магматычная горная парода звычайна цёмнага колеру. Мае хімічны састаў, блізкі да габра, аднак адрозніваецца тым, што ўтварылася пры застыванні магмы не на глыбіні, а на зямной паверхні. Не мае крышталічнай структуры, уласцівай для габра. Б. утвараюць велізарныя пакрывы на сушы і на дне акіянаў: у Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы, на паўвостраве Індастан, у Ціхім акіяне і інш.

«Базальтовый» слой — **«базальтавы» слой**, ніжні слой зямной кары, размешчаны паміж «гранітным» слоем і верхняй мантыяй Зямлі. Складаецца, верагодна, з высокаметамарфізаваных парод асноўнага складу. Магутнасць «Б». с. вагаецца ад 5 да 35 км.

Базис аккумуляции — **базис акумуляцыі**, паверхня, вышэй якой акумуляцыя адбываецца не можа і змяняецца дэнудацыяй.

Базис денудации, денудационный уровень — **базис дэнудацыі, дэнудацыйны ўзровень**, ніжні ўзровень паверхні, да якога перамяшчаюцца (звальваюцца або змываюцца) абломкі і другія прадукты разбурэння горных парод на схіле. Звычайна адпавядае падэшве горнага схілу, дзе ўхілы паверхні рэзка памяншаюцца і адбываецца акумуляцыя знесенага зверху матэрыялу. Мясцовымі Б. д. могуць служыць вадацёк або вадаём, скальны астанец на паверхні схілу і іншыя перашкоды на шляху сыходнага пераносу прадуктаў выветрывання.

Базис оледенения — **базис аледзянення**, ніжняя граніца магчымага спаўзання язькоў ледавікоў, адпавядаючая вышыні днішчаў далін у дзеным горналедавіковым раёне.

Базис эрозии — **базис эрозіі**, узровень вадаёма (возера, мора, гаюўнай ракі), куды ўпадае рака. На гэтым узроўні вадацёк (рака, ручай)

траціць сваю сілу і не можа далей паглыбляць сваё ложа. Адрозніваюць: 1) агульны (галоўны) Б. э.— узровень Сусветнага акіяна (гэта канчатковы Б. э. для ўсіх рэк Зямлі); 2) мясцовыя Б. э.— азёры, месцы ўпадзення прытокаў у галоўную раку.

Байкальская складчатасць — байкальская складкаватасць, гораўтварэнне ў канцы пратэразою — пачатку палеазою. Да Б. с. адносяцца, напрыклад, горы Прыбайкалля, частка Саян, Ціманскі Краж і інш. Б. с. шырока праявілася на ўсіх мацерыках, асабліва ў Паўночнай Амерыцы, Афрыцы, Аўстраліі.

Баланс масы ледніка — баланс масы ледавіка, суадносіны паміж назапашваннем (акумуляцыяй) ільду ў ледавіку і яго расходам (абляцыяй). Можа быць дадатным (пры перавазе акумуляцыі і павелічэнні ледавіка) або адмоўным (пры перавазе абляцыі і скарачэнні ледавіка).

Баланс снежнага покрыва — баланс снегавога покрыва, вынік працэсаў назапашвання і страты снегу, звычайна дадатны ў перыяд снежназапашвання і адмоўны ў перыяд снегараставання і пры моцных адлігах.

Балка — лагчына, сухая або з часовым вадацёкам даліна з плоскім дном і пакатымі, часта з хмызняком або лесам схіламі. Глыбіня Л.— да дзесяткаў м, шырыня — да 100 м, даўжыня — да 30 км. З'яўляецца канчатковай стадыяй развіцця яроў. У сувязі з паслабленнем свайго жыўлення яры спыняюць свой рост, іх схілы траціць крутасць і зарастаюць. Л. найбольш характэрны для стэпавых і лесастэпавых раёнаў.

Банка — банка, асобна размешчаныя водмелі, утвораныя мясцовымі падняццямі марскога дна. Адрозніваюць наносныя, вулканічныя, тэктанічныя, каралавыя і інш. Б. Звычайна з'яўляюцца раёнамі рыбнага промыслу (Н'юфаўндлендская банка, Догербанка); прадстаўляюць небяспеку для суднаходства.

Бар — бар, перашкода, водмель. Адрозніваюць берагавы і прывусцевы Б. Берагавы Б.— вузкая, выцягнутая ўздоўж берага наносная паласа сушы з пяску або ракушчачніку, радзей — галькі, валуноў, якая аддзяляецца ад берагоў воднай прасторай — лагунай. Утвараецца ў выніку перамяшчэння наносаў да берага са дна мора. Прывусцевы Б.— пясчаны падводны вал у прыбярэжнай паласе марскога дна перад вусцем ракі. Утвараецца ў працэсе перапамеркавання марскімі хвалямі цвёрдага рачнога сцёку, які адкладаецца перад вусцем ракі.

«Бараныя лбы» — «барановыя лбы», скалістыя выступы карэнных парод акруглай або авальнай формы, распаўсюджаныя ў раёнах старажытнага і сучаснага аледзянення (Скандынаўскі і Кольскі паўастравы, Карэлія). Уяўляюць сабой пагоркі вышынёй да 50 м, іх схілы, звернутыя ў бок, адкуль рухаўся ледавік, звычайна пакатыя, адпаліраваныя, з ледавіковымі драпінамі і шрамамі на паверхні; супрацьлеглыя схілы — больш крутыя, няроўныя. Арыенціроўка схілаў «Б. л.» — адзін з надзей-

ных індыкатараў руху старажытных ледавікоў. Групы «Б. л.» утвараюць «кучаравыя скалы».

«Барашкі» — «баранчыкі», грабяні хваль, якія ўтвараюць белую пену пры іх перакульванні. З'яўленне «Б.» на паверхні хваль назіраецца пры ўмераным (трох-чатырохбальным) хваляванні.

Баргузін — баргузін, мясцовы халодны ўсходні або паўночна-ўсходні вецер тыпу бары ў сярэдняй частцы Байкала, які дзьме з боку даліны ракі Баргузін. Скорасць Б. звычайна меншая за 20 м/с, працягласць меншая за суткі (часцей бывае ў начныя часы); самай вялікай сілы дасягае восенню.

Барисфера — барысфера, унутраная частка зямнога шара, якая складаецца з зямнога ядра і мантыі Зямлі. Іншы раз пад Б. разумеюць толькі ядро Зямлі.

Барит — барыт, мінерал, сульфат барыю. Утварае бясколерныя або светлаафарбаваныя крышталі, зярністыя і пласцінчатыя агрэгаты, канкрэты, зямлістыя масы і інш. Па паходжанню гідратэрмальны і гіпергенны. Галоўная руда барыю.

Барическая депрессия — барычная дэпрэсія, вобласць паніжанага атмасфернага ціску (цыклон, барычная лагчына).

Барическая ложбина — барычная лагчына, паласа паніжанага атмасфернага ціску. Размяшчаецца ў перыферыйнай частцы цыклону або паміж двума антыцыклонамі; звычайна без замкнутых ізабар. Тэрмін ужываецца таксама ў прымяненні да вялікай вобласці паніжанага ціску, якая ўключае некалькі цэнтраў з замкнутымі ізабарамі (напр., экватарыяльная дэпрэсія).

Барическая ступень, барометрическая ступень — барычная ступень, бараметрычная ступень, адлегласць па вертыкалі ў метрах, адпавядаючая змяненню атмасфернага ціску на 100 Па. З памяншэннем атмасфернага ціску і ростам тэмператур Б. с. павялічваецца (напр., на ўзроўні мора пры ціску ў 1000 гПа (Паскаль) і тэмпературы паветра 0 °С Б. с. адпавядае 8 м, а на вышыні 5 км, дзе атмасферны ціск зніжаецца прыкладна двойчы, блізка да 15 м).

Барические системы — барычныя сістэмы, сукупнасць вялікіх рухомах абласцей павышанага і паніжанага ціску ў барычным полі атмасферы Зямлі. Адрозніваюць Б. с. з замкнутымі ізабарамі (цыклоны і антыцыклоны) і Б. с. з незамкнутымі ізабарамі (барычныя лагчыны, грабяні высокага ціску і інш.). Памеры Б. с. параўнальны з памерамі асобных мацерыкоў і акіянаў або іх крупных частак.

Барический градиент — барычны градыент, паказчык, які характарызуе змяненне атмасфернага ціску над зямной паверхняй на адзінку адлегласці як па вертыкалі — вертыкальны градыент, так і па гарызанталі — гарызантальны градыент. Апошні вызначаецца ў напрамку, перпендыкулярным ізабары.

Барическое поле — барычнае поле, прасторавае размеркаванне ціску ў атмасферы Зямлі, якое характарызуецца сістэмай ізабарычных

паверхняў. Б. п. Зямлі няспынна змяняецца, у сувязі з чым адбываецца змена паветраных цячэнняў.

БароградIENTное течение — **бараградиентнае цячэнне**, рух вады, які выкліканы нераўнамернасцю атмасфернага ціску над рознымі абласцямі мора (акіяна). Павелічэнне ціску атмасферы на 1 мбар выклікае паніжэнне ўзроўню прыкладна на 1 см і прыводзіць да перамяшчэння водных мас з дадзенага раёна ў суседнія.

Барометр — **барометр**, прылада для вымярэння атмасфернага ціску. Часцей за ўсё карыстаюцца ртутным барометрам і барометрам-анероідам.

Барханы — **барханы**, пясчаныя ўзгоркі ў пустынях, навяеныя ветрам. Маюць форму сярпа ці паўмесяца. Характарызуюцца доўгім і пакатым наветраным схілам, падветраны — кароткі і стромкі. Вышыня Б. — ад 5—6 м (пустыні Сярэдняй Азіі) да 40 м (Сахара) і болей. Могуць перамяшчацца пад дзеяннем ветру, засыпаць палі, сады, паселішчы. Пры асваенні пустынь замацоўваюцца шляхам пасадкі раслін (джузгун, саксаул і інш.).

Барьерные рифы — **бар'ерныя рыфы**, каралавыя рыфы, якія знаходзяцца на некаторай адлегласці ад берагоў мацерыка ці вострава і адзелены ад іх шырокай паласой вады (да дзесяткаў км). Шырыня Б. р. — сотні м. Самы буйны Б. р. — Вялікі Бар'ерны рыф каля ўсходніх берагоў Аўстраліі, даўжынёй звыш 2000 км.

Бассейн ледника — **басейн ледавіка**, тэрыторыя, якая ахоплівае ледавік з яго прытокамі, а таксама акаляючую прастору, з якой зносіцца снег і фірн на паверхню ледавіка.

Бассейн океана (моря) — **басейн акіяна (мора)**, тэрыторыя, з якой рэкі збіраюць і нясуць вады ў дадзены акіян (мора). Абмяжоўваецца водападзеламі. Усе рэкі зямнога шара размяркоўваюцца паміж басейнамі чатырох акіянаў; частка сушы не мае сцёку ў акіян. Рачная сетка Беларусі належыць басейну Чорнага (58 % тэрыторыі) і Балтыйскага мораў (42 %).

Бассейн полезных ископаемых — **басейн карысных выкапняў**, замкнутая вобласць няспыннага або амаль няспыннага распаўсюджання пластавых, пераважна асадкавых карысных выкапняў. Гэта басейны нафтагазаносныя, вугальныя, саляныя, рудныя, падземных вод (напрыклад, Заходне-Сібірскі нафтагазаносны басейн, Данецкі каменнавугальны і інш.).

Бассейн реки (озера) — **басейн ракі (возера)**, тэрыторыя, з якой рака, рачная сістэма (возера) збірае ваду. Часта называюць вадазборам. Аддзяляецца ад іншых басейнаў водападзеламі. Самыя буйныя басейны маюць рэкі Амазонка (7,2 млн км²), Конга (3,7 млн км²) і Місісіпі (3,2 млн км²); у Беларусі — Днепр з Прыпяццю.

Батиаль, батимальная зона — **батыяль, батыяльная зона**, зона ў акіяне паміж сублітараллю і абісאלлю, прыкладна адпавядае мацерыковаму схілу (глыбіні ад 200 да 3000 м). Характарызуецца слабай асвет-

ленасцю, нязначнымі ваганнямі тэмпературы і салёнасці вады. Пераважаюць разнастайныя прадстаўнікі заабентасу, многа рыб, раслінны свет бедны.

Батіальныя отложения — батыяльныя адклады, адклады пра-межнай вобласці (батыялі) паміж шэльфам і ложам акіяна; умерана глыбакаводныя адклады, якія ўтварыліся на мацерыковым схіле на глыбінях ад 200 да 3000 м. Прадстаўлены галоўным чынам тэрыгеннымі асадкамі і іламі.

Батиграфическая кривая — батыграфічная крывая, крывая адпаведнасці плошчы вадаёма і яго аб'ёму глыбіням ці вышынным адзнакам, што адлюстроўваюць розныя ўзроўні запаўнення вадаёма.

Батиметрия — батыметрыя, вымярэнне глыбінь мораў і акіянаў спецыяльнымі акіяналагічнымі прыборамі (лот, рэхалот і інш.). На аснове дадзеных вымярэнняў складаюцца спецыяльныя батыметрычныя карты.

Батискаф — батыскаф, самаходны апарат для даследавання глыбінь мораў і акіянаў; кіруецца даследчыкамі, якія знаходзяцца ў ім.

Батисфера — батысфера, стальная камера для глыбакаводных даследаванняў мораў і акіянаў. Апускаецца з судна на стальным тросе.

Батолит — баталіт, буйное інтрузіўнае цела (плошча звычайна звыш 200 км²) няправільных абрысаў, складзенае галоўным чынам гранітаідамі і залягаючае сярод асадкавых тоўшчаў складкаватых абласцей у ядрах атыклінарыяў.

Бедленд, буквально дурные земли — бедленд, літаральна кепскія землі, землі якія звычайна непрыдатныя для земляробства, з моцна расчлененым цяжкапраходным рэльефам. Асабліва характэрны для перадгор'яў ці нізкагор'яў, складзеных рыхлымі гліністымі і сугліністымі пародамі. Б. уласцівы шматлікія разгалінаваныя яры, раздзеленыя вузкімі водападзеламі, часта ў форме зубцоў, пірамід, вострых грабянёў. Утвараюцца ў выніку дзейнасці часовых вадацёкаў ва ўмовах разрэджанай расліннасці. Узмацненню эрозіі садзейнічае няўмераны выпас. Б. распаўсюджаны ў многіх раёнах з засушлівым кліматам (напрыклад, у Сярэдняй Азіі, Казахстане, Арменіі).

Безморозный период — безмарозны перыяд, прамежак часу паміж сярэднімі датамі апошняга замаразку вясной і першага восенню. (У Беларусі Б. п. ад 136 дзён на поўначы рэспублікі да 174 дзён на поўдні.)

Белки, белогоры — бялкі, белагор'і, горныя вяршыні і хрыбты, пакрытыя снегам нават летам. Тэрмін ужываецца галоўным чынам у Паўднёвай Сібіры (Алтай, Саяны), іншы раз у значэнні «ледавікі», «лапіна снегу».

Белогорья — белагор'і, 1) тое ж, што Белкі — бялкі; 2) вяршыні і схілы гор з агаленнямі белых горных парод, напрыклад вапнякоў, мергеляў, або пакрытыя белым імхом і лішайнікам.

Бенталь — бенталь, зона вадаёма, населеная арганізмамі, якія жывуць на грунце або ў яго тоўшчы.

Бентос, донная фауна — бентас, донная фауна, арганізмы, якія

жывуць на дне і ў донных адкладах марскіх і мацерыковых вадаёмаў, галоўным чынам на мелкаводдзі. Важнае прамысловае значэнне маюць крэветкі, вустрыцы, амары, крабы, марскія грабяні і інш.

Бенч — **бенч**, марская або азёрная тэраса, выпрацаваная абразіяй у карэнных пародах у падножжа берагавога ўступа (кліфа).

Бергштрихи — **бергштрыхі**, рыскі на карце, якія ўказваюць паніжэнне схілу. Праводзяцца перпендыкулярна гарызанталям.

Берег, береговая зона — **бераг, берагавая зона**, паласа ўзаемадзеяння паміж сушай і вадаёмам (акіянам, морам, возерам, вадасховішчам) або паміж сушай і вадацёкам (ракой, часовым рэчышчавым патокам) Складаецца з уласнага берага (яго надводнай часткі) і з падводнага берагавога схілу. Галоўныя фактары фарміравання Б.— хвалі і хвалепрыбойны паток, а таксама рэчышчавы паток.

Береговая лінія — **берагавая лінія**, умоўная граніца паміж сушай і водным басейнам (морам, возерам). Паколькі ўзровень многіх вадаёмаў непастаянны, рэальная Б. л. знаходзіцца ў бесперапынным змяненні па прычыне хістання ўзроўню вады ў басейне пад уздзеяннем прыліваў і адліваў, згонна-нагонных з'яў і інш. Выдзяляюць таксама старажытную Б. л., якая знаходзіцца вышэй або ніжэй сучаснай зоны прыбою; марфалагічна выяўляецца комплексам старажытных берагавых форм рэльефу (берагавых валоў і да т. п.).

Береговая морена — **берагавая марэна**, марэна, якая ўтвараецца пры раставанні бакавых ускраін даліннага ледавіка ў гарах і працягваецца ўздоўж схілу даліны ў выглядзе грады або ступені. Іншы раз утвараецца некалькі Б. м., размешчаных адна над адной.

Береговая равнина — **берагавая раўніна**, раўніна, што акружае з боку сушы берагавую зону. Прадстаўляе сабой або асушаную ўзбярэжную паласу мінулага дна, або мае акумуляцыйнае ці акумуляцыйна-абразійнае паходжанне; нярэдка тэрасіравана. Прыклад Б. р.— Прыкаспійская нізіна.

Береговая полоса — **берагавая паласа**, паласа сушы, што прымыкае да воднага аб'екта; прызначана для забеспячэння патрэб водакарыстання і аховы вод. На водных шляхах, выкарыстоўваемых для суднаходства і сплаву лесу, устанаўліваецца шырынёй у 20 м ад узроўню вады. Усе работы ў межах Б. п. павінны забяспечваць захаванасць водна-транспартных збудаванняў і выключачь шкоднае ўздзеянне гаспадарчай дзейнасці на водныя і другія прыродныя аб'екты.

Береговой вал — **берагавы вал**, акумуляцыйная форма рэльефу, утвораная хвалявай дзейнасцю мора або возера. Выцягнуты ўздоўж аднаўзроставай яму берагавой лініі. Складзены пяском, галькай, жвірам, ракушчавымі астанкамі. Б. в. валодае звычайна асіметрычным папярочным профілем з больш пакатымі схіламі, звернутымі да вадаёма.

Береговой риф, окаймляющий риф — **берагавы рыф, акаймляючы рыф**, каралавае збудаванне, якое непасрэдна прымыкае да мацерыковай ці астраўной сушы. Уяўляе сабой узбярэжную водмель (часткова асуша-

еща ў адліў) з няроўнай ступеньчатай паверхняй. Б. р. паступова зніжаюцца ў бок акіяна.

Береговые процессы — берагавыя працэсы, прыродныя працэсы, якія адбываюцца ў берагавой зоне пад уздзеяннем рухомай вады (хвалі, прыліўна-адліўныя і іншыя хістанні ўзроўню воднага басейна, цяжэнні). Гэта абразія, перамяшчэнне, сціранне, сарціроўка і акумуляцыя наносаў. У выніку Б. п. адбываецца фарміраванне папярочнага профілю і контуру берага, узнікаюць абразійныя і акумуляцыйныя формы рэльефу берагавой зоны.

Берегоукрепительные насаждения — берагаўмацавальныя насаджэнні, палосы дрэвавай, хмызняковай або травяністай расліннасці, якія створаны зноў або захаваліся па берагах вадаёмаў у мэтах прадукцыйнага або спынення працэсаў берагавой эрозіі і абразіі. Замацоўваюць грунт, затрымліваюць змыў у рэкі і вадаёмы ўрадлівай глебы і ўгнаенняў, паляпшаюць умовы жыцця карысных жывёл, павышаюць санітарна-аздараўленчыя і рэкрэацыйныя якасці прылягаючых да вадаёма тэрыторый і саміх водных аб'ектаў. У залежнасці ад рэльефу шырыня Б. н. устанаўліваецца ў 50—300 м. Найбольш эфектыўны комплексныя Б. н. з вербаў, хмызнякоў і густасцябловых травяністых мнагалетнікаў (чарот, асокі, далёкаўсходні рыс і інш.).

Бермудский антициклон — Бермудскі антыцыклон, вобласць павышанага атмасфернага ціску над заходняй часткай Атлантычнага акіяна з цэнтрам паблізу Бермудскіх астравоў. З'яўляецца заходнім адгалінаваннем Азорскага антыцыклону або самастойным утварэннем, якое існуе (у некаторых сінаптычных сітуацыях) нароўні з Азорскім антыцыклонам.

Бессточная область, область внутреннего стока — бяссцёкавая вобласць, вобласць унутранага сцёку, як правіла, вобласць з засушлівым або сухім кліматам; не мае сцёку паверхневых вод у Сусветны акіян. Толькі буйныя рэкі, якія пачынаюцца ў вільготных абласцях, могуць перасякаць Б. в. і даносіць свае воды да мора (напрыклад, Ніл). Б. в. размяшчаюцца звычайна ўнутры мацерыкоў і займаюць 21 % плошчы сушы. У Еўразіі, напрыклад, Арала-Каспійская Б. в., з рэкамі Волгай, Уралам, Курой, Амудар'ёй і Сырдар'ёй, Каспійскім і Аральскім морамі-азёрамі.

Бессточные озёра — бяссцёкавыя азёры, азёры, якія не маюць паверхневага сцёку. Вада такіх азёр траціцца на выпарэнне і падземны сцёк і звычайна саланаватая ці салёная. Б. а. характэрны для раёнаў недастатковага ўвільгатнення і шматгадовай мерзлаты (напрыклад, для поўдня Заходняй Сібіры, Казахстана, Якуціі).

Бессточный бассейн, бассейн внутреннего стока — бяссцёкавы басейн, басейн унутранага сцёку, басейн ракі ці возера, якія не маюць сцёку ў акіян, мора. Размяшчаюцца ў межах бяссцёкавых абласцей. Да Б. б. адносяцца басейны многіх азёр, якія ляжаць ва ўнутраных частках мацерыкоў з засушлівым і сухім кліматам (басейны Каспія, Арала, Балха-

ша, Ісык-Куля ў Еўразіі, возера Чад у Афрыцы, Эйр у Аўстраліі, Ціцікака ў Паўднёвай Амерыцы, Вялікага Салёнага возера ў Паўночнай Амерыцы).

Биогенные горные породы, органиогенные горные породы — біягенныя горныя пароды, арганогенныя горныя пароды, асадкавыя пароды, якія складаюцца з прадуктаў жыццядзейнасці жывых арганізмаў (жывёл і раслін) або іх рэшткаў. Бываюць карбанатнымі (вапнякі і інш.), крамяністымі (дыятаміт і інш.), фасфатнымі (гуана і інш.). Сюды адносяцца таксама выкапнёвыя вугалі і гаручыя сланцы.

Биогеносфера — біягенасфера, сфера ўзнікнення жыцця, абалонка, у межах якой існуюць умовы для развіцця матэры ад неарганічных форм да з'яўлення жыцця. Б. іншы раз разглядаецца як сінонім геаграфічнай абалонкі на Зямлі і як яе магчымы аналаг на другіх планетах.

Биогеография — біягеаграфія, навука аб заканамернасцях распаўсюджвання біяцэнозаў і складаючых іх раслін, жывёл і мікраарганізмаў. Адносіцца да геаграфічных навук і навук аб біясферы. Б. уключае: геаграфію мікраарганізмаў, геаграфію раслін, геаграфію раслінных суполак, геаграфію жывёл, геаграфію жывёльнага насельніцтва і агульную геаграфію арганізмаў.

Биогеосфера — біягеасфера, абалонка зямнога шара, у якой сканцэнтравана жывое рэчыва планеты; размешчана на кантакце літасферы, прыземнага слоя атмасферы і гідрасферы. Б.— адзіная абалонка Зямлі, у якой магчымы пастаяннае знаходжанне і нармальнае жыццядзейнасць чалавека.

Биогеоценоз — біягеацэноз, прасторава абмежаваная прыродная сістэма ўзаемазвязаных жывых арганізмаў і акаляючага іх абіятычнага асяроддзя, якая характарызуецца абменам рэчываў і энергіі. У склад Б. уваходзіць біяцэноз як арганічны комплекс і біятоп (экатоп) як сукупнасць кампанентаў нежывой прыроды. Граніцы Б. у вертыкальным і гарызантальным напрамку супадаюць часцей за ўсё з граніцамі раслінных суполак.

Биогеоценология — біягеацэналогія, навука аб узаемазвязаных і ўзаемадзеючых комплексах жывой і нежывой прыроды — біягеацэнозах і іх планетарнай сукупнасці — біягеасферы.

Биологическая очистка сточных вод — біялагічная ачыстка сцёкавых вод, адзін з найбольш распаўсюджаных метадаў ачысткі вады, пры якім адбываецца мінералізацыя арганічных рэчываў мікраарганізмамі — сапрабіёнтамі. Для гэтага выкарыстоўваюцца мелкаводныя сажалкі і другія басейны (біяфільтры).

Биологическая продуктивность — біялагічная прадукцыйнасць, здольнасць жывых арганізмаў і іх суполак даваць за адзінку часу (звычайна за год) біялагічную прадукцыю (біямасу).

Биологическая рекультивация — біялагічная рэкультывацыя, узнаўленне з дапамогай біялагічных сродкаў і метадаў асяроддзеўтвараючых, гаспадарчых, рэкрэацыйных, эстэтычных і іншых карысных уласцівас-

цей і якасей зямельных тэрыторый, парушаных гаспадарчай дзейнасцю чалавека.

Біологічныя рэсурсы — біялагічныя рэсурсы, сукупнасць біялагічных асяроддзеўтвараючых кампанентаў біясферы, пэўнай геаграфічнай зоны, тэрыторыі (рэгіёна, краіны, вобласці), ландшафту або яго часткі (лесу, вадаёма і г. д.). Від прыродных рэсурсаў. Рэальная і патэнцыяльная крыніца атрымання ўсіх неабходных чалавеку біялагічных прадуктаў, жывёльнай і расліннай сыравіны і рэчываў. Маюць эстэтычны і рэкрэацыйны аспекты. Аб'ект інтэнсіўнага выкарыстання і эксплуатацыі і звязанай з гэтым прыродаахоўнай дзейнасцю.

Біологічны кругаворот — біялагічны кругаворот, кругаворот рэчываў, які забяспечваецца жыццядзейнасцю арганізмаў на Зямлі. У яго аснове — працэс утварэння і пераўтварэння першаснай біялагічнай прадукцыі ў другасную і іх распад. Галоўныя кампаненты, якія забяспечваюць Б. к. у межах экасістэмы: прадукцыя (стваральнікі першаснага арганічнага рэчыва — зялёныя расліны), кансументы (спажываўцы гатовага арганічнага рэчыва — незялёныя расліны і жывёлы) і рэдуценты (мінэралізуюць арганічнае рэчыва — мікраарганізмы).

Біологічны маніторынг — біялагічны маніторынг, назіранні за станам, развіццём і змяненнямі біялагічнага асяроддзя. Дае інфармацыю, якая неабходна для планавання і распрацоўкі мерапрыемстваў па ахове расліннага і жывёльнага свету.

Біологічнае выветрванне, арганічнае выветрванне — біялагічнае выветрванне, арганічнае выветрванне, працэс разбурэння горных парод, які працякае пад уплывам жыццядзейнасці арганізмаў. Уключае некаторыя рысы фізічнага (механічнае разбурэнне парод растучымі каранямі раслін, рыючая дзейнасць жывёл) і хімічнага выветрвання (уздзеянне на горныя пароды арганічных кіслот, кіслароду, вуглекіслаты, якія выдзяляюцца раслінамі і жывёламі).

Біом — біём, сукупнасць суполак раслін і жывёл, а таксама асяроддзя іх пражывання ў межах адной прыроднай зоны (напрыклад, Б. тундры, Б. стэпаў).

Біомаса — біямаса, агульная маса жывога рэчыва або відаў, папуляцый ці суполак у цэлым, якая прыходзіцца на адзінку паверхні або аб'ёму месцапражывання. Часцей за ўсё выражаецца ў масе сырога або сухога рэчыва (г/м^2 , кг/га , г/м^3 і г. д.). Адрозніваюць Б. раслін (фітамаса), жывёл (заамаса) і агульную Б. Агульныя Б. Зямлі $1841 \cdot 10^9$ т.

Біясфера — біясфера, паверхневая абалонка Зямлі, дзе існуюць жывыя арганізмы і праяўляецца іх уплыў на горныя пароды, ваду, паветра. Уключае трапасферу, гідрасферу і верхнюю частку зямной кары да глыбіні 3—4 км, але асноўная маса жывых арганізмаў сканцэнтравана на паверхні Зямлі.

Біясферны заповеднік — біясферны заповеднік, 1) тэрыторыя, на якой ажыццяўляецца пастаяннае назіранне (маніторынг) і кантроль за

антрапагеннымі змяненнямі прыроднага асяроддзя. Гэта т. зв. маніторынгувае запаведнік; 2) строга ахоўваемы значны па памерах прыродны ўчастак, які практычна не падвяргаецца лакальным уздзеянням акаляючых антрапагенных ландшафтаў, а таксама прамым антрапагенным уздзеянням.

Биота — **біёта**, гістарычна абумоўленая сукупнасць жывых арганізмаў на якой-небудзь тэрыторыі, г. зн. фауна і флора гэтай тэрыторыі. У адрозненне ад біяцэнозаў экалагічныя сувязі паміж відамі могуць адсутнічаць.

Биотические факторы — **біятычныя фактары**, фактары жывога асяроддзя, якія ўздзейнічаюць на жыццядзейнасць арганізмаў. У адрозненне ад абіятычных фактараў дзеянне Б. ф. выражаецца ў форме ўзаемных уплываў арганізмаў, як прамых, так і ўскосных (напрыклад, адны віды могуць служыць крыніцай корму для другіх, быць асяроддзем іх пражывання, садзейнічаць размнажэнню, уздзейнічаць хімічна, механічна або іншым чынам на арганізмы або на асяроддзе іх пражывання).

Биотоп — **біятоп**, частак, тэрыторыя з аднароднымі біятычнымі фактарамі, заняты пэўным біяцэнозам (напрыклад, ілістае дно вадаёма). Падобныя Б. аб'ядноўваюцца ў біяхор.

Биохор — **біяхор**, сукупнасць падобных біятопаў (напрыклад, сукупнасць пясчаных, гліністых і камяністых пустынь складае Б. пустынь). Б. аб'ядноўваюцца ў біяцыклы.

Биоценоз — **біяцэноз**, сукупнасць узаемазвязаных раслін, жывёл і мікраарганізмаў, якія насяляюць частак зямной паверхні з аднароднымі абіятычнымі фактарамі; адно з асноўных паняццяў біягеаграфіі.

Биоцикл, жизненная область — **біяцыкл, жыццёвая вобласць**, вышэйшая адзінка экалагічнага падраздзялення біясферы: суша, акіяны і кантынентальныя вадаёмы. Кожны Б. падзяляецца на біяхоры, якія ўключаюць значную колькасць біятопаў (напрыклад, біятопы пясчаных, гліністых, камяністых пустынь аб'ядноўваюцца ў біяхор пустынь, які сумесна з біяхорамі лясоў, стэпаў і інш. складае Б. сушы).

Бифуркация рек — **біфуркацыя рэк**, раздзяленне рэчышча ракі і яе даліны на дзве галіны, якія ў далейшым не злучаюцца зноўку і ўтвараюць самастойныя вусці. Часцей усяго Б. р. узнікае ў выніку размывання нясна выражаных водападзелаў. Назіраюцца таксама сезонныя Б. р., калі пераліванне вады з аднаго басейна ў другі адбываецца ў час разводдзяў. Класічны прыклад Б. р. — рака Касік'яра ў Венесуэле і рака Кулой на паўночным усходзе Еўрапейскай тэрыторыі Расіі.

Блинчатый лёд — **блінчаты лёд**, ледзяныя дыскі ад 30 см да 3 м у дыяметры, таўшчынёй 10—15 см. Узнікаюць пры змярзанні ледзянога сала, шугі, дробных ільдзін і ўсплыўшага ўнутрыводнага льду. З'яўляюцца ў пачатку замярзання ва ўмовах слабага хвалявання на паверхні мораў, азёр, вадасховішч і на рэках пад уздзеяннем цяжэнняў.

Блуждающая река — **блукваючая рака**, частак ракі, які прадстаўляе сабой сетку часта змяняючых сваё становішча рукавоў, або рака,

якая характарызуецца частымі зменамі напрамку свайго цячэння ў цэлым (напрыклад, рэкі Тарым і Амудар'я ў ніжнім цячэнні).

Блуждающее озеро — блукаючае возера, бяссцёкавае возера на плоскай раўніне, якое мяняе сваё месцазнаходжанне, памеры і салёнасць з году ў год. Звязана гэта галоўным чынам са значнай зменлівасцю паступлення вады ў мнагаводныя і малаводныя гады і перыяды, а таксама з мноствам прыносимых рэкамі наносаў. Сустрэкаюцца ў засушлівых унутрымацерыковых раёнах (напрыклад, возера Лабнор у Кітаі).

Богара, богарные земли — багара, багарныя землі, землі ў раёнах арашаемага земляробства, на якіх вырошчванне сельскагаспадарчых культур магчыма без арашэння. На Б. вырошчваюць пераважна засушаўстойлівыя збожжавыя, кармавыя і бахчавыя культуры.

Боковая долина — бакавая даліна, даліна прытока галоўнай ракі.

Боковая морена, поверхностная морена — бакавая марэна, паверхневая марэна, вялікая колькасць шчэбню і буйных абломкаў горных парод, якія працягваюцца ўздоўж краёў горнадалінных ледавікоў ніжэй снегавой лініі; могуць перамяшчацца ўніз сумесна з ільдом. Б. м. звычайна размешчаны па краях ледавіковых языкоў, дзе ўтвараюць валы вышынёй ад 1—2 м да 20—30 м, іншы раз маюць ледзяное ядро. Пры раставанні ледавікоў на месцах Б. м. утвараюцца берагавыя марэны.

Боковая эрозия — бакавая эрозія, размыванне ракой, часовым водным патокам бакоў рэчышча. Вядзе да адступання берагоў, пашырэння рачной даліны, утварэння лукавін і іх перамяшчэння. Найбольш характэрна для сярэдняга цячэння ракі. Працякае адначасова з глыбіннай эрозіяй.

Боксит — баксіт, горная парода, якая складаецца з гідратаў вокісу алюмінію, жалеза, крэменязёму і іншых мінералаў; лепшы від алюмініевай руды. Змяшчае да 50 % гліназёму. Звычайна чырвонага і шэрага колераў. Па паходжанню галоўным чынам латэрытныя (астаткавыя) і асадкавыя (пераадкладзеныя). Буйныя месцапрадзёжні — у Гвінеі, Аўстраліі, Бразіліі, на Ямайцы.

Болота — балоты, участкі сушы з павышанай вільготнасцю, своеасаблівай балотнай расліннасцю і назапашваннем торфу. Узнікаюць у паніжэннях і на водападзелах шляхам зарастання вадаёмаў ці пры застоі вады ў лясах, на лугах, высечках, гарах; развіццю балот спрыяе раўніннае, слабарасчлянёнае рэльеф, залішняе ўвільгатненне, водатрывацельскае грунтоў, шматгадовая мерзлата, неглыбокае заляганне грунтавых вод. Б. найбольш шырока распаўсюджаны ў тундры і ў лясной зоне ўмеранага пояса; у залежнасці ад характару мінеральнага жыўлення Б. падзяляецца на нізінныя, верхавыя і пераходныя. У Беларусі займаюць звыш 20 % тэрыторыі рэспублікі: тут ёсць тры тыпы балот, аднак найбольш распаўсюджаны нізінныя балоты.

Болотные почвы — балотныя глебы, глебы, якія ўтвараюцца пры пастаянным залішнім увільгатненні пад вільгацелюбівай балотнай рас-

ліннасцю. Распаўсюджаны ў асноўным у халодным і ўмераным паясах Паўночнага паўшар'я. Характарызуюцца развіццём аглянення, часта маюць тарфяны гарызонт. Прадстаўлены ў асноўным тарфяна-балотнымі глебамі. Пасля асушэння ператвараюцца ў высокапрадукцыйныя сельскагаспадарчыя ўгоддзі. Б. г. шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі.

Балотны заказнік — балотны заказнік, заказнік, які выдзелены ў мэтак захавання унікальных або тыповых балотных масіваў як месцаў жыхарства рэдкіх або каштоўных раслін і жывёл, рэгулятару натуральнага воднага рэжыму або рэзерватаў каштоўных відаў прыроднай сыравіны — пераважна торфу і сапрапеляў. Б. з. могуць сумяшчаць у сабе асаблівасці батанічных, гідралагічных, паляўнічых, ландшафтных заказнікаў і рэзерватаў. У Беларусі прыкладамі Б. з. з'яўляюцца балотныя масівы: Дзікае (7,4 тыс. га — Пружанскі р-н Брэсцкай і Свіслацкі р-н Гродзенскай вобл.), Ельня (16,4 тыс. га — Міёрскі р-н Віцебскай вобл.), Выганашчанскае (43 тыс. га — Ляхавіцкі і Івацэвіцкі р-ны Брэсцкай вобл.), Заазер'е (3,6 тыс. га — Бялыніцкі р-н Магілёўскай вобл.).

Бора — бара, халодны, парывісты вецер каля марскіх узбярэжжаў, які дзьме з сушы на мора праз невысокія горныя хрыбты, часцей за ўсё ў халодны перыяд года і выклікае значнае пахаладанне. Утвараецца пры вялікіх розніцах тэмператур і ціску на сушы і на моры, па абодва бакі горных хрыстоў. Халоднае паветра сушы, пераваліўшы праз прыморскі хрыбет, пры апусканні мала награваяецца па прычыне невялікай вышыні гор і накіроўваецца з вялікай сілай да мора, дзе пануе цёплае паветра. Дзьме Б. ад адных сутак да тыдня, прычыняе разбурэнні гарадам і партам. Назіраецца на Чорным моры каля Новарасійска, на Новай Зямлі і ў іншых раёнах.

Бореальны клімат — барэальны клімат, клімат у межах умеранага пояса з добра акрэсленымі сезонамі года — снежнай зімой і адносна кароткім цёплым (іншы раз гарачым) летам. У раёнах з Б. к. пераважаюць ландшафты тайгі і змешаных лясоў.

Ботанічная геаграфія, фітагеаграфія — батанічная геаграфія, фітагеаграфія, навука аб заканамернасцях геаграфічнага распаўсюджвання расліннага покрыва ў сувязі з рэльефам, глебамі, кліматам і іншымі кампанентамі ландшафту. Уключае геаграфію раслін і геаграфію раслінных суполак.

Ботанічныя помнікі прыроды — батанічныя помнікі прыроды, асобныя аб'екты расліннага покрыва і флоры (унікальныя дрэвы, суполкі раслін), якія маюць асаблівае навуковае, культурна-пазнавальнае, гістарычнае або эстэтычнае значэнне і ахоўваюцца ў сувязі з гэтым дзяржавай. У Беларусі да Б. п. п. належаць 19 старадаўніх паркаў, больш за 100 векавых і рэдкіх парод дрэў. Рэжым аховы Б. п. п. прадугледжвае захаванне ў натуральным стане саміх аб'ектаў, створаных вакол іх ахоўных зон і месцазнаходжання ў цэлым.

Ботанический заказник — батанічны заказнік, заказнік, створаны ў мэтах захавання або ўзнаўлення расліннага покрыва, тыповых або унікальных раслінных суполак, месцаў масавага росту лекавых раслін, а таксама рэдкіх, знікаючых і іншых каштоўных прадстаўнікоў флоры (у прыватнасці, занесеных у Чырвоную кнігу).

Ботанический резерват — батанічны рэзерват, ахоўваемы ўчастак тэрыторыі (з запаведным або заказным рэжымам), які выдзелены для захавання існуючага на ім расліннага покрыва або канкрэтных фларыстычных аб'ектаў (месцаў росту і папуляцыі рэдкіх, знікаючых, лекавых, асабліва каштоўных і іншых раслін).

Ботанический сад — батанічны сад, калекцыя раслін мясцовай і іншаземнай флоры, якая займае значную тэрыторыю адкрытага і закрытага грунту. Уключае дэндрарыі, участкі сістэматыкі, аранжарэі, экспазіцыі лекавых, харчовых, тэхнічных, ахоўваемых і іншых раслін. Прызначаны для правядзення навукова-даследчай і культурна-асветнай работы, а таксама прапаганды ведаў па прыродазнаўству і ахове прыроды. Б. с. адначасова з'яўляюцца аб'ектамі рэкрэацыі.

Брекчия — брэкчыя, буйнаабломкавая горная парода, якая складаецца са сцэнтаваных вуглаватых абломкаў розных парод (памерам ад 10 мм і больш) і цэменту. Б. адрозніваюцца па генезісу (асадкавыя, вулканічныя, тэктанічныя, апоўзневыя і інш.) і памерах (глыбавыя — звыш 100 см, дробнаабломкавыя — 100—10 см і інш.).

Бризы — брызы, вятры каля берагоў мораў і вялікіх азёр, якія двойчы мяняюць свой напрамак на працягу сутак. Абумоўлены розніцамі тэмператур і атмасфернага ціску над сушай і вадой днём і ноччу. Дзённы Б. дзьме з мора (возера) на больш цёплую сушу, начны — з больш ахалоджанай сушы на мора. Захопліваюць параўнальна вузкую паласу ўзбярэжжа (да некалькіх дзсяткаў км). Асабліва добра выражаны ў тропіках, вядомы таксама ва ўмераных шыроты (напрыклад, на ўзбярэжжы Чорнага, Азоўскага, Каспійскага, Белага мораў, азёраў Ладажскага, Анежскага, Севана, Ісык-Куль і інш.).

Бровка — броўка, рэзкі пералом схілу, які аддзяляе вышэй размешчаную пакатую яго частку або гарызантальную паверхню (плато, рачной тэрасы і т. п.) ад размешчанага ніжэй больш крутога ўчастка.

Бугристые пески, кустовые бугры — узгорыстыя пяскі, куставыя пагоркі, невялікія ўзгоркі пяскоў круглявай або падоўжанай формы вакол асобна размешчаных хмызнякоў. Адрозніваюць сыпучыя кучавыя пяскі і ўшчыльненыя пагоркі. Шырока распаўсюджаны ў пустынях Цэнтральнай Азіі.

Булгуняхи — булгуняхі, значныя па памерах узгоркі купалападобнай формы, якія ўзніклі пры прамярзанні моцна ўвільготненых горных парод і павелічэнні іх аб'ёму за кошт утварэння лёду. Пераважаючыя вышыні 1—2 м, максімальныя — 30—40 м (гідралакаліты). Сустрэкаюцца ў абласцях распаўсюджвання шматгадовамёрзлых парод, гаючым чынам у зонах тундры і лесатундры, існуюць ад некалькіх месяцаў да некалькіх год.

Буран — буран, мяцеліца (завіруха) пры моцным ветры і нізкай тэмпературы паветра. Тэрмін ужываецца галоўным чынам у стэпавых раёнах Сібіры і Казахстана.

Бурозёмы — буразёмы, група лясных глеб, якія не маюць у профілі асветленага элювіяльнага гарызонту (бурыя лясныя глебы і інш.).

Буруны — буруны, марскія хвалі, якія разбураюцца (у адрозненне ад прыбою) не каля самага берага, а на некаторай адлегласці ад яго або ў адкрытым моры, на водмелі або на рыфах.

Бурыя лесныя почвы, бурозёмы — бурыя лясныя глебы, буразёмы, глебы зоны шыракалістых лясоў умеранага пояса Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (Заходняя Еўропа, поўдзень Далёкага Усходу, паўночны ўсход Кітая, усход ЗША). Маюць камкаватую структуру, слаба раздзелены на глебавыя гарызонты, багатыя гліністымі часцінкамі, вокісламі жалеза, гумусам (да 8—10 %), кіслыя, афарбоўка бурая. У Паўднёвым паўшар'і (поўдзень Чылі, Тасманіі і Новай Зеландыі) сустракаюцца невялікімі ўчасткамі.

Бурыя полупустынные почвы, бурыя пустынно-степные почвы — бурыя паўпустынным глебы, бурыя пустынна-стэпавыя глебы, глебы зоны паўпустынь умеранага пояса. Распаўсюджаны ва ўнутраных раёнах Еўразіі (ад нізоўяў Волгі да Паўночнага Кітая) і Паўночнай Амерыкі (найбольш сухія раўніны на поўдні Канады і поўначы ЗША). Утвараюцца пад разрэджанай пустынна-стэпавай расліннасцю. Слаба раздзелены на глебавыя гарызонты, багатыя мінеральнымі солямі (карбанаты, сульфаты, хларыды), бедныя перагноем (0,5—2 %); афарбоўка светла-бурая.

Буры жэлезняк — буры жалезняк, мінеральнае ўтварэнне, у склад якога ўваходзіць жалеза (30—50%), адзін з відаў жалезнай руды. Апрача жалеза, утрымлівае крэменязём, гліністыя рэчывы, марганец, ванадый і інш. Асноўныя месцараджэнні Б. ж. асадкавыя і выветрываныя. Найбольш буйныя месцараджэнні — Керчанскае на Крымскім п-ве, Лісакоўскае ў Казахстане, Маяры на Кубе, Латарынгскае ў Францыі.

Буры уголь — буры вугаль, від выкапнёвага вугалю. Адрозніваецца ад каменнага вугалю меншай цеплатворнай здольнасцю (5—6 тыс. ккал/кг), пры згаранні дае больш попелу. Выкарыстоўваецца ў якасці паліва і як сыравіна для хімічнай прамысловасці. У Расіі значныя басейны Канска-Ачынскі і інш. У Беларусі разведана Жыткавіцкае месцараджэнне ў Гомельскай вобласці.

Бура, шторм — бура, шторм, вельмі моцны (звыш 20 м/с) працяглы вецер, які выклікае вялікія хваляванні на моры і разбурэнні на сушы. Б. звычайна звязана з праходжаннем атмасферных франтоў, глыбокіх цыклонаў або смерчаў. Моцны вецер з мяцеліцай і нізкімі тэмпературамі называецца буранам.

Бухта — бухта, невялікі заліў, адасоблены ад адкрытых вод часткамі берага або астравамі і захаваны ад вятроў (Новарасійская і Севастопальская Б. у Чорным моры). Зручныя месцы стаянкі суднаў.

В

Вади — **вадзі**, сухія эразійныя даліны ў пустынях Аравійскага паўвострава і Паўночнай Афрыкі. Іншы раз дасягаюць у даўжыню сотняў км, часта маюць крутыя схілы. Запаўняюцца вадой толькі пасля моцных ліўняў. Многія з іх лічацца рэліктавымі далінамі рэк, якія існавалі ва ўмовах больш вільготнага клімату, чым сучасны. **В.** звычайна заканчваецца ў бясцёкавых упадзінах. Сінонімы **В.** — уэд, крык, узбой (ужываюцца ў розных рэгіёнах).

Валдайскай ледніковай эпоха (ледніковье) — **валдайскай ледавіковай эпоха (ледавікоўе)**, эпоха позначэцвярцічнага аледзянення Усходне-Еўрапейскай раўніны, у час якога ледавікі даходзілі да сучаснага Валдайскага ўзвышша. Адпавядае па часе вюрмскаму і віслінскаму аледзяненням Заходняй Еўропы і віскансінскаму аледзяненню Паўночнай Амерыкі.

Валуны — **валуны**, акругленыя абломкі горных парод, якія могуць дасягаць значных памераў. На тэрыторыі Беларусі валуны маюць ледавіковае паходжанне. Яны засталіся з часоў старажытнага аледзянення і прынесены ледавіком з поўначы — са Скандынавіі, Фінляндыі і Карэліі. У межах рэспублікі яны пашыраны ў Паазер'і і ў раёнах Беларускай грады. Наяўнасць вялікай колькасці валуноў на палях і лугах стварае перашкоды для сельскагаспадарчых работ. Выкарыстоўваюцца для падмуркаў, на брук, для атрымання шчэбню.

Варзеа — **варзея**, ландшафты высокіх (6—18 м) рачных пойм у басейне ракі Амазонкі ў Бразіліі. Заліваецца вадой толькі ў самыя высокія паводкі. Развіваюцца звычайна высокія мнагаярусныя вільготныя вечназялёныя лясы, багатыя па відавому складу (асноўны раён лясных промыслаў).

Ватты — **ваты**, нізкая ўзбярэжная паласа марскога дна, якая заліваецца пры прыліве і асушаецца пры адліве; акумуляцыйная форма, якая ўтвараецца шляхам назапашвання дробнапясчаністых і ілістых наносаў. Расце ў шырыню і вышыню да таго часу, пакуль не ператворыцца ў паверхню, якая заліваецца вадой толькі пры самых высокіх (сізігійных) прылівах (маршы). **В.** распаўсюджаны на берагах Паўночнага, Беллага, Баранцава, Ахоцкага, Берынгава мораў, на ўзбярэжжы Мексіканскага заліва і ў іншых месцах.

Вегетацыйны перыяд — **вегетацыйны перыяд**, прамежак часу, на працягу якога адбываецца рост і развіццё раслін. Вызначаецца колькасцю дзён з сярэднясутачнымі тэмпературамі не ніжэйшымі +5 °С. На тэрыторыі Беларусі працягласць **В. п.** вагаецца ад 175—180 дзён на паўночным усходзе да 210 дзён на паўднёвым захадзе.

Велд — **велд**, выраўнаваныя або ўзгорыстыя ўзвышшы ў Паўднёвай Афрыцы, пакрытыя ксерафітнымі злакамі і хмызнякамі. Выкарыстоўваюцца галоўным чынам як пашы.

Великие географические открытия — **Вялікія геаграфічныя адкрыцці**

ці, сукупнасць важнейшых геаграфічных адкрыццяў, якія былі зроблены еўрапейскімі падарожнікамі ў сярэдзіне XV — сярэдзіне XVII ст. Буйныя дасягненні належаць Х. Калумбу (адкрыў у 1492 г. Амерыку), Васка да Гама (праклаў у 1497—1499 гг. марскі шлях з Еўропы ў Індыю), Ф. Магелану (ажыццявіў у 1519—1522 гг. першае кругасветнае плаванне), а таксама рускім землепраходцам (арганізатары і ўдзельнікі падарожжаў у Сібір і на Далёкі Усход).

Венд — венд, верхняе падраздзяленне верхняга пратэразоя агульнай стратыграфічнай шкалы. Непасрэдна папярэднічае кембрыю. Характарызуецца багатым комплексам бесшкілетных жывёл (гідроідныя, медузы, чэрві, членістаногія і інш.) і розным мікрафітапланктонам. Ніжняя граніца мае ўзрост 650 ± 20 млн гадоў (верхняя — каля 570 ± 20 млн гадоў).

Верешатнікі, вересковыя пустошы — верашчатнікі, верасковыя пустэчы, тып расліннасці з перавагай вечназялёных хмызнякоў і хмызнячкоў (галоўным чынам з сям'і верасовых) і мохава-лішайнікавым покрывам на бедных пячаных або тарфяністых глебах. Распаўсюджаны пераважна ва ўмераных шыратах, ва ўмовах халаднаватага і вільготнага клімату, галоўным чынам у прыбярэжных раёнах (узбярэжжа Паўночнага і Балтыйскага мораў і інш.). Часта з'яўляюцца другаснымі ўтварэннямі, якія фарміруюцца на месцы зведзеных лясоў і асушаных тарфянікаў.

Верцісолі — верцісолі, група цёмнаафарбаваных злітных глебаў, пераважна гліністых, з нізкім утрыманнем гумусу і глыбокім яго пранікненнем у глебавую тоўшчу. Рэакцыя нейтральная або слабашчолачная. В. фарміруюцца ў паніжэннях рэльефу ва ўмовах сухога клімату пры рэзкай змене сухога і вільготнага сезонаў года.

Верхняя мантыя Зямлі — верхняя мантыя Зямлі, геасфера, размешчаная паміж зямной карой і ніжняй мантыяй Зямлі да глыбіні каля 900 км. Складзена, напэўна, гранатавымі перыдатытамі з дамешкай экалогіту. З ёй цесна звязаны тэктанічныя рухі, магматызм, вулканізм і іншыя эндагенныя працэсы.

Верховодка — верхаводка, бліжэйшыя да зямной паверхні безнапорныя падземныя воды, якія не маюць суцэльнага распаўсюджвання. Пэрыядычна назапашваюцца галоўным чынам за лік інфільтрацыі атмасферных ці паверхневых вод, а затым знікаюць у выніку выпарэння і перацьякання ў ніжнія гарызонты.

Верховыя болота — верхавыя балоты, балоты, якія жывяцца ў асноўным атмасфернымі ападкамі. Маюць вялікі слой торфу (да 6—10 м і болей), звычайна выпуклую форму (цэнтральная частка балотнага масіву ўзвышаецца над ускраінамі на 3—4 м) і бедную расліннасць (у асноўным сфагнавыя імхі, якія растуць лепш у цэнтральнай частцы, а таксама падвей, багун, журавіны, нізкарослыя і чахлыя сосны, бярозы і інш.). Прадстаўляюць канечную стадыю развіцця балот, якія затым змяняюцца ўчасткамі лугавой ці лясной расліннасці. Займаюць вялікія плошчы

лясной зоны ўмеранага пояса (напрыклад, у Пячорскай нізіне і на Заходне-Сібірскай раўніне) і размяшчаюцца часцей за ўсё на плоскіх водападзелах. Торф В. б. выкарыстоўваецца звычайна як паліва, а таксама як угнаенне і сыравіна для хімічнай прамысловасці. В. б. сустракаюцца і ў Беларусі.

Вершина — **вяршыня**, вышэйшы пункт або самая высокая частка якога-небудзь падняцця (узгорка, гары, горнага масіву ці хрыбта), адкуль мясцовасць зніжаецца ва ўсе бакі. Востраканцовыя вяршыні — пікі. Самая высокая В. зямнога шара — Джамалунгма (Эверэст) у Гімалаях (8848 м), у Беларусі — гара Дзяржынская (345 м) на Мінскім узвышшы.

Весеннее равноденствие — **вясенняе раўнадзенства**, момант часу, калі Сонца перасякае нябесны экватар пры руху з Паўднёвага паўшар'я ў Паўночнае (20 або 21 сакавіка). Лічыцца пачаткам астранамічнай вясны ў Паўночным паўшар'і.

Весна — **вясна**, пара года, пераходны перыяд паміж зімой і летам. У астранамічным разуменні — прамежак часу ад моманту вясенняга раўнадзенства да летняга сонцастаяння (з 20—21 сакавіка да 21—22 чэрвеня ў Паўночным паўшар'і, з 23 верасня да 22 снежня — у Паўднёвым). Звычайна вясеннімі месяцамі лічацца сакавік, красавік, май (у Паўночным паўшар'і); верасень, кастрычнік, лістапад (у Паўднёвым). Ва ўмераных шыратах, у тым ліку на тэрыторыі Беларусі, В. характарызуецца хуткім павышэннем (у гадавым ходзе) тэмпературы паветра, што суправаджаецца знікненнем снегавага покрыва, крыгаходам на рэках, сезоннымі зменамі ў жыцці жывёл і раслін (пералёт птушак, разгортванне лістоў, цвіценне раслін і інш.).

Ветер — **вецер**, рух паветра над зямной паверхняй у гарызантальным напрамку. Выклікаецца нераўнамерным размеркаваннем атмасфернага ціску. Характарызуецца напрамкам і скорасцю. Напрамак устанаўліваецца па той старане гарызонту, адкуль дзьме вецер і вызначаецца пры дапамозе флюгера. Скорасць ветру прама прапарцыянальная рознасці атмасфернага ціску ў розных участках зямной паверхні, вымяраецца пры дапамозе флюгера і інш. прыладамі, выражаецца ў м/с, км/г і ў балах шкалы Бафорта. Па ўстойлівасці вятры бываюць пастаяннымі, пануючымі і пераменнымі. Нагляднае ўяўленне аб паўтаральнасці вятроў за пэўны перыяд часу на той ці іншай тэрыторыі дае ружа вятроў.

Ветровая эрозия почвы, дефляция — **ветравая эрозія глебы, дэфляцыя**, выдзіманне і разбурэнне глебы і падсцілаючых яе парод ветрам. Вядзе да зніжэння ўрадлівасці глебы або нават да поўнага разбурэння сухога глебавага покрыва. Выклікае пылавыя буры, механічнае забруджванне прыроднага асяроддзя. Штогод ад дэфляцыі траціцца каля 0,06 млрд т арганічнага рэчыва.

Ветровое течение — **ветравае цячэнне**, рух паверхневых вод акіянаў і мораў, які ўзнік у выніку дзеяння ветру на водную паверхню. Ахоплівае паверхневы слой вады да глыбіні каля 100 м.

Ветровые волны — ветравыя хвалі, вагальныя рухі вады, якія выклікаюцца энергіяй ветру пры яго непасрэдным уздзеянні на паверхню вады. Назіраюцца ў паверхневым слоі да глыбіні ў сярэднім 50—60 м. Вышыня В. х. у адкрытай частцы мора можа дасягаць 10 м і больш, у акіянах ад 13—18 м да 25 м, скорасць распаўсюджвання — да 14—15 м/с.

Вечная мерзлота — вечная мерзлата, умоўны нявызначаны (няпэўны) тэрмін, які выкарыстоўваецца ў розных значэннях. Можа абазначаць: 1) з'яву працяглага ахалоджання горных парод верхняй часткі зямной кары да нулявой тэмпературы; 2) слой ці вобласць распаўсюджвання горных парод, якія доўгі час не растаюць; 3) горныя пароды, сцэнтаваныя замерзшай у іх вільгаццю; яны называюцца шматгадовамерзлымі горнымі пародамі.

Вечнозелёные леса — вечназялёныя лясы, лясы, якія ўтвораны вечназялёнымі драўлянымі раслінамі. Растуць ва ўмовах вільготнага трапічнага і экватарыяльнага, субтрапічнага міжземнаморскага клімату і ва ўмераных шыратах (хвойныя лясы).

Вечнозелёные растения — вечназялёныя расліны, шматгадовыя расліны, пакрытыя зялёнымі лістамі на працягу ўсяго года (лісце мяняюць паступова). Распаўсюджаны пераважна ў трапічных шыратах з вільготным кліматам (лаўр, алеандр, масліна, магнолія і інш.), а таксама ў больш высокіх шыратах з умераным і халодным кліматам (хвойныя, апрача лістоўніцы, верасовыя і інш.).

Вечные снега — вечныя снягі, снягі і лды, якія ляжаць круглы год. У цёплых і ўмераных шыратах распаўсюджаны на вяршынях высокіх гор, у палярных — таксама і на нізінах.

Взброс — ускід, змяшчэнне горных парод па разлому, звязанае з падняццем аднаго блока зямной кары адносна другога.

Визуальные наблюдения — візуальныя назіранні, непасрэдныя назіранні вывучаемых з'яў і аб'ектаў (галоўным чынам прыродных), якія ажыццяўляюцца проста вокам або з дапамогай аптычных прыбораў (бінокль, тэлескоп), што павялічваюць зоркасць вачэй. Гэта найбольш просты і аператыўны спосаб назіранняў, аднак параўнальна малой дакладнасці.

Висконсинская ледниковая эпоха (ледниковье) — віскансінская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), познеплейстацэнавая ледавіковая эпоха Паўночнай Амерыкі, пачалася звыш 70 тыс. гадоў назад. Супастаўляецца з вюрмскай ледавіковай эпохай (ледавікоўем) Еўропы.

Висячая долина — вісячая даліна, бакавая (рачная або ледавіковая) даліна, якая абрываецца ўступам да дна размешчанай ніжэй больш буйной (галоўнай) даліны. Часта ўтвараецца ў горных раёнах у выніку пераўглыблення дна галоўнай даліны інтэнсіўнай воднай эрозіяй або магутным ледавіком пры адставанні ўразання бакавых далін.

Висячий ледник — вісячы ледавік, горны ледавік, размешчаны на крутых схілах у слаба выражанай упадзіне; заканчваецца высока на

схіле і не дасягае падэшвы хрыбта. Для В. л. характэрны абвалы і ледавіковыя лавіны.

Вихрь — віхор, маса паветра, утвораная вярчальным рухам паветра (напрыклад, цыклон). Дыяметр В.— ад соцень і тысяч км да некалькіх метраў.

Влагооборот на Земле, круговорот воды — вільгацезварот на Зямлі, кругаварот вады, няспынны замкнуты працэс перамяшчэння вады ў атмасферы, гідрасферы і зямной кары, які адбываецца пад уплывам сонечнай радыяцыі і ўздзеяннем сілы цяжару. Уключае выпарэнне вады з паверхні акіянаў, мораў, азёр, рэк і паверхні сушы, перанос вадзяной пары паветранымі плынямі, кандэнсацыю пары і выпадзенне ападкаў, перамяшчэнне вады на паверхні сушы, у тоўшчы зямной кары і ў вадаёмах. Колькасца выражаецца водным балансам Зямлі.

Влагосодержание воздуха — вільгацеўтрыманне паветра, утрыманне ў паветры вады ва ўсіх трох агрэгатных станах (вадкім, цвёрдым, парападобным).

Влажность воздуха — вільготнасць паветра, колькасць вадзяной пары ў паветры. Залежыць ад наяўнасці вады для выпарэння і тэмпературы паветра. В. п. выражаецца ў $г/м^3$ ці працэнтах; вымяраецца гігрометрамі. Адрозніваюць максімальную, абсалютную і адносную В. п.

Влажность почвы — вільготнасць глебы, наяўнасць вільгаці ў глебе ў цвёрдым, вадкім і газападобным стане. Часта выражаецца ў мм воднага слупка, што зручна для параўнання з колькасцю выпаўшых ападкаў. Ад суадносін вільгаці і паветра ў глебе ў значнай ступені залежыць рост і развіццё раслін.

Влажные субтропические леса, влажные субтропики — вільготныя субтрапічныя лясы, вільготныя субтропікі, прыродная зона субтрапічнага пояса на ўсходзе мацерыкоў (паўднёвы ўсход ЗША, Бразіліі, Афрыкі, Аўстраліі, поўнач Індыі, поўдзень Карэі, Кітая, Японіі і інш.) Клімат субтрапічны вільготны (гарачае лета, цёплая зіма, гадавая сума ападкаў большая за 1000 мм; ападкі размяркоўваюцца раўнамерна на працягу года або выпадаюць у асноўным летам). Лясы густыя, вечназялёныя, з мноствам ліянаў і эпіфітаў, часта з дамешкай лістападных дрэў. Глебы чырваназёмы і жаўтазёмы.

Влажные тропические леса, тропические дождевые леса — вільготныя трапічныя лясы, трапічныя дажджавыя лясы, прыродная зона трапічнага пояса ва ўсходніх раёнах Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі, Паўднёвай Афрыкі і Аўстраліі. Клімат трапічны, вільготны, з пастаянна высокімі тэмпературамі (сярэднямесячныя ад $+18$ да $+28^\circ$) і багатымі, галоўным чынам летнімі, ападкамі (1000—2000 мм у год). Лясы пастаянна або пераменна (сезонна) вільготныя, вечназялёныя або лістападнавечназялёныя, багатыя па відавому складу, падобныя да вільготных экватарыяльных лясоў. Глебы фералітныя, у асноўным чырвона-жоўтыя і чырвоныя. Жывёльны свет прадстаўлены малпамі, драпежнікамі, птушкамі, змеямі, насякомымі.

Влажные экваториальные леса — вільготныя экватарыяльныя лясы, прыродная зона экватарыяльнага пояса. Распаўсюджаны ў Амазонскай нізіне, на ўзбярэжжы Гвінейскага заліва, у катлавіне Конга, Паўднёва-Усходняй Азіі (Філіпінскія і Малайскія а-вы). Клімат экватарыяльны, з пастаянна высокімі тэмпературамі і багатымі ападкамі на працягу ўсяго года. Лясы пастаянна вільготныя, вечназялёныя, густыя і цяжкапраходныя, з бесперапынным развіццём расліннасці на працягу ўсяго года і выключна разнастайным відавым саставам дрэў. Глебы чырвона-жоўтыя фералітныя. Жывёльны свет прадстаўлены малпамі і іншымі млекакормячымі, змеямі, птушкамі, насякомымі.

Влажный климат — вільготны клімат, клімат, у якім ападкі перавышаюць выпарэнне. Пры В. к. звычайна расце лясная расліннасць.

Внетропические муссоны — пазатрапічныя муссоны, муссоны ва ўмераных і палярных шыратах. Утвараюцца ў выніку рознага награвання мацерыкоў і акіянаў і сезоннага адрознення атмасфернага ціску над імі. Зімовы мусон дзьме з ахалоджанай сушы на мора, нясе сухое кантынентальнае паветра і малавоблачнае надвор'е, летні накіраваны з мора на нагрэтую сушу, нясе вільготнае марское паветра і багатыя ападкі. Асабліва добра П. м. выражаны на Далёкім Усходзе Расіі, у Паўночна-Усходнім Кітаі, Карэі і Японіі (тут суседнічаюць самы вялікі мацярык Еўразія і самы вялікі акіян Ціхі). Далёкаўсходнія муссоны — паўднёвыя і паўднёва-ўсходнія вятры лета, паўночныя і паўночна-заходнія зімой.

Внетропические циклоны — пазатрапічныя цыклоны, цыклоны, якія ўзнікаюць ва ўмераных і палярных шыратах. Развіваюцца часцей усяго на палярным і арктычным (антарктычным) атмасферных франтах, у паласе паміж 40—60° пн. і пд. ш. у кожным паўшар'і. Дасягаюць у папярочніку 1000—3000 км, перамяшчаюцца з захаду на ўсход са скорасцю 30—40 км/г і адхіляюцца пры руху да больш высокіх шырот. Выклікаюць утварэнне вялізных і магутных воблакаў і выпадзенне ападкаў. Вядуць да рэзкіх змяненняў надвор'я (змена напрамкаў вятроў, ападкаў, пацяплення і пахаладання).

Внешние процессы — знешнія працэсы, працэсы на зямной паверхні, выкліканыя ў асноўным прамянёвай энергіяй Сонца, г. зн. энергетычнай крыніцай, якая знаходзіцца па-за межамі нашай планеты. Адсюль назва. Супрацьпастаўляюцца ўнутраным працэсам, крыніца энергіі якіх ляжыць унутры самой нашай планеты. Да З. п. адносіцца выветрыванне, работа цякучых і падземных вод, ледавікоў, мора, ветру, жывых арганізмаў і інш.

Внешняя среда — знешняе асяроддзе, сілы, з'явы і аб'екты абіятычнага, біятычнага, а таксама антрапагеннага асяроддзя, якія знаходзяцца звонку пэўнага аб'екта ці суб'екта, аднак не абавязкова з ім канкрэтна кантактуюць. У адносінах да чалавека З. а. можа разглядацца як усё акаляючыя яго сілы, з'явы і аб'екты і прыроднага, і сацыяльнага асяроддзя.

Внутреннее питание ледника — унутранае жыўленне ледавіка, паў-

торнае замярзанне талай вады ў тоўшчы фірны (зярністага снегу) і лёду; залежыць ад тэмпературнага рэжыму ледавіка і тыпу лёдаўтварэння. З гідралагічнага пункту гледжання прадстаўляе сабой страту талай вады са сцёку.

Внутренние волны — унутраныя хвалі, вагальныя рухі вады, якія ўзнікаюць на паверхні раздзелу слаёў вады рознай шчыльнасці. Вышыня іншы раз дасягае некалькіх дзесяткаў м. Скорасць іх распаўсюджвання меней, а амплітуда болей, чым у паверхневых хваляў. Выклікаюцца рознымі працэсамі, якія адбываюцца на граніцах слаёў вады рознай шчыльнасці.

Внутренние моря — унутраныя моры, моры, якія глыбока ўразаюцца ў сушу і злучаюцца з акіянам або прылягаючым морам адным ці некалькімі пралівамі (моры Балтыйскае, Чорнае, Міжземнае, Чырвонае і інш.). Рэжым У. м. вызначаецца значным уздзеяннем сушы.

Внутренние процессы — унутраныя працэсы, працэсы на зямной паверхні, выкліканыя ўнутрыземнымі сіламі, у асноўным радыеактыўным цяплом Зямлі. Адсюль назва. Супрацьпастаўляюцца знешнім працэсам, энергетычная крыніца якіх (Сонца, сонечная радыяцыя) знаходзіцца за межамі нашай планеты. Да У. п. адносіцца гораўтварэнне, вулканізм, землетрасенні, векавыя ваганні зямной кары, разломы, расколы, метамаर्फізацыя горных парод і інш.

Внутриматериковое море — унутрымацерыковае мора, мора, якое глыбока ўдаецца ў сушу ў межах аднаго мацерыка (напрыклад, Азоўскае, Балтыйскае). Утвараецца ў выніку апускання сушы і яе затаплення водамі акіяна.

Внутритропическая зона конвергенции — унутрытрапічная зона канвергенцыі, зона зліцця (сыходжання) у атмасферы пасатаў Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў або пасату і мусону. Размешчана недалёка ад экватара (большую частку года на некалькі градусаў на поўнач ад яго); перамяшчаецца ў тое паўшар'е, у якім лета. Шырыня У. з. к. над сушай — некалькі соцень км, над акіянам — некалькі дзесяткаў км. Характарызуецца высокімі тэмпературамі паветра, перавагай паніжанага атмасфернага ціску, слабымі пераменнымі вятрамі, частымі штэлямі, моцнымі ўзыходзячымі плынямі паветра, магутнай воблачнасцю і шчодрымі ліўневымі ападкамі. Зблізку гэтай зоны ўтвараюцца большай часткай трапічныя цыклоны.

Вода — вада, хімічнае злучэнне вадароду з кіслародам (H_2O). У чыстым выглядзе бясколерная вадкасць без паху, смаку і колеру. На паверхні Зямлі сустракаецца ў трох агрэгатных станах (вадкім, цвёрдым і газападобным). Найбольшая шчыльнасць — 1 г/см^3 пры тэмпературы $3,98 \text{ }^\circ\text{C}$. В.— галоўная частка гідрасферы. Утрымліваецца таксама ў паветры, уваходзіць у склад усіх жывых арганізмаў, а таксама многіх мінералаў і горных парод. У прыродных умовах заўсёды мае раствораныя солі, газы і арганічныя рэчывы.

Водная масса — водная маса, параўнальна вялікі аб'ём вады, які

адрозніваецца ад акаляючай воднай тоўшчы сваімі фізічнымі, хімічнымі і біялагічнымі ўласцівасцямі, набытымі ў пэўных раёнах акіянаў і мораў. Гэтыя ўласцівасці захоўваюцца пры перамяшчэнні В. м. за межамі вобласці яе ўтварэння. Адрозніваюць В. м. па раёну іх утварэння (палярныя, трапічныя, экватарыяльныя) і па глыбіні размяшчэння (паверхневыя, прамежкавыя, глыбінныя і прыдонныя). Па меры распаўсюджвання з раёна фарміравання В. м. паступова трансфарміруюцца.

Водное сечение, поперечное сечение водного потока — воднае сячэнне, папярочнае сячэнне воднага патоку, сячэнне патоку, перпендыкулярнае раўнадзейнай скорасці патоку і абмежаванае папярочным профілем дна рэчышча і воднай паверхняй, а пры ледзяным покрыве — яго ніжняй паверхняй. Адрозніваюць жывое сячэнне (частка В. с., дзе назіраецца цячэнне вады) і мёртвае сячэнне (цячэнне вады адсутнічае).

Водные животные — водныя жывёлы, жывёлы, якія пастаянна жывуць у вадзе. Разам з воднымі раслінамі ўтвараюць групоўку гідрабіёнтаў

Водные объекты — водныя аб'екты, месцы сканцэнтравання паверхневых вод на зямным шары. Падраздзяляюцца на вадаёмы (моры, акіяны, азёры, вадасховішчы, сажалкі) і вадацёкі (рэкі і каналы). Да В. а. адносяцца таксама ледавікі, падземныя ваданосныя гарызонты.

Водные растения — водныя расліны, расліны, якія растуць у вадзе. Адрозніваюць гідрафіты (у вадзе толькі ніжняя частка раслін) і гідрабіёнты (у вадзе поўнасю або большай часткай) Разам з воднымі жывёламі ўтвараюць групоўку гідрабіёнтаў

Водные ресурсы — водныя рэсурсы, воды рэк, азёр, вадасховішчаў, падземныя воды, што выкарыстоўваюцца ў гаспадарчай дзейнасці, адзін з відаў прыродных рэсурсаў. Да В. р. адносяцца таксама воды Сусветнага акіяна, запасы вады ў горных і палярных ледавіках, вадзяная пара атмасферы, глебавая вільгаць. Аднак у вузкім значэнні да В. р. адносяць толькі воды паверхневага і падземнага сцёку

Водный баланс — водны баланс, суадносіны за які-небудзь прамежак часу (год, месяц, дэкаду і г. д.) прыходу, расходу і акумуляцыі вады для рачнога басейна або ўчастка тэрыторыі, для возера, балота або другога аб'екта. Уліку падлягаюць атмасферныя ападкаі, кандэнсацыя вільгаці, гарызантальны перанос і адкладанне снегу, паверхневы і падземны прыток, выпарэнне, змены запасаў вільгаці ў глебагрунтах.

Водный баланс Земли — водны баланс Зямлі, суадносіны колькасці вады, паступаючай на паверхню зямнога шара ў выглядзе ападкаў, і колькасці вады, якая выпараецца з паверхні сушы і Сусветнага акіяна за пэўны перыяд часу У сярэднім за год з акіянаў выпараецца колькасць вады, роўная колькасці выпаўшых на яго паверхню ападкаў плюс рачны сцёк. У сярэднім за шатгадовы перыяд гадавая сума ападкаў на зямным шары складае 1020 мм, выпарэнне з паверхні

Сусветнага акіяна роўна 880 мм, з сушы — 140 мм. В. б. З. — колькаснае выражэнне вільгацезвароту на Зямлі.

Водный баланс снежнага покрыва — водны баланс снежнага покрыва, суадносіна і структура прыходнай і расходнай частак агульнага ўтрымання вільгаці ў снежавым покрыве ў перыяды яго раставання.

Водный кадастр — водны кадастр, сістэматызаваны звод звестак аб водных рэсурсах краіны. В. к. абагульняе матэрыялы гідралагічных назіранняў і даследаванняў і забяспечвае неабходнымі звесткамі навуковых, праектных і гаспадарчых арганізацый.

Водный режим почвы — водны рэжым глебы, адносна ўстойлівае спалучэнне працэсаў паступлення вільгаці ў глебу (з атмасферных ападкаў, паверхневых і падземных вод), яе перамяшчэнне ў глебай тоўшчы і расходу (выпарэнне, прасочванне ў падсілаючую горную пароду, бакавы адцёк).

Водный режим рек и водоёмов — водны рэжым рэк і вадаёмаў, змяненне ў часе ўзроўняў і аб'ёмаў вады ў рэках, азёрах, вадасховішчах, балотах і ледавіках. Гадавы цыкл воднага рэжыму рэк дзеліцца на фазы: разводдзе, межань (летняя і зімовая), паводка.

Водоворот — вір, водаварот, участак у водным патоку з вярчальным рухам вады. Узнікае ў выніку рэзкага расшырэння рэчышча, абцякання водным патокам выступаў берага, зліцця двух патокаў. Можна быць пастаянным або часовым, напрыклад, у разводдзе.

Водоём — вадаём, пастаянны або часовы збор бяссцёкавых або з зараруджаным сцёкам вод у натуральных (азёры) або штучных (вадасховішчы, сажалкі) паглыбленнях зямной паверхні. Водная маса і катлавіна В. прадстаўляюць сабой адзіны прыродны комплекс. У шырокім разуменні — моры і акіяны.

Водонепроницаемые горные породы, водоупорные горные породы — воданепранікальныя горныя пароды, водатрывалыя горныя пароды, горныя пароды, якія практычна не прапускаюць ваду (гліна, граніт, пясчанік, гліністы сланец, іншыя шчыльныя пароды без трэшчын, мёрзлыя пароды). Утвараюць водатрывалыя (воданепранікальныя) слаі.

Водоносность реки, водность реки — ваданоснасць ракі, воднасць ракі, колькасць вады, якую пераносіць рака за які-небудзь перыяд часу (дэкаду, месяц, сезон, асобны год або рад гадоў). Выражаецца звычайна велічынёй шматгадовага расходу вады ці сярэдняй шматгадовым аб'ёмам сцёку.

Водоносный горизонт — ваданосны гарызонт, тоўшча водапранікальных горных парод, якая ўтрымлівае падземныя воды. Залягае звычайна над водатрывалым пластом. Пры выхадзе на зямную паверхню ўтварае крыніцы.

Водоотдача снежного покрова — водааддача снежавага покрыва, паступленне на паверхню глебы са снегу лішняй (якая не ўтрымліваецца снегам) талай ці дажджавой вады. Наступае пасля пачатку снегаставання і працягваецца іншы раз пасля яго заканчэння.

Водоохранная зона — водаахоўная зона, тэрыторыя з асаблівым рэжымам гаспадарчай дзейнасці або аховы, накіраванымі на прадухіленне апусцашэння, забруджвання і засмечвання водных аб'ектаў. Рэжым В. з. могуць мець лясныя насаджэнні на вадазборах, на берагах вадаёмаў і рэк або прылягаючыя да вадаёмаў нелясныя тэрыторыі; да В. з. адносыцца таксама зоны санітарнай аховы водных крыніц.

Водоохранные леса — водаахоўныя лясы, лясы, якія размяшчаюцца ў водаахоўнай зоне (уздоўж берагоў вадаёмаў і рэк). Рэгулююць гідралагічны рэжым рэк, садзейнічаюць памяншэнню эрозіі глебы (асабліва ў стэпавай і лесастэпавай зонах).

Водопад — вадаспад, падзенне вады ракі з уступа, утворанага ў яе рэчышчы. Пры наяўнасці некалькіх уступаў у рэчышчы ўтвараецца каскад. В. даволі часта сустракаюцца на горных рэках, на вялікіх раўнінных рэках параўнальна рэдкія.

Водопроницаемость горных пород — водапранікальнасць горных парод, здольнасць горных парод прапускаць праз сябе ваду. Залежыць ад памераў, характару і велічыні пораў у рыхлых асадкавых пародах, наяўнасці трэшчын і пустот у шчыльных пародах. Па водапранікальнасці горныя пароды раздзяляюцца на водапранікальныя і воданепранікальныя, або водатрывалыя. Некаторыя пароды раствараюцца вадой (вапнякі, даламіты, гіпс, каменная соль і інш.).

Водопроницаемые горные породы — водапранікальныя горныя пароды, горныя пароды, якія лёгка прапускаюць праз сябе ваду (галечнікі, жвір, пясок, трэшчынаватыя вапнякі і інш.). Утвараюць водапранікальныя і ваданосныя слаі.

Водораздел — водападзел, граніца паміж басейнамі рэк, азёр, мораў, акіянаў. У горных краінах В. звычайна супадаюць з грабянямі хрыбтоў; на раўнінах, асабліва плоскіх і забалочаных, выражаны няясна. Галоўны В. рачных басейнаў Беларусі праходзіць па найбольш узвышанай частцы тэрыторыі з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад — на Аршанскім і Мінскім узвышшах, цераз Капыльскую граду і па паўднёва-заходняй ускраіне Палесся, ён падзяляе басейны Дняпра, з аднаго боку, і басейны Заходняй Дзвіны, Нёмана, Буга, з другога.

Водосбор, водосборный бассейн — вадазбор, вадазборны басейн, тэрыторыя, з якой у раку ці яе сістэму або возера сцякаюць паверхневыя і падземныя воды. Абмежаваны водападзеламі. З рэк Беларусі найбольшы В. у Дняпра з Прыпяццю (118 тыс. км²), Нёмана (звыш 44 тыс. км²) і Заходняй Дзвіны (больш за 32 тыс. км²).

Водоток — вадацёк, водны паток з рухам вады ў напрамку ўхілу мясцовасці па рэчышчы або па паніжэнні ці паглыбленні зямной паверхні. В. могуць быць пастаяннымі і часовымі, натуральнымі (рэкі, ручаі) і штучнымі (каналы).

Водоупор — водаўпор, верхняя паверхня воданепранікальнага (водатрывалага) слоя горных парод, над якой размяшчаецца ваданосны гарызонт.

Водохранилище — вадасховішча, штучны вадаём, які ствараецца звычайна на рэках шляхам узвядзення плацін (Вілейскае, Заслаўскае, Асіповіцкае і інш. В. у Беларусі).

Воды суши, материковые воды, внутренние воды — воды суши, мацерыковыя воды, унутраныя воды, воды рэк, азёр, вадасховішчаў, балот, ледавікоў і зямной кары. Падзяляюцца на паверхневыя і падземныя. Дзякуючы бесперапыннаму кругавароту вады ў прыродзе цесна звязаны з водамі Сусветнага акіяна.

Возвратные воды — зваротныя воды, паверхневыя і падземныя воды, сцякаючыя ў рачное рэчышча, канал або ў ваданосныя гарызонты з арашаемых тэрыторый, а таксама воды, скідаемыя прамысловымі прадпрыемствамі, устаноўкамі бытавога водазабеспячэння і інш. Неачышчаныя З. в. — асноўная прычына забруджвання водных аб'ектаў.

Возвышенность — узвышша, раўнінны ўчастак суши, прыўзняты ў адносінах да прылеглай тэрыторыі і размешчаны на вышынях ад 200 да 500 м над узроўнем акіяна (у Беларусі — Мінскае, Навагрудскае, Аршанскае, Віцебскае У. і інш.).

Воздух — паветра, натуральная сумесь газаў, якая складае атмасферу Зямлі. Складаецца (у % па аб'ёму) галоўным чынам з азоту (78,08) і кіслароду (20,95); ёсць таксама вуглякіслы газ (0,03 %), аргон (0,94 %) і іншыя газы. Утрыманне вадзяной пары ў сярэднім ад 0,2 да 2,6 % (у залежнасці ад шыраты месца). Апрача таго, у П. заўсёды прысутнічаюць розныя цвёрдыя і вадкія завіслыя часцінкі. Каля 4/5 усёй масы П. канцэнтруецца ў трапасферы.

Воздушные массы — паветраныя масы, асобныя, вялікія аб'ёмы паветра трапасферы з параўнальна аднолькавымі ўласцівасцямі (тэмпературай, вільготнасцю, празрыстасцю і г. д.). Утвараюцца пры працяглым знаходжанні над аднароднай тэрыторыяй ці акваторыяй, дзе набываюць свае ўласцівасці, перамяшчаюцца як адно цэлае; пры руху паступова губляюць свае ўласцівасці і трансфармуюцца. Займаюць плошчы мільёны квадратных кіламетраў. Бываюць марскімі (ствараюцца над морам, акіянам) і кантынентальнымі (фарміруюцца над сушай). Акрамя таго, падзяляюцца на арктычныя, антарктычныя, умераныя, трапічныя і экватарыяльныя. Адрозніваюць таксама П. м. цёплыя і халодныя. П. м. раздзяляюцца паміж сабой атмасфернымі франтамі. Клімат Беларусі фарміруецца ў асноўным пад уплывам марскіх умераных П. м., якія прыходзяць з Атлантычнага акіяна; пэўны ўплыў робяць таксама кантынентальныя ўмераныя П. м., арктычныя і трапічныя П. м.

Возобновимые природные ресурсы — аднаўляемыя прыродныя рэсурсы, прыродныя рэсурсы (расліннасць, жывёльны свет і інш.) здольныя да самаўзнаўлення за тэрміны, сувымерныя з тэмпамі гаспадарчай дзейнасці чалавека.

Возраст ландшафта — узрост ландшафту, адрэзак часу, за які ландшафт набыў структуру, блізкую да сучаснай. Перабудова структуры

ландшафту выклікаецца змяненнямі клімату, тэктанічнымі і вулканічнымі працэсамі, антрапагеннымі ўздзеяннямі і да т. п.

Возраст рельефа — узрост рэльефу, працягласць існавання рэльефу, прамежак часу ад пачатку фарміравання асноўных элементаў сучаснага рэльефу да цяперашняга часу. Адрозніваюць абсалютны У. р. (у мільёнах або тыс. год) і адносны У. р. (з дакладнасцю да геалагічных перыяду, эпохі, веку).

Возрождённые горы, эпиплатформенные горы — адроджаныя горы, эпиплатформавыя горы, горы, якія ўзніклі ў выніку новых тэктанічных рухаў на месцы старажытных, пенеплізаваных горных абласцей. Утварэнне А. г. адбывалася шматразова. Для сучасных А. г. характэрна чаргаванне выраўнаваных высокаўзнятых паверхняў з участкамі рэзка расчлененага рэльефу (напрыклад, Цянь-Шань, Алтай у Азіі, у Паўночнай Амерыцы — Скалістыя горы).

Война-дега — война-дэга, пояс Эфіопскага нагор'я на вышыні ад 1700—1800 м да 2400 м. Натуральныя ландшафты — саванны і лясы. Найбольш населены раён Эфіопіі з развітым земляробствам.

Воклюзы — ваклюзы, тып крыніц у карставых абласцях з вялікім, рэзка зменлівым і няспынным сцёкам вады.

Волнение — хваляванне, складаныя вагальныя рухі паверхневага слоя вадаёмаў галоўным чынам пад уздзеяннем ветру. Вызначаецца ў балах.

Волноприбойная ниша — хвалепрыбойная ніша, паглыбленне, якое ўтворана марскім прыбоем у аснове абразійнага ўступа (кліфа).

Волны холода — хвалі холаду, значныя і рэзкія пахаладанні, якія звязаны з уварваннем халодных мас арктычнага (антарктычнага) паветра ў сярэднія шыроты. Выклікаюцца таксама пранікненнем у больш паўднёвыя шыроты зімой халоднага кантынентальнага паветра з больш паўночных раёнаў, напрыклад з Паўночнай Азіі ў Еўропу. Назіраюцца і на тэрыторыі Беларусі.

Ворота — вароты, рускі тэрмін, які мае некалькі значэнняў: праход, які раздзяляе суседнія горныя краіны (напрыклад, Джунгарскія В.); адносна вузкія пралівы з высокімі берагамі і прыкметным цяжэннем вады (напрыклад, Карскія В.); часам — скразныя цясніны.

Восстановление земли — аднаўленне зямлі, зварот землям былой урадлівасці, парушанай дзейнасцю чалавека або прыроднымі фактарамі. Пры натуральным узнаўленні парушаных біягеаэнозаў А. з. працякае марудна. У гаспадарчай практыцы выкарыстоўваюцца метады паскоранага А. з. шляхам стварэння на паверхні тэхнагеннага рэльефу насыпнага слоя глебы, выкарыстання гумусавых прэпаратаў, фітамеліярацыі і іншымі спосабамі.

Восстановление природных ресурсов — аднаўленне прыродных рэсурсаў, давядзенне запасаў тых або іншых відаў прыродных рэсурсаў да ўзроўню, што папярэднічаў іх спусташэнню ў выніку гаспадарчай дзейнасці чалавека (напрыклад, аднаўленне лясных рэсурсаў штучным

лесаразвядзеннем, аднаўленне запасаў капытных пасля забароны іх здабычы і да т. п.). А. п. р. уключае таксама працэсы натуральнага самааднаўлення прыродных рэсурсаў.

Восстановление растительности — аднаўленне расліннасці, 1) комплекс мерапрыемстваў па забеспячэнню ўмоў для аднаўлення раней знішчанага расліннага покрыва з уласцівай для яго спецыфікай фларыстычнага складу; 2) працэс натуральнага аднаўлення парушаных ці знішчаных фітацэнозаў.

Восстановленные виды — адноўленыя віды, віды жывых арганізмаў, колькасць асобін і памеры арэалаў якіх дзякуючы ўмяшанню чалавека даведзены да памераў, што выключаюць пагрозу іх раптоўнага знікнення са складу мясцовай, рэгіянальнай або агульнапланетнай фауны і флоры (напрыклад, зубры, марскія коцікі, ільвы) Акрамя гаспадарчых і навуковых мэтаў, аднаўленне відаў мае і задачу захавання прыроднага генафонду.

Восток, точка Востока — Усход, пункт Усходу, адзін з чатырох галоўных пунктаў гарызонту, пункт перасячэння матэматычнага (сапраўднага) гарызонту з нябесным экватарам. У. размешчаны справа ад назіральніка, які стаіць тварам да поўначы. Абазначаецца літарамі У., О (ням. Ost), або Е. (англ. East).

Восточный перенос воздушных масс — усходні перанос паветраных мас, пераважаючы перанос паветра з усходу на захад у ніжніх частках трапасферы ў трапічных шыратах (пасаты) і ва ўсёй трапасферы паблізу экватара, а таксама ў ніжніх сляях трапасферы ў палярных шыратах (усходнія і паўночна-ўсходнія вятры ў Арктыцы, усходнія і паўднёва-ўсходнія вятры — у Антарктыцы).

Впадина — упадзіна, паніжэнне на зямной паверхні, большай часткай тэктанічнага паходжання, замкнутае з усіх або амаль з усіх бакоў. Памеры ў папярочніку звычайна дзесяткі і сотні (радзей тысячы) км. Адрозніваюць бяссцёкавыя У. і У., што маюць сцёк. Вузкія глыбокія У. на дне акіяна звычайна называюцца глыбакаводнымі жалабамі.

Времена года — поры года, вясна, лета, восень і зіма, змена і паслядоўнасць якіх вызначаюцца рухам Зямлі вакол Сонца і нахілам зямной восі да плоскасці зямной арбіты (пад вуглом $66^{\circ}33'$). Гэты нахіл у час гадавога руху Зямлі застаецца нязменным, пастаянным. У выніку Зямля бывае звернутай да Сонца то паўночным, то паўднёвым полюсам і кожны пункт зямной паверхні сустракае сонечныя прамяні пад вугламі, якія змяняюцца на працягу года; змяняецца таксама працягласць дня і ночы і асвятлення. У Беларусі (56° — 51° пн. ш.) вясна пачынаецца ў канцы сакавіка і цягнецца да сярэдзіны мая, лета канчаецца ў сярэдзіне верасня, зіма пачынаецца ў сярэдзіне лістапада. Самы доўгі дзень прыкладна 17 г 35 мін на поўначы і 16 г 35 мін на поўдні, а самы кароткі адпаведна 6 г 57 мін і 7 г 54 мін.

Временный заказник — часовы заказнік, заказнік, заснаваны на тэрмін да 10 год.

Вселенная — Сусвет, увесь існуючы матэрыяльны свет, не абмежаваны ў часе і прасторы і бясконца разнастайны па тых формах, якія набывае матэрыя ў працэсе свайго развіцця.

Всемирная метеорологическая организация (ВМО) — Сусветная метэаралагічная арганізацыя (СМА), міжрадавая спецыялізаваная ўстанова ААН (з 1947). Да стварэння СМА гэтыя функцыі выконвала Міжнародная метэаралагічная арганізацыя (заснавана ў 1873). Колькасць членаў СМА (1985) — 158 краін (у тым ліку Беларусь). Мэта СМА — садзейнічаць міжнароднаму супрацоўніцтву ў развіцці метэаралагічных назіранняў і даследаванняў і каардынацыя дзейнасці нацыянальных метэаралагічных і гідралагічных служб. Вышэйшы орган — Сусветны метэаралагічны кангрэс, які склікаецца адзін раз у чатыры гады. Месца знаходжання кіраўнічых органаў — Жэнева (Швейцарыя).

Вскрытие рек — ускрыццё рэк, разбурэнне лёдавага покрыва на рэках вясной. Адбываецца пад уздзеяннем цяпла і механічных сіл, якія ўзнікаюць пры інтэнсіўным прытоку вады. Суправаджаецца крыгаходам.

Вторичная растительность — другасная расліннасць, раслінны покрыв, які фарміруецца на тэрыторыях, дзе немагчыма прамое аднаўленне зыходных фітацэнозаў. Апошнія могуць быць знішчаны катастрафічнымі прыроднымі або антрапагеннымі ўздзеяннямі. Аднаўленне карэнных раслінных суполак магчыма толькі цераз рад прамежкавых фаз і можа быць паскорана правядзеннем аграгэнічных, біялагічных, лесаводчых мерапрыемстваў.

Вулканизм — вулканізм, сукупнасць працэсаў, звязаных з укараненнем магмы ў зямную кару або яе выхадам на зямную паверхню. Уплывае на рэльеф (стварае горы і раўніны), атмасферу (паступленне пры вывяржэнні вуглякіслага і іншых газаў, вадзяной пары, пылавых часцінак у паветра), глебы, расліннасць, жывёльны свет і гаспадарчую дзейнасць чалавека.

Вулканическая впадина — вулканічная ўпадзіна, упадзіна вулканічнага паходжання (кратэр, маары і інш.).

Вулканическая пыль — вулканічны пыл, вельмі дробны піракластычны матэрыял (з памерамі часцінак да 0,05 мм), выкінуты вулканам пры вывяржэнні і разнесены паветранымі плынямі на вялікія адлегласці. Напрыклад, пры вывяржэнні вулкана Кракатау (Інданезія) у 1883 г. драбнюткія вулканічныя пылінкі абляцелі вакол Зямлі амаль 2 разы, пыл ад вулкана Безыменнага (паўвостраў Камчатка) у 1956 г. даляецца праз Паўночны Ледавіты акіян да Англіі.

Вулканические бомбы — вулканічныя бомбы, кавалкі лавы, выкінутыя пры вывяржэнні вулканаў і прыняўшыя пры палёце ў паветры круглявую, вяртападобную або іншую форму. Папярочнік В. б. ад некалькіх см да 5—7 м.

Вулканические газы — вулканічныя газы, газы, якія выдзяляюцца вулканамі пры вывяржэнні і ў час іх спакойнага стану. У іх складзе

вызначаны пары H_2O , H_2 , HCl , HF , H_2S , SO_2 , CO , CO_2 і інш.

Вулканические горные породы, извержённые горные породы — вулканічныя горныя пароды, вывержаныя горныя пароды, горныя пароды, што ўтварыліся пры застыванні магмы (лавы), якая вылілася на дзе́нную паверхню (базальты, вулканічныя туфы і інш.) Адносяцца да магматычных горных парод. Выкарыстоўваюцца часта як будаўнічыя матэрыялы.

Вулканические горы — вулканічныя горы, горы, якія ўтварыліся ў выніку вулканічных вывяржэнняў. Маюць звычайна конусападобную форму, круцізна схілаў залежыць ад характару лавы. Вадкая лава ўтварае пакрывы з вельмі пакатымі схіламі (шчытавыя вулканы на Гавайскіх астравах, у Ісландыі); пры густой лаве ўзнікаюць высокія горы з крутымі схіламі (Ключаўская Сопка на Камчатцы, вулканы Кіліманджара і Кенія ва Усходняй Афрыцы).

Вулканические извержения — вулканічныя вывяржэнні, вывяржэнне расплаўленай магмы (лавы), цвёрдых і газападобных вулканічных прадуктаў на зямную паверхню па вертыкальных каналах (жаралом вулканаў) або трэшчынах і разломах зямной кары (трэшчынныя вулканічныя вывяржэнні).

Вулканические озёра, кратерные озёра — вулканічныя азёры, кратэрныя азёры, азёры, якія размяшчаюцца ў кратэрах вулканаў (Краноцкае на Камчатцы, многія азёры Явы, Новай Зеландыі). Адрозніваюцца невялікімі памерамі, круглай формай, слаба расчлененай берагавой лініяй і адносна вялікімі глыбінямі.

Вулканические острова — вулканічныя астравы, астравы, якія ўзніклі ў выніку вулканічных вывяржэнняў на дне акіянаў і мораў. Звычайна невялікія па памерах, іншы раз падымаюцца з вялікіх глыбін на значную вышыню над паверхняй вады. Маюць форму, якая нагадвае вулкан. Асабліва характэрны В. а. для Ціхага акіяна (Курыльскія, Гавайскія і інш.). Самы вялікі В. в. Зямлі — Ісландыя (плошча 103 тыс км²).

Вулканический конус — вулканічны конус, вулканічная пабудова ў выглядзе конуса са зрэзанай вяршыняй. Утвараецца ў выніку назапашвання вулканічных прадуктаў вакол жарала. Форма В. к. вызначаецца галоўным чынам тыпам вулканічнага вывяржэння; на яго вяршыні звычайна знаходзіцца кратэр. Тонкі матэрыял утварае склоны круцізнай ад 30° да 35°, а больш грубы, які назапашваецца зблізку кратэра, — часам звыш 40°. Большасць буйных вулканаў свету з'яўляюцца, складанымі конусамі, на схілах якіх размяшчаюцца дробныя паразітычныя конусы і трэшчыны. Найбольш значныя В. к. дасягаюць у вышыню некалькіх км (напрыклад, вулкан Фудзіяма ў Японіі — 3776 м).

Вулканический очаг — вулканічны ачаг, ізаляваная камера або рэзервуар магмы ў верхняй мантыі Зямлі ці ў зямной кары, адкуль адбываецца жыўленне вулкана. Размяшчаюцца на розных глыбінях, напрыклад, на паўвостраве Камчатка ў Ключаўскай Сопцы — на глыбінях 50—70 км, вулкана Безыменнага — як мяркуюць, на глыбіні 15—20 км.

Вулканический пепел — вулканічны пепел, дробныя часціцы (0,1—2 мм) абломкаў лавы (іншы раз таксама іншых парод). Утвараецца ў выніку раздраблення ўзрывамі вадкіх або цвёрдых лаваў. Пепел разносіцца ветрам на многія сотні км (напрыклад, пры вывяржэнні ў 1975 г. вулкана Плоскі Талбачык на паўвостраве Камчатка — да 1000 км).

Вулканический туф — вулканічны туф, горная парода, якая складаецца з ушчыльненых і сцэментаваных вулканічнага пылу, пяску, бомбаў, кавалкаў лавы з дамешкамі абломкавых невулканічных парод. Па складу В. т. бываюць базальтавыя, андэзітавыя, ліпарытавыя і інш. Выкарыстоўваецца як будаўнічы матэрыял (напрыклад, В. т. Арменіі).

Вулканический шлак — вулканічны шлак, пазырчатая і порыстая куска лавы, якія выкінуты з кратэра вулкана пры ўзрывах і ўспучаны газамі, што выдзяляюцца пры застыванні вельмі рэдкай магмы асноўнага складу. Узнікаюць таксама на паверхні лававых патокаў, якія застываюць з бурным выдзяленнем газаў. Утвараюцца практычна пры ўсіх тыпах вывяржэння вулканаў.

Вулканогенно-осадочные месторождения — вулканагенна-асадкавыя месцаздажэнні, паклады карысных выкапняў, якія ўтварыліся на дне старажытных і сучасных мораў пры выпаданні цвёрдых, вадкіх і газападобных прадуктаў вулканічных вывяржэнняў. Залягаюць у тоўшчах парод, складзеных з астывлых лаваў, попелаў, слаёў крамяністых парод, сланцаў, пясчаникаў і вапнякоў. Да В.-а. м. належаць некаторыя месцаздажэнні руд жалеза, марганцу, медзі, цынку, свінцу, баксітаў, фасфарытаў.

Вулканология — вулканалогія, навука аб вулканах. Вывучае працэсы і прычыны ўтварэння вулканаў, іх развіццё, будову і склад прадуктаў вывяржэння, заканамернасці распаўсюджвання вулканаў на зямной паверхні, змяненне характару іх дзейнасці ў часе.

Вулкан — вулкан, гара, якая ўтвараецца пры падняцці з нетраў Зямлі і вывяржэнні на яе паверхню лавы і іншых прадуктаў. Адрозніваюць дзеючыя і патухлыя В. Дзеючыя В. звыш 600, найбольш актыўных — больш чым 50, патухлых — дзесяткі тысяч. Найбольшая колькасць дзеючых В. (400) сканцэнтравана ў Ціхаакіяніскім раёне. Другая вобласць вулканізму — Альпійска-Гімалайскі пояс складкаватых гор.

Вулканологические станции — вулканалагічныя станцыі, станцыі, якія вядуць пастаянныя назіранні за дзеючымі вулканамі (Камчацкая В. с. у Расіі, В. с. Везувій у Італіі і інш.).

Выветривание — выветрванне, механічнае разбурэнне і хімічнае змяненне горных парод на зямной паверхні або паблізу яе пад уплывам ваганняў тэмпературы, паветра, вады і арганізмаў. Адрозніваюць фізічнае, хімічнае і арганічнае В. У выніку В. утвараецца слой рыхлых парод на зямной паверхні.

Вымирающие виды — выміраючыя віды, віды, біялагічныя асаблівасці якіх не адпавядаюць сучасным прыродным або змененым чалавекам

умовам існавання, а здольнасці прыстасавання да іх вычарпаны. Без мэтанакіраванай падтрымкі чалавекам (поўнага акультування) В. в. асуджаны на пагібель. Усе В. в. заносзяца ў Чырвоную кнігу рознага рангу.

Выполажыванне склонов — выпалажванне схілаў, зніжэнне і ўплашчэнне схілаў пад сумесным уздзеяннем працэсаў іх дэнудацыі і акумуляцыі матэрыялу ў іх падножжа. Праяўляецца ва ўмовах адносна стабільнага становішча базіса дэнудацыі, пераважна ў раёнах з вільготным кліматам.

Высокие горы — высокія горы, горы, якія звычайна падымаюцца вышэй за 2000—2500 м (Альпы, Каўказ, Памір, Гімалаі і інш.). Характарызуюцца альпійскім рэльефам.

Высокие широты — высокія шыроты, умоўная назва палярных і прыпалярных абласцей зямнога шара ад полюсаў прыкладна да 65° паўночнай і паўднёвай шыраты.

Высокогорные пустыни — высакагорныя пустыні, пустыні ў высакагор'ях з халодным і сухім кліматам (Тыбет, Цэнтральны Цянь-Шань, Усходні Памір, пласкагор'і Анд). Расліннасць разрэджаная, пераважаюць паўхмызнячкі і падушкападобныя расліны.

Высокогорье, высокогорный рельеф — высакагор'е, высакагорны рэльеф, часткі высокіх горных краін, размешчаных вышэй снегавай граніцы. Характарызуюцца панаваннем фізічнага выветрывання, лёду і снегу, мноствам грубага абломкавага матэрыялу, глыбокім і рэзкім расчлянненнем, буйнымі схіламі, шматлікімі вострымі, аголенымі скалістымі вяршынямі, глыбока ўрэзанымі і вузкімі далінамі. Рэкі В. адрозніваюцца крутым падзеннем і ўхіламі, імклівым цячэннем, мноствам парогаў і вадаспадаў, што абумоўлівае і вялікую разбуральную сілу. Такія формы рэльефу называюцца альпійскімі (па назве Альпаў, дзе іх вывучэнне пачалося ўпершыню).

Высококучевые облака — высокакучавыя воблакі, белыя, шэрыя або бела-шэрыя воблакі ніжніх і сярэдніх слаёў трапасферы. Маюць выгляд слаёў і град, як бы пабудаваных з ляжачых адна над адной пласцінак, круглявых мас, валоў, камякоў. Утвараюцца пры інтэнсіўнай канвекцыйнай дзейнасці і звычайна складаюцца з пераахалоджаных кропелек вады.

Высокоослонные облака — высокаслаістыя воблакі, шараватыя або сіняватыя воблакі валакністай або аднароднай структуры. Назіраюцца ў сярэдняй трапасферы, прасціраюцца на некалькі км у вышыню і часам на тысячы км у гарызантальным напрамку. Звычайна ўваходзяць у склад фронтальных воблачных сістэм, звязаных з узыходзячымі рухамі паветраных мас.

Высокотравье — высакотраўе, ярус ці суполка высокіх (2—4 м) травяністых раслін, якія развіваюцца пры павышанай вільготнасці паветра і глебы. Часцей за ўсё В. называюць субальпійскую расліннасць, асноўныя прадстаўнікі В.— баршчэўнік, дзягіль, маркоўнік і інш. Часам

В. (другасным) называюць высокія травы, характэрныя для расліннага покрыва раўніннай мясцовасці (прэрый, паўсаваннаў, лугоў і інш.)

Высота сечения рельефа — **вышыня сячэння рэльефу**, розніца вышынь паслядоўных гарызанталаў на тапаграфічнай карце або плане. У залежнасці ад маштабу і прызначэння карты (плана) ужываюцца В. с. р., роўныя 0,5, 1; 2,5, 10 м і інш.

Высотная климатическая поясность — **вышынная кліматычная пояснасць**, заканамернае змяненне клімату ў гарах з вышынёй. З вышынёй памяншаецца шчыльнасць паветра, узрастае інтэнсіўнасць сонечнай радыяцыі, умацняецца зямное выпраменьванне, паніжаюцца тэмпература і ціск, колькасць ападкаў да пэўнай вышыні ўзрастае, а затым паніжаецца, вецер складана мяняецца па напрамку і скорасці, вільготнасць убывае, змяняюцца і ўсе астатнія метэаралагічныя элементы. Усё гэта прыводзіць да ўтварэння вышынных кліматычных паясоў. Іх размяшчэнне і колькасць залежаць ад шыраты месца, вышыні гор, клімату, напрамку і экспазіцыі схілаў.

Высотная поясность, высотная зональность, вертикальная зональность — **вышынная пояснасць, вышынная зональнасць, вертыкальная зональнасць**, заканамернае змяненне клімату, рэльефу, вод, глебаў, расліннасці, жывёльнага свету і прыродных комплексаў у гарах з вышынёй. Звязана галоўным чынам з памяншэннем цяпла і змяненнем колькасці ападкаў з павелічэннем вышыні над узроўнем мора. Залежыць ад геаграфічнай шыраты месца, вышыні гор, іх рэльефу, кантынентальнасці клімату, напрамку схілаў.

Высотное разделение гор — **вышыннае раздзяленне гор**, 1) выдзяленне высотных ступеняў у гарах, гіпсаметрычнае становішча якіх вызначаецца галоўным чынам інтэнсіўнасцю найвышэйшых тэктанічных рухаў. Агульнапрынятай класіфікацыі няма, звычайна выдзяляюць высокія (вышэйшыя за 2000—3000 м), сярэдневысотныя (ад 600—1000 м да 2000—3000 м) і нізкія (ніжэйшыя за 600—1000 м) горы; 2) выдзяленне марфалагічных тыпаў гор (высакагорнага, сярэднягорнага і нізкагорнага), якія адрозніваюцца па вышыні, глыбіні расчляннення схілаў, іх стромкасці і скалістасці, наяўнасці або адсутнасці ледавіковых форм рэльефу. Адно і тыя ж тыпы гор сустракаюцца на розных вышынях у залежнасці ад шыраты мясцовасці, становішча снегавай лініі, экспазіцыі схілаў, асаблівасцей геалагічнай будовы і іншых геалагічных і геаграфічных фактараў.

Высотные отметки — **вышыння адзнакі**, абсалютныя вышыні пунктаў мясцовасці, падпісаныя на карце, гіпсаметрычных профілях і інш.

Высотные пояса, вертикальные пояса — **вышыння паясы, вертыкальныя паясы**, паясы (палосы) у гарах, часта перарывістыя, з адносна аднароднымі прыроднымі ўмовамі і аднолькавымі прыроднымі комплексамі. Змяняюць адзін аднаго ад падножжа гор да вяршыняў падобна змене прыродных зон на раўнінах з поўдня на поўнач. Звязаны галоўным чынам з памяншэннем цяпла і змяненнем колькасці ападкаў з па-

велічэннем абсалютнай вышыні. Становішча, паслядоўнасць і колькасць В. п. залежаць ад геаграфічнага становішча, шыраты месца, вышыні гор, іх рэльефу, напрамку схілаў, кантынентальнасці клімату. З набліжэннем да экватара колькасць паясоў павялічваецца, іх граніцы павышаюцца. Прыклады В. п.: горна-тундры, альпійскі, субальпійскі, горна-лясны, горны пустынна-стэпы і інш.

Вытаптваванне — вытоптваанне, ушчыльненне глебы ў выніку механічнага ўздзеяння на яе жывёл ці людзей. Узнікае пры празмерным выпасе жывёлы, няправільнай арганізацыі масавага турызму, перавышэнні гранічна дапушчаных рэкрэацыйных нагузак у зонах адпачынку, парках. Вядзе да паступовай дэградацыі глеб і расліннасці.

Вьюга — завіруха, завая, мяцеліца, гл. Метеліца — мяцеліца.

Вюрмская ледниковая эпоха (ледниковье), вюрм — вюрмская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), вюрм, эпоха познеплейстаэнавага аледзянення Альпаў (ад 70 да 11 тыс. гадоў)). Адпавядае валдайскай ледавіковай эпосе на Усходне-Еўрапейскай раўніне і віскансінскай — у Паўночнай Амерыцы.

Г

Габбро — габра, магматычная горная парода, прадукт застывання і крышталізацыі базальтавай магмы. Складаецца з палявых шпатаў, алівінаў і інш. мінералаў. Колер чорны або цёмна-шэры. Выкарыстоўваецца як будаўнічы і абліцовачны камень. Месцазнаходжанні — на Урале, у Закаўказзі, на Украіне і ў інш. раёнах.

Гавайскі антициклон, Северо-Тихоокеанский антициклон — Гавайскі антыцыклон, Паўночна-Ціхаакіянскі антыцыклон, вобласць высокага атмасфернага ціску над субтрапічнымі і трапічнымі шыротамі Паўночнага паўшар'я ў Ціхім акіяне, з цэнтрам недалёка ад Гавайскіх астравоў. Праяўляецца на працягу ўсяго года, аднак асабліва моцна летам.

Гавайскі тип извержения — гавайскі тып вывяржэння, адносна спакойнае вывяржэнне вулкана ў выглядзе вылівання вадкай базальтавай лавы. Суправаджаецца слабымі ўзрывамі, фантанаваннем, выкідамі бомбаў, пырскаў вадкай лавы. Пры Г. п. в. зблізку кратэра ўтвараюцца маленькія конусы і валы распырсквання, а ў палёце — ніткі вулканічнага шкла.

Гавань — гавань, узбярэжная частка воднай прасторы, укрытая ад ветру, хваль і цяжэнняў, месца стаянкі суднаў. Г. бываюць натуральныя і штучныя.

Гай, дубрава — гай, дуброва, ліставы лес або зараснікі хмызнякоў у лесастэпах і стэпах. Тэрмін ужываецца галоўным чынам на Украіне, у Беларусі і Паволжы.

Гайоты, гийоты — гаёты, гіёты, ізаляваныя плоскавяршычныя падводныя горы, звычайна вулканічнага паходжання. Мяркуюць, выраў-

ноўванне вяршынь абумоўлена абразіяй або субаэральнай дэнудацыяй з наступным апусканнем старажытных вулканічных астравоў у воды акіяна. Распаўсюджаны галоўным чынам у Ціхім акіяне. Знаходзяцца на глыбіні ад 200 да 2500 м (пры глыбіні меншай за 200 м ужываюць тэрмін «банка»).

Галенит — **галеніт**, мінерал, сульфід свінцу. Утварае свінцова-шэрыя з яркім металічным бляскам крышталі, зярністыя агрэгаты, суцэльныя масы. Адзін з галоўных мінералаў алавяна-цынковых руд.

Галерейныя леса — **галерэйныя лясы**, вузкія палосы пойменных лясоў па берагах рэк, якія цякуць сярод бязлесных прастораў стэпаў, прэрыяў, саваннаў, пустынь і да т. п. Тыповыя Г. л.— трапічныя прыбярэжныя лясы ў саваннах Афрыкі і Паўднёвай Амерыкі. У Сярэдняй Азіі іх называюць тугаямі, або тугайнымі лясамі.

Галечник — **галечнік**, рыхлая буйнаабломкавая асадкавая парода, якая складаецца ў асноўным з галькі, прамежкі паміж якой могуць быць запоўнены дробнаабломкавым матэрыялам (пячаным, алеўрытавым). Г. адрозніваюць па складу, форме і памеру галькі і па іх паходжанню. Найбольш шырока распаўсюджаны Г. алювіяльныя (галоўным чынам горных рэк), узбярэжна-марскія (галечнікавыя пляжы, косы і інш.), марскія (на шэльфе і ў пралівах), лёдава-марскія.

Галит, каменная соль — **галіт, каменная соль**, мінерал, хларыд натрыю. Празрысты або белая колеру. Дамешкі афарбоўваюць Г. у шэры, буры і чорны колеры. У радовішчах Беларусі сустракаюцца буйныя крышталі сіняга колеру. Складае пласты ў тоўшчах асадкавых парод, штокападобныя целы ў саляных купалах і інш. Сыравіна для хімічнай і харчовай прамысловасці. На Беларусі магутныя паклады каменнай солі дэвонскага ўзросту адкрыты ў Прыпяцкім прагіне на плошчы каля 26 тыс. км². Галоўныя здабываючыя краіны — ЗША, Кітай, Расія, Германія, Украіна, Польшча і інш.

Галогенныя пароды, эвапорыты — **галагенныя пароды, эвапарыты**, горныя пароды хімічнага паходжання (хларыды, сульфаты), якія ўзніклі ў выніку выпарэння вады салёных азёр і лагун (каменная соль, калійныя і магнезьевыя солі, гіпс і інш.) ва ўмовах сухога клімату. Найбольш значныя назапашванні Г. п. аднесены да неагенавай, юрскай, пермскай, дэвонскай, кембрыйскай сістэм.

Галоклин — **галаклін**, слой вады ў акіяне (моры) з рэзка выразаным вертыкальным градыентам салёнасці, як правіла, дадатным (салёнасць павялічваецца да дна).

Галофиты — **галафіты**, расліны, якія растуць на засоленых глебах і горных пародах. Распаўсюджаны ў арыдных пустынях, паўпустынях і сухіх стэпах, на саланчаках і саланцах, а таксама на ўзбярэжжах мораў і салёных азёр. Асноўныя прадстаўнікі Г.— палыны, салянкі, тамарыск, салярос.

Галька — **галька**, абкатаныя і адшліфаваныя цякучай вадой або хвалямі абломкі горных парод ад 10 да 100 мм. Форма Г. залежыць ад

рэчыўнага складу і будовы парод, а таксама ад умоў пераносу і назапашвання. Шырока распаўсюджана сярод сучасных і старажытных асадкавых тоўшчаў.

Гари — гары, участкі лесу, пашкоджаныя або знішчаныя агнём. Звычайна цяжкапраходныя з-за паваленых дрэў і часта забалочаныя.

Гарига, гаррига — гарыга, зараснікі нізкарослых, пераважна вечназялёных дрэў і хмызнякоў (кормесавы дуб, карлікавая пальма, жаўтазель, размарын, фісташка і інш.). Распаўсюджаныя ва ўмовах субтрапічнага міжземнаморскага клімату, галоўным чынам у краінах Заходняга Міжземнамор'я. Растуць на сухіх камяністых схілах ніжняга пояса гор, звычайна на месцы знішчаных жорсткаліставых лясоў. Ад маквіса Г. адрозніваецца меншай вышыняй (не болей чым 2—3 м) і большай разрэджанасцю. Пры ўзмацненні выпасу жывёлы часта пераходзіць у фрыгану.

Гармсіль — гармсіль, сухі і гарачы вецер (тыпу фёну), які дзьме пераважна летам у перадгор'ях Капетдага і Заходняга Цянь-Шаня з поўдня і паўднёвага ўсходу (тэмпература паветра часам вышэйшая за 43 °C). Высушвае пасевы.

Гаруа — гаруа, шчыльны імжачы туман, які прыносіцца брызям на пустыннае Ціхаакіянскае ўзбярэжжа Паўднёвай Амерыкі (Эквадор, Перу, Чылі). Г.— важнейшая крыніца ўвільгатнення глеб і расліннасці ў гэтым раёне. Утвараецца ў выніку ахаладжэння марскога паветра над халодным Перуанскім цячэннем галоўным чынам зімой і вясной у Паўднёвым паўшар'і. Паняцце «клімат Г.» ужываецца для абзначэння клімату любых прыбярэжных пустынь, якія абмываюцца халоднымі марскімі цячэннямі.

Гафы — гафы, назва лагун у вусцях рэк паўднёвага ўзбярэжжа Балтыйскага мора.

Геесты, гесты — гэсты, плоскія, амаль нерасчлянёныя пясчаныя нізіны недалёка ад узбярэжжа Паўночнага мора, у Германіі і Нідэрландах. Гэта здравыя раўніны са шматлікімі балотамі і азёрамі. Многа верашчатнікаў, тарфянікаў, сасновых лясоў.

Гейзер — гейзер, перыядычна фантануючыя гарачыя крыніцы. Выкідваюць перыядычна гарачую ваду і пару. Характэрны для абласцей нядаўняга або сучаснага вулканізму (Ісландыя, Камчатка, Новая Зеландыя, Японія і інш.). Вадзяная пара і гарачая вада Г. выкарыстоўваюцца для ацяплення будынкаў, цяпліц і выпрацоўкі электраэнергіі.

Гелиофиты, светлюбивые растения — геліяфіты, святлолюбівыя расліны, расліны адкрытых месцаў, якія для нармальнага росту і развіцця патрабуюць інтэнсіўнага сонечнага або штучнага асвятлення. У іх актыўна працякае працэс фотасінтэзу (у адрозненне ад ценелюбівых раслін).

Гематит — гематыт, мінерал, вокіс жалеза. Утварае скрытакрышталічныя масы (чырвоны жалезняк), чорныя зярністыя (жалезны бляск) і

ліставатыя (жалезная слюда) агрэгаты, ааліты, зямлістыя зборы і інш. Важнейшая жалезная руда. Асноўныя месцараджэнні Г. — у жалезістых кварцытах.

Гемігілея, полугілея — гемігілея, паўгілея, вільготныя вечназялёныя і летнезялёныя змешаныя лясы на чырвона-бурых, жаўтазёмных і чырваназёмных глебах. Распаўсюджаны ў субтрапічных, часткова ў трапічных і ўмераных паясах Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў.

Геоантыклиналь — геантыкляналь, лінейнае, часта асіметрычнае падняцце зямной кары (шырынёй 50—150 км, даўжынёй да 2000 км), якое раздзяляе геасінклянальныя прагіны. У рэльефе Г. — астраўныя вулканічныя або невулканічныя дугі. Асобныя часткі Г. — зоны працяглай і інтэнсіўнай дэзудацыі.

Геоботаніка — геабатаніка, навука, якая вывучае раслінныя суполкі, іх склад, будову, развіццё, залежнасць ад асяроддзя, класіфікацыю і асаблівасці фітацэнатычнага асяроддзя. Аб'ект Г. — фітацэнозы і ствараемае імі расліннае покрыва.

Географічная долгота — географічная даўгата, вугал на захад або ўсход паміж плоскасцямі пачатковага мерыдыяна і мерыдыяна дадзенага пункта. Г. д. на картах адлічваецца ад пачатковага мерыдыяна на захад (заходняя даўгата) і ўсход (усходняя даўгата), ад 0° да 180°. Крайні заходні пункт тэрыторыі Беларусі знаходзіцца ля Буга, у Ваўкавыскім раёне, пад 23°11' усходняй даўгаты, а крайні пункт на ўсходзе — недалёка ад Хоцімска пад 32°45' усходняй даўгаты.

Географічная зональнасць — географічная зональнасць, заканамернае змяненне ад экватара да полюсаў клімату, рэльефу, вод і іх рэжыму, а таксама глеб, расліннасці і жывёльнага свету, географічных паясоў і зон. Абумоўлена галоўным чынам зональна-шыротным размеркаваннем сонечнага цяпла і нераўнамернасцю ўвільгатнення. Найбольш ярка выражана на буйных раўнінах (напрыклад, на Усходне-Еўрапейскай, Заходне-Сібірскай); у гарах ускладняецца вышыннай паяснасцю.

Географічная оболочка — географічная абалонка, абалонка Зямлі, у якой непасрэдна сутыкаюцца і цесна ўзаемадзейнічаюць атмасфера, гідрасфера, літасфера і біясфера. Складаецца з ніжніх слаёў атмасферы (трапасферы), гідрасферы, зямной кары і сукупнасці жывых арганізмаў (біясферы). Сфарміравалася на стыку касмічных і зямных уплываў. Адрозніваецца найбольшай складанасцю свайго саставу і будовы, найбольшымі запасамі свабоднай энергіі ў параўнанні з іншымі зямнымі абалонкамі. На Зямлі толькі ў географічнай абалонцы маюцца арганізмы, асадкавыя пароды, глебы, розныя формы рэльефу, назапашваецца сонечнае цяпло, існуе чалавечае грамадства. Тут цесна ўзаемадзейнічаюць паміж сабой горныя пароды, вада, паветра, глеба, расліны, жывёлы і мікраарганізмы. Вялікі ўплыў на Г. а. аказвае гаспадарчая дзейнасць чалавека. Вывучэннем Г. а. займаецца фізічная географія.

Географічная среда — географічнае асяроддзе, сілы, аб'екты і

з'явы прыроды, у тым ліку змененыя чалавекам, якія характарызуюць умовы той ці іншай тэрыторыі.

Геаграфічная шырата — геаграфічная шырата, вугал паміж вертыкальнай лініяй у дадзеным пункце і плоскасцю экватара. Г. ш. на картах адлічваецца ад экватара на поўнач (паўночная шырата) і на поўдзень (паўднёвая шырата), ад 0 да 90°. Тэрыторыя Беларусі размешчана паміж 51°16' (некалькі вышэй вусця Прыпяці) і 56°10' (на поўнач ад Асвейскага возера) паўночнай шыраты.

Геаграфічныя зоны, прыродныя зоны — геаграфічныя зоны, прыродныя зоны, буйныя заналя-шыротныя падраздзяленні зямной паверхні, якія выдзяляюцца ў межах геаграфічных паясоў. Характарызуюцца агульнасцю тэмпературных умоў і ўвільгатнення, што прыводзіць да агульнасці знешніх працэсаў, расліннасці, глеб, жывёльнага свету. Г. з. размяшчаюцца пераважна ў шыротным напрамку і змяняюць адна адну ад экватара да полюсаў, а ўнутры геаграфічных паясоў, акрамя таго, — ад прыакіянічных раёнаў мацерыкоў да ўнутрыкантынентальных.

Геаграфічныя карты — геаграфічныя карты, паменшаныя абагуленыя адлюстраванні зямной паверхні на плоскасці з дапамогай умоўных знакаў. Г. к. адрозніваюць паводле тэрытарыяльнага ахопу (сусветныя, мацерыкоў, асобных краін); маштабу (буйнамаштабныя, сярэньма-маштабныя, дробнамаштабныя); зместу (агульнагеаграфічныя і тэматычныя); прызначэння (вучэбныя, турысцкія і інш.).

Геаграфічныя каардынаты — геаграфічныя каардынаты, гэта геаграфічная шырата і геаграфічная даўгата. Вызначаюць становішча любога пункта на зямной паверхні.

Геаграфічныя мерыдыяны — геаграфічныя мерыдыяны, умоўна прынятыя лініі на паверхні зямнога шара, якія злучаюць геаграфічныя полюсы. Утвараюцца ў выніку сячэння паверхні зямнога шара плоскасцямі, што праходзяць праз любы пункт зямной паверхні і зямную вось. Указваюць дакладны напрамак з поўначы на поўдзень; супадаюць з напрамкам паўдзённага ценю (адсюль назва); аднолькавыя па даўжыні. Па Г. м. адлічваюцца геаграфічныя даўготы.

Геаграфічныя помнікі прыроды — геаграфічныя помнікі прыроды, ахоўваемыя адасобленыя геаграфічныя комплексы ці аб'екты, якія займаюць невялікую плошчу і ахоўваюцца як унікальныя прыклады прыродных тэрыторый і ўтварэнняў (напрыклад, пікі і вяршыні гор). У Беларусі налічваецца звыш 130 помнікаў прыроды рэспубліканскага значэння.

Геаграфічныя паралелі — геаграфічныя паралелі, умоўна прынятыя лініі на паверхні зямнога шара, паралельныя экватару. Утвараюцца ў выніку сячэння паверхні зямнога шара плоскасцямі, перпендыкулярнымі зямной восі. Указваюць дакладны напрамак з захаду на ўсход. Даўжыня Г. п. памяншаецца ад экватара да полюсаў; па Г. п. адлічваюцца геаграфічныя шыроты.

Геаграфічныя полюсы — геаграфічныя полюсы, пункты перася-

чэння зямной восі з паверхняй зямнога шара. Адзін Г. п. — Паўночны, другі, супрацьлеглы, — Паўднёвы. Толькі гэтыя пункты зямной паверхні не апісваюць акружнасці пры сутачным вярчэнні Зямлі. Тут сходзяцца мерыдыяны і няма звычайных старон гарызонту (ёсць толькі поўдзень або поўнач). Сонца каля паўгода не апускаецца за гарызонт (палярны дзень) і каля паўгода не ўзыходзіць (палярная ноч). Паўночны Г. п. знаходзіцца ў цэнтральнай пакрытай лёдам частцы Паўночнага Ледавітага акіяна, Паўднёвы — у Антарктыдзе, бліжэй да яе ціхаакіянскага ўзбярэжжа.

Географические пояса — геаграфічныя паясы, буйныя шыротна-зональныя падраздзяленні зямной паверхні, якія характарызуюцца аднароднасцю тэмпературных умоў. Увільгатненне можа быць розным. Адрозніваюць Г. п.: экватарыяльны, субэкватарыяльны, трапічны, субтрапічны, умераны, субарктычны і субантарктычны (агульная назва — субпалярныя паясы), арктычны і антарктычны (палярныя паясы). У межах Г. п. выдзяляюцца геаграфічныя зоны.

Географические реликты — геаграфічныя рэлікты, віды жывёл і раслін, якія захаваліся ў невялікіх па плошчы месцапражываннях і зніклі ва ўсіх іншых геаграфічных месцах былога распаўсюджвання. Як правіла, Г. р. адносяцца да ліку рэдкіх, знікаючых або выміраючых відаў і бяруцца пад ахову

Географический атлас — геаграфічны атлас, сістэматызаваны набор геаграфічных карт у выглядзе альбома або кнігі. Як і геаграфічныя карты, атласы бываюць розныя ў залежнасці ад памераў адлюстраванай на картах тэрыторыі, зместу і прызначэння. Ёсць Г. а. свету, асобных мацерыкоў, акіянаў, краін і г. д. Адрозніваюць вучэбныя, турысцкія, даведачныя атласы і інш.

Географический ландшафт — геаграфічны ландшафт, канкрэтная тэрыторыя, аднародная па свайму паходжанню і развіццю, кліматычных умовах, аднолькавых спалучэннях форм рэльефу, вод, глеб, расліннасці і жывёльнага свету. Г. л. таксама прыродна-тэрытарыяльны комплекс любой велічыні — ад цэлых прыродных зон (ландшафт тайгі, ландшафт пустыні) да невялікіх участкаў (балотны ландшафт, камяністая або пясчаная пустыня).

Географический объект — геаграфічны аб'ект, натуральнае або створанае чалавекам цэласнае і адносна стацыянарнае ўтварэнне ў межах геаграфічнай абалонкі, якое характарызуецца геаграфічным становішчам і ўдзельнічае ў фарміраванні і функцыянаванні геасістэм (або ў іх змяненні).

Географический цикл, геоморфологический цикл — геаграфічны цыкл, геамарфалагічны цыкл, цыкл эрозіі, заканамерная змена форм рэльефу (стадыі юнацтва, сталасці і састарэласці), у выніку якой першачаткова выраўнаваны рэльеф пад уздзеяннем галоўным чынам тэктанічных падняццяў пераўтвараецца ў моцна расчленены горны. Наступнае развіццё эрозіі і дэнудацыі вядзе да паніжэння рэльефу і яго выраўноў-

вання і заканчваецца ўтварэннем пенепленаў. Паўторнае падняцце зямной кары можа пакласці пачатак новаму Г. ц. У залежнасці ад кліматычных умоў і вядучага фактару пенеplenізацыі адрозніваюцца воднаэразійны (нармальны), арыдны, ледавіковы, марскі і іншыя Г. ц.

Географическое описание — геаграфічнае апісанне, 1) гістарычна традыцыйны метада геаграфічнага даследавання і выклад яго вынікаў; 2) адзін з вынікаў сыходнага этапу геаграфічнага аналізу і неабходная перадумова ўсіх наступных этапаў даследавання пэўнай тэрыторыі (акваторыі). Фактычны матэрыял, назапашаны ў выніку асобных назіранняў, абагульняецца ў пэўным парадку і ўяўляе сабой новыя веды аб аб'екце даследавання. Адрозніваюць: 1) краіназнаўчае Г. а. (у традыцыйнай структуры — геаграфічнае становішча, канфігурацыя, рэльеф, клімат, воды, глебы, раслінны і жывёльны свет, мінеральныя і іншыя рэсурсы, насельніцтва, гаспадарка, іх тэрытарыяльная арганізацыя і ўнутраная дыферэнцыяцыя); 2) праблемнае, або мэтавае Г. а. (пры якім парадак адбору, узаемаўвязкі і выкладання фактаў падпарадкаваны пэўнай навуковай або практычнай задачы). Правільна складзенае мэтавае Г. а. можа змяшчаць указанні на спосабы рацыянальнага расшэння праблем або дасягнення пастаўленых мэт даследавання.

Географическое положение — геаграфічнае становішча, становішча геаграфічнага аб'екта адносна паверхні Зямлі, а таксама адносна іншых аб'ектаў, з якімі ён знаходзіцца ва ўзаемадзеянні. Гэта характарыстыка аб'екта ў значнай ступені дае ўяўленне аб прыродных і сацыяльна-эканамічных умовах і асаблівасцях месца яго лакалізацыі. Г. с.— дынамічная характарыстыка, якая змяняецца ў сувязі са змяненнем розных уласцівасцей геаграфічнага аб'екта і яго ўзаемасувязей з іншымі аб'ектамі і з'явамі. Звычайна выдзяляюць фізіка-геаграфічнае становішча, эканоміка-геаграфічнае становішча, транспартна-геаграфічнае становішча і г. д.

Географическое прогнозирование — геаграфічнае прагназіраванне, выяўленне і прадказанне тэндэнцый развіцця прыродных геаграфічных сістэм, змянення іх стану і ўласцівасцей, у тым ліку абумоўленае наўмыснымі і ненаўмыснымі антрапагеннымі ўздзеяннямі.

География — геаграфія, сістэма цесна звязаных прыродазнаўчых (фізічная геаграфія) і грамадскіх (сацыяльна-эканамічная геаграфія) навук, якія вывучаюць прыроду, насельніцтва і гаспадарку асобных краін, раёнаў, Зямлі ў цэлым. З'яўляецца адной з навуковых асноў рацыянальнага і ўсебаковага выкарыстання, разумнага пераўтварэння чалавекам прыроднага асяроддзя і рэсурсаў, іх аховы, расшыранага ўзнаўлення, развіцця вытворчых сіл і планавага размяшчэння вытворчасці.

География животных — геаграфія жывёл, навука, якая вывучае распаўсюджанне асобных відаў, родаў, сем'яў жывёл, а таксама фауну розных рэгіёнаў. Уваходзіць у склад зоагеаграфіі.

География почв — геаграфія глеб, навука, якая вывучае заканамер-

насці фарміравання і тэрытарыяльнага размяшчэння глеб. Падзяляецца на агульную і рэгіянальную Г. г. Агульная Г. г. уключае даследаванне фактараў глебаўтварэння і дае ўяўленне аб асноўных заканамернасцях геаграфічнага размяшчэння глеб; рэгіянальная Г. г. займаецца апісаннем, картаграфаваннем і даследаваннем прасторавага размяшчэння глеб розных частак зямной паверхні (ад мацерыкоў да асобных гаспадарак).

География природных ресурсов — геаграфія прыродных рэсурсаў, навука, якая вывучае размяшчэнне асобных відаў і спалучэнняў прыродных рэсурсаў, праблемы іх ацэнкі, комплекснага выкарыстання і ўзнаўлення.

География растений, фитогеография — геаграфія раслін, фітагеаграфія, навука, якая вывучае заканамернасці геаграфічнага распаўсюджвання відаў раслін і больш буйных сістэматычных катэгорый (родаў, сем'яў і да т. п.) як у мінулым, так і сёння; раздзел батанікі і фізічнай геаграфіі. Асноўныя аб'екты Г. р.: арэалы асобных відаў, а таксама флора розных раёнаў Зямлі. Выяўляе генезіс флоры і яе асобных элементаў, а таксама распрацоўвае фларыстычнае раяніраванне.

Геодезия — геадэзія, навука аб вызначэнні фігуры, памераў і гравітацыйнага поля Зямлі, вымярэнні аб'ектаў мясцовасці ў мэтах стварэння карт і планаў, а таксама для правядзення праектна-разведвальных работ інжынернага прызначэння.

Геологические карты — геалагічныя карты, карты, якія адлюстроўваюць геалагічную будову якой-небудзь тэрыторыі (узрост, састаў горных парод, умовы іх залягання і г. д.). Да Г. к. адносяцца таксама і тэктанічныя карты.

Геологические периоды — геалагічныя перыяды, менш буйныя ў параўнанні з эрамі адрэзкі часу ў геалагічнай гісторыі Зямлі. Адрозніваюць Г. п.: кембрыійскі, ардовікскі, сілурыійскі, дэвонскі, каменнавугальны, пермскі — у палеазой; трыясавы, юрскі і мелавы — у мезазой; палеагенавы, неагенавы і чацвярцічны (антрапагенавы) — у кайназой. Адпаведна перыядам названы і горныя пароды, якія ўтварыліся ў дадзены геалагічны адрэзак часу.

Геологическое летоисчисление, геохронология — геалагічнае леталічэнне, геахраналогія, вызначэнне абсалютнага і адноснага ўзросту горных парод зямной кары, паслядоўнасці геалагічных падзей у гісторыі Зямлі. Адрозніваюць адносную і абсалютную геахраналогію. Адносная геахраналогія — вызначэнне адноснага ўзросту горных парод, абсалютная — іх сапраўднага (абсалютнага) узросту.

Геология — геалогія, навука пра Зямлю. Вывучае састаў, будову і развіццё нашай планеты, яе знешнія і ўнутраныя працэсы, утварэнне, састаў і размяшчэнне горных парод і карысных выкапняў, змяненне фізіка-геаграфічных умоў зямной паверхні і развіццё арганічнага свету.

Геоморфологическая съёмка — геамарфалагічная здымка, адзін з асноўных метадаў вывучэння рэльефу. Пры Г. з. праводзяць аэравізу-

альныя і непасрэдня ў полі назіранні, складаюць геамарфалагічныя профілі, дэшыфруюць касмічныя аэраздымкі, апрацоўваюць матэрыялы даследаванняў і складаюць дробна-, сярэдне- і буйнамаштабныя геамарфалагічныя карты.

Геоморфологические уровни — геамарфалагічныя ўзроўні, узроўні існуючых або існаваўшых раней (аднак расчлянёных пазней) выраўнаваных паверхняў, якія фарміраваліся ва ўмовах працяглай тэктанічнай стабілізацыі або слабых узыходных рухаў, кампенсуемых працэсамі дэнудацыі.

Геоморфологические факторы, факторы рельефообразования — геамарфалагічныя фактары, фактары рэльефаўтварэння, сукупнасць эндагенных (тэктоніка, вулканы) і экзогенных (эрозія, дэфляцыя, карст і інш.) працэсаў, якія фарміруюць рэльеф якога-небудзь рэгіёна або ўсяго зямнога шара.

Геоморфологический профиль — геамарфалагічны профіль, графічны паказ сячэння рэльефу якога-небудзь участка зямной паверхні вертыкальнай плоскасцю. Верхняя лінія Г. п. адлюстроўвае гіпсаметрычнае становішча паверхні, ніжэй паказана геалагічная будова. Профіль можа таксама мець звесткі аб узросце і генезісе рэльефу.

Геоморфологическое районирование — геамарфалагічнае раённаванне, раздзяленне паверхні зямнога шара або якога-небудзь рэгіёна на ўчасткі, што валодаюць некаторай аднароднасцю знешняга выгляду і гісторыі развіцця рэльефу. Г. р. звычайна бывае шматступеньчатым, з выдзяленнем таксонаў рознага рангу (напрыклад, геамарфалагічных правінцый, абласцей, раёнаў). Тэрыторыя Беларусі ў геамарфалагічных адносінах падзяляецца на Беларускае Паазер'е, Беларускую граду і яе прыледавіковыя раўніны і нізіну Беларускага Палесся, у межах якіх выдзяляюцца геамарфалагічныя раёны і падраёны.

Геоморфология — геамарфалогія, навука аб рэльефе зямной паверхні. Даследуе знешні выгляд рэльефу сушы і марскога дна, паходжанне, узрост, асаблівасці будовы, развіцця і распаўсюджвання тых або іншых яго форм, уздзеянне эндагенных і экзогенных працэсаў, а таксама антрапагенных фактараў на фарміраванне рэльефу.

Геоморфология моря, морская геоморфология — геамарфалогія мора, марская геамарфалогія, навука, якая вывучае будову, паходжанне і развіццё рэльефу берагоў і дна акіянаў і мораў.

Геоморфология суши — геамарфалогія сушы, раздзел геамарфалогіі, які вывучае рэльеф сушы.

Геосинклиналь — геасінкліналь, доўгі, на многія дзесяткі і сотні км, адносна вузкі і глыбокі прагін зямной кары, што ўзнік на дне марскога басейна і запоўнены магутнымі тоўшчамі асадкавых і вулканічных горных парод. У выніку працяглых і інтэнсіўных тэктанічных дэфармацый пераўтвараецца ў складаную складкаватую структуру — складкаватае горнае збудаванне. Размяшчаецца звычайна або ў зоне пераходу ад акіяна да мацерыка, у межах іх актыўных ускраін, або паміж

континентами. Разглядаецца як вобласць пераўтварэння акіянічнай зямной кары ў кантынентальную. Сучасныя аналагі Г. — сістэмы астраўных дуг (сумесна з глыбакаводнымі жалабамі) ускраінных і ўнутраных мораў (заходняя перыферыя Ціхага акіяна, Антыльска-Карыбская і Інданезійская вобласці, Міжземнамор'е).

Геосінклинальная область — геасінклінальная вобласць, буйны, адносна адасоблены ўчастак геасінклінальнага пояса. Ад сумежных абласцей адрозніваецца ўзростам складкаватасці і асаблівасцямі гісторыі развіцця. Складаецца са складкаватых сістэм аднаго або блізкага ўзросту (напрыклад, каледонскіх або герцынскіх). Прыклады Г. а.: Цянь-Шаньская, Алтай-Саянская, Антыльска-Карыбская.

Геосінклинальная система — геасінклінальная сістэма, высокарухомы, лінейна выцягнуты і рэзка расчленены на прадоўжаныя прагіны і падняцці ўчастак зямной кары, у межах якога кара акіянічнага тыпу пераўтвараецца ў кантынентальную. Характарызуецца павышанай скорасцю, вялікім размахам і кантрастнасцю тэктанічных рухаў, інтэнсіўнай складкаватасцю, разнастайнымі і напружанымі магматычнымі працэсамі, метамарфізмам і ўтварэннем руд металаў. Г. с. пераўтвараецца ў складкаватыя горныя збудаванні.

Геосінклинальный пояс — геасінклінальны пояс, шырокі высокарухомы лінейна выцягнуты пояс зямной кары. Размяшчаецца або паміж старажытнымі кантынентальнымі платформамі, або паміж кантынентальнымі платформамі і ложама акіяна. Даўжыня дасягае некалькіх дзесяткаў тысяч км, шырыня — парадку соцень (радзей тысяч) км. Прыкладзі Г. п. з'яўляюцца Ціхаакіянскі, які кольцам акружае Ціхі акіян і аддзяляе яго ложа ад платформ Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі, Азіі, Аўстраліі і Антарктыды, і Міжземнаморскі, які працягнуўся цераз Паўночны Запад Афрыкі, Паўднёвую Еўропу, Малую Азію, Армянскае і Іранскае нагор'і, горы Гімалаі і Індакітая і злучаецца з Ціхаакіянскім на Малайскім архіпелагу.

Геосистема, географическая система — геасістэма, географічная сістэма, географічнае ўтварэнне, якое складаецца з цэлага мноства ўзаемазвязаных, узаемадзеючых кампанентаў географічнай абалонкі. Могучь быць прыроднымі, сацыяльна-эканамічнымі і сумеснымі. Прыклады Г.: географічная абалонка, географічныя ландшафты, тэрытарыяльна-вытворчыя комплексы, біягеацэнозы, тэрытарыяльна-рэкрэацыйныя сістэмы і г. д.

Геострофический ветер — геаграфічны вецер, раўнамерны прамалінейны гарызантальны рух паветра пры адсутнасці сілы трэння, пры раўнавазе гарызантальнага барычнага градыента і адхіляючай сілы вярчэння Зямлі. Г. в. накіраваны па паралельных прамалінейных ізабарам і адхіляецца ад барычнага градыента на прамы вугал у Паўночным паўшар'і — направа, у Паўднёвым — налева.

Геострофическое течение — геаграфічнае цячэнне, рух марскіх вод, выкліканы градыентам ціску і ўраўнаважаны адхіляючай сілай сутачнага

вярчэння Зямлі. Г. ц. вызначаецца па картах дынамічнай тапаграфіі паверхні акіяна, складзеных па назіраннях за тэмпературай і салёнасцю вод.

Геосферы — геасферы, канцэнтрычныя, суцэльныя або перарывістыя абалонкі Зямлі, якія адрозніваюцца паміж сабой па хімічнаму складу, агрэгатнаму стану і фізічных уласцівасцях (атмасфера, гідрасфера, літасфера, мантыя, ядро, геаграфічная абалонка, біясфера і інш.).

Геотектоника, тектоника — геатэктоніка, тэктоніка, галіна геалогіі, якая вывучае развіццё глыбінных структур зямной кары і іх змяненні пад уплывам рухаў і дэфармацый Зямлі ў цэлым.

Геотектуры, морфотектуры — геатэктурны, морфатэктурны, самыя буйныя формы рэльефу зямной паверхні (мацерыкі, акіянічныя ўпадзіны, найбольш значныя горныя краіны, раўніны). Узніклі галоўным чынам у выніку планетарных геафізічных працэсаў і адлюстроўваюць важнейшыя прасторавыя адрозненні ў будове зямной кары. Падзяляюцца на формы меншых памераў — морфаструктуры і морфаскульптуры.

Геотопология — геатапалогія, напрамак у ландшафтазнаўстве, які вывучае падраздзяленні геаграфічнай абалонкі нізкіх таксанамічных рангаў, т. зв. геатопы (прыкладна адпавядаюць фазы і біягеаэнозу).

Геофизика — геафізіка, комплекс навук аб Зямлі, які вывучае ўнутраную будову, фізічныя ўласцівасці і працэсы, што адбываюцца ў геасферах (атмасферы, гідрасферы, літасферы, мантыі і інш.).

Геофизика ландшафта, физика ландшафта — геафізіка ландшафту, фізіка ландшафту, напрамак у ландшафтазнаўстве, які вывучае фізічныя працэсы ў ландшафце, галоўным чынам працэсы пераносу і пераўтварэння рэчыва і энергіі ў ходзе абмену паміж элементамі і кампанентамі ландшафту.

Геохимия — геахімія, навука, якая вывучае хімічны склад Зямлі, распаўсюджанне ў ёй хімічных элементаў і іх стабільных ізатопаў, заканамернасці размеркавання хімічных элементаў у розных геасферах, законы іх паводзін, спалучэння і міграцыі (канцэнтрацыі і рассяянні) у прыродных геасістэмах.

Геохимия ландшафта — геахімія ландшафту, навука, якая вывучае хімічны склад, заканамернасці міграцыі хімічных элементаў у ландшафце. Данія Г. л. шырока выкарыстоўваюцца пры пошуках карысных выкапняў; у медыцынскай геаграфіі — пры вызначэнні якасці акаляючага чалавека асяроддзя, а таксама для вывучэння ландшафтаў мінулых геалагічных эпох.

Геохронологическая таблица — геахраналагічная табліца, адзіная шкала часу і падзей геалагічнай гісторыі Зямлі. Складзена на аснове вызначэння абсалютнага і адноснага ўзросту горных парод і вывучэння развіцця арганічнага свету. Падзяляецца на эры, перыяды і іншыя адрэзкі часу, якія адрозніваюцца рухамі зямной кары, утварэннем адпаведных горных парод і карысных выкапняў, рэльефам зямной паверхні, асаблівасцямі клімату, расліннасці і жывёльнага свету.

Герцинская складчатость — герцынская складкаватасць, гораўтварэнне ў верхнім палеазоі (карбон, перм). У Г. с. утварыліся горы Сярэдняй Еўропы (Цэнтральны Французскі масіў, Рэйнскія Сланцавыя горы і інш.), Урал, складкаваты фундамент Заходне-Сібірскай раўніны, частка Алтая, Цянь-Шань, многія горы Цэнтральнай Азіі (Куньлунь і інш.), большая частка Апалачаў, Капскія горы ў Афрыцы, Вялікі Водападзельны хрыбет у Аўстраліі і інш.

Гетеротрофы — гетэратрофы, арганізмы, для жыцця якіх неабходны гатовыя арганічныя рэчывы, створаныя аўтатрофамі (галоўным чынам зялёнымі раслінамі). Да Г. належаць усе жывёлы і чалавек, некаторыя расліны (грыбы, многія паразіты і сапрафіты), мікраарганізмы.

Гігрометр — гігрометр, прылада для вымярэння вільготнасці паветра. Існуе некалькі відаў, найбольш распаўсюджаны — валасяны Г., які служыць для непасрэднага вызначэння адноснай вільготнасці. Асноўная частка валасянога Г. — аб'ястлушчаны чалавечы волас, які змяняе сваю даўжыню ў залежнасці ад вільготнасці паветра. Змены даўжыні воласа пры дапамозе стрэлкі фіксуецца на шкале, дзе нанесены дзяленні адноснай вільготнасці ў працэнтах.

Гігрофілы — гіграфілы, наземныя расліны і жывёлы, прыстасаваныя да існавання ва ўмовах высокай вільготнасці (дажджавыя чэрві, жабы і інш.). Жывуць і растуць на забалочаных тэрыторыях, у вільготных лясах, на поймах рэк, па берагах вадаёмаў, у глебе.

Гігрофобы — гіграфобы, наземныя жывёлы, якія пазбягаюць залішняй вільготнасці ў канкрэтных месцах пражывання (напрыклад, на вільготных лугах мурашкі-лазіі пасяляюцца на больш сухіх купінах).

Гідрогеология — гідрагеалогія, навука аб падземных водах, якая вывучае іх састаў, уласцівасці, паходжанне, умовы фарміравання рэсурсаў падземных вод, узаемадзеянне з горнымі пародамі, паверхневымі водамі і атмасферай.

Гідрограф — гідрограф, графік змянення расходаў вады за год або частку года (сезон, разводдзе або паводка) у дадзеным створы вадацёку. Будуецца па сярэднясутачных расходах вады.

Гідраграфіческая сетка — гідраграфічная сетка, сукупнасць рэк, азёр, балот на якой-небудзь тэрыторыі. Залежыць галоўным чынам ад клімату, характару горных парод і рэльефу.

Гідраграфія — гідраграфія, раздзел гідралогіі сушы, які апісвае рэкі, азёры, вадасховішчы і іх асобныя часткі з якаснай і колькаснай характарыстыкай іх становішча, фізіка-геаграфічных умоў, рэжыму і гаспадарчага выкарыстання, а таксама вывучае суднаходныя трасы.

Гідрократацкія рухі зямной кары — гідракратацкія рухі зямной кары, рухі зямной кары, якія садзейнічаюць пашырэнню плошчы мора (трансгрэсіі). Буйныя апусканні зямной кары і трансгрэсіі назіраліся ў кембрыі, ардовіку, сілуры, дэвоне, карбоне і меле.

Гідролакколит — гідралакаліт, пагорак у выглядзе купалападобнага ўзвышэння (вышыняй 30—40 м, дыяметрам 300—400 м) з ледзяным

Гидрологія рэк — **гідралогія рэк**, раздзел гідралогіі сушы, які вывучае заканамернасці фарміравання рэк і працэсаў, што ў іх адбываюцца, у цеснай узаемасувязі з фізіка-геаграфічнымі і кліматычнымі ўмовамі, а таксама гаспадарчай дзейнасцю чалавека.

Гидрологія сушы — **гідралогія сушы**, навука, якая вывучае паверхневыя воды сушы: рэкі, азёры, вадасховішчы, балоты і ледавікі; раздзел гідралогіі. Адна з аб'ектаў вывучэння Г. с. падзяляецца на гідралогію рэк (вучэнне аб рэках, патамалогію), лімналогію (азёразнаўства), балотазнаўства і гляцыялогію (навука аб ледавіках).

Гидросфера — **гідрасфера**, водная абалонка Зямлі. Аб'ём звыш 1800 млн км³. Складаецца з водаў Сусветнага акіяна (1370 млн км³) і водаў сушы (звыш 90 млн км³); астатнія воды знаходзяцца ў атмасферы і ў звязаным стане ў зямной кары, жывых істотах. Багацце вадой — касмічная асаблівасць Зямлі. Галоўная маса вады (97,2 %) — салёная акіянічная. Прэсныя воды складаюць толькі 2,8 %; 2,15 % знаходзіцца ў ільдах і толькі 0,65 % у вадкім стане (рэкі, азёры, падземныя воды).

Гидротермальные месторождения — **гідратэрмальныя радовішчы**, залежы карысных выкапняў, якія ўтвараюцца пры асаблівымі ў нетрах Зямлі рэчываў, раствараных у рухомах гарачых мінералізаваных водах. Г. р. складзены комплексам мінералаў, у склад якіх уваходзяць сярдністыя злучэнні, вокіслы, карбанаты і сілікаты. Да Г. р. належаць месца-раджэнні руд каляровых металаў, а таксама радыеактыўных руд.

Гидрофизика — **гідрфізіка**, раздзел геафізікі, які вывучае фізічныя працэсы ў гідрасферы (цяжэнні, хвалі, узаемадзеянне водных аб'ектаў з атмасферай, уласцівасці вады і г. д.).

Гидрохимия — **гідрахімія**, раздзел геахіміі, які вывучае хімічныя працэсы ў гідрасферы. З'яўляецца часткай акіяналогіі (хімія акіяна) або гідралогіі сушы (хімія вод сушы).

Гипергенез — **гіпергенез**, сукупнасць працэсаў фізічнага і хімічнага пераўтварэння горных парод і мінералаў у верхніх частках зямной кары і на яе паверхні. Адбываецца пад уздзеяннем атмасферы, гідрасферы і жывых арганізмаў. Садзейнічае ўтварэнню кары выветрывання, асадкавых парод, глеб; фарміруе склад паверхневых і падземных вод.

Гипотеза Вегенера — **гіпотэза Вегенера**, гіпотэза перамяшчэння мацерыкоў у гарызантальным напрамку. У яе аснове ляжыць уяўленне аб тым, што мацерыкі, складзеныя пародамі гранітнага слоя, ізастатычна «плаваюць» на падсцілаючым базальтавым слоі. Гіпотэза прапанавана нямецкім геафізікам А. Вегенерам (1912).

Гипс — **гіпс**, 1) мінерал, водны сульфат кальцыю; утварае бясколерныя або светлаафарбаваныя крышталі і шчыльныя дробназярдністыя або валакністыя агрэгаты; 2) асадкавая парода, якая складаецца галоўным чынам з мінералу гіпсу. Утварае гнёзды, праслойкі і лінзы ў розных адкладах. На Беларусі трапляецца сярод горных парод рознага ўзросту. Нярэдка на месцы залягання гіпсавых парод развіваецца карст. Будаўнічы матэрыял, сыравіна для вытворчасці ўгнаенняў.

Гипсографическая кривая — гіпсаграфічная крывая, крывая, якая паказвае ў прамавугольных каардынатах адноснае плошчавае размер каванне вышынь сушы і глыбінь мора на паверхні Зямлі. Будуюцца шляхам адкладання па восі ардынат вышынь і глыбінь, а па восі абсцыс — плошчаў распаўсюджання пэўных вышынь і глыбінь. Частка Г. к., якая адлюстроўвае профіль дна акіяна, называецца батыграфічнай крывой.

Гирло — гарлавіна, назва рукавоў або пратокаў у дэльтах буйных рэк, якія ўпадаюць у Чорнае і Азоўскае моры (напрыклад, Кілійская гарлавіна ў дэльтце Дуная).

Главные атмосферные фронты — галоўныя атмасферныя франты, атмасферныя франты, якія раздзяляюць паветраныя масы асноўных (занальных) геаграфічных тыпаў. Да іх належаць арктычны (антарктычны), палярны і трапічны атмасферныя франты.

Главный (мировой) водораздел Земли — галоўны (сусветны) водападзел Зямлі, водападзел, які разгранічвае басейны рэк, упадаючых у Атлантычны і Паўночны Ледавіты акіяны, ад басейнаў рэк Ціхага і Індыйскага акіянаў. Праходзіць цераз усе мацерыкі, за выключэннем Аўстраліі.

Глаз бури, бычий глаз, иллюминатор — вока буры, бычынае вока, ілюмінатар, вобласць праяснення ў цэнтры трапічнага цыклону дыяметрам 20—30 км (часам да 60 км), якая адрозніваецца слабымі вятрамі, часам поўным штылем. Утварэнне В. б. звязана з сыходным рухам адносна цёплага і сухога паветра са стратасферы, што ўтварае ў цэнтры цыклону ўстойлівую тэмпературную стратыфікацыю.

Глазомерная съёмка — вакамерная здымка, упрошчаны спосаб тапаграфічнай здымкі, ажыццяўляецца з гэтай атрымання нагляднага, аднак прыблізнага па дакладнасці схематычнага плана ўчастка мясцовасці. Выконваецца на планшэце з дапамогаю компаса, візірнай лінейкі і цыркуля.

Глауберова соль, мирабилит — глаўберава соль, мірабіліт, водны сульфат натрыю, мінерал, які лёгка раствараецца ў вадзе. Утрымліваецца ў вадзе мораў, салёных азёр, зімой можа асядаць на дно. Вялізныя залежы Г. с. назапасіліся ў возеры Кара-Багаз-Гол (да нядаўняга часу заліў Каспійскага мора), дзе вядзецца яе здабыча. Выкарыстоўваецца ў шкляной, цэлюлозна-папяровай, хімічнай прамысловасці.

Глее-подзолистые почвы — глее-падзолістыя глебы, падтып падзолістых глеб, якія фарміруюцца пад паўночна-таежнымі хвойнымі і змешанымі лясамі пры паверхневым пераўвільгатненні. Маюць падзолісты гарызонт, абгачаны рухомымі формамі жалеза, з прыкметамі аглянення ў верхняй частцы (да глыбіні 15 см); рэакцыя кіслая.

Глеевые почвы — глеевыя глебы, глебы, якія маюць глеевы гарызонт або аглеены па ўсім профілю (разрэзу). Утвараюцца ва ўмовах перыядычнага або ўстойлівага залішняга ўвільгатнення. Выдзяляюцца ў розных тыпах глеб (на Беларусі — у дзярнова-падзолістых, дзярновых і тарфяна-балотных глебах).

Глеевы́й горизонт, глей — глеевы гарызонт, глей, глебавы гарызонт шызаватага (блакітна-шэрага), блакітнага, сіняга колераў. Утвараецца пры перыядычным ці ўстойлівым залішнім увільгатненні ў выніку аглянення. Неспрыяльны для росту і развіцця большасці дзікіх і культурных раслін. Характэрны для забалочаных тундравых, падзолістых, дзярновападзолістых, дзярновых і іншых тыпаў глеб. На Беларусі ёсць ва ўсіх тыпах забалочаных глеб.

Глетчер — **глетчар**, сінонім больш шырока распаўсюджанага тэрміна «Леднік — ледавік».

Глина — **гліна**, плітчатая асадкавая горная парода, якая складаецца з вельмі тонкіх часцінак (менш за 0,01 мм, па другіх класіфікацыях — менш за 0,001 мм) гліністых мінералаў. Па генезісу выдзяляюць абломкавыя і хімічныя Г. Выкарыстоўваецца для вырабу керамікі, вогнетрывалых матэрыялаў, для глінавання глебы, а таксама ў папяровай, гумавай, фармацэўтычнай і іншых галінах прамысловасці. Складаюць каля 50 % усіх асадкавых парод зямной кары. Вялікімі запасамі Г. валодаюць Расія, Кітай, Англія, Германія і іншыя краіны. Гліны шырока распаўсюджаны і ў Беларусі.

Глинистая пустыня — **гліністая пустыня**, шырока распаўсюджаны тып пустынь, якія развіты на марскіх, азёрных, рачных і пралювіяльных гліністых адкладаннях. Да Г. п. належаць саланчакі з галафітамі, такыры (амаль без расліннасці), гліністыя палыння (палынна-саянкавыя) і іншыя пустыні. Г. п. вядомы ў Казахстане, у заходняй частцы пустыні Бетпак-Дала, на плато Усцюрт, у іншых раёнах; выкарыстоўваюцца галоўным чынам як пашы.

Глинистые минералы — **гліністыя мінералы**, водныя сілікаты і алюмасілікаты, галоўным чынам алюмінію, магнезію, а таксама жалеза, калію і натрыю. Для Г. м. характэрны слаістыя або псеўдаслаістыя крышталічныя структуры. Уваходзяць у склад розных горных парод, кор выветрывання, глеб.

Глинистый карст, глиняный карст — **гліністы карст, гліняны карст**, тып псеўдакарста, які фарміруецца ў гліністых пародах за лік падземнага размыву па трэшчынах, што ўзніклі ў выніку выветрывання і суфозіі. Для Г. к. характэрны яры на горных схілах; яны размешчаны над падземнымі галерэямі і злучаюцца з імі ланцужком калодзежаў. Г. к. распаўсюджаны галоўным чынам у раёнах з сухім кліматам пры наяўнасці несамкнутага расліннага покрыва (перадгор'і Капетдага, Ісык-Кульская катлавіна і інш.).

Глинистый сланец — **гліністы сланец**, метамарфічная горная парода. Утварылася ў выніку ўшчыльнення і частковай перакрышталізацыі гліны. Цёмна-шэрага колеру; шчыльная, мае выразную слаістасць і можа расшчапляцца на тонкія пліткі. Выкарыстоўваецца ў вытворчасці будаўнічых матэрыялаў.

Глинование почв — **глінаванне глеб**, метады меліярацыі пясчаных глеб шляхам унясення ў іх гліны з мэтай паляпшэння іх водна-

фізічных уласцівасцей. Прымяняецца звычайна ў арашаемых аазісах, дзе Г. г. садзейнічае павышэнню эфектыўнасці арашэння і зніжэнню расходаў арашальнай вады.

Глінт — глінт, працяглы круты абрыў структурнага плато, які ўзнік у выніку дэнудацыі або абразіі (напрыклад, Балтыйска-Ладажскі ўступ, Г., абмяжоўваючы Канадскі крышталічны шчыт Паўночнай Амерыкі) Складзены глінамі і пячанікамі, якія перакрываюцца вапнякамі

Глобус — глобус, мадэль зямнога шара, якая паказвае ўсю зямную паверхню без скажэння адлегласцей, вуглоў, плошчаў і геаметрычных форм геаграфічных аб'ектаў. Маштабы Г. часцей за ўсё 1 : 30 млн — 1 : 80 млн. Адзін з першых Г. створаны ў XV ст. нямецкім географам Бехаймам.

Глобальное загрязнение, фоновое-биосферное загрязнение — глабальнае забруджванне, фонава-біясфернае забруджванне, забруджванне асяроддзя фізічнымі, хімічнымі або біялагічнымі агентамі, якое выяўляецца далёка ад іх крыніц і практычна ў любым пункце планеты (напрыклад, забруджванне ДДТ). У найбольшай ступені характэрна для паветранага асяроддзя.

Глобальный мониторинг — глабальны маніторынг, назіранне за планетарнымі працэсамі і з'явамі ў біясферы, у тым ліку за вынікамі антрапагеннага ўздзеяння на прыроду. Ажыццяўляецца з мэтай вырашэння глабальных праблем аховы акаляючага асяроддзя, авалодвання механізмам кіравання рэгіянальнымі прыроднымі працэсамі і біясферай у цэлым.

Глубинная изморозь — глыбінны іней, вялікая колькасць буйных прызматых крышталёў унутры снежнай тоўшчы, якія ўтвараюцца пры інтэнсіўным руху вадзяной пары з больш цёплых слаёў у больш халодныя. Памер крышталёў да 8 мм. Снег з наяўнасцю гарызонту Г і рыхлы і нетрывалы, амаль не вытрымлівае бакавога ціску і лёгка абрушваецца з крутых схілаў у выглядзе лавін.

Глубинная эрозия — глыбінная эрозія, паглыбленне, уразанне рэчышча ракі, часовага воднага патоку. Працякае адначасова з бакавой эрозіяй. Найбольш характэрна для верхняга цячэння ракі.

Глубинные течения — глыбінныя цячэнні, абагульненая назва цячэнняў, якія развіваюцца ў тоўшчы вод акіяна (мора) ніжэй слоя вады, што знаходзіцца пад непасрэдным уздзеяннем ветру (ніжэй за 100—200 м).

Глубоководные животные — глыбакаводныя жывёлы, жывёлы, якія жывуць у морах і акіянах на глыбінях ад 500 м і больш (максімальная глыбіня каля 11 тыс. м). У выніку асаблівых умоў жыцця фауна глыбін якаясна і колькасна бяднейшая, чым у верхніх сляях. Пераважаюць ігласкурыя, ракападобныя, малюскі і інш.

Глубоководные желоба — глыбакаводныя жалабы, доўгія, вузкія паніжэнні дна акіянаў з вельмі крутымі схіламі і глыбінямі большымі за 6000 м. Размяшчаюцца ўздоўж горных узбярэжжаў мацерыкоў

(напрыклад, каля заходняга берага Амерыкі) або са знешняга боку астраўных дуг (Алеуцкія, Курыльскія, Японскія, Філіпінскія і інш астравы) Да Г ж. прыстасаваны максімальныя глыбіні Сусветнага акіяна

Глыбовыя горы, сбросовыя горы — глыбавыя горы, скідавныя горы, горы, якія ўтварыліся ў выніку скідаў, г. зн. перамяшчэння ўчасткаў (глыбаў) зямной кары па трэшчынах у вертыкальным або блізкім да яго напрамку. Адрозніваюцца масіўнасцю, крутымі схіламі і параўнальна слабай расчлянёнасцю. Сустрэкаюцца параўнальна рэдка (Драконавыя горы ў паўднёва-ўсходняй Афрыцы, Заходнія і Усходнія Гаты ў Індыі, горы паўднёвага ўсходу Бразіліі і некаторыя іншыя).

Гляциальные сели — гляцыяльныя селі, граэва-каменныя патокі, якія пачынаюцца ў снежна-ледавіковым (гляцыяльна-нівальным) поясе гор. Утвараюцца ў выніку інтэнсіўнага раставання горных ледавікоў, часта суправаджаюцца прарывам прыледавіковых азёр, размывам свежых марэн і пячаных адкладанняў.

Гляциодислокация — гляцыядыслакацыя, парушэнне залягання горных парод, складаючых ложа ледавіка, якое выклікана ціскам лёду Звычайна ўзнікаюць пры наяўнасці прыкметных няроўнасцей рэльефу карэннага ложа, якія перашкаджаюць руху ледавіка. У рэльефе Г. звычайна выражаны ў выглядзе дугападобных або валападобных марэн напору, а таксама асобнымі адасобленымі ўзвышшамі, апрацаванымі ледавіком.

Гляциоизостазия — гляцыязастазія, вертыкальныя рухі зямной кары ў абласцях сучасных і старажытных абледзяненняў. Адбываюцца ў выніку парушэння ізастатычнай раўнавагі пры з'яўленні або знікненні ледавіковай нагрузкі.

Гляциология — гляцыялогія, навука аб прыродных ільдах на паверхні Зямлі, у атмасферы, гідрасферы і літасферы. Вывучае рэжым і дынаміку іх развіцця, узаемадзеянне з акаляючым асяроддзем, ролю лёду ў развіцці Зямлі, даследуюцца таксама снежна-ледавіковыя рэсурсы, масаабмен снежна-ледавых сістэм з акаляючым асяроддзем, дэфармацыі і рух ледавікоў, лавін, ледзяных палёў, асаблівасці пакрыўных ледавікоў, ваганні ледавікоў і гісторыя абледзянення, інжынерна-гляцыялагічныя праблемы.

Гляциосфера — гляцыясфера, сукупнасць снежна-ледавых утварэнняў на паверхні Зямлі, у атмасферы, гідрасферы і літасферы. Спецыфічныя ўласцівасці Г. — наяўнасць вады ў цвёрдай фазе, замаруджаны масаабмен, высокая адбівальная здольнасць, вялікія затраты цеплыні на пераход рэчыва з адной фазы ў другую і г. д. Г. вельмі зменлівая ў часе і на некаторых этапах гісторыі Зямлі магчыма знікала зусім.

Гнейс — гнейс, метамарфічная горная парода. Як і граніт, складаецца з палявых шпатаў, кварцу і слюды, але адрозніваецца добра выражанай слаістасцю. Выкарыстоўваецца як будаўнічы камень.

Гномон — **гноман**, інструмент, які складаецца з вертыкальнага стрыжня з заостраным канцом (вышыняй — 5—6 см), размешчанага на гарызантальнай пляцоўцы (размерам — 40×30 см). Пляцоўка ўстанаўліваецца на вертыкальным слупе (вышыняй каля 1 м). Г служыць для вызначэння паўдзённай лініі (мясцовага мерыдыяна), старон гарызонту; па даўжыні ценю стрыжня можна меркаваць аб вышыні Сонца над гарызонтам.

Год — год, прамежак часу, прыблізна роўны перыяду абарачэння Зямлі вакол Сонца. Поўны абарот Зямлі вакол Сонца адбываецца за 365 дзён 6 гадзін. Для прастаты прынята лічыць тры гады па 365 дзён, а чацвёрты — 366 дзён. Гэты чацвёрты год носіць назву высакоснага, люты яго мае не 28, а 29 дзён.

Годовая амплітуда тэмпературы — гадавая амплітуда тэмпературы, рознасць паміж сярэднімі тэмпературамі самага цёплага і самага халоднага месяцаў года (у Паўночным паўшар'і на сушы — паміж сярэднімі тэмпературамі ліпеня і студзеня). Вылічваецца па шматгадовых даных. У Беларусі, напрыклад, Г. а. т. ад 22,7° на захадзе (Гродна) да 26° і вышэй на ўсходзе (Чэрыкаў).

Годовое движенне Зямлі — гадавы рух Зямлі, рух Зямлі вакол Сонца на працягу года. Зямля праходзіць шлях вакол Сонца з сярэдняй скорасцю 29,8 км/с і робіць поўны абарот прыблізна за 365 дзён 6 гадзін (год). Шлях гадавога руху Зямлі вакол Сонца называецца зямной арбітай.

Годовой ход метеорологического элемента — гадавы ход метэаралагічнага элемента, змяненне метэаралагічнага элемента (тэмпературы, ціску, ветру, вільготнасці паветра, воблачнасці, ападкаў) на працягу года. Выклікаецца ў асноўным зменай награвання зямной паверхні Сонцам у сувязі са зменай пораў года.

Гололёд — **галалёд**, слой шчыльнага лёду, які ўтвараецца на зямной паверхні і наземных прадметах пры выпаданні пераахалоджаных кропляў дажджу або імжы на ахалоджаную ніжэй 0° паверхню. Звычайна назіраецца пры тэмпературах ад 0° да —3°, радзей — пры больш нізкіх (да —15°). Шкодны для транспарту, азімых культур і жывёл. У Беларусі бывае найчасцей у снежні (у сярэднім 8—14 дзён на нізінах, 20—27 дзён за год на ўзвышшах).

Гололедица — **галалёдзіца**, тонкі слой лёду на зямной паверхні, які ўтварыўся пасля адлігі або дажджу ў выніку пахаладання, а таксама ў выніку замярзання мокрага снегу, кропель дажджу або імжы ад судакранання з моцна ахалоджанай паверхняй. Небяспечная з'ява для руху транспарту і пешаходаў. За год на Беларусі з Г. бывае ў сярэднім 22—39 сутак.

Голоцен, послеледниковая эпоха — **галацэн**, пасляледавіковая эпоха, верхняе падраздзяленне чацвярцічнай сістэмы, што адпавядае сучаснай геалагічнай эпосе; складае апошні, яшчэ не закончаны адрэзак чацвярцічнага (антрапагеннага) перыяду геалагічнай гісторыі Зям-

лі Пачаўся з часу заканчэння апошняга мацерыковага абледзянення на поўначы Еўропы і працягваецца каля 10 тыс. год. За гэты час суша і мора набылі сучасныя абрысы, у асноўным склаліся сучасныя геаграфічныя зоны.

Гольцовый рельеф — гальцавы рэльеф, горны рэльеф, уласцівы раёнам з умерана халодным, субарктычным і арктычным кліматам (горы Паўночнага Урала, Усходняй і Паўднёвай Сібіры, Канады, Аляскі, астравоў Арктыкі і Антарктыкі). Распаўсюджаны вышэй верхняй граніцы лесу. Характэрны згладжаныя водападзелы і своеасаблівыя формы рэльефу ў выглядзе шматвугольнікаў. Фарміраванне Г р. адбываецца пад моцным уздзеяннем працэсаў марознага выветрывання і павольнага цяжэння расталых пераўвільготненых глеб і грунтоў

Гольцы — гальцы, назва горных вяршынь у Сібіры, якія падымаюцца вышэй граніцы лесу і ў асноўным пазбаўлены расліннасці.

Гомогенный слой — гамагенны слой, верхні аднародны па тэмпературы і шчыльнасці слой вады ў возеры, моры, акіяне; у ім адсутнічае рух вады, выкліканы адрозненнямі ў шчыльнасці.

Гомотермия — гоматэрмія, аднолькавая тэмпература і адпавядаючая ёй шчыльнасць па ўсёй таўшчыні вады вадаёма (возера, вадаховішча) ці вадацёку ракі.

Гомохалинность — гомохаліннасць, аднароднае размеркаванне салянасці марской вады па глыбіні.

Гондвана — Гандвана, гіпатэтычны мацярык, які існаваў на працягу сярэдняга і позняга палеазою і ў пачатку мезазою галоўным чынам у Паўднёвым паўшар'і. Уключаў Паўднёвую Амерыку (без Анд), Афрыку (без Атласа), Аравію, Індастан, Аўстралію (без гор усходняй часткі) і, магчыма, большую частку Антарктыды. Распаўся ў мезазоі.

Гора — гара, параўнальна невялікае па плошчы падняцце з ярка выражанымі схіламі, падэшвай і вяршыняй, якое значна ўзвышаецца над агульным узроўнем мясцовасці. У горных краінах — гэта найбольш высокія часткі гор, называемыя вяршынямі.

Горизонт — гарызонт, частка зямной паверхні, якую бачыць вакол сябе назіральнік на адкрытай мясцовасці. Уяўляе сабой круг, у цэнтры якога знаходзіцца назіральнік. Абмяжоўваецца лініяй гарызонту, г. зн. лініяй, па якой здаецца, што неба гранічыць з зямной паверхняй. Паступова расшыраецца з вышынёй месца назірання; на вышыні вачэй дарослага чалавека радыус бачнага гарызонту складае каля 4—5 км.

Горизонталі, изогипсы — гарызанталі, ізагіпсы, лініі на геаграфічных картах, якія злучаюць пункты мясцовасці з аднолькавай абсалютнай вышынёй. Прадстаўляюць сабой лініі сячэння няроўнасцей сушы гарызантальнымі плоскасцямі праз пэўныя вышыні. Служаць для паказу рэльефу на картах.

Горло — горла, пралівы, якія злучаюць заліў або ўнутранае мора

са знешнім морам. Тэрмін ужываецца галоўным чынам на поўначы Расіі (напрыклад, Г. Белага мора).

Горная вершина — **горная вяршыня**, найбольш высокая частка гары, горнага хрыбта, масіву, краіны, нагор'я. Востраканцовыя вяршыні называюцца пікамі.

Горная група — **горная група**, частка горнай сістэмы, абмежаваная ўнутрыгорнымі ўпадзінамі, глыбокімі далінамі, пераваламі. Можна раздзяляцца на асобныя хрыбты і міжгорныя даліны.

Горная долина — **горная даліна**, паніжэнне паміж двума горнымі хрыбтамі. Нярэдка Г. д. разразае хрыбет ад аднаго схілу да другога; такія даліны называюцца папярочнымі, у адрозненне ад першых, падоўжных.

Горная река — **горная рака**, рака, якая цячэ ў гарах у вузкай, глыбокай, слаба распрацаванай даліне з крутымі схіламі і камяністым рэчышчам, загрузаваным абломкамі горных парод. Характарызуецца вялікімі ўхіламі і скарасцямі цячэння, нязначнымі глыбінямі. Часта сустракаюцца парогі і вадаспады. Г. р. валодае вялікім гідрэнергетычным патэнцыялам, у сухіх раёнах з малым увільгатненнем выкарыстоўваецца для арашэння.

Горная система — **горная сістэма**, буйное падняцце, частка горнага пояса, якая ўтварылася на працягу адной геатэктанічнай эпохі і валодае прасторавым і марфалагічным адзінствам (напрыклад, сістэма гор Паўднёвай Сібіры). Уключае сукупнасць хрыбтоў, ланцугоў, нагор'яў і міжгорных упадзін.

Горная фауна — **горная фауна**, сукупнасць відаў жывёл, насяляючых горныя вобласці зямнога шара. У вузкім разуменні пад Г. ф. маюць на ўвазе толькі фауну высакагор'яў. Размеркаванне Г. ф. у цэлым адпавядае вышыннай пояснасці, хаця жывёлы маюць часта больш шырокія (чым пояс) вобласці рассялення. Значная частка відаў — эндэмікі. Пры інтэнсіўным асваенні зямель горы нярэдка адыгрываюць ролю апошніх прыстанішчаў для некаторых відаў жывёл (знішчаных на раўнінах).

Горная цепь — **горны ланцуг**, сістэма горных хрыбтоў, якія працягваюцца на вялікую адлегласць у адным напрамку. Кожны Г. л. аддзяляецца ад суседніх падоўжнымі далінамі буйных рэк горнай краіны.

Горно-долинныя ветры — **горна-далінныя вятры**, мясцовыя вятры ў горных далінах, якія змяняюць свой напрамак двойчы ў суткі. Іх фарміраванне абумоўлена адрозненнямі ў награванні і ахаладжэнні атмасферы над гарамі і прылягаючымі раўнінамі. Над хрыбтамі і ў далінах ніжэй снегавай лініі паветра днём награвецца больш і болей расшыраецца, чым над раўнінамі. Гэта прыводзіць да падзення ціску ад раўнін да гор і ўтварэння ўзыходнага даліннага ветру. Ноччу ўмовы размеркавання тэмпературы і ціску адваротныя, што выклікае сыходныя горныя вецер.

Горно-лесной пояс — горна-лясны пояс, прыродны вышынны пояс з перавагай лясной расліннасці. Добра развіты ў дастаткова ўвільготненых гарах. У гарах з больш сухім кліматам лясы часта не ўтвараюць суцэльнай паласы, а сустракаюцца ў спалучэнні з лугамі і стэпамі (горны лесастэп). Размяшчаецца вышэй пояса горных стэпаў і лесастэпаў ці горных саваннаў. Найбольшага развіцця дасягае ў экватарыяльных шыратах і паступова звужаецца да высокіх шырот.

Горно-луговые почвы — горна-лугавыя глебы, глебы альпійскіх і субальпійскіх лугоў. Фарміруюцца пад лугавой расліннасцю, ва ўмовах халоднага і вільготнага клімату ў межах альпійскага і субальпійскага вышынных паясоў (Альпы, Пірэнеі, Каўказ, горы Сярэдняй Азіі і інш.). Адрозніваюцца вялікай колькасцю шчэбню, маюць добра выражаны гумусавы гарызонт з высокім утрыманнем перагною (да 20—24 %), ніжэй — утрыманне гумусу рэзка памяншаецца, глебы кіслыя.

Горно-луговые пояса — горна-лугавыя паясы, вышынныя паясы ў гарах, у прыродных ландшафтах якіх пераважаюць лугі. Уключаюць субнівальны, альпійскі і субальпійскі паясы. Горныя лугі ўваходзяць і ў склад леса-лугава-стэпавага пояса кантынентальных горных краін.

Горно-степные почвы — горна-стэпавыя глебы, зборная назва глеб, якія ўласцівы для ніжняга пояса гор і перадгор'яў у стэпавай і часткова паўпустынной зонах (горна-каштанавае глебы, горныя чарназёмы і інш.). У многім падобны да глеб прылягаючых раўнін, аднак адрозніваюцца меншай магутнасцю, скарачаным профілем, павышанай шчабністасцю і эрадзіраванасцю, што робіць цяжкім іх выкарыстанне ў земляробстве. Выкарыстоўваюцца як пашы.

Горно-таёжные почвы — горна-таежныя глебы, глебы, якія развіваюцца пад горна-таежнымі лясамі і не маюць ярка выражаных прыкмет падзолістага працэсу. Сугліністыя Г.-т. г. з тарфяністым паверхневым гарызонтам маюць кіслую рэакцыю, часта глеяватыя, значную частку года знаходзяцца ў мёрзлым стане. Г.-т. г. лёгкага механічнага складу з дзярновым паверхневым гарызонтам маюць звычайна кіслую, слабакіслую або нейтральную рэакцыю, характарызуюцца назапашваннем асноў у верхняй частцы профілю.

Горно-тундровые почвы — горна-тундравыя глебы, глебы, якія фарміруюцца ў гарах арктычнага, субарктычнага і ўмеранага паясоў пад тундравай расліннасцю. Сугліністыя Г.-т. г. адрозніваюцца наяўнасцю ў іх аглянення, тарфяніста-перагнойнага рэчыва, мязлотнымі дэфармацыямі. Для Г.-т. г. лёгкага механічнага складу характэрны кіслая рэакцыя, слабая дыферэнцыяцыя мінеральнай тоўшчы, часам слабая ападзоленаць, адсутнасць аглянення і мязлотных дэфармацый у глебавым профілі.

Горно-тундровый пояс — горна-тундравы пояс, прыродны вышынны пояс у гарах субарктычных і ўмераных шырот. Змяняе горна-лясны пояс ці раўнінныя тундры, у больш цёплых раёнах умераных шырот ляжыць вышэй альпійскіх лугоў. Клімат суровы горны, расліннасць

бедная (імхі, лішайнікі, хмызнячкі і паўхмызнячкі). Глебы горна-тундравыя.

Горные ландшафты — горныя ландшафты, ландшафты горных мясцовасцей, дзе назіраюцца вышынная пояснасць і яруснасць рэльефу. Для іх характэрна кантрастнасць прыродных умоў, выкліканая рознай экспазіцыяй схілаў, асаблівасцямі геалагічнай будовы, страктасцю глебавага покрыва, разнастайнасцю змен расліннасці і іншымі прычынамі. Г. л. дзеляцца на высакагорныя, сярэднягорныя і нізкагорныя.

Горные ледники — горныя ледавікі, ледавікі ў горных краінах. У адрозненне ад покрывных ледавікоў маюць меншыя памеры і адрозніваюцца разнастайнасцю форм, якая залежыць ад рэльефу. Найбольш распаўсюджаны далінныя горныя ледавікі, якія рухаюцца ад абласцей жыўлення па горных далінах уніз. Яны могуць прымаць прытокі і мець ледаспады. Магутнасць Г. л. звычайна 200—400 м, скорасць руху — 20—80 см у суткі (100—300 м у год), іншы раз 2—3 м у суткі (700—1300 м у год).

Горные массивы — горныя масівы, асобныя ўчасткі горнай краіны, размешчаныя параўнальна ізалявана і якія маюць прыкладна аднолькавую шырыню і даўжыню (напрыклад, Манблан у Альпах). Адрозніваюцца адносна слабым расчляннем і аддзяляюцца ад астатняй часткі горнай краіны шырокімі і глыбока ўрэзанымі далінамі.

Горные отроги — горныя адгор'і, бакавыя адгалінаванні горнага хрыбта; адыходзяць ад яго пад рознымі вугламі. Месцы аддзялення Г. а. ад галоўнага хрыбта звычайна супадаюць з яго найбольш высокімі пунктамі.

Горные породы — горныя пароды, прыродныя мінеральныя злучэнні, з якіх складаецца зямная кара. Г. п. складаюцца з мінералаў. Іх састаў залежыць ад паходжання. Паводле паходжання Г. п. падзяляюцца на тры вялікія групы: магматычныя, асадкавыя і метамарфічныя Г. п.

Горные почвы — горныя глебы, глебы, развітыя ў гарах. Для іх характэрны шчабністасць, невялікая магутнасць і багаце першаснымі слабавыветранымі мінераламі, што абумоўлена становішчам гэтых глеб на схілах значнай круцізны. Размеркаванне Г. г. падпарадкавана вышыняй пояснасці; у залежнасці ад змянення з вышынёй кліматычных умоў, ад шыротнага становішча гор, экспазіцыі схілаў фарміруюцца горна-тундравыя, горна-таежныя, горна-лугавыя, горна-стэпавыя і іншыя глебы, большасць якіх з'яўляюцца горнымі аналагамі адпаведных раўнінных глеб.

Горные страны — горныя краіны, вялікія ўчасткі зямной паверхні, якія высока ўзняты над прылягаючымі раўнінамі і характарызуюцца значнымі і рэзкімі ваганнямі вышынь. Распасціраюцца ў даўжыню да некалькіх тысяч км і дасягаюць вышыні некалькіх км. Ад навакольных раўнін звычайна адмяжоўваюцца лініяй падэшвы. Галоўнымі формамі рэльефу Г. к. з'яўляюцца горныя хрыбты, ланцугі, грабяні, даліны,

вузлы, масівы і нагор'і. У межах Г. к. выдзяляюць нізкагор'е, сярэднягор'е і высакагор'е, якія адрозніваюцца вышынёй і формамі рэльефу.

Горный гребень — горны грэбень, лінія перасячэння схілаў горнага хрыбта. Звычайна расчленены паніжэннямі (седлавінамі) на асобныя вяршыні.

Горный климат — горны клімат, кліматычныя асаблівасці горных мясцовасцей. Вызначаюцца значнай вышынёй над узроўнем мора і рэзкай кантрастнасцю прыродных умоў на невялікім працягу. Агульныя асаблівасці Г. к.— зніжэнне атмасфернага ціску, павышаная інтэнсіўнасць сонечнай радыяцыі і багацце яе ультрафіялетавымі прамянямі, чысціня паветра (выключаючы міжгорныя катлавіны), паніжаныя тэмпературы і абсалютная вільготнасць паветра, рост з вышынёй (да некаторага рубяжа) колькасці ападкаў, наяўнасць горна-далінных вятроў.

Горный пояс — горны пояс, 1) найбольш буйная араграфічная і геамарфалагічная адзінка ў класіфікацыі горнага рэльефу, адпавядаючая буйнейшым горным збудаванням, якія аб'ядноўваюцца прасторава і па гісторыі развіцця. Звычайна выцягнуты на многія тысячы км (напрыклад, Альпійска-Гімалайскі Г. п., Кардыльеры-Анды Амерыкі); 2) сінонім вышыннага пояса (Гл. Высотные пояса — вышынныя паясы).

Горный проход — горны праход, навывётнае глыбокае паніжэнне ў горным хрыбце або паміж блізка размешчанымі хрыбтамі. Шырыня некалькі км, часам — некалькі соцень м. Часта мае важнае транспартнае або стратэгічнае значэнне (напрыклад, Тамерланавы Вароты ў гарах Гісара-Алая ва Узбекістане).

Горный пустынно-степной пояс — горны пустынна-стэпавы пояс, прыродны вышынны пояс у гарах з сухім кліматам і перавагай пустынай і стэпавай расліннасці. Можна займаць усе схілы гор ад падножжаў да вяршынь (напрыклад, у пустынной, паўпустынной і стэпавай зонах) ці змяняцца іншымі вышыннымі паясамі, а таксама сустракацца ў спалучэнні з лугамі і лясамі.

Горный узел — горны вузел, вобласць перасячэння двух або некалькіх горных хрыбтоў ці ланцугоў. Г. в. звычайна высокі і цяжкадаступны.

Горный хребет — горны хрыбет, лінейна выцягнутая група гор, агульная аснова якой высока ўзнята над суседнімі раўнінамі. Абмежаваны схіламі, нахіленымі ў супрацьлеглыя бакі. Нярэдка Г. х. называюць цэлую горную краіну (Верхаянскі хрыбет, хрыбет Чэрскага).

Горообразование — гораўтварэнне, сукупнасць узыходных тэктанічных рухаў і дэнудацыйных працэсаў (з перавагай першых), якія прыводзяць да ўтварэння горных збудаванняў. Г. развіваецца як на месцы геасінкліналяў, так і на месцы платформ. Навейшыя тэктанічныя гіпотэзы звязваюць вобласці Г. з пагранічнымі зонамі паміж літасфернымі плітамі, што перамяшчаюцца ў гарызантальным напрамку.

Горст — горст, прыўзняты ўчастак зямной кары, абмежаваны скі-

дамі. У даўжыню можа дасягаць соцень км, у шырыню — многіх дзесяткаў км.

Горы — горы, участкі зямной паверхні, якія ўзняты над узроўнем мора вышэй за 500 м і характарызуюцца значнымі і рэзкімі ваганнямі вышынь на параўнальна кароткіх адлегласцях. Бываюць: нізкімі, сярэднімі і высокімі (па вышыні), складкаватымі, глыбавымі, складкавата-глыбавымі, вулканічнымі (па паходжанню).

Горы-свідетели, останцы — горы-сведкі, астанцы, ізаляваныя ўзвышшы рознага паходжання, участкі некалі больш высокай паверхні, якія захаваліся ад разбурэння. Складаюцца або пакрываюцца з паверхні больш цвёрдымі пародамі, чым пароды, якія складаюць акаляючую мясцовасць. Могуць з'яўляцца таксама ўчасткамі плоскавышынных узвышшаў, адчлененых ад мінулага плато, або быць яго рэшткай.

Горючий сланец — гаручы сланец, асадкавы карысны выкапень, які складаецца з мінеральнай (гліністай, крамяністай, вапняковай і інш.) і арганічнай (кераген) частак. Утрыманне арганічнай часткі ад 10 да 50 % (радзей да 60 %). Удзельная цеплыня згарання керагену 29—37 МДж/кг (7000—8900 ккал/кг). Найбольш буйныя месцараджэнні знаходзяцца ў Расіі, ЗША, Бразіліі, Канадзе, Кітаі. На Беларусі Г. с. знойдзены ў Прыпяцкай упадзіне.

Государственный заповедник — дзяржаўны заповеднік, 1) ахоўваемая дзяржавай тэрыторыя (акваторыя) або выключаны з традыцыйных форм прыродакарыстання ўчастак прыроды (у Беларусі — Бярэзінскі біясферны, Белавежская пушча, Прыпяцкі ландшафтна-гідралагічны); 2) навуковая ўстанова, створаная на базе пэўнага заповедніка для яго вывучэння і аховы.

Грабен — грабен, апушчаны па скідах участак зямной кары. У межах многіх Г. знаходзяцца буйнейшыя азёры Зямлі (напрыклад, Байкал, Вялікія Паўночнаамерыканскія, Танганьіка, Ньяса).

Гравий — гравій, жвір, рыхлая, буйнаабломкавая горная парода, складзеная абкатанымі абломкамі горных парод і мінералаў велічыняй 1—10 мм. Г. адрозніваюць па памерах абломкаў (буйны, дробны і г. д.) Выкарыстоўваецца галоўным чынам як будаўнічы матэрыял.

Гравитационные процессы — гравітацыйныя працэсы, рэльефаўтвараючыя працэсы, якія працякаюць у гарах і абумоўлены ўздзеяннем сілы цяжару на зямную паверхню. Выклікаюць (у спалучэнні з выветрываннем, эрозіяй і іншымі фактарамі рэльефаўтварэння) лавіны, васыпы, абвалы, апоўзні і да т. п.

Град — град, цвёрдыя атмасферныя ападкі ў выглядзе ледзяных часцінак няправільнай формы. Утвараецца ў цёплую пару года ў магутных кучава-дажджавых воблаках з інтэнсіўным вертыкальным рухам паветра; звычайна выпадае пры навальніцы і з ліўнем. Наносіць шкоду сельскай гаспадарцы. У сярэднім штогод у кожным пункце Беларусі бывае 1—2, у асобныя гады да 5—7 сутак з градам.

Градусная сеть Земли — градусная сетка Зямлі, сістэма мерыдыянаў і паралеляў на геаграфічных картах і глобусах. Служыць для адліку геаграфічных каардынат пунктаў зямной паверхні — даўгаты і шыраты або нанясення на карту аб'ектаў па іх каардынатах. Усе пункты дадзенага мерыдыяна маюць аднолькавую даўгату, а ўсе пункты паралелі — аднолькавую шырату.

Граніт — граніт, магматычная горная парода зярністай будовы, якая складаецца з палявых шпатаў, кварцу і слюды. Г.— адна з найбольш распаўсюджаных горных парод, што складаюць зямную кару. Вельмі трывалы будаўнічы матэрыял. Выкарыстоўваецца для абліцоўкі збудаванняў, вырабу скульптур; пры здрабненні — у дарожным будаўніцтве, як састаўная частка бетонаў. У Беларусі распрацоўваецца Мікашэвіцкае месцараджэнне Г.

«Гранітны» слой, гранітна-гнейсовый слой, гранітно-метаморфический слой — «гранітны» слой, гранітна-гнейсавы слой, гранітна-метамарфічны слой, слой мацерыковай зямной кары, выдзелены па сейсмічных даных і размешчаны паміж асадкавым і базальтавым сляямі. Выходзіць на паверхню Зямлі ў межах крышталічных шчытоў. Складаецца з гранітаў, гнейсаў і іншых метамарфічных і вывержаных горных парод. Яго магутнасць — 5—15 км.

Граніца оледенения — граніца абледзянення, 1) лінія, якая раздзяляе пакрытыя снегам і лёдам горныя схілы і вяршыні ад частак гор без снегу і лёду; звычайна паралельна мясцовай снегавай лініі, аднак вышэй яе на 100—300 м; 2) граніца максімальнага распаўсюджання старажытных горных або мацерыковых ледавікоў (напрыклад, граніца валдайскага, вюрмскага абледзянення).

Граніца питания ледника — граніца жыўлення ледавіка, умоўная лінія на ледавіку, якая раздзяляе вобласці жыўлення і расходу лёду, а таксама вобласці з рухам часцінак лёду ўнутр ледавіка і з яго.

Графіт — графіт, мінерал, разнавіднасць чыстага вугляроду. Колер вагаецца ад чорнага да сталёва-шэрага, мае металічны бляск, нізкую цвёрдасць. Вогнетрывалы, характарызуецца высокай цепла- і электраправоднасцю, пластычнасцю. Выкарыстоўваецца ў атамнай тэхніцы, ліцейнай справе і іншых галінах вытворчасці. Радовішчы ў Расіі, на Украіне, у Мексіцы, КНДР, Паўднёвай Карэі.

Грэйзен — грэйзен, метасаматычная светлаафарбаваная горная парода, якая складаецца ў асноўным з кварцу і слюды (мускавіту і інш.). Часта ўтрымлівае касітэрыт, вальфраміт, танталіт, тапаз, флюарыт і іншыя каштоўныя мінералы ў прамысловых канцэнтрацыях. Утвараецца пры высокатэмпературным змяненні алюмасілікатных парод.

Грэнландскі антициклон — Грэнландскі антыцыклон, вобласць павышанага атмасфернага ціску над Грэнландыяй на працягу ўсяго года. Абумоўлена галоўным чынам нізкай тэмпературай і значнай вышыняй ледавіковага шчыта вострава.

Гривы — гривы, вузкія, пакатыя, лінейна выцягнутыя ўзвышшы

рознага паходжання (воднага, ледавіковага, ветравога і інш.). Часам утвараюць грывісты рэльеф. Даўжыня Г. ад некалькі соцень м да дзесяткаў і соцень км, вышыня ад некалькіх м да 100—160 м. Найбольш вядомы ў Кулундзінскай і Барабінскай стэпах Заходняй Сібіры, дзе маюць пераважна эразійнае паходжанне і часта пакрыты стужкавымі барамі.

Грынвічскі меридиан, начальны (нулевы) меридиан — **Грынвіцкі мерыдыян, пачатковы (нулявы) мерыдыян, мерыдыян**, ад якога вядзецца адлік даўгот на Зямлі. Праходзіць цераз Грынвіч (Англія) Ад Г м. вядзецца адлік даўгот ад 0° да 360° у напрамку з захаду на ўсход або ў абодва бакі ад 0° да 180° з прыпіскай адпаведна слова «ўсходняя» або знака плюс і «заходняя» або знака мінус.

Гроза — **навальніца**, атмасферная з'ява, пры якой у магутных кучава-дажджавых воблаках і паміж аблокамі і зямлёй узнікаюць шматразовыя электрычныя разрады — маланкі, якія суправаджаюцца гromaм. Н. звычайна спадарожнічаюць шквалістыя вятры, ліўневыя ападкі, нярэдка і град. На Беларусі за год у кожным пункце бывае ў сярэднім 25—30 сут з Н.

Гром — **гром**, гукавая з'ява ў атмасферы, якая суправаджае разрады маланкі пры навальніцы. Выклікаецца награваннем і хуткім расшырэннем паветра ўздоўж шляху маланкі. Г. мае характар працяглага грукату і чуцен на адлегласці да 15—20 км.

Грот — **грот**, 1) неглыбокая пячора з купалападобнай столлю і шырокім уваходам; 2) значна расшыраная з павышаным скляпеннем частка пячоры пасля вузкага пераходу; 3) ніша ў канцы ледавіковага языка, адкуль выцякаюць расталыя воды.

Грунт — **грунт**, 1) горная парода, якая залягае непасрэдна пад глебай; 2) зборная назва горных парод (уключаючы і глебу), якія ў натуральным заляганні з'яўляюцца аб'ектам інжынерна-будаўнічай дзейнасці і прадметам вывучэння грунтознаўства.

Грунтовыя воды — **грунтавыя воды**, падземныя воды першага ад паверхні зямлі пастаяннага ваданоснага гарызонту, не прыкрытага суцэльным воданепранікальным слоём. Распаўсюджаны амаль паўсюдна, звычайна прэсныя, слабанапорныя, вобласць іх жыўлення ў асноўным супадае з вобласцю распаўсюджвання, перамяшчаюцца паволі (у буйназярністых пясках са скорасцю 1,5—2 м/сут, у суглінках і лёсах — 0,1—0,3 м/сут). Служаць асноўнай крыніцай водазабеспячэння ў сельскай мясцовасці. На Беларусі сярэдняя глыбіня залягання Г в. — 10—15 м, у паніжэннях (поймы рэк, балоты) — да 0,5 м, нярэдка яны змыкаюцца з паверхневымі водамі.

Грядовыя пескі — **градавыя пяскі**, масівы пяскоў, размешчаных у выглядзе вузкіх паралельных град і арыентаваных па напрамку пануючых вятроў. Адна з галоўных форм рэльефу пясчаных пустынь. Даўжыня да некалькіх дзесяткаў км, вышыня ад некалькіх м да 80 м (часам да 200 м).

Гряды — гряды, агульная назва выцягнутых, адносна невысокіх узвышшаў рознага памеру і паходжання (напрыклад, марэнныя, пясчаныя, астраўныя, падводныя і іншыя Г.).

Грязевое озеро — **гразевае возера**, возера, дно якога пакрыта магутным слоem ілу або гразі, што складаюцца з мінеральных злучэнняў з дамешкай арганічнага рэчыва. Адклады нярэдка выкарыстоўваюцца ў лекавых мэтах (напрыклад, Сакскае і Майнакскае азёры ў Крыме).

Грязевые вулканы, сальзы, макалубы — **гразевыя вулканы, сальзы, макалубы**, разнастайныя па форме геалагічныя ўтварэнні, якія пастаянна або перыядычна вывяргаюць на паверхню Зямлі гразевыя масы і газы, часта з вадой і нафтай. Невялікія Г. в. называюцца гразевымі сопкамі. Распаўсюджаны галоўным чынам у нафтаносных і вулканічных абласцях, а таксама ў дэльтах рэк (напрыклад, на Апшэронскім, Керчанскім паўастравах, востраве Сахалін, у Новай Зеландыі і інш.).

Гуано — **гуана**, расклаўшыся ва ўмовах сухога клімату памёт марскіх птушак. Выкарыстоўваецца як каштоўнае азотнае і фосфарнае ўгнаенне. Паклады Г. знаходзяцца на астравах зблізку ўзбярэжжа Чылі, Перу, на астравах Карыбскага мора і інш.

Губа — **губа**, назва марскіх заліваў на Поўначы і Далёкім Усходзе Расіі, якія далёка ўдаюцца ў сушу і ў якія звычайна ўпадаюць буйныя рэкі (Анежская, Пячорская, Обская губы). Звычайна мелкаводныя, іх воды моцна апраэснены, на Поўначы большую частку года скаваны лёдам.

Гумідный климат — **гумідны клімат**, клімат абласцей з залішнім увільгатненнем (галоўным чынам зоны вільготных экватарыяльных лясоў, тайгі і тундры).

Гумус, перегной — **гумус, перагной**, арганічная частка глебы, звычайна цёмнаафарбаваная. Утвараецца ў выніку пераўтварэння раслінных і жывёлных рэшткаў. Змяшчае асноўныя элементы жыўлення раслін (азот, фосфар, калій і інш.). З'яўляецца галоўным фактарам урадлівасці глеб. Назапашваецца ў верхніх глебавых гарызонтах у розных колькасцях: чарназёмы — 10—12 %, падзолістыя глебы — 3—4 %, у дзярнова-падзолістых ворных глебах Беларусі ад 0,7 % на пясчаных да 2 % на сугліністых глебах і г. д.). Па колеру гумусу і гумусавага гарызонту звычайна глебы атрымліваюць сваю назву.

Гумусовый горизонт, перегнойный горизонт — **гумусавы гарызонт, перагнойны гарызонт**, верхні, найбольш урадлівы слой глебы, які змяшчае найбольшую колькасць арганічнага рэчыва і гумусу, звычайна цёмнай афарбоўкі. Тут адбываецца ўтварэнне і накапленне гумусу ў выніку пераўтварэння арганічных (пераважна раслінных) рэшткаў, якія паступаюць у глебу. Найбольшая магутнасць (да 1 м і болей) Г. г. — у чарназёмах. Мінеральныя глебы Беларусі маюць нязначны па магутнасці (да 20—30 см) Г. г.

Густота речной сети — **гушчыня рачной сеткі**, адносіна даўжыні ўсіх басейна або любой тэрыторыі да плошчы басейна, тэрыторыі.

Выражаецца ў км/км². Характарызуе развіццё паверхневага сцёку. Залежыць ад колькасці атмасферных ападкаў, водапранікальнасці паверхневых парод, рэльефу і расліннага покрыва. У Беларусі Г. р. с. складае 0,44 км/км².

Гюнц-миндельское межледниковье — гюнц-міндэльскае міжледавікоўе, раннеплейстацэнавая міжледавіковая эпоха пацяплення (700—500 тыс. гадоў назад), якая раздзяляе гюнцкае і міндэльскае абледзяненні Альпаў. Супастаўляецца з налібоцкім міжледавікоўем на тэрыторыі Беларусі.

Гюнцкая ледниковая эпоха (ледниковье), гюнц — гюнцкая ледавіковая эпоха (ледавікоўе), гюнц, час пашырэння плошчы абледзянення Альпаў у канцы неагену або ў пачатку ранняга плейстацэну (800—900 тыс. гадоў назад). Некаторыя даследчыкі супастаўляюць з беларускім абледзяненнем, якое было на тэрыторыі Беларусі.

Д

Дайка — дайка, пліта- або жылападобнае геалагічнае цела ў трэшчынах зямной кары, якое рэзка адрозніваецца ад умяшчальных парод і сячэ іх пад тым ці іншым вуглом. Могуць узнікаць пры запаўненні трэшчын зямной кары магмай або асадкавым матэрыялам.

Далматинский берег — далмацінскі бераг, тып падтопленняга морам падоўжнага берага складкаватай вобласці. Утвараецца ў выніку пранікнення мора ў рашотчата-расчлененыя горы; узнікае складаная рашотчатая сетка шырокіх падоўжных і вузкіх папярочных праліваў і заліваў, астравоў і паўастроваў, у тым ліку молатападобнай формы. У тыповым выглядзе прадстаўлены на ўсходнім узбярэжжы Адрыятычнага мора ў Далмацыі (адсюль назва).

Дамба — дамба, 1) у геамарфалогіі — высокі натуральны прырэчышчавы вал. Вышыня над поймай да 6—8 м. Утвараецца звычайна ў далінах вялікіх рэк, якія цякуць па алювіяльных раўнінах і нясуць многа наносаў; 2) д. штучная — гідратэхнічнае збудаванне з зямлі, каменю і бетону, якое прадухіляе берагі рэк і мораў ад размыву і залівання або садзейнічае падпору на вадасховішчах.

Дацит — дацит, эфузіўная кіслая горная парода. Колер шэры, бураваты або чырванаваты. Складаецца з тонказярністай, мікралітавай або шклістай асноўнай масы і парфіравых выдзяленняў плагіяклазу, кварцу, радзей рагавой абманкі, біятыту, піраксену і інш. Распаўсюджана ў асноўным у абласцях старажытнага вулканізму; вядома срод сучасных ляў Камчаткі.

Движение ледника — рух ледавіка, вязкапластычнае або блокавае (глыбавае) перамяшчэнне (цячэнне) лёду пад уплывам сілы цяжару з вобласці жыўлення да канца ледавіка. У канцы некаторых ледавікоў рух спыняецца і ўтвараецца зона т. зв. мёртвага лёду. Скорасць зале-

жыць ад магутнасці лёду, нахілу ложа ледавіка, тэмпературы і наяўнасці вады ў ледавіку; вагаецца ад некалькіх м да некалькіх соцень м у год, часам (ывадныя ледавікі Грэнландыі і Антарктыды) дасягае некалькіх тысяч м у год.

Двухслойное озеро, меромиктическое озеро — двухслойнае возера, мераміктычнае возера, возера, якое характарызуецца наяўнасцю двух слаёў вады, якія не перамешваюцца паміж сабой і падзелены слоём хімічнага скачка, або хемаклінам. Ніжні слой адрозніваецца павышанай мінералізацыяй, верхні — перамяшчэннем вады. Д. а. утвараюцца ў выніку асабліва інтэнсіўнага паступлення мінеральных солей у вадаёмы, у прыватнасці ў выніку скідвання ў іх прамыслова-камунальных сцёкаў.

Дебит — дэбіт, колькасць вадкасці (вады, нафты і інш.) або газу, якія паступаюць у адзінку часу з прыроднай або штучнай крыніцы. Д. падземных вод звычайна выражаюцца ў л/с або м³/сут.

Девонский период, девон — дэвонскі перыяд, дэвон, чацвёрты перыяд палеазойскай эры. Пачаўся 405 млн гадоў назад і працягваўся 55 млн гадоў. Для Д. п. характэрны: узрастанне плошчы сушы і змяншэнне плошчы мораў, гарачы клімат, першыя пустыні, шырокае распаўсюджванне наземных раслін, узнікненне папарацей, выхад пазваночных з вады на сушу, узнікненне земнаводных, утварэнне многіх карысных выкапняў (нафта, гаручы газ, солі, расолы і мінеральныя лячэбныя воды).

Дегидратация, обезвоживание — дэгідратацыя, абязводжванне, выдзяленне вады з мінералаў, горных парод і глеб. Адбываецца ў зоне глыбіннага метамарфізму горных парод (пад уплывам высокіх ціску і тэмпературы) або ў глебах ці верхніх гарызонтах кары выветрывання (пад уплывам сухога і гарачага клімату).

Деградация ландшафта — дэградацыя ландшафту, працэс паступовага разбурэння структуры ландшафту, які суправаджаецца стратай яго здольнасці выконваць рэсурс- і асяроддзеўзнаўляючыя функцыі. Часцей за ўсё з'яўляецца вынікам нерэгуліруемай у прыродаахоўным аспекце чалавечай дзейнасці, у радзе выпадкаў можа выклікацца і прыроднымі прычынамі (напрыклад, землетрасеннямі, ураганамі і т. п.).

Деградация оледенения, дегляциация — дэградацыя абледзянення, дэгляцыяцыя, скарачэнне ледавікоў пры пацяпленні і ўзрастанні сухасці клімату. Суправаджаецца адступаннем канцоў горных ледавікоў, скарачэннем таўшчыні і плошчаў пакрыўных ледавікоў. У выніку Д. а. памяншаецца ледавіковы сцёк. На вызвалены ад лёду плошчах ствараецца ледавіковы рэльеф.

Деградация почвы — дэградацыя глебы, паступовае пагаршэнне ўласцівасцей глебы пад уплывам натуральных прычын або гаспадарчай дзейнасці чалавека (няправільная апрацоўка, забруджванне глебы і т. п.). Уключае працэсы разбурэння глебы; суправаджаецца змяненнямі глебавых арганізмаў, паніжэннем урадлівасці, неспрыяльнымі

зменаі ў наглебавым раслінным покрыве, фарміраваннем пустэчаў і няўдобіц.

Дэградацыя среды — дэградацыя асяроддзя, разумеецца звычайна як агульнае пагаршэнне асяроддзя (прыроднага або прыроднага і сацыяльнага). Часцей выкарыстоўваецца ў адносінах да канкрэтных аб'ектаў і кампанентаў асяроддзя.

Дзействуючыя вулканы — дзеючыя вулканы, вулканы, вываржэнні якіх адбываюцца ў цяперашні час або назіраліся ў гістарычным мінулым. Вядома звыш 600 Дз. в., з якіх 400 адносіцца да Ціхага акіяна і яго берагоў (Ціхаакіянскае вулканічнае, або вогненнае, кольца). Самы высокі Дз. в. у Еўразіі — Ключаўская Сопка на Камчатцы (4750 м).

Дэльта — дэль, пласкадонная лінейна выцягнутая лагчына без пастаяннага вадацёку, аднак часам з зародкавым рэчышчам. Даўжыня — дзесяткі і сотні м, глыбіня да 1 м. Утвараецца ў выніку сумеснага дзеяння расталых і дажджавых вод і спаўзання грунту. Д. — пераходная форма ад плоскаснага змыву да лінейнай эрозіі — разор, калдобін, размешчаных звычайна ніжэй па цячэнню.

Дэльта — дэльта, вусце ракі, што ўтвараецца пераважна на мелкаводных участках мора ці возера пры ўпадзенні ў іх рэк, якія нясуць вялікую колькасць наносаў. Многія Д. маюць форму трохвугольніка. У межах Д. рака падзяляецца на рукавы і пратокі, якія часцей за ўсё размяшчаюцца веерападобна. Д. буйных рэк іншы раз дасягаюць вялікіх памераў (плошча Д. Амазонкі — 100 тыс. км², Місісіпі — каля 32 000 км², Лены — каля 30 тыс. км²) і часам растуць вельмі хутка ў бок мора (рака Хуанхэ ў Кітаі штогод павялічвае дэльту да 300 м, Місісіпі ў ЗША — да 100 м).

Дэльтавыя озёра — дэльтавыя азёры, азёры, якія размешчаны ў дэльтах буйных раўнінных рэк. Прадстаўляюць сабой або затопленыя ўчасткі дэльты пры прарыве ракі ў разводдзе праз прырэчышчавы вал, або адасобленыя ўчасткі мора ці возера.

Дэлювіальны шлейф, дэлювіальны плащ — дэлювіяльны шлейф, дэлювіяльны плащ, пакатанахіленая паверхня ля падножжа схілу, якая ўтварылася ў выніку назапашвання змытага са схілу матэрыялу — дэлювію.

Дэлювій — дэлювій, адкладанні часовых вадацёкаў, якія ўзнікаюць на схілах у выніку назапашвання рыхлых прадуктаў выветрывання, змытых дажджавымі і расталымі снегавымі водамі. Мехаічны склад Д. змяняецца ўніз па схіле ад шчэбню да глін.

Дэндрарый, дендралагічны парк (сад) — дэндрарый, дэндралагічны парк (сад), калекцыя дрэў і хмызнякоў, якія вырошчваюцца ў адкрытым грунце. Выкарыстоўваецца ў навуковых, пазнавальных-асветніцкіх і гаспадарчых мэтах. Адна з задач Д. — правядзенне работ па пераносу і вырошчванню новых для дадзенай мясцовасці раслін.

Дэндралогія — дэндралогія, раздзел батанікі, які даследуе біялагіч-

ныя і іншыя ўласцівасці дрэвавых і хмызняковых раслін і распрацоўвае метады іх гаспадарчага выкарыстання.

Дендритовый ледник, дреовидный ледник — дэндрытавы ледавік, дрэвападобны ледавік, складаны далінны горны ледавік, які мае ў плане выгляд галінастага дрэва. Складаецца з галоўнага ледавіка, які спаўзае па крутой даліне, і бакавых ледавікоў-прытокаў. Да Д. л. належыць буйнейшыя горныя ледавікі: Федчанка на Паміры, Тасмана ў Новай Зеландыі і інш.

Денудационные поверхности — дэнудацыйныя паверхні, плоскія або злёгку хвалістыя паверхні, што ўтвораны працэсамі дэнудацыі, якія зразаюць горныя народы пад адзін узровень. Фарміруюцца пры паслабленні тэктанічнай актыўнасці і адносна пастаянным становішчы базіса дэнудацыі, г. зн. узроўню, да якога ідзе разбурэнне паверхні. Да Д. п. належаць пенеплены, педыплены, эквіплены і інш.

Денудационные равнины — дэнудацыйныя раўніны, раўніны, што ўзніклі на месцы горных краін у выніку іх разбурэння. У адрозненне ад першасных і акумуляцыйных раўнін складаюцца з цвёрдых горных парод. Прыкладам Д. р. з'яўляюцца Казахскі драбнаспачнік, Данецкі краж і інш.

Денудационные формы рельефу — дэнудацыйныя формы рэльефу, сукупная форма рэльефу, што ўзнікае ў выніку працэсаў дэнудацыі. Адрозніваюць: 1) уласна Д. ф. р., якія ўзніклі ў выніку выдалення прадуктаў выветрывання гравітацыйнымі перамяшчэннямі і плоскасным змывам (слупы, нішы, карнізы і інш.); 2) Д. ф. р. у шырокім разуменні. Яны ўтвараюцца ў выніку дзеяння экзагенных працэсаў. Гэта нагорныя тэрасы, дэнудацыйныя раўніны, пенеплены. Акрамя наземных, вядомы падводныя Д. ф. р. — падводныя апоўзні, даліны і інш.

Денудация — дэнудацыя, сукупнасць працэсаў зносу і пераносу прадуктаў разбурэння горных парод у больш нізкія ўчасткі вадой, ветрам, лёдам, пад дзеяннем сілы цяжару, дзе адбываецца іх назапашванне — акумуляцыя. Вядзе да выраўноўвання рэльефу зямной паверхні.

Депопуляция — дэпапуляцыя, памяншэнне колькасці папуляцыі віду жывых арганізмаў пад уплывам прыродных або антрапагенных фактараў.

Депрессия — дэпрэсія, 1) у геамарфалогіі — любое паніжэнне зямной паверхні, большай часткай замкнутае; у вузкім сэнсе — адмоўная форма рэльефу (упадзіна, катлавіна і інш.); 2) у тэктоніцы — вобласць прагінання зямной кары, поўнасцю або часткова запоўненая асадкамі; 3) у метэаралогіі — вобласць паніжанага атмасфернага ціску; 4) у гляцыялогіі — зніжэнне снегавай лініі ў гарах пры пахаладанні клімату, а таксама пры павелічэнні цвёрдых ападкаў.

Депрессия снеговой линии — дэпрэсія снегавай лініі, паніжэнне снегавай лініі ў гарах у час пахаладання клімату або павелічэння колькасці цвёрдых ападкаў. Выражаецца звычайна ў метрах. У ледавіковыя эпохі Д. с. л. суправаджаецца павелічэннем абледзянення

горных краін і ўзнікненнем мацерыковых абледзяненняў.

Деревья-памятники — дрэвы-помнікі, асобныя дрэвы або іх групы, якія ахоўваюцца дзяржавай як каштоўныя культурна-гістарычныя выдатнасці або батанічныя помнікі прыроды. Ахова Д.-п. уключае іх пашпартызацыю, перадачу землекарыстальнікам пад ахоўнае абавязальства, агараджэнне, прафілактычнае і бягучае лячэнне; мае істотнае навуковае і выхаваўчае значэнне. У Беларусі — дуб Суворова ў Кобрынскім раёне, дуб Міцкевіча ў Навагрудскім раёне, нявіжскія дубы-веліканы, новабаярскія сосны-гіганты.

Дерезнякі — дзеразнякі, зараснікі дзеразы, цёрну, бабоўніку, спірэі, ракітніку і іншых стэпавых хмызнякоў. Распаўсюджаны ў лесастэпавай, стэпавай і паўпустыннай зонах Усходняй Еўропы. Захаваліся ад ворыва і выпасу галоўным чынам на камяністых пародах, а таксама на схілах лагчын і яроў.

Дернина, дёрн — дзярніца, дзёран, паверхневы слой глебы, пераплецены жывымі і мёртвымі каранямі, парэсткамі і карэнішчамі раслін. Утрымлівае павялічаную колькасць арганічных рэчываў, служыць істотным сродкам затрымання і паглынання атмасферных ападкаў і глебавага сцёку. Дз. найбольш характэрна для лугоў, а таксама травяных балот і цалінных стэпаў.

Дерново-глеевые почвы — дзярнова-глеевыя глебы, глебы, якія ўтвараюцца на раўнінах у паніжэннях пад травяністымі лясамі і лугамі ва ўмовах перыядычнага (часовага) залішняга ўвільгатнення паверхневых і ці грунтавых водамі. Распаўсюджаны ва ўмераным поясе Еўразіі, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі і Паўночнай Амерыкі. Характарызуецца добра развітым гумусавым гарызонтам (з утрыманнем перагною ад 3 да 14 %), агляеннем і наяўнасцю глеевага гарызонту. Адрозніваюцца высокай урадлівасцю, але маюць патрэбу ў асушэнні і рэгуляванні воднага рэжыму. Дз.-г. г. маюць значнае пашырэнне ў Беларусі на Цэнтральна-Бярэзінскай раўніне, у Полацкай і Палескай нізінах.

Дерново-карбонатные почвы, перегнойно-карбонатные почвы, рендзіны — дзярнова-карбанатныя глебы, перагнайна-карбанатныя глебы, рэндзіны, глебы, якія фарміруюцца на вапняках і іншых карбанатных пародах пад травяністымі хваёвымі і змешанымі лясамі і лугамі. Распаўсюджаны асобнымі ўчасткамі ва ўмераным поясе Еўразіі і Паўночнай Амерыкі; у Беларусі сустракаюцца ў розных абласцях і раёнах невялікімі ўчасткамі. Характарызуецца камыкаватай структурай, добра развітым гумусавым гарызонтам (з утрыманнем перагною — 5—9 %), нейтральнай ці слабакіслай рэакцыяй, адсутнасцю гарызонту назішчання і высокай урадлівасцю.

Дерново-подзолистые почвы — дзярнова-падзолістыя глебы, глебы зоны змешаных лясоў умеранага пояса Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (поўдзень Фенаскандыі, Германа-Польская нізіна, сярэдняя паласа Усходне-Еўрапейскай раўніны, поўдзень Сібіры і Далёкага Усходу,

паўднёвы ўсход Канады і паўночны ўсход ЗША). Добра прамываюцца, маюць выразныя глебавыя гарызонты (перагноены, падзолісты і накаплення), бедныя пажыўнымі рэчывамі і гумусам, кіслыя. На тэрыторыі Беларусі найбольш пашыраны тып глеб, размешчаны вялікімі масівамі ва ўсіх частках рэспублікі, пераважна на павышаных элементах рэльефу.

Дерновые почвы, дерновые лесные почвы — дзярновыя глебы, дзярновыя лясныя глебы, тып глеб, які развіваецца пад лясамі ўмеранага пояса (галоўным чынам таежнымі і травяністымі бярэзнікамі) на багатых асновамі глебаўтвараючых пародах. У гэтых умовах падзолісты працэс глебаўтварэння замяняецца дзярновым працэсам. Для Дз. г. характэрны: назапашванне перагною (магутнасць гумусавага гарызонту да 30—40 см, утрыманне гумусу ад 2—4 % да 6—9 %), бялагічнае назапашванне зольных элементаў і шчолачназямельных асноў. Сярод Дз. г. выдзяляюцца насычаныя, кіслыя і ападзоленыя. Распаўсюджаны на Урале, у гарах Паўднёвай Сібіры, Забайкалля, Камчаткі.

Дерновый процесс — дзярновы працэс, працэс глебаўтварэння, абумоўлены жыццядзейнасцю раслін і мікраарганізмаў. Вынікам Дз. п. з'яўляецца назапашванне ў верхніх гарызонтах глебы гумусу, зольных элементаў, шчолачназямельных асноў і стварэнне трывалай камякаватай або зярністай глебавай структуры. Развіты пераважна пад травяністай расліннасцю, аднак назіраецца і пад лясамі, часта ў спалучэнні з падзолістым працэсам. Дз. п. садзейнічае фарміраванню розных варыянтаў дзярновых глеб.

Деструкция ландшафта — дэструкцыя ландшафту, парушэнне структуры і стабільнасці ландшафту пад уплывам прыродных або антрапагенных фактараў. Узнікае, напрыклад, у выніку эрозіі і дэградацыі глеб, нерацыянальнага выкарыстання расліннага покрыва і г. д. У найбольшай ступені праяўляецца ў акультураных ландшафтах.

Детериорация — дэтэрыярацыя, працэс агульнага пагаршэння акаляючага асяроддзя, уключаючы ўсе віды забруджвання, а таксама страту эстэтычнай прывабнасці прыроды.

Детрит — дэтрыт, абломкавы матэрыял; агульная назва, якая выкарыстоўваецца для абазначэння рыхлых утварэнняў і мінеральных назапашванняў. З'яўляецца вынікам механічнага разбурэння больш старажытных парод і арганічных рэшткаў.

Дефицит влажности — дэфіцыт вільготнасці, 1) Д. в. паветра — рознасць паміж максімальна магчымым парцыяльным ціскам вадзяной пары і фактычным пры дадзенай тэмпературы і ціску паветра (звычайна на вышыні 2 м — на ўзроўні ўстаноўкі псіхаметрычнай будкі). Выражаецца ў гПа; 2) Д. в. глебы — рознасць паміж найменшай вільгацязёмістасцю і фактычнай вільготнасцю глебы ў дадзены час. Характарызуе недахоп вільгаці ў глебе; выражаецца ў мм слоя вады або ў працэнтах ад масы (або аб'ёму) сухой глебы.

Дефлорация — дэфларацыя, знішчэнне кветак раслін з дапамогай

хімічных сродкаў (дэфларантаў) у мэтах папярэджання ўтварэння пладоў і насення. Выкарыстоўваецца ў гаспадарчых мэтах або для папярэджання распаўсюджвання непажаданых відаў раслін.

Дефляционное озеро, эоловое озеро — дэфляцыйнае возера, эолавае возера, возера, катлавіна якога ствараецца галоўным чынам працэсамі дэфляцыі і размяшчаецца ў паніжэннях паміж барханамі і дзюнамі. Д. а. сустракаюцца ў засушлівых раёнах (Казахстан, Сярэдняя Азія) і па берагах мораў (Прыбалтыка).

Дефляция, развевание — дэфляцыя, развеванне, разбурэнне горных парод і глеб пад уздзеяннем ветру. Суправаджаецца пераносам цвёрдых часцінак (часам на значную адлегласць) і іх сціраннем. Асабліва моцна праяўляецца ў пустынях, аднак можа адбывацца і ў іншых прыродных зонах.

Деятельная поверхность, подстилаящая поверхность — дзейная паверхня, падсцілаючая паверхня, паверхня Зямлі (глеб, расліннасці, снегу, вады, лёду), якая ўзаемадзейнічае з атмасферай у працэсе цепла- і вільгацеабмену. Адрозненні ў характары Дз. п. (суша, вада, горы, раўніны і г. д.) робяць істотны ўплыў на надвор'е і клімат.

Деятельный слой — дзейны слой, 1) у глебазнаўстве — слой глебы з раслінамі на ёй і глебаўтваральныя пароды, цеплавы стан якіх абумоўлены награваннем сонечнымі прамянямі і цеплаабменам з атмасферай, а тэмпература мае сутачныя і сезонныя ваганні; 2) у мярзлотазнаўстве — верхні слой глеб і мёрзлых парод, якія растуць летам у вобласці распаўсюджання шматгадовай мерзлаты і замярзаюць зімой па-за межамі гэтай вобласці; 3) у акіяналогіі — паверхневы слой вады мора (акіяна), які знаходзіцца ў непасрэдным узаемадзеянні з атмасферай (прыкладна да глыбіні 200—300 м).

Джеспилит, железистый кварцит — джэспіліт, жалезісты кварцыт, палосчатая метамарфічная горная парода, складзеная праслойкамі (таўшчыняй 0,5—3 мм) кварцу, яшмы, гематыту і магнетыту. Асадкавага або вулканагенна-асадкавага паходжання. Цёмна-шэрая або фіялетава-чырвоная. Ж. к. складаюць буйнейшыя ў свеце пластавыя жалезарудныя месцараджэнні і басейны (напрыклад, Крыварожскі, КМА і інш.).

Джунгли — джунглі, цяжкапраходныя лясы, густа перавітыя ліянамі, і густыя дрэвава-хмызняковыя зараснікі з вялікай прымессю бамбукаў і высакатраўя. Характэрны для мусонных субтропікаў і тропікаў (Індастан, Індакітай, Зондскія астравы і інш.).

Джут — джут, бяскорміца жывёлы ў раёнах адгоннай жывёлагадоўлі, выкліканая стыхійнымі бедствамі. Звычайна бывае зімой (у выніку галалёдзіцы, магутных снегападаў, калі пашы робяцца цяжкадаступнымі для жывёлы), аднак можа назірацца і летам (па прычыне засухі, пылавых бур і да т. п.).

Диабаз — дыябаз, поўнакрышталічная цёмнаафарбаваная вывернутая горная парода, блізкая па саставу да базальту. Ужываецца

як будаўнічы камень, для пакрыцця дарог (брук). На Беларусі трапляецца ў крышталічным фундаменце каля Шчучына, Жыткавіч, Радашковіч.

Диогенез — дыягенез, сукупнасць прыродных фізіка-хімічных працэсаў пераўтварэння рыхлых асадкаў (на дне вадаёмаў і на сушы) у асадкавыя горныя пароды ва ўмовах верхняй зоны зямной кары.

Диатомовый ил — дыятомавы іл, глыбакаводны крамяністы біягенны асадак, багаты панцырамі дыятомавых водарасцей і іх абломкаў. Найбольш шырока распаўсюджаны ў паўднёвых частках Ціхага, Індыйскага і Атлантычнага акіянаў у выглядзе суцэльнага пояса вакол Антарктыды; сустракаецца таксама ў некаторых залівах (напрыклад, у Каліфарнійскім).

Дигрессия природных комплексов — дыгрэсія прыродных комплексаў, пагаршэнне стану біятычных суполак, ландшафтаў або іншых прыродных сістэм па прычынах унутранага або знешняга характару (напрыклад, пры працяглым затапленні, перавыпасе, экалагічна не абгрунтаваным умяшанні ў прыродныя працэсы і т. п.).

Дикая природа — дзікая прырода, тэрмін, які выкарыстоўваецца для вызначэння непарушаных гаспадарчай дзейнасцю чалавека ўчасткаў прыроды, на якія ён уплывае толькі як біялагічная істота або апасродкавана — праз глабальныя змены асяроддзя. Адноснасць паняцця Дз. п. звязана з хуткім ростам і інтэнсіфікацыяй антрапагеннага ўздзеяння на прыроду, якое ў той ці іншай ступені закранае ўсе зоны і ўчасткі біясферы. Эталонныя ўчасткі Дз. п. выкарыстоўваюцца для арганізацыі на іх тэрыторыі запаведнікаў і заказнікаў.

Динамика ландшафта — дынаміка ландшафту, змяненне стану ландшафту, якое не суправаджаецца змяненнем яго структуры.

Динамическая ось потока — дынамічная вось патоку, лінія, якая злучае ў напрамку цячэння пункты з найбольш высокімі значэннямі скорасці ў папярочным сячэнні патоку. Гэта лінія на паверхні патоку называецца стрыжнем ракі.

Диорит — дыярыт, інтрузіўная сярэдняя цёмнаафарбаваная горная парода, якая складаецца з сярэдняга плагіяклазу, рагавой абманкі, часам біятыту і аўгіту, радзей кварцу. Прымяняецца як будаўнічы камень і для пакрыцця дарог (брук). На Беларусі пашыраны ў ніжне-пратэразойскіх пародах крышталічнага фундамента, на поўдні вядзецца прамысловая распрацоўка на патрэбы будаўніцтва.

Дирекционный угол — дырэкцыйны вугал, вугал паміж паўночным напрамкам прамой, паралельнай восі абсцыс у сістэме прававугольных каардынат на плоскасці, і напрамкам на дадзены пункт.

Дискордатный берег, поперечный берег — дыскардатны бераг, папярочны бераг, бераг, агульны напрамак якога сячэ пад прамым вуглом распасціранне геалагічных структур прыбярэжнай сушы. Звычайна расчленены залівамі і бухтамі, якія ўразаюцца ў сушу па далінах.

Дистрофное озеро — дыстрофнае возера, звычайна неглыбокі ва-

даём, бедны кіслародам і пажыўнымі рэчывамі для арганізмаў. Вада слаба мінералізаваная, адрозніваецца павялічанай кіслотнасцю, малой празрыстасцю, жоўтым або бурым колерам па прычыне багацця ў ёй арганічных рэчываў. Д. а. распаўсюджаны ў моцна забалочаных раёнах.

Длина реки — даўжыня ракі, адлегласць у кіламетрах ад вытокаў ракі да яе вусця па лініі цячэння ракі. **Вымяраецца** па картах. Дакладнасць вымярэння залежыць ад маштабу карты і спосабу вымярэння. Агульная даўжыня рэк Беларусі — 48,8 тыс. км (лічачы рэкі даўжынёй звыш 10 км).

Днепровская ледниковая эпоха (ледниковье) — днiproўская **ледавіковая эпоха (ледавікоўе)**, эпоха максімальнага абледзянення Усходне-Еўрапейскай раўніны ў сярэднім плейстацэне (каля 320—250 тыс. гадоў назад). Паўднёвая граніца ледавіка двума языкамі спускалася да шыраты горада Днепрапятроўска (па даліне Дняпра) і да вусця ракі Мядзведзіцы (па даліне Дона). Ледавік пакрываў усю тэрыторыю Беларусі. Адпавядае заальскаму абледзяненню Заходняй Еўропы і самаўскаму Заходняй Сібіры.

«Дождевая тень» — «дажджавы цень», абедненыя ападкамі падветраныя схілы і прылягаючыя да іх тэрыторыі буйных горных хрыбтоў, якія перахопліваюць вільготныя паветраныя плыні і атрымліваюць ападкі ў асноўным на наветраным баку.

Дождевые леса — дажджавыя лясы, вечназялёныя лясы экватарыяльных і трапічных паясоў.

Дождемер — дажджамер, прылада для вымярэння колькасці выпаўшых атмасферных ападкаў. Складаецца з дажджамернага ядра, у якое пападаюць ападкі, і дажджамернай шклянкі, куды зліваюцца ападкі з ядра. Градуіраваная шклянка паказвае таўшчыню слоя ападкаў у мм. Некалькі зменены Д. называецца ападкамерам.

Дожливый сезон, влажный сезон — дажджавы сезон, вільготны сезон, штогадовы перыяд у адзін або некалькі месяцаў, з рэзка выражаным максімумам ападкаў у выглядзе дажджу. Характэрны для абласцей з мусонным, субэкватарыяльным і міжземнаморскім кліматам.

Дождь — дождж, вадкія атмасферныя ападкі з воблакаў у выглядзе кропель дыяметрам 0,5 мм і больш. Адрозніваюць аблажны дождж са слаіста-дажджавых воблакаў і ліўневы дождж (лівень) з кучава-дажджавых воблакаў.

Докембрий — дакембрый, пачатковы, самы працяглы адрэзак часу ў геалагічнай гісторыі Зямлі, які працягваўся да кембрыйскага перыяду палеазойскай эры. Уключае архейскую (працягласцю 1000 млн гадоў) і пратэразойскую (2000 млн гадоў) эры. У Д. сфарміраваўся фундамент старажытных платформ, зарадзілася жыццё на Зямлі і ўтварыліся найстаражытнейшыя горныя пароды.

Долгота дня — працягласць дня, прамежак часу паміж узыходам і захадам Сонца, на працягу якога Сонца бывае над гарызонтам. Залежыць ад геаграфічнай шыраты месца і схілення Сонца; змяняецца

на працягу года. На тэрыторыі Беларусі розніца ў П. д. паміж зімой і летам дасягае звыш 10 гадзін.

Долерит — далярыт, магматычная горная парода, поўнакрышталічная разнавіднасць базальту. Утварае цэнтральныя часткі буйных лававых патокаў, дайкі.

Долинно-балочный рельеф — далінна-лагчыны рэльеф, эразійны рэльеф, створаны спалучэннем рачных далін з шырокімі пакатымі задзірванелымі схіламі, у межах якіх утворана разгалінаваная сістэма лагчын, раздзеленых акруглымі водападзеламі. Д.-л. р. уласцівы для высокіх раўнін, у зоне стэпаў і лесастэпаў, якія складзены гліністымі пародамі. У Беларусі найбольш пашыраны на Аршана-Магілёўскай раўніне.

Долинный ледник — далінны ледавік, тып ледавікоў, спаўзаючых па горных далінах, якія вызначаюць форму, характар і напрамак руху першых. Падзяляюцца на вобласць жыўлення (фірnavы басейн і вобласць раставання (ледавіковы язык). Адрозніваюць Д. л.: простыя, языкі якіх займаюць адну даліну; складаныя (утвараюцца пры зліцці двух або некалькіх ледавіковых языкоў з уласнымі абласцямі жыўлення); дрэвападобныя, або дэндрытавыя, і інш. Самы доўгі Д. л. Хабард на Алясцы (112 км). Максімальная скорасць руху Д. л. дасягае 1,9 км/год.

Долины — даліны, выцягнутыя ў даўжыню паніжэнні сушы з аднастайным, часта нераўнамерным ухілам. Утвараюцца размываючай работай водных патокаў. Першапачатковыя формы далін — яры і лагчыны, сталыя формы — рачныя даліны.

Доломит — даламіт, мінерал, двойная вуглякіслая соль кальцыю і магнію. Колер — шаравата-белы, іншы раз з жаўтаватым або бурым адценнем. Сярэдняй цвёрдасці, крохкі. Даламітам называюць таксама горную пароду, што на 90 % і больш складзена з аднайменнага мінералу. Выкарыстоўваецца як будаўнічы камень, у вытворчасці вогнетрывалых вырабаў. Даламітавая мука ўжываецца для вапнавання кіслых глеб. У Беларусі выяўлена 10 радовішчаў Д. з агульнымі запасамі каля 1 млрд т.

Доминантные виды, доминанты — дамінантныя віды, дамінанты, віды раслін ці жывёл, што колькасна пераважаюць у расліннай супольцы ці ў групе жывёл (стаі, статку і г. д.). Вынікам знішчэння Д. в. можа быць карэнная перабудова біяцэнозаў (напрыклад, пры высечцы лясоў).

Донная морена, основная морена — донная марэна, асноўная марэна, тып марэнных адкладаў, якія ўяўляюць сабой грубаабломкавую, несартыраваную горную пароду, моцна ўшчыльненую пад ціскам лёду. Адкладаецца пры раставанні покрыўных і горных ледавікоў. Шырока распаўсюджана на тэрыторыі Беларусі.

Донные осадки, донные отложения — донныя асадкі, донныя адклады, асадкі, мінеральныя адклады, якія пакрываюць дно акіянаў, мораў, азёр і рэк.

Донный лёд — донны лёд, лёд, які адкладваецца на дне водных

аб'ектаў (рэк, вадасховішч, азёр, мораў) на апушчаных у ваду прадметах і ў неглыбокіх месцах. Мае рыхлую порыстую структуру.

Драгоценныя камяні — каштоўныя камяні, бясколерныя або прыгожа афарбаваныя мінералы (пераважна крышталі), з яркім бляскам, вялікім светарасейваннем, празрыстасцю, высокай цвёрдасцю, чысцінёй тону афарбоўкі, аднароднасцю колеру або арыгінальнымі светлавымі эфектамі, здольнасцю прымаць агранку. Да К. к. належаць таксама мінеральныя ўтварэнні арганічнага паходжання — жэмчуг, бурштын. Вырабляюцца таксама і сінтэтычныя К. к. (рубін, сапфір і інш.).

Древнее оледенение — старажытнае абледзяненне, накопленне прыродных льдоў і іх сукупнасць на зямной паверхні ў геалагічным мінулым. Назіралася ў дакембрыі, палеазой (дэвон, верхні палеазой) і кайназой (чацвярцічны перыяд). Асабліва важнае значэнне мела чацвярцічнае абледзяненне. У чацвярцічным перыядзе ледавікі неаднаразова наступалі і адступалі і ў цэлым пакрывалі вялікую тэрыторыю (каля 38 млн км² — 26 % сучаснай сушы). Яны сфарміравалі ледавіковы рэльеф на шырокіх раўнінах паўночных частак Еўразіі, у тым ліку Беларусі і Паўночнай Амерыкі.

Древние платформы — старажытныя платформы, платформы, якія ўтварыліся ў дакембрыі час, больш за 1600 млн гадоў назад. Іх крышталічны фундамент складаюць пароды архея і пратэразоя. Да Ст. п. адносяцца Руская, Сібірская, Кітайская, Індастанская, Афрыкана-Аравійская, Аўстралійская, Паўночнаамерыканская, Паўднёваамерыканская і Антарктычная. Яны ўтвараюць касцяк, ядра мацерыкоў, да якіх пазней далучыліся больш маладыя ўчасткі зямной кары.

Дрейф — дрэйф, пасіўнае перамяшчэнне якога-небудзь прадмета (крыгі, судна), якое адбываецца пад уздзеяннем ветру або цяжэння.

Дрейф льдов — дрэйф льдоў, рух марскіх льдоў пад дзеяннем вятроў і цяжэнняў, прычым у Паўночным Ледавітым акіяне льды пры руху адхіляюцца ўправа ад напрамку ветру, у антарктычных водах — улева (дзякуючы адхіляючаму ўплыву сутачнага вярчэння Зямлі). Таму ў Арктыцы паўночныя і заходнія вятры звычайна наганяюць лёд да берагоў, перашкаджаючы плаванню па паўночнаму марскому шляху, а паўднёвыя і ўсходнія — адганяюць.

Дрейфовое течение — дрэйфавае цячэнне, рух вод пад уздзеяннем на паверхню вадаёма працяглых або пануючых вятроў.

Дренаж — дрэнаж, спосаб асушэння пераўвільготненых зямель шляхам адвядзення паверхневых і падземных вод з дапамогай спецыяльных каналаў і падземных труб — дрэн. Дрэнажныя сістэмы — важнейшае звяно меліярацыі зямель у дастаткова ўвільготненых рэгіёнах (напрыклад, у Нечарназёмнай зоне Расіі, Беларусі). У засушлівых раёнах Д. выкарыстоўваецца для рассалення засоленых глеб. У ЗША, Вялікабрытаніі і некаторых іншых краінах Д. называюць любы від асушэння зямель.

Дресва — жарства, рыхлая маса з неабкатаных абломкаў горных

парод і мінералаў памерамі ад 1 да 10 мм. Утвараецца ў выніку фізічнага выветрывання галоўным чынам магматычных горных парод.

Друза — друза, група крышталёў, нарослых адным канцом на агульную аснову — сценку поласці або адкрытай трэшчыны ў горнай пародзе. Сустракаецца Д. кварцу (горнага хрусталу, аметысту), кальцыту і інш.

Друмліны — друмлины, падоўжныя ў плане ўзгоркі абцякальнай эліптычнай формы, размешчаныя групамі ў раёнах распаўсюджання старажытных пакрыўных ледавікоў. Складзены пераважна марэнным матэрыялам. Даўжыня ад некалькіх соцень м да 2—3 км, шырыня 100—200 м (часам да 700 м), вышыня ад некалькіх м да некалькіх дзесяткаў м. Выцягнуты ў напрамку руху старажытных ледавікоў, прычым пакатыя згладжаныя схілы Д. звернуты да былога ледавіка, а больш крутыя — у супрацьлеглы бок. Паходжанне Д. звязваюць часцей за ўсё з працэсамі падлёднай акумуляцыі і ледавіковай эрозіі. Часам Д. утвараюць т. зв. друмлинныя палі, у самым вялікім з якіх (штат Нью-Йорк, ЗША) налічваецца каля 10 тыс. Д. У Беларусі Д. сустракаюцца ў Паазер'і.

Дубравы — дубравы, лістападныя лясы з перавагай дубу і дамешкай ясеню, ліпы, клёну і іншых шыракалістых парод. Характэрны падлесак з арэшніка, брызгліны, рабіны і густы травяны пакрыў. У Беларусі Д. найбольш характэрны для Палесся.

Дуговой шквал — дугавы шквал, бура разбуральнай сілы з навальніцай, звязаная з дугападобным кучава-дажджавым воблакам. Працягласць воблачнага вала да 400 км, віхор у воблаку можа дасягаць да 300 км у дыяметры.

Дунай — гюнсое межледніковье — дунай — гюнцае міжледавікоўе, час пацяплення клімату, які раздзяляе дунайскае і гюнцае абледзяненні Альпаў. Адносіцца да позняга пляцэну або да пачатку чацвярцічнага перыяду.

Дунайская ледниковая эпоха (ледніковье) — дунайская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), эпоха старажытнейшага абледзянення Альпаў у познім пляцэне (каля 1,5—1,8 млн гадоў назад).

Дымка — смуга, слабае памутненне паветра каля зямной паверхні. Выклікаецца рассяненнем святла на завіслых драбнючкіх кропельках вады або крышталях лёду. Бачнасць пры С. больш за 1 км (пры тумане — да 1 км). У свабоднай атмасферы С. — гэта слабае памутненне паветра, звязанае з прадуктамі кандэнсацыі вадзяной пары.

Дунит — дуніт, інтрузійная ультраасноўная поўнакрышталічная горная парода, якая складаецца ў асноўным з алівіну. Колер чорны, цёмна-зялёны. Утварае цэнтральныя часткі масіваў ультраасноўных парод (напрыклад, ва Уральскіх гарах), слаі і інтрузіі. З Д. звязаны месцараджэнні руд хрому і плаціны. Вогнетрывалы матэрыял.

Дюны — дзюны, пясчаныя ўзгоркі, нанесеныя ветрам. Утвараюцца на тэрыторыях, пакрытых сыпучымі, не замацаванымі расліннасцю

пяскамі (пустыні, узбярэжжы мораў, рэк, азёр) ларактэрны, напрыклад, для паўднёвых і паўднёва-ўсходніх берагоў Балтыйскага мора, нізоўяў рэк Волгі і Дона. Вышыня Дз. да 30 м, іншы раз да 100 м і больш, іх наветраныя схілы пакатыя, падветраныя — стромкія. Могуць перамяшчацца ў напрамку пануючага ветру.

Е

Евтрофикация — **эўтрафікацыя**, працэс абагачэння вадаёмаў пажыўнымі рэчывамі, галоўным чынам біягеннымі элементамі, якія выкарыстоўваюцца воднымі раслінамі. Антрапагенная Э. развіваецца ў выніку сکیدання сцёкавых вод, што рэзка пагаршае якасць вод.

Евтрофное болото, низинное болото, травяное болото — **эўтрофнае балота, нізіннае балота, травяное балота**, балоты, якія жывяцца галоўным чынам за лік грунтавых вод, багатых солямі. Размешчаны ў поймах рэк, па берагах азёр, у месцах выхаду крыніц, у паніжэннях, якія часова або пастаянна заліваюцца вадой. Маюць плоскую паверхню, невялікі слой торфу (да 1—1,5 м) і разнастайную расліннасць (вольха, вярба, бяроза, елка, піхта, чарот, рагоз, асака, зялёныя імхі). У раёнах з умераным кліматам — гэта лясныя (з бярозай, вольхай) або травяныя (з асокамі, трыснягом, рагозам) балоты. Травяныя балоты ў дэльтах Дняпра, Дона, Волгі, Кубані, Дуная называюцца плаўнямі. Э. б. шырока распаўсюджаны ў вобласці палессяў, у тым ліку ў Беларускаім Палессі, на поймах вялікіх рэк Заходняй Сібіры (Обі і інш.).

Евтрофное озеро — **эўтрофнае возера**, возера з вялікім утрыманнем у вадзе пажыўных рэчываў, звычайна неглыбокае (10—15 м), добра праграваецца. Колер вады ад зялёнага да бурога. Утрыманне кіслароду рэзка паніжаецца бліжэй да дна, зімой часам бываюць заморы. Дно травяністае або пакрытае арганічным ілам. Летам назіраецца «цвіценне» вады за лік моцнага развіцця фітапланктону. Валодае спрыяльнымі ўмовамі для развіцця расліннага і жывёльнага свету.

Египетский ветер — **егіпецкі вецер**, усходні вецер (лявант), які часта дзьме зімой у Егіпце і на Суэцкім канале. Суправаджаецца туманам або пыльнай імгой.

Елань — **елань**, назва лясных лугоў, прагалін у сярэдняй Расіі, Башкірыі, на Алтаі, у Саянах. Е. называюць таксама светлыя, з травяным покрывам бярозава-асінавыя лясы ў Заходняй Сібіры. На поўначы гэта слова ўжываюць у значэнні «нізіна», «вялікая паляна».

Ёмкость ландшафта — **ёмістасць ландшафту**, здольнасць ландшафту забяспечваць умовы для нармальнай жыццядзейнасці пэўнай колькасці арганізмаў без адмоўных вынікаў для іх нармальнага развіцця (у рэкрэацыйнай сферы — для здароўя чалавека), а таксама для самога ландшафту. Вымяраецца дапушчальнай колькасцю асоб аднаго або некалькіх відаў на адзінку плошчы або на ўсю плошчу дадзенага

ландшафту. Пад Е.л. разумеюць таксама здольнасць ландшафту задавальняць патрэбнасці чалавека.

Ёмкость среды — ёмістасць асяроддзя, здольнасць прыроднага або прыродна-антрапагеннага асяроддзя забяспечваць нармальную жыццяздзейнасць пэўнай колькасці жывых арганізмаў або іх суполак без прыкметных парушэнняў біягеаэназаў або дэградацыі асяроддзя.

Ереванский норд-ост — ерэванскі норд-ост, моцны і пыльны паўночна-ўсходні вецер у Ерэване, які дзьме з боку возера Севан па даліне ракі Раздан, звычайна ў цёплы перыяд. Суправаджаецца рэзкім пахладаннем, ападкаў не нясе. Звычайна пачынаецца раптоўна пасля 17 гадзін, ноччу паволі слабее і раніцай амаль поўнасю сціхае. Е.н.-о. паніжае дзённую гарачыню, таму вечары і ночы ў Ерэване халаднаватыя. Ветру папярэднічае рост атмасфернага ціску на паўночны ўсход ад возера Севан.

Ерники — ернікі, нізкарослыя зараснікі хмызнякоў з карлікавай бярозкі, палярнай вярбы і іншых раслін у паўднёвай частцы тундравай зоны Расіі і ў гарах Сібіры.

Естественная защищённость подземных вод — натуральная абароненасць падземных вод, сукупнасць гідралагічных умоў, якія забяспечваюць без удзелу чалавека прадухіленне пранікнення забруджваючых рэчываў у ваданосныя гарызонты. Любыя парушэнні такой абароненасці ў месцы забірання падземнай вады забаронены, а санітарная ахова такіх месцаў забяспечваецца стварэннем вакол іх водаахоўных зон.

Естественное загрязнение — прыроднае забруджванне, забруджванне асяроддзя, крыніцай якога з'яўляюцца прыродныя працэсы і з'явы, не абумоўленыя дзейнасцю чалавека (напрыклад, вывяржэнні вулканаў, стыхійныя пажары, навадненні і г. д.).

Естественное равновесие, природное равновесие — натуральная раўнавага, прыродная раўнавага, стан адносна пастаяннага саставу і функцый прыродных сістэм, заснаваны на нязмененым або слаба змененым чалавекам балансе асяроддзеўтвараючых кампанентаў і прыродных працэсаў. Пры антрапагенным уздзеянні можа неабарачальна парушыцца з распадам экасістэм, якія склаліся гістарычна, або перайсці ў прыродна-антрапагенную раўнавагу.

Естествознание, естественные науки — прыродазнаўства, прыродазнаўчыя навукі, сукупнасць навук аб жывой і нежывой прыродзе. Мэта П.— раскрыццё сутнасці з'яў прыроды, выяўленне найбольш агульных законаў яе развіцця, пошукі шляхоў выкарыстання атрыманых ведаў у практычнай дзейнасці чалавека. П. даследуе розныя па маштабу аб'екты прыроды — ад касмічных сістэм да мікрасвету.

Ж

Жаркий пояс, тропический пояс — гарачы пояс, трапічны пояс, цеплавы пояс Зямлі, размешчаны паміж паўночным і паўднёвым тропікамі. Больш дакладнай граніцай служыць гадавая ізатэрма $+20^{\circ}$, якая праходзіць каля 30° пн. і пд. ш. Пояс атрымлівае многа сонечнага цяпла: прамяні ў поўдзень увесь час падаюць пад вялікім вуглом, а паміж паралелямі $23^{\circ}27'$ пн. і пд. ш. Сонца двойчы ў годзе бывае ў zenіце. Розніца ў працягласці дня і ночы невялікая. Тэмпературы высокія на працягу ўсяго года. Тут няма, па сутнасці, дзялення года на сезоны па тэмпературных умовах. Гэта самы цёплы пояс Зямлі. У межах Г. п. размешчаны экватарыяльны, субэкватарыяльны і трапічныя геаграфічныя паясы.

Железная шляпа — жалезны капялюш, верхняя частка рудных цел, якая выходзіць на паверхню Зямлі. Складзена вокісламі і гідравокісламі жалеза. Утвараецца ў выніку хімічнага выветрывання. Глыбіня распаўсюджання Ж. к. абмежавана ўзроўнем грунтавых вод і дасягае дзесяткаў і соцень м.

Железные руды — жалезныя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для выплаўкі чыгуну і сталі. Галоўныя рудныя мінералы: магнетыт, гематыт, тытанамангнетыт і інш. Адрозніваюць багатыя (звыш 55 % жалеза), звычайныя (55—25 %) і бедныя (менш за 25 % жалеза) Ж. р. Месцараджэнні эндагенныя (магматычныя і інш.), экзагенныя (асадкавыя) і метамарфічныя. Буйнейшыя жалеза-рудныя басейны — Крыварожскі (Украіна), Курская магнітная анамалія (Расія), Мінас — Жэрайс (Бразілія), паўвостраў Лабрадор (Канада), Хамерслі (Аўстралія) і інш. На Беларусі ў дакембрыйскіх пародах крышталічнага фундамента выяўлены Аколаўскае і Навасёлкаўскае радовішчы Ж. р.

Железо-марганцевые конкреции — жалеза-марганцавыя канкрэцыі, мінеральныя ўтварэнні (сцяжэнні) гідравокіслаў жалеза і марганцу. Утвараюцца на дне сучасных мораў і акіянаў. Нярэдка ўзбагачаны нікелем, кобальтам, меддзю, свінцом, малібдэнам і іншымі элементамі. На паверхні дна Ціхага, Атлантычнага і Індыйскага акіянаў утвараюць скопішчы (каля 10 % усёй плошчы акіянічнага ложа). Ж.-м. к. — перспектыўная мінеральная сыравіна.

Жёлоб — жолаб, доўгае вузкае паніжэнне з адносна крутымі схіламі. Адрозніваюць наземныя Ж., утвораныя дэфляцыйнымі, карставымі і іншымі рэльефаўтвараючымі працэсамі, і глыбакаводныя Ж.

Жёлтая пыльная буря, жёлтый ветер, хуанфын — жоўтая пылавая буря, жоўты вецер, хуанфын, сухі паўночна-заходні або заходні шквал, вецер з Гобі ў Паўночным Кітаі, у пустынях і лёсавых стэпах Азіі. Суправаджаецца пылавымі бурамі. У перыяд зімовага мусону парывы ветру часам паўтараюцца штодзённа на працягу паўтарамесячнага часу. Узнікае раптоўна і таксама нечакана сціхае. Губіць расліннасць, моцна высушвае глебу.

Желтозёмы — жаўтазёмы, глебы субтрапічных вільготных і мусонных лясоў (паўднёвы ўсход Паўночнай Амерыкі, Афрыкі, Аўстраліі, Новая Зеландыя, Тасманія, Усходні Кітай, Чарнаморскае ўзбярэжжа Каўказа, Заходняе Закаўказзе і Ленкаранская нізіна). Бедныя пажыўнымі рэчывамі, кіслыя, з колькасцю перагною да 2—7 %, павышаным утрыманнем жалеза і алюмінію; афарбоўка пераважна жоўтая.

Жёлто-коричневые субтропические почвы — жоўта-карычневыя субтрапічныя глебы, глебы, якія ўтвараюцца пад лясамі паўвільготных субтропікаў. Утрыманне гумусу ў верхнім гарызонце да 8 %, у ніжнім напрамку назіраецца асвятленне глебавага профілю. Ілювіяльна-карбанатны гарызонт адсутнічае. Адрозніваюцца высокай урадлівасцю, шырока выкарыстоўваюцца ў земляробстве (пад рыс, пшаніцу). Сустрадаюцца ў Кітаі (міжрэчча Янцзы і Хуанхэ), Індыі (ля падножжа Гімалаяў) і іншых раёнах.

Жемчуг — жэмчуг, утварэнні шарападобнай або няправільнай формы з перламутру. Развіваецца ў цэле некаторых малюскаў. Колер белы, ружовы або жаўтаваты, часам чорны. Памеры ад мікраскапічных да галубінага яйка. Дабыча марскога Ж. вядзецца ў Чырвоным моры і Персідскім заліве, каля берагоў Шры Ланкі, Японіі, Аўстраліі, Венесуэлы. Прэснаводны Ж. з даўніх часоў здабываўся ў Расіі, Шатландыі, Германіі, Кітаі і краінах Паўночнай Амерыкі. Штучны Ж. вырошчваюць галоўным чынам у морах, якія абмываюць Японію. Выкарыстоўваецца для ўпрыгожанняў.

Жеода — жэода, замкнутая поласць у горнай пародзе, запоўненая скрытакрышталічнымі або яўна крышталічнымі агрэгатамі мінералаў, якія ўтвараюць канцэнтрычна занальныя слаі (напрыклад, агаты). Часам унутры Ж. маецца пустата, сценкі якой пакрыты друзамі крышталёў.

Жерло вулкана — жарало вулкана, вертыкальны ці амаль вертыкальны канал, праз які магма выводзіцца з нетраў Зямлі і выліваецца на яе паверхню.

Жерловина, некк — жарлавіна, нек, вулканічная форма рэльефу. Магматычнае цела слупападобнай формы, дыяметрам ад некалькіх м да 1,5 км і больш, утворанае вулканічнымі пародамі. Гэта лавы, туфалавы, туфы, якія першапачаткова запаўняюць жарало вулкана і агальюцца ў выніку дэнудацыі прылягаючых да жарала больш падатлівых парод.

Жестокий ветер — жорсткі вецер, вельмі моцны вецер са скорасцю 25 м/с і больш. Характарызуецца рэзкімі скачкамі скорасці, тэмпературы, пераносіць пыл, пясок, снег.

Жестколистые леса — жорсткаліставыя лясы, вечназялёныя лясы пераважна з ксерафітных, жорсткаліставых парод. Распаўсюджаны ў субтрапічным поясе. Найбольш тыповыя для Міжземнамор'я, дзе прадстаўлены лясамі коркавага і каменнага дубоў, сунічнага дрэва, верасу, мірту і інш. У Амерыцы (ЗША, Чылі) пераважаюць вечназялёныя дубы і сунічныя дрэвы. У Аўстраліі пануюць эўкаліпты, акацыі і

казуарыны. У выніку антрапагенных уздзеянняў змяняюцца жорсткаліставымі хмызнякамі (маквіс, гарыга, чапараль, скрэб).

Жизненность — жыццёвасць, ступень устойлівасці жывых арганізмаў да парушэнняў акаляючага асяроддзя. Паказчыкамі Ж. могуць служыць: інтэнсіўнасць размнажэння і выжыванне патомства, здольнасць да канкурэнцыі, аптымальная колькасць асобін, прыстасаванасць да ўмоў абіятычнага асяроддзя і г. д.

Жила — жыла, мінеральнае цела, якое ўтвараецца ў выніку запаўнення трэшчын зямной кары магмай і яе прадуктамі. Форма залягання горных парод, якія змяшчаюць руды каляровых, чорных, рэдкіх і высакародных металаў.

Журавчики — жураўчыкі, шчыльныя цвёрдыя карбанатныя канкрэцыі, якія ўтварыліся ў выніку дыягенезу ў глебах і рыхлых горных пародах (лесах, лесападобных суглінках). Маюць розную форму, іх памеры не перавышаюць 10 см. Уласцівы абласцям з недастатковым увільгатненнем.

Жюран, жоран, монтан — журан, жаран, мантан, халодны, моцны, парывісты заходні або паўночна-заходні вецер са снегам на паўднёваўсходніх схілах Швейцарскай Юры. Дзьме ў бок Жэнеўскага возера. Дасягае сілы шквалу. У цёплую частку года суправаджаецца навалніцамі. Утвараецца пры перавальванні праз Швейцарскую Юру халоднага атмасфернага фронту.

3

Заальская ледниковая эпоха (ледниковье) — заальская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), эпоха сярэднеплейстацэнавага (230—100 тыс. гадоў назад) абледзянення раўнінных абласцей Сярэдняй Еўропы. Прыблізна адпавядае рыскаму абледзяненню Альпаў, дняпроўскаму і маскоўскаму абледзяненням Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Забереги — заберагі, палосы тонкага нерухомага лёду, якія ўтвараюцца ўздоўж берагоў рэк, азёр, вадасховішч, мораў перад замярзаннем вадаёмаў.

Заболачивание — забалочванне, 1) зарастанне вадаёмаў балотнай расліннасцю; 2) пераўвільгатненне глеб і грунтоў у выніку застоивання паверхневых або падняцця грунтавых вод і змяненне ўласцівасцей глеб (назапашванне торфу, памяншэнне ўтрымання кіслароду, з'яўленне прымет аглення); 3) пагаршае глебы. Суправаджаецца змяненнямі ў саставе расліннасці. Вядзе да ўтварэння забалочаных і балотных глеб.

Заболоченные земли — забалочаныя землі, залішне ўвільготненыя ўчасткі сушы са слоem торфу менш чым 0,3 м або яго адсутнасцю.

Заболоченные почвы — забалочаныя глебы, глебы, якія перыядычна падвяргаюцца пераўвільгатненню. Могуць мець слой торфу да 30 см. Широка распаўсюджаны на раўнінах лясной зоны ўмераных шырот. Пятрабуюць асушэння.

Завал — завал, вялікая колькасць несартаванага абломкавага матэрыялу, які ўтварыўся на дне горнай ракі ў выніку абвалу. Можа перагарадзіць раку часткова або поўнасцю. У гарах З. могуць быць утвораны апоўзнямі або ледавікамі пры іх зрушэнні. Пры вулканічных вывяржэннях З. утвараюцца часам патокамі лавы.

Завальное озеро — завальнае возера, возера, якое ўтварылася ў выніку перагароджвання вузкай часткі горнай даліны завалам. (Напрыклад, Сарэзскае возера на Паміры.)

Заводь — завадзь, невялікі заліў у рэчышчы ракі з павольным, часта са зваротным цячэннем.

Загрязнение атмосферы — забруджванне атмасферы, паступленне ў паветранае асяроддзе забруджвальнікаў (аэразоляў, газаў, цвёрдых часцінак і г. д.) у колькасцях і канцэнтрацыях, якія змяняюць састаў і ўласцівасці паветраных мас у дадзеным рэгіёне і негатыўна ўздзейнічаюць на жывыя арганізмы. Можа быць прыродным (паступленне ў асяроддзе касмічнага пылу, вулканічных прадуктаў, часцінак глебы, пылку пры масавым цвіценні раслін) і антрапагенным. Антрапагенае З. а. абумоўлена інтэнсіўнымі выкідамі і ўздзеяннем на атмасферу розных галін гаспадарчай дзейнасці чалавека. Асноўныя антрапагенныя забруджвальнікі паветра — аксіды азоту, серы, вугляроду і іншыя газападобныя злучэнні, пыл, аэразолі, вуглевадароды.

Загрязнение вод — забруджванне вод, паступленне ў водныя аб'екты забруджвальнікаў асяроддзя ў колькасцях і канцэнтрацыях, якія парушаюць састаў і ўласцівасці вады, робяць іх непрыдатнымі для водакарыстання, пагаршаюць умовы жыцця жывых арганізмаў. Можа быць прыродным ці антрапагенным. Крыніцай прыроднага З. в. з'яўляюцца паводкі, размыў берагоў, забруджаныя атмасферныя ападкаі, рэчывы, якія вымываюцца з глебы. Антрапагенае З. в. звязана з паступленнем у вадаёмы вадкіх, цвёрдых і калаідных рэчываў, якія выкідваюцца ў асяроддзе ў працэсе бытавой, сельскагаспадарчай, прамысловай і іншай дзейнасці. Па характару З. в. можа быць біялагічным, хімічным, механічным і фізічным. З. в. вядзе да паніжэння біялагічнай прадукцыйнасці вадаёмаў, гаспадарчых і экалагічных страт.

Загрязнение почв — забруджванне глеб, паступленне ў глебу хімічных, механічных, біялагічных забруджвальнікаў у колькасцях і канцэнтрацыях, якія парушаюць глебы, змяняюць іх фізіка-хімічныя і біялагічныя ўласцівасці. Асноўныя забруджвальнікі — гербіцыды, пестыцыды, дэфаліянты, злучэнні металаў, злучэнні серы і азоту, якія паступаюць з кіслотнымі дажджамі. Забруджвальнікамі могуць быць і мінеральныя ўгнаенні пры ўнясенні іх у дозах, якія перавышаюць здольнасць раслін да іх засваення. Стыхійнае З. г. мае рэгіянальны ці лакальны характар. (Напрыклад, З. г. пры пылавых бурх, паводках.)

Загрязнение среды — забруджванне асяроддзя, унясенне ў акаляючае асяроддзе або ўзнікненне ў ім новых, звычайна не характэрных рэчываў і злучэнняў, а таксама перавышэнне шматгадовага ўзроўню

канцэнтрацыі гэтых рэчываў і злучэнняў. З. а. адбываецца пераважна ў выніку антрапагенных уздзеянняў. Па велічыні забруджанай тэрыторыі адрозніваюць глабальнае, рэгіянальнае і лакальнае З. а.

Зажор — **зажор**, назапашванне ў рэчышчы ракі вялікай колькасці ўнутрыводнага лёду і шугі. Узнікае перад ледастам. З. памяншае плошчу жывога сячэння, выклікае ўздым узроўню і затапленне поймы вышэй З. Утвараецца звычайна ніжэй парогаў.

Заиление — **заіленне**, 1) адкладанне ў арашальных каналах, вадасховішчах і іншых водных аб'ектах з застойнай ці павольнай цякучай вадой завіслых наносаў (ілу, пяску, гравію, гліны, рэшткаў раслін). Інтэнсіўнае З. прыводзіць да ліквідацыі вадасховішч; 2) адкладанне на пойме паводкавых наносаў ракі або яроў; 3) метад меліярацыі пясчаных зямель.

Заказники — **заказнікі**, тэрыторыі, дзе ахоўваецца не ўсё прыродны комплекс, а асобныя яго аб'екты (жывёлы, расліннасць, карысныя выкапні і інш.). Могуць быць пастаяннымі і часовымі. Часцей за ўсё сустракаюцца паляўнічыя заказнікі, якія ствараюцца для захоўвання і размнажэння паляўніча-прамысловых жывёл. У З. дазволены тыя віды гаспадарчага карыстання, якія не шкодзяць ахоўваемым аб'ектам У Беларусі звыш 50 З., з іх больш за 10 рэспубліканскага значэння (возера Свіцязь, Блакітныя азёры, Налібоцкая пушча і інш.).

Закраина — **закраіна**, паласа адкрытай вады паміж ледзяным покрывам і берагам. Утвараецца на рэках перад пачаткам крыгалома, а на морах і азёрах — пры адрыве прыпаю ад берага пад уздзеяннем ветру або цячэнняў, а таксама ў выніку навывётнага раставання лёду.

Закрепление песков — **замацаванне пяскоў**, умацаванне паверхні рухомах пяскоў з дапамогай апрацоўкі іх хімічнымі рэчывамі або сяўбы ці пасадкі раслін.

Залегание горных пород — **заляганне горных парод**, становішча форма і ўзаемаадносіны геалагічных цел у зямной кары. Для асадкавых і некаторых вулканічных парод характэрна пластападобная форма і пакатае, амаль гарызантальнае, першаснае заляганне. Пад уздзеяннем тэктанічных працэсаў адбываецца парушэнне пластоў і ствараюцца другасныя структуры (складкі, скіды і г. д.). Магматычныя горныя пароды ўтвараюць у зямной кары баталіты, штокі, лакаліты і інш.

Залежные земли, залежь — **абложныя землі, аблога**, ворныя землі якія не апрацоўваюцца на працягу некалькіх год (звычайна звыш 10) За гэты час на паверхні з'яўляецца травяністая расліннасць, утвараецца дзярніна. У некаторых выпадках узнікаюць хмызнякі і нават лясы Глеба становіцца больш шчыльнай і структурнай, у ёй назапашваюцца арганічныя рэчывы, у значнай ступені аднаўляецца яе ўрадлівасць.

Залежь полезного ископаемого — **паклад карыснага выкапня**, назапашванне мінеральнага рэчыва ў нетрах або на паверхні зямлі, прыдатнае для прамысловай распрацоўкі. Складзена або толькі карыс

нымі мінераламі, або іх сумессю са звычайнымі мінераламі горных парод. Памеры ад некалькіх м да дзесяткаў км.

Залів — заліў, частка акіяна, мора ці возера, якая ўразаецца ў сушу, аднак мае свабодны водаабмен з астатняй часткай вадаёма і слаба адрозніваецца ад яе па рэжыму. Знешняя граніца З. праводзіцца большай часткай умоўна (па ізабатах ці лініях, якія злучаюць уваходныя мысы). Адрозніваюць З.: бухты, фіёрды, ліманы, лагуны.

Заліўныя луга, пойменныя луга — заліўныя лугі, пойменныя лугі, лугі, развітыя ў поймах рэк. Штогод затапляюцца веснавымі паводкавымі водамі. Маюць параўнальна ўрадлівыя глебы і разнастайную расліннасць. З'яўляюцца каштоўнымі сенажацямі.

Заложение горизонталей, заложение склона — залажэнне гарызанталей, залажэнне схілу, прамежак (адлегласць) паміж суседнімі гарызанталамі на тапаграфічнай карце ці плане. Залежыць ад круцізны схілу і прынятай для дадзенай карты вышыні сячэння рэльефу. Чым больш круты схіл, тым меншае залажэнне (пры аднолькавай вышыні сячэння). Вымярэнне З. г. дазваляе вызначыць крутасць схілу ў дадзеным месцы без непасрэдных назіранняў на мясцовасці.

Залужение — залужэнне, натуральнае З. — працяглы працэс самазарастання травяністай расліннасцю аголеных участкаў, выбітых паш і іншых угоддзяў. Штучнае З. — сяўба траў для павышэння прадукцыйнасці натуральных кармавых угоддзяў і для барацьбы з глебавай і ветравой эрозіямі.

Замор — замор, масавая гібель рыб і іншых водных жывёл у рэках і азёрах. Выклікаецца недахопам кіслароду ў вадзе пад суцэльным ледзяным покрывам у слаба- або непраточных вадаёмах, пры інтэнсіўным забруджванні і інш.

Заморозки — замаразкі, ахаладжэнне, звычайна вечарам і ноччу, прыземных слаёў паветра ніжэй 0°, у той час як сярэднясутачныя тэмпературы застаюцца дадатнымі. Назіраюцца вясной і восенню, звычайна ў ясныя ціхія ночы, калі глеба траціць многа цяпла шляхам выпраменьвання. З., асабліва позняй вясной, прыносяць вялікую шкоду сельскай гаспадарцы. На тэрыторыі Беларусі позняя вясення З. магчымы ў канцы мая і нават у першай палавіне чэрвеня, а раннія асенія — у канцы жніўня і ў пачатку верасня.

Зандры — зандры, раўнінныя паверхні недалёка ад ускраін старажытных і сучасных ледавікоў. Складзены пяскамі, шчэбнем, галькай. Широка развіты ў абласцях плейстацэнавага пакрыўнага абледзянення. У Беларусі займаюць вялікія плошчы на Палессі. У далінах горных ледавіковых рэк часам утвараюць зандравыя тэрасы.

Запад, точка запада — захад, пункт захаду — адзін з галоўных пунктаў гарызонту; пункт перасячэння матэматычнага (сапраўднага) гарызонту з нябесным экватарам. Размяшчаецца злева ад назіральніка, які стаіць тварам на поўнач. Абазначаецца літарамі З. або W (West — захад).

Западный перенос — заходні перанос, пераважаючы перанос паветраных мас з захаду на ўсход у трапасферы і стратасферы ва ўмераных шыротых. Абумоўлены паніжэннем тэмпературы паветра і атмасфернага ціску ад субтропікаў (дзе пераважаюць вобласці павышанага атмасфернага ціску) да палярных шырот. З. п. назіраецца таксама ў верхніх частках трапасферы і стратасферы ў трапічных і палярных шыротых.

Запасы подземных вод — запасы падземных вод, колькасць падземных вод, якія знаходзяцца ў ваданосным гарызонце.

Заповедники — заповеднікі, тэрыторыі, на якіх захоўваецца ў натуральным стане ўвесь прыродны комплекс. Звычайна выдзяляюць мясцовасці, найбольш тыповыя для дадзенай прыроднай зоны або з вельмі каштоўнымі прыроднымі аб'ектамі (раслінамі, жывёламі, рудамі, мінераламі і г. д.). Выкарыстоўваюцца для ўсебаковага навуковага даследавання прыроды. У Беларусі чатыры З. (Белавежская пушча, Бярэзінскі, Прыпяцкі і Палескі). У Прыпяцкім ландшафтна-гідралагічным З., напрыклад, захоўваецца і вывучаецца тыповая палеская прырода, вядуцца назіранні за зменамі воднага рэжыму Палесся ў сувязі з яго асушэннем.

Заповедно-охотничье хозяйство — заповедна-паляўнічая гаспадарка, участак ахоўваемай прыроднай тэрыторыі (бестэрміновы заказнік), які выдзяляецца для акліматызацыі, клеткавага развядзення і інтэнсіўнага аднаўлення паляўнічых відаў жывёл. Паляванне строга рэгулюецца.

Заповедный лес — заповедны лес, лясны масіў на асобна ахоўваемай прыроднай тэрыторыі, выключаны са сферы гаспадарчага выкарыстання. Гэта звычайна масівы векавых дрэвастояў, слаба змененых гаспадарчай дзейнасцю чалавека.

Запрудные озёра, плотинные озёра — запрудныя азёры, плацінныя азёры, азёры, якія ўтварыліся ў выніку перакрыцця, запруды, загрузавання даліны ў якім-небудзь месцы горным абвалам, лававым патокам, ледавіком і яго адкладаннямі. Гэта і азёры Сарэзкае на Паміры, Севан у Арменіі, Тана на Эфіопскім нагор'і, многія азёры Альпаў, Гімалаяў і іншых горных краін.

Зарегулированный сток — зарэгуляваны сцёк, рачны сцёк, рэжым якога характарызуецца адносна выраўнаваным размеркаваннем на працягу года (са згладжанымі паводкамі і адносна высокімі расходамі ў межаны). З. с.— вынік вялікай азёрнасці, а таксама агра-тэхнічных (снегазатрыманне, стварэнне лясных палос і інш.) і інжынерных (стварэнне гідратэхнічных збудаванняў, вадасховішч) мерапрыемстваў

Зарница — зарніца, бліскавіца, успышка святла на гарызонце пры аддаленай навалніцы. Па прычыне аддаленасці маланкі не бачна, а грому не чутна. Назіраецца вечарам або ноччу.

Заря — зара, сукупнасць маляўнічых светлавых з'яў у атмасферы пры захадзе Сонца або перад яго ўсходам. Назіраецца заканамерная

змена афарбоўкі неба, якая залежыць ад становішча Сонца адносна лініі гарызонту. Інтэнсіўнасць афарбоўкі і фарб залежыць ад утрымання ў паветры пылу, вільгаці і метэаралагічных умоў. Адрозніваюць вярчэную З. і ранішнюю З.

Засолённые почвы — засоления глебы, глебы з павышаным утрыманнем (больш за 0,25 %) лёгкарастваральных солей. Узнікаюць у засушлівых і сухіх раёнах у выніку назапашвання солей у глебе і глебава-грунтавых водах. Прадстаўлены саланчакамі, саланцамі і іншымі відамі.

Заструги — застругі, 1) выцягнутыя ў напрамку ветру вузкія і цвёрдыя снежныя грады даўжынёй ад некалькіх см да некалькіх м і вышынёй звычайна 20—30 см (часам да 1,5 м). Скорасць руху каля 5 см/с Фарміруюцца шляхам развявання гурбаў снегу. Маюць крутыя наветраныя і пакатыя падветраныя схілы. З. тыповыя для палярных абласцей; 2) скопішчы наносаў у рэчышчы ракі ў форме прыбярэжных град.

Засуха — засуха, працяглы і значны недахоп ападкаў вясной і летам, пры павышаных тэмпературах і паніжанай вільготнасці паветра. Назіраецца пры ўстойлівых антыцыклонах, у якіх паветра пры ясным надвор'і моцна праграваецца і аддаляецца ад насычэння. Асабліва характэрна для стэпавай зоны.

Засушливая зона, область — засушливая зона, вобласць, тэрыторыя, на якой бываюць засухі (стэпавыя зоны Паўночнай Амерыкі і Еўразіі).

Затмения солнечные и лунные — зацьменні сонечныя і месячныя, астранамічная з'ява, пры якой зямному назіральніку Месяц або Сонца нябачныя часткова або поўнасцю. З. адбываюцца пры праходжанні Месяца праз зямную цень або таму, што Месяц, які праходзіць перад дыскам Сонца, закрывае яго. Сонечныя З. могуць адбывацца толькі ў час маладзіка, а месячныя З. — у час поўні і толькі тады, калі Сонца і Месяц знаходзяцца блізка ад вузлоў месячнай арбіты (у іх перасякаюцца бачныя шляхі Месяца і Сонца на небе). Поўныя З. Месяца і Сонца ў адным і тым жа месцы Зямлі паўтараюцца ў сярэднім 1 раз у 300—400 год.

Затон — затока, 1) доўгі непрацечны заліў ракі, які ўтварыўся са старыцы, пратокі або які аддзяліўся ад асноўнага рэчышча ракі касой; 2) натуральная або штучная рачная акваторыя для стаянкі і рамонту суднаў. Абаронена ад цячэння і крыгаходу.

Затопление территории — затопленне тэрыторыі, пакрыццё вадой прылягаючай да ракі мясцовасці ў перыяды паводак або ў выніку будаўніцтва плаціны.

Затор льда — затор лёду, награвашчванне крыг у час крыгаходу ў звужэннях і лукавінах рэчышча ракі, на водмелях і ў іншых месцах, дзе праход крыг цяжкаваты. Выклікае рэзкі ўздым узроўню вады, часам значныя паводкі. Асабліва характэрны для рэк, якія цякуць з поўдня на поўнач (напрыклад, Паўночнай Дзвіны)

Защитная корка, пустынный загар — ахоўная (засцерагальная) корка, пустынны загар, бліскучая цёмна-карычневая або чорная плёнка, корачка таўшчынёй ад 0,5 да 5 см. Утвараецца на паверхні добра асветленых сонцам скал і абломкаў горных парод у пустынных абласцях. Складаецца галоўным чынам з вокісных злучэнняў жалеза (да 36 %) і марганцу (да 30 %) з дамешкай гліназёму і крэменязёму. Прадухляе горныя пароды ад хуткага выветрывання.

Защитные лесные насаждения, защитные лесонасаждения — ахоўныя лясныя насаджэнні, ахоўныя лесанасаджэнні, сістэма штучных насаджэнняў дрэў і хмызнякоў у выглядзе лясных палос і лясных масіваў. Служаць для аховы сельскагаспадарчых угоддзяў, глеб, вадаёмаў, каналаў, аўтамабільных і чыгуначных шляхоў і населеных пунктаў ад неспрыяльных прыродных уздзеянняў сухавеяў, засухі, воднай і ветравой эрозій, снежных заносаў і паляпшаюць гідралагічны рэжым глеб пераважна ў стэпавых, лесастэпавых і паўпустынных раёнах. Да А. л. належаць водаахоўныя, полеахоўныя, ярыста-лагчынныя і насаджэнні на пясках.

Звёздное небо — зоркавае неба, сукупнасць свяцілаў, бачных на купале неба ноччу. Малюнак З. н. утвараюць каля 6 тыс. зорак, якія бачны звычайным, неабсталяваным вокам у двух паўшар'ях. Для зручнасці арыенціроўкі З.н. падзелена на асобныя ўчасткі — сузор'і.

Звёзды — зоркі, шарападобныя нябесныя целы, якія складаюцца з распаленых газаў (дакладней плазмы), выпраменьваюць святло (свецяцца) і па сваёй прыродзе падобныя Сонцу. Крыніцай энергіі большасці З. з'яўляюцца працякаючыя ў іх нетрах тэрмаядзерныя рэакцыі. Памеры З. вялікія, аднак па прычыне вялікіх адлегласцей яны маюць выгляд светлых пунктаў. У склад нашай Галактыкі (да якой належыць і Сонца) уваходзіць звыш 100 млрд З., з якіх толькі каля 6 тыс. бачны звычайным, неабсталяваным вокам.

Звуковой канал — гукавы канал, зона ў тоўшчы вады акіяна, у якой скорасць гуку спачатку памяншаецца з глыбінёй да нейкага мінімуму, а затым павялічваецца за лік росту ціску і гукавыя хвалі могуць распаўсюджвацца на звышдалёкія адлегласці (тысячы км). Г. к. у Сусветным акіяне выкарыстоўваецца для звышдалёкай перадачы гукавых сігналаў.

Зелёная зона — зялёная зона, тэрыторыя вакол вялікіх гарадоў у выглядзе шырокіх паясоў (да 50 км), занятая пераважна лясамі і лесопаркамі. Выконвае ахоўныя і санітарна-гігіенічныя функцыі, а таксама з'яўляецца месцам для адпачынку насельніцтва.

Зеленокаменные породы, грюнштейны — зялёнакаменныя пароды, грюнштэйны, агульная назва змененых магматычных горных парод пераважна асноўнага (дыябазы, парфірыты) і сярэдняга, радзей кіслага (рыяліты) саставу. Характэрна зялёная афарбоўка. Гэта абумоўлена значным утрыманнем другасных зялёных мінералаў (хларыт, амфібол і інш.). Распаўсюджаны галоўным чынам у складкаватых абласцях.

Земельныя рэсурсы — зямельныя рэсурсы, від прыродных рэсурсаў Характарызуюцца тэрыторыяй, якасцю глеб, кліматам, рэльефам, гідралагічнымі ўмовамі, расліннасцю і г. д. З. р.— база для размяшчэння народнага гаспадарчых аб'ектаў, рассялення насельніцтва, галоўны сродак вытворчасці ў сельскай і лясной гаспадарцы.

Земельны кадастр — зямельны кадастр, зводка дакладных сістэматызаваных звестак аб прыродным, гаспадарчым і прававым становішчы зямель (зямельных рэсурсаў краіны або якога-небудзь рэгіёна). Уключае даныя аб землекарыстанні, катэгорыі ўгоддзяў, ацэнку зямель і кадастровыя карты, якія адлюстроўваюць важныя для сельскай гаспадаркі ўласцівасці і класы зямель. Неабходны для эфектыўнага і рацыянальнага выкарыстання зямель, распрацоўкі патрэбных мерапрыемстваў для іх паляпшэння і аховы.

Земельны фонд — зямельны фонд, тэрыторыя сушы, за выключэннем плошчы ўнутраных вадаёмаў. З. ф. уключае сельскагаспадарчыя ўгоддзі, лясы, землі пад пабудовамі, дарогамі і землі, якія не выкарыстоўваюцца. Вымяраецца ў млн га. З. ф. свету — 13 422 млн га, Беларусі — 20,7 млн га.

Землеведение, общее землеведение — землязнаўства, агульнае землязнаўства, раздзел фізічнай геаграфіі, які вывучае заканамернасці геаграфічнай абалонкі, яе прасторавую арганізацыю і дыферэнцыяцыю, кругаварот рэчываў, энергіі, дынаміку і эвалюцыю, ролю чалавецтва ў трансфармацыі геаграфічнай абалонкі.

Землепраходцы — землепраходцы, казакі, гандлёвыя або «прамысловыя» рускія людзі, якія ў XVI—XVII стст. зрабілі геаграфічныя адкрыцці ў Сібіры, на Далёкім Усходзе і інш. Падарожнічалі па сушы, рэках і морах. Імі былі пройдзены і даследаваны ў самых агульных рысах велізарныя прасторы новых зямель. Вядомыя З.: С. І. Дзяжнёў, І. Ю. Масквіцін, У. В. Атласаў, Е. П. Хабаравіч і інш.

Землетрасенне — землетрасенне, падземныя штуршкі і ваганні зямной паверхні, якія ўзнікаюць у выніку раптоўных, амаль імгненых разрываў і змяшчэнняў мас горных парод у зямной кары і ў верхняй частцы манты Зямлі. Месца ўзнікнення штуршкоў — ачагі З. знаходзяцца на глыбіні ад 5—10 км да 500—600 км. Энергія З. вызначаецца ў адносных адзінках — магнітудах (ад 0 да 9). Уздзеянне З. на паверхню Зямлі (сіла З.) ацэньваецца па міжнароднай 12-бальнай шкале. З. на зямной паверхні распаўсюджаны нераўнамерна і часцей за ўсё назіраюцца ў глыбакаводных жалабах, на ціхаакіянскіх астравах і ўзбярэжжы, у Альпійска-Гімалайскім поясе гор Еўразіі, у месцах глыбокіх упадзін сушы (возера Байкал, вобласць Усходне-Афрыканскіх азёр і інш.). Назіранні за З. вядуць сейсмічныя станцыі.

Землеустройство — землеўпарадкаванне, сістэма мерапрыемстваў па рэгуляванню зямельных адносін і арганізацыі аховы і выкарыстанню зямлі як сродку вытворчасці.

Земля — Зямля, трэцяя ад Сонца планета Сонечнай сістэмы. Ся-

рэдня адлегласць З. ад Сонца — 149,6 млн км, аб'ём З. — $1,083 \cdot 10^{12}$ км³, сярэдні радыус — 6371 км, маса — $5,98 \cdot 10^{24}$ кг, сярэдняя шчыльнасць — 5,52 г/см³, плошча паверхні — 510 млн км², узрост — 5—6 млрд гадоў. Складаецца з канцэнтрычных абалонак: атмасферы, гідрасферы, літа-сферы, мантыі і ядра; выдзяляюць таксама біясферу і геаграфічную абалонку. Мае адзін спадарожнік — Месяц. Робіць гадавы рух вакол Сонца і сутачнае вярчэнне вакол зямной восі, што выклікае змену пор года, дня і ночы. Характарызуецца шарападобнай формай, дзякуючы чаму прыток сонечнага цяпла на зямную паверхню памяншаецца ад экватара да полюсаў, што з'яўляецца прычынай геаграфічнай занальнасці.

Земляныя піраміды — **земляныя піраміды**, форма рэльефу ў выглядзе няправільных вузкіх конусаў, слупоў або пірамід. Складзены валуннымі або шчэбеневамі суглінкамі рознага паходжання. Вышыня ад некалькіх м да 10—15 м. Утвараюцца ў выніку размыву рыхлых адкладанняў дажджавымі водамі. Уласцівы горным і перадгорным раёнам з засушлівым ці сухім кліматам.

Земная кора — **зямная кара**, верхняя цвёрдая каменная абалонка Зямлі. Абмежавана зверху атмасферай і гідрасферай, знізу — мантыяй Зямлі. Яе магутнасць на раўнінах 35—40 км, у гарах — да 70—80 км, пад акіянам — 5—15 км. Утворана галоўным чынам магматычнымі пародамі; маюцца таксама асадкавыя і метамарфічныя горныя пароды. Складаецца са слоя асадкавых парод, гранітнага і базальтавага; гранітны слой маецца толькі ў межах мацерыкоў. Адрозніваюць мацерыковую і акіянічную кару. З. к. падраздзяляецца таксама на ўстойлівыя (платформы) і рухомыя (геасінкліналі) участкі.

Земная ось — **зямная вось**, умоўная прамая, якая праходзіць праз цэнтр Зямлі і перасякае зямную паверхню ў геаграфічных полюсах. Нахілена да плоскасці зямной арбіты пад вуглом 66°33', які ў час гадавога руху нашай планеты застаецца нязменным. Вакол З. в. адбываецца сутачнае вярчэнне Зямлі.

Земной магнетизм, геомагнетизм — **зямны магнетызм, геомагнетызм**, 1) магнітнае поле Зямлі; 2) раздзел геафізікі, які вывучае размеркаванне ў прасторы і змяненне ў часе магнітнага поля Зямлі, а таксама звязаныя з ім працэсы.

Земной сфероід, зямной эліпсоід, референц-эліпсоід — **зямны сфероід, зямны эліпсоід, референц-эліпсоід**, эліпсоід вярчэння, які найлепшым чынам прадстаўляе фігуру Зямлі. З'яўляецца дапаможнай матэматычнай паверхняй з пэўнымі памерамі і становішчам у целе Зямлі. Да З. с. адносяць усе геадэзічныя вымярэнні (з увядзеннем паправак на рэльеф мясцовасці і адхіленне ад лініі адвеса, гэта значыць напрамку на цэнтр цяжару планеты), а таксама ўсе тапаграфічныя здымкі і геаграфічныя карты.

Зеніт — **зеніт**, пункт небасхілу, які знаходзіцца прама над галавой назіральніка.

Зенітальныя дождзі — зенітальныя дажджы, багатыя дажджы з частымі навальніцамі ў трапічных шыратах Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў. Прыкладна адпавядаюць часу, калі Сонца апоўдні стаіць амаль у зеніце. У экватара — два перыяды 3. д., вясенні і асенні, гэта т.зв. раўнадзенственныя дажджы. Па меры ўдалення ад экватара працягласць 3.д. скарачаецца, а іх перыяды збліжаюцца і недалёка ад тропікаў аб'ядноўваюцца ў адзін летні дажджлівы сезон.

Зіма — зіма, пара года, кліматычны сезон з найбольш нізкімі для дадзенай тэрыторыі тэмпературамі паветра. У астранамічным разуменні — прамежак часу ад моманту зімовага сонцастаяння да вясенняга раўнадзенства (з 21—22 снежня да 20—21 сакавіка ў Паўночным паўшар'і, з 21—22 чэрвеня да 23 верасня ў Паўднёвым). Ва ўмераных шыратах зімовымі месяцамі ўмоўна лічацца ў Паўночным паўшар'і снежань, студзень, люты, а ў Паўднёвым — чэрвень, ліпень, жнівень. Працягласць 3. як кліматычнага і феналагічнага сезону ўзрастае ад нізкіх геаграфічных шырот да высокіх. З. у Беларусі надыходзіць у лістападзе і працягваецца па сакавік, яе працягласць ад 104 на паўднёвым захадзе да 142 дзён на паўночным усходзе.

Зімнае сонцестоянне — зімовае сонцастаянне, момант часу, калі Сонца праходзіць праз самы паўднёвы пункт экліптыкі, які мае схіленне $23^{\circ}27'$ (21 або 22 снежня). Лічыцца пачаткам астранамічнай зімы.

Злаковнікі — злакоўнікі, участкі лугоў, лугавых стэпаў і стэпаў, у раслінным покрыве якіх пераважаюць злакі. Да 3. належаць многія травастой стэпавай і лесастэпавай зон Еўразіі, а таксама амерыканскія прэрыі і пампы, многія стэпавыя травастой Паўднёвай Афрыкі і Аўстраліі.

Золлі — золі, круглявыя ўпадзіны глыбінёй у некалькі м і дзяметраў у некалькі дзесяткаў м, запоўненыя вадой або торфам. Пераважна маюць тэрмакарставае паходжанне. Сустрэкаюцца ў абласцях развіцця плейстацэнавага пакрыўнага абледзянення паблізу ўскраін старажытных ледавікоў. Шырока распаўсюджаны на Сярэднеўрапейскай раўніне.

Золотыя руды — залатыя руды, руды золата, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца чалавекам для прамысловай здабычы золата. Золата знаходзіцца галоўным чынам у самародным выглядзе, рэдка — у выглядзе тэлурыдаў. Асноўныя месцарадженні па паходжанню карэнныя (гідратэрмальныя) і другасныя (россыпныя, галоўным чынам алювіяльныя). Радовішчы ў Расіі, ПАР, Канадзе, ЗША, Аўстраліі і інш.

Зона затишья (штилей) — зона зацішша (штыляў), зона са слабымі вятрамі і штылямі ў абласцях перавагі субтрапічных антыцыклонаў Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў, а таксама каля экватара.

Зона избыточного увлажнения — зона залішняга ўвільгатнення, участкі паверхні сушы, у межах якіх атмасферных ападкаў выпадае больш, чым можа іх выпарыцца (тундры і лесатундры, большасць лясных ландшафтаў у межах умераных, трапічных, субэкватарыяльных і экватарыяльных паясоў).

Зона комфорта — зона камфарту, тэрыторыя, якая валодае аптымальнымі для арганізма чалавека спалучэннямі сонечнага цяпла, тэмпературы, вільготнасці паветра, скорасці ветру.

Зона недастатковага ўвільгатнення — зона недастатковага ўвільгатнення, участкі паверхні сушы, у межах якіх атмасферных ападкаў выпадае менш, чым іх можа выпарыцца (пустыні, паўпустыні і сухія стэпы).

Зона (область) неустойчовага ўвільгатнення — зона (вобласць) няўстойлівага ўвільгатнення, зона (вобласць) зямной паверхні, дзе ападкаў у асобныя гады дастаткова, у іншыя — недастаткова для нармальнага развіцця сельскагаспадарчых культур; здараюцца таксама і засухі.

Зона аптымальнага ўвільгатнення — зона аптымальнага ўвільгатнення, участкі паверхні сушы, у межах якіх гадавая сума атмасферных ападкаў прыкладна роўная або некалькі вышэйшая за велічыню іх магчымага выпарэння (шыракалістыя лясы, лесастэпы, вільготныя саванны і інш.).

Зона (пояс) заходных ветров — зона (пояс) заходніх вятроў, умераныя шыроты ($35-65^\circ$) абодвух паўшар'яў Зямлі, дзе пануюць заходнія вятры. З вышынёй З. з. в. пашыраецца і паўторнасць заходніх вятроў павялічваецца. У верхняй трапасферы і ніжняй стратасферы З. з. в. адзначаецца на ўсіх шыротах, за выключэннем вузкай экватарыяльнай паласы. Ва ўмераных шыротах гэта зона актыўнай цыкланічнай дзейнасці. Асабліва ўстойлівыя заходнія вятры ў паўднёвых умераных шыротах (на поўнач ад 60° пд. ш.), тут яны пануюць на працягу ўсяго года пры сярэдняй скорасці $7-13$ м/с і нярэдка дасягаюць сілы ўраганаў, асабліва ў маі — кастрычніку. Таму паўднёвыя ўмераныя шыроты называюць равучымі саракавымі і выючымі пяцідзесятымі.

Зональная расліннасць — занальная расліннасць, расліннасць, характэрная для дадзенай прыроднай зоны (напрыклад, імхі і лішайнікі — для зоны тундры, хваёвыя лясы — для зоны тайгі, змешаныя лясы — для зоны змешаных лясоў умеранага пояса і г. д.). Найбольш ярка рысы З. р. выражаны на раўнінах.

Зональнае тэчэнне — занальнае цячэнне, рух вады ў акіянах і морах, пераважна ў шыротным напрамку з захаду на ўсход або з усходу на захад пад уздзеяннем пераважаючых вятроў (напрыклад, Антарктычнае цыркумпалярнае цячэнне).

Зональныя ветры — занальныя вятры, вятры, пануючыя ў пэўных зонах Зямлі. Да іх адносяцца пасаты (вятры трапічных шырот), заходнія вятры (умераныя шыроты), паўночна-ўсходнія і паўднёва-ўсходнія (палярныя вобласці). У экватарыяльнай паласе размяшчаецца зона зацішша і штыляў. З. в. абумоўлены занальным размеркаваннем атмасфернага ціску.

Зональныя почвы — занальныя глебы, глебы, характэрныя для дадзенай прыроднай зоны (напрыклад, падзолістыя глебы зоны тайгі, дзярнова-падзолістыя зоны змешаных лясоў, чарназёмы зоны стэпаў

умеранага пояса). Фарміруюцца пад тыповай занальнай расліннасцю, звычайна на раўнінах.

Зональны перенос — занальны перанос, перанос паветра ў агульнай цыркуляцыі атмасферы над той ці іншай зонай або над усім зямным шарам з занальнай складаючай (заходняй або ўсходняй) ветру, рэзка пераважаючай над мерыдыянальнай складаючай.

Зондирование атмосферы — зандзіраванне атмасферы, даследаванне размеркавання тэмпературы, вільготнасці, ціску паветра, вятроў і іншых параметраў атмасферы на розных вышынях. Ажыццяўляецца з дапамогай радыёзondaў, самалётаў, ракет, штучных спадарожнікаў Зямлі.

Зоны ветров — зоны вятроў, зоны ў сістэме агульнай цыркуляцыі атмасферы з рознымі рэжымамі вятроў. Адрозніваюць З. в.: экватарыяльная зона зацішшаў (штыляў), трапічныя зоны пасатаў, умераныя зоны заходніх вятроў, палярныя зоны ўсходніх вятроў.

Зоны дивергенции в океане — зоны дывергенцыі ў акіяне, зоны разыходжання паверхневых цячэнняў і пад'ёму вод з глыбіні акіяна (мора). Развіваюцца пад уздзеяннем нераўнамернасці ветравога поля, асаблівасці рэльефу дна або канфігурацыі берагавой лініі. Характэрны таксама для цэнтральных частак цыкланічных кругаваротаў вод (супраць гадзіннікавай стрэлкі — у Паўночным паўшар'і, па гадзіннікавай стрэлцы — у Паўднёвым). Устойлівыя З. д. адзначаюцца ва ўсходніх частках Атлантычнага, Індыйскага і Ціхага акіянаў ва ўмераных і субтрапічных шыротках.

Зоогеографическое районирование, фаунистическое районирование — зоагеаграфічнае раяніраванне, фауністычнае раяніраванне, падзел паверхні Зямлі і асобных яе тэрыторый і акваторый на рэгіёны, якія адрозніваюцца адзін ад аднаго жывёльным светам і фаунай.

Зоогеография — зоагеаграфія, раздзел біягеаграфіі, які вывучае заканамернасці геаграфічнага распаўсюджвання жывёл і іх суполак (зоацэнозаў) на зямным шары як у цяперашні час, так і ў мінулым, даследуе сучасныя і гістарычныя фактары і заканамернасці, якія вызначаюць гэта распаўсюджванне.

Зоонозы — заанозы, інфекцыйныя і паразітарныя захворванні жывёл. Некаторымі з іх ад жывёл можа заразіцца чалавек (бруцэлёз, чума, сібірская язва і інш.). Характэрна залежнасць З. ад адпаведных прыродных ландшафтаў або паселішчаў чалавека.

Зоопланктон — зоопланктон, сукупнасць дробных жывёл, якія насяляюць усю тоўшчу вады марскіх і прэсных вадаёмаў, не здольных супрацьстаяць пераносу цячэннямі. З. — састаўная частка планктону.

Зоофаги — заафагі, арганізмы, для якіх кормам служаць жывёлы (звычайна маецца на ўвазе расліна — заафаг).

Зоофенология — заафеналогія, навука аб сезонных з'явах у жывёльным свеце.

Зооценоз — заацэноз, сукупнасць узаемазвязаных відаў жывёл,

насяляючых пэўны біятоп (напрыклад, З. пячанай пустыні).

Зыбучыя пяскі — зыбучыя пяскі, незамацаваныя дробназярністыя пяскі, перанасычаныя вадой. Сустракаюцца на многіх марскіх і рачных берагах, а таксама ў вусцях рэк.

Зыбь — зыб, хвалі на паверхні акіянаў і мораў, якія ўтвараюцца з ветравых хваль пасля спынення дзеяння ветру або ў выніку выхаду ветравых хваль з раёна іх узнікнення ў вобласць, дзе ветру няма. З. пры бязветранасці называецца мёртвай З. (хвалі маюць правільную форму і малую круцізну).

Зырянская ледниковая эпоха (ледниковье) — зырянская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), эпоха познеледавіковага абледзянення Заходняй Сібіры (каля 80—10 тыс. гадоў назад). Супастаўляецца з валдайскай ледавіковым Усходне-Еўрапейскай раўніны.

И

Игапо — ігапа, нізкія поймы ўздоўж вялікіх рэк у басейне Амазонкі. У выніку працяглых дажджоў і разліваў большую частку года знаходзяцца пад вадой. Тут многа азёр, балот, часовых пратокаў. Пераважаюць вільготныя трапічныя лясы (гілеі) з багаццем ліян і эпифітаў Сустракаюцца ўчасткі лугоў.

Игла — іголка, вострая з крутымі схіламі горная вяршыня, горны пік або верхняя частка піка. Уласцівы высакагор'ям з развітым абледзяненнем. Тэрмін асабліва часта ўжываецца ў Альпах.

Игнимбрит — ігнімбрыт, 1) вулканічная горная парода кісллага або сярэдняга саставу. Складаецца са сплаўленых абломкаў лавы і попелу з даволі буйнымі, падобнымі на полымя свечкі лінзападобнымі ўключэннямі цёмнага вулканічнага шкла. Сустракаецца ў Новай Зеландыі, Арменіі, на Камчатцы; 2) геалагічнае цела, падобнае па форме залягання лававым покрывам. Займае вялікія плошчы, валодае такой будовай, як і ігнімбрыт.

Известкование почвы — вапнаванне глебы, унясенне вапны ў кіслыя глебы, галоўным чынам падзолістыя, дзярнова-падзолістыя і тарфяныя. Вапна нейтралізуе кіслотнасць глеб, шкодную для большасці культурных раслін, паляпшае агульныя ўласцівасці і структуру глебы. Большая частка беларускіх глеб патрабуе вапнавання.

Известковая кора пустынь — вапняковая кара пустынь, тып пустынай кары выветрывання, якая складаецца ў асноўным з карбанату кальцыю (CaCO_3), што выдзяляецца з грунтавых і атмасферных вод. Прадстаўляе сабой шчыльныя пакрыўныя ўтварэнні, часта з афарбаванымі паверхнямі. Магутнасць іх месцамі перавышае 0,5 м. В. к. п. сустракаецца ў пустынях Афрыкі, Заходняй Азіі, Паўночнай Амерыкі, Цэнтральнай Аўстраліі, у паўпустынях тых жа раёнаў і Паўднёвай Амерыцы.

Известняк — вапняк, асадкавая горная парода, якая складаецца

пераважна з кальцыту з дадаткамі іншых мінералаў. Большасць В. мае марское паходжанне (рэштка марскіх істот, якія ўтрымлівалі вапну). Выкарыстоўваецца В. для атрымання вапны і цэменту — вяжучых будаўнічых матэрыялаў, у металургіі ў якасці флюсаў, у сельскай гаспадарцы — для вапнавання глебы. Широка распаўсюджаны ў нетрах Беларусі.

Извилистость реки — звлістасць ракі, звлістасць абрысаў рэчышча ракі, якая ўзнікае пры руху воднага патоку. Характарызуецца каэфіцыентам З. р.— адносінай даўжыні ракі паміж вытокамі і вусцем або паміж двума пунктамі з усімі яе лукавінамі да адлегласці паміж імі па прамой лініі.

Изверженные горные породы — вывержаныя горныя пароды, магматычныя горныя пароды, што ўтварыліся пры застыванні магмы (лавы), якая вылілася на дзённую паверхню (базальты, вулканічныя туфы і інш.) Належаць да вулканічных горных парод.

Излучины, меандры — лукавіны, меандры, выгіны рэчышча раўнінных рэк, якія ўтвараюцца пад дзеяннем воднага патоку. Рака падмывае ўвагнуты бераг і адкладае наносы ў выпуклага. Форма Л. паступова змяняецца, і яны змяшчаюцца ўніз па цячэнню.

Изменение ландшафта — змяненне ландшафту, набыццё ландшафтам новых або страта папярэдніх уласцівасцей у выніку антрапагенага ўздзеяння або самаразвіцця.

Изменение природной среды — змяненне прыроднага асяроддзя, набыццё прыродным асяроддзем і яго кампанентамі новых колькасных і якасных уласцівасцей у выніку яго самаразвіцця або пад уплывам знешніх (пераважна антрапагенных) фактараў.

Изменения климата — змяненні клімату, працяглыя змяненні кліматычных умоў на Зямлі ў цэлым або ў межах буйных раёнаў. Бываюць геалагічнымі, гістарычнымі і сучаснымі. Сучасныя З. к. назіраюцца на працягу апошніх дзесяткаў (часам сотняў) гадоў, маюць цыклічны характар.

Изморозь — шэрань, намаразь, рыхлыя снегападобныя дробныя крышталі лёду, якія нарастаюць на галінах дрэў, правадах і іншых прадметах. Утвараюцца пры тумане ў выніку сублімацыі (ператварэння ў лёд) вадзяной пары пры зніжэнні тэмпературы паветра, звычайна зімой у ціхае марознае надвор'е.

Изобарические поверхности — ізобарычныя паверхні, умоўныя паверхні ў атмасферы, якія характарызуюцца аднолькавым ціскам паветра. У адносінах да ўзроўню мора або іншага паралельнага яму ўзроўню валодаюць невялікім нахілам (сотні доляў градуса).

Изобары — ізобары, лініі на геаграфічных картах, якія злучаюць пункты зямной паверхні з аднолькавым атмасферным ціскам.

Изобаты — ізобаты, лініі на геаграфічных картах, якія злучаюць пункты зямной паверхні з аднолькавай глыбінёй. Служаць для паказу падводнага рэльефу і глыбін.

Изогалины, изохалины — ізагаліны, ізахаліны, лініі на геаграфічных картах, якія злучаюць пункты Сусветнага акіяна з аднолькавай салёнасцю марской вады.

Изогипсы — ізагіпсы, тое ж самае, што Горизонталі — гарызанталі.

Изолинии — ізалініі, лініі на геаграфічных картах, якія злучаюць пункты зямной паверхні з аднолькавым значэннем якой-небудзь велічыні, напрыклад атмасфернага ціску (ізабары), тэмпературы (ізатэрмы) і інш.

Изопикны — ізапікны, лініі на геаграфічных картах, якія злучаюць пункты Сусветнага акіяна з аднолькавай шчыльнасцю марской вады.

Изоповерхности — ізапаверхні, паверхні аднолькавых значэнняў велічынь якіх-небудзь характарыстык, якія даюць уяўленне аб іх прасторавым размеркаванні: напрыклад, у акіяне — ізатэрмічная паверхня (для тэмпературы вады), ізахалінная (для салёнасці вады), ізапікная (для шчыльнасці вады), ізабарычная (для ціску), ізастэрычная (для аб'ёму)

Изотермы — ізатэрмы, лініі на геаграфічных картах, якія злучаюць пункты зямной паверхні з аднолькавымі тэмпературамі.

Ил — іл, драбнейшыя мінеральныя часцінкі, якія пераносяцца вадой у завіслым стане і адкладаюцца ў спакойнай вадзе (марской, рачной, азёрнай).

Иллимеризация почв, лессиваж — ілімерызацыя глеб, лесіваж, перамяшчэнне ілістых (тонкадысперсных) часцінак глебы ў форме водных суспензій (без іх хімічнага разбурэння) з верхніх гарызонтаў у ніжнія. Адзін з важнейшых працэсаў фарміравання глеб, якія маюць зыходны рух вільгаці. І. г. выяўлена ў шэрых лясных, падзолістых глебах, а таксама ў соладзях, саланцах і інш.

Иллинойская ледниковая эпоха (ледниковье) — ілінойская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), эпоха сярэднепалеастэнавага абледзянення Паўночнай Амерыкі. Супастаўляецца з рыскім абледзяненнем альпійскай стратыграфічнай схемы.

Илозадерживающие насаждения — ілазатрымліваючыя насаджэнні, глеба- і водаахоўныя дрэвава-хмызняковыя насаджэнні, якія прызначаны для затрымання і асаджэння дробнадысперсных часцінак, якія пераносяцца паверхневымі водамі, а таксама для паляпшэння ўмоў фільтрацыі вады праз глебагрунты. Ствараюцца ў прыбярэжнай зоне вадаёмаў, на дне яроў, лагчын, часовых вадацёкаў. Маюць супрацьэразійнае значэнне, перашкаджаюць размыву грунту, заіленню і забруджанню вадаёмаў.

Иллювиальный горизонт, горизонт накопления — ілювіяльны гарызонт, гарызонт назапашвання, глебавы гарызонт, у якім накопліваюцца розныя рэчывы, што вымываюцца вадой з верхніх слаёў глебы. Звычайна шчыльны, з паніжанай водапранікальнасцю.

Иллювий — ілювій, арганічныя і мінеральныя рэчывы, якія вышчалачаны дажджавымі і расталымі снежавымі водамі з верхніх глебавых гарызонтаў (гумусавага і элювіяльнага) і адкладзены ў ніжэйразмешчаным ілювіяльным гарызонце.

Имбьерно, инвьерно — імб'ерна, інв'ерна, перыяд зімовага ўзмацнення дажджлівага мусону ў трапічных шыратах Паўднёвай і Цэнтральнай Амерыкі, які падзяляе доўгі (верана) і кароткі (веранельё) сухія сезоны года.

Иммиграция — іміграцыя, працэс натуральнага пранікнення і рассялення жывых арганізмаў у месцы, дзе раней яны не існавалі. Непажаданай з'яўляецца І. відаў, якія здольны нанесці гаспадарчую або экалагічную шкоду (напрыклад, каранцінных відаў).

Импактный мониторинг — імпактны маніторынг, назіранне за прыроднымі працэсамі і з'явамі, а таксама за іх змяненнямі пад уплывам антрапагенных фактараў у асабліва небяспечных для прыроднага асяроддзя зонах і пунктах.

Па памеру тэрыторыі можа мець характар пунктавага, лакальнага або рэгіянальнага маніторынга.

Инверсия ландшафтов — інверсія ландшафтаў, размеркаванне ландшафтаў на вышыні, якое не адпавядае закону вышыннай пояснасці. Асабліва характэрна для горных раёнаў пры наяўнасці ў іх унутрыгорных і міжгорных катлавін. Выклікана інверсіяй тэмпературы, інверсіяй ападкаў, а таксама мясцовымі змяненнямі воднага рэжыму, напрыклад паляпшэннем дрэнажу на схілах. У выпадку І. л. пры руху ўверх па схіле фарміруюцца больш цеплалюбівыя ландшафты.

Инверсия осадков — інверсія ападкаў, памяншэнне колькасці атмасферных ападкаў з вышынёй у гарах вышэй пояса іх максімальнага выпадзення. Адпавядае звычайна ўзроўню найбольшага развіцця воблакаў. У Альпах (на Манблане) максімальная колькасць ападкаў на вышыні 2500 м, у Гімалаях — на вышыні 1300 м (у час летняга мусону). На меншых вышынях колькасць ападкаў з падняццем у горы звычайна павялічваецца.

Инверсия рельефа — інверсія рэльефу, рэльеф, формы якога адваротныя геалагічным структурам. Выклікаецца дзейнасцю розных знешніх фактараў ва ўмовах рэзкай змены літалагічнага саставу, асабліва пры чаргаванні стойкіх і падатлівых да размыву горных парод. Напрыклад, са шчыльных ядраў прагінаў (сінкліналей) утвараюцца горныя хрыбты, а ў падатлівыя скляпенні падняццяў (антыкліналей) уразаюцца рачныя даліны, ствараючы т.-зв. перавернуты рэльеф.

Инверсия температуры, температурная инверсия — інверсія тэмпературы, тэмпературная інверсія, павышэнне тэмпературы паветра з вышынёй. Звязана часцей за ўсё з ахалоджэннем прыземных слаёў паветра ад падсцілаючай паверхні. Утварэнню І. т. садзейнічае катлавінны рэльеф. У замкнутыя паніжэнні сцякаецца са схілаў падняццяў і застоіваецца ахалоджанае паветра. Прыклад таму — Верхаянская і Аймяконская катлавіны на Паўночным Усходзе Сібіры, дзе тэмпературы паветра зімой зніжаюцца да -60° і нават -70° , тады, калі на схілах гор яны значна вышэйшыя.

Ингрессионные берега — інгрэсійныя берагі, марскія і азёрныя бера-

гі са зрэзанай берагавой лініяй, якія ўтварыліся ў выніку затаплення прыбрэжнай сушы (інгрэсіі).

Ингрессия — **інгрэсія**, павольнае (векавое) пранікненне марскіх і азёрных вод у паніжэнні рэльефу прыбрэжнай сушы. Адбываецца пры павышэнні ўзроўню вадаёма або апусканні ўзбярэжжа. У выніку І. утвараюцца інгрэсійныя берагі.

Индикаторы — **індыкатары**, прыродныя аб'екты рознага паходжання (расліны, выкапнёвыя арганізмы, некаторыя мінералы), якія характэрныя для пэўных геалагічных, глебавых, гідралагічных, кліматычных умоў. Уласцівасці многіх І. маюць практычнае значэнне (напрыклад, па некаторых І. можна меркаваць аб глыбіні залягання і ступені мінералізацыі грунтавых вод, пакладах руд медзі, цынку і інш.).

Иней — **іней**, цвёрдыя наземныя ападкі (ападкі на паверхні глебы, травы, розных прадметаў) у выглядзе ледзяных крышталікаў. Утвараюцца пры тэмпературы паветра ніжэй 0°, часцей за ўсё пры ясным ціхім надвор'і ноччу, калі наземныя прадметы выхалоджваюцца, аддаючы цяпло ў атмасферу, і на іх паверхні кандэнсуецца вадзяная пара прыземнага слоя паветра.

Инерционное течение — **інерцыйнае цячэнне**, астаткавыя рухі вады ў акіянах і морах. Назіраюцца пасля спынення дзеяння ўсіх іншых сіл, якія выклікалі рух.

Инженерная геология — **інжынерная геалогія**, навука, якая вывучае састаў, будову і дынаміку верхніх гарызонтаў зямной кары ў сувязі з інжынернай дзейнасцю чалавека. І. г. распрацоўвае прагнозы працэсаў і з'яў, якія ўзнікаюць у грунтах пры будаўніцтве і эксплуатацыі збудаванняў, вызначае найбольш спрыяльныя месцы для размяшчэння збудаванняў, праводзіць разлікі ўстойлівасці горных парод пры будаўніцтве, у тым ліку ва ўмовах шматгадовай мерзлаты, залішняга ўвільгатнення, у сейсмічных, апоўзневых раёнах, разглядае пытанні рацыянальнага выкарыстання і аховы прыроднага асяроддзя.

Инсоляция — **інсаляцыя**, апраменьванне зямной паверхні сонечнай радыяцыяй. Залежыць ад геаграфічнай шыраты, вышыні Сонца над гарызонтам і інш. Выражаецца ў калорыях на адзінку плошчы ў адзінку часу.

Интергляциал, межледниковье — **інтэргляцыял, міжледавікоўе**, прамяжак часу, які падзяляе дзве ледавіковыя эпохі (ледавікоўі). У чацвярцічным перыядзе характарызаваўся вызваленнем ад ледавіка ўмераных шырот, пацяпленнем клімату, распаўсюджаннем цеплалюбівых раслін і жывёл.

Интразональность — **інтразональнасць**, асобны выпадак азанальнасці — распаўсюджанне якога-небудзь ландшафту або з'явы прыроды на асобных участках, якія ўтвараюць украліны ў межах адной або некалькіх суседніх прыродных зон, аднак нідзе не пераважаюць (напрыклад, сфагнавыя балоты ў тайзе і тундры, саланчакі ў зонах пустынь і стэпаў). І. абумоўлена мясцовымі прычынамі, напрыклад

наяўнасцю засоленых горных парод, мясцовым пераўвільгатненнем і г. д. Тэрмін часцей за ўсё ўжываецца ў адносінах да глеб і раслінага покрыва.

Інтродукцыя — інтрадукцыя, мэтанакіраванае або выпадковае ўвядзенне відаў або сартоў раслін, відаў або парод жывёл на тэрыторыю, дзе яны раней ніколі не сустракаліся.

Інтрузіўныя горныя пароды, глыбінныя горныя пароды — інтрузіўныя горныя пароды, глыбінныя горныя пароды, магматычныя горныя пароды, якія ўтварыліся пры павольным застыванні магмы ў глыбінях зямной кары, г. зн. пры інтрузіях (граніты і інш.). Залягаюць у выглядзе буйных масіваў, лакалітаў і жыл. На Беларусі разам з метамарфічнымі горнымі пародамі І. г. п. складаюць крышталічны фундамент.

Інтрузія — інтрузія, укараненне магмы ў тоўшчу горных парод зямной кары. І. называюць таксама і магматычнае цела, якое ўтварылася ў зямной кары ў выніку застывання пранікшай магмы.

Інфауна — інфауна, сукупнасць відаў водных жывёл, якія жывуць у донных адкладаннях мораў, рэк, азёр і сажалак. Састаўная частка бентасу. У адносінах да тыпаў грунтоў выдзяляюць: пелафілы (жывуць у іле), псамафілы (у пяску), літафілы (у камянях), аргілафілы (у гліне).

Інфільтрацыя — інфільтрацыя, пранікненне паверхневых і атмасферных вод праз глебу і горныя пароды да грунтавых вод па капілярах, порах, трэшчынах, пустотах горных парод. Назіраецца ў перыяды працяглага ўвільгатнення (пры моцных ліўнях, інтэнсіўным раставанні снегу). Адносіна колькасці інфільтраванай вады да сумы выпаўшых ападкаў (у працэнтах) называецца каэфіцыентам інфільтрацыі.

Інфармацыйная географічная сістэма, геаінфармацыйная сістэма — інфармацыйная географічная сістэма, геаінфармацыйная сістэма, комплекс узаемазвязаных сродкаў атрымання, перадачы, захоўвання, адбору даных і выдачы географічнай інфармацыі. Перапрацоўка інфармацыі ў сучасных І. г. с. ажыццяўляецца на аснове матэматычных мадэлей з дапамогай метадаў матэматычнага і картаграфічнага мадэліравання на ЭВМ. Выдача інфармацыі можа быць у лічбавай, тэкставай, графічнай або картаграфічнай форме.

Інфармацыйная ёмкасць карты — інфармацыйная ёмістасць карты, колькасная мера нагрузкі карты географічнымі элементамі. Залежыць ад ліку паказаных на карце аб'ектаў, з'яў, паказчыкаў, колькасці назваў і надпісаў, падрабязнасцей географічнай асновы і іншых элементаў картаграфічнага адлюстравання. І. ё. к. характарызуе нагрузку карты, аднак не дае ўяўлення аб аб'ёме і каштоўнасці інфармацыі, якая змешчана на карце.

Іонны сток — іонны сцёк, вынас цякучымі водамі з водазборнага басейна хімічных злучэнняў, якія знаходзяцца ў вадзе ў выглядзе

іонаў. Яны складаюць асноўную масу раствораных солей. Велічыня І. с. выражаецца ў тонах (т/сут, т/мес., т/год).

Іоносфера — іанасфера, верхні слой атмасферы, размешчаны на вышыні ад 50—80 км да некалькіх тысяч км. Характарызуецца высокім утрыманнем малекулярных і атамных іонаў і свабодных электронаў. Верхняя граніца І.— знешняя частка магнітасферы Зямлі. Часціцы І. утвараюць разрэджанае і высокаэлектраправоднае асяроддзе. Тут назіраюцца палярныя зьяні і магнітныя буры. Дзякуючы наяўнасці І. магчыма радыёсувязь.

Ірызавыя воблакі — ірызавыя воблакі, з'яўленне вясёлкавай афарбоўкі на краях т. зв. ірызуючых воблакаў (высокакучавых або слаістакучавых, часам перламутравых), якія знаходзяцца ў баку ад Сонца, але не закрываюць яго. Звычайна можна распазнаць чырвоныя і зялёныя колеры. З'ява І. в. тлумачыцца дыфракцыяй святла ў воблачных кропельках.

Ірыгацыйная сістэма, арашальная сістэма, тэрыторыя з размешчанымі на ёй гідратэхнічнымі і эксплуатацыйнымі збудаваннямі, якія забяспечваюць яе арашэнне. Важнейшы элемент І. с.— арашальная сетка, гэта значыць сетка пастаянных і часовых каналаў і трубаправодаў, якія падаюць ваду на арашаемыя землі з крыніцы арашэння. І. с. часта з'яўляюцца асноўнай часткай буйных гідратэхнічных комплексаў.

Ірыфі — ірыфі, моцныя пылавыя буры. Маюць усходні, паўночна-ўсходні або паўднёва-ўсходні напрамкі ў Заходняй Сахары і Марока. Звычайна назіраюцца вясной і восенню. Наносяць шкоду пасевам. Часам прыносяць на Канарскія астравы хмары пылу.

Іскопаемыя арганічныя астаткі, акаменеласці — выкапнёвыя арганічныя рэшткі, акаменеласці, асобныя часткі арганізмаў (ракавіны, косці, шкарлупіна яек і інш.), якія захаваліся ў асадкавых горных пародах у акаменелым стане, а таксама сляды жыццядзейнасці арганізмаў (хаджэння, поўзання і інш.).

Іскопаемыя почвы, пагребёныя почвы, палеопочвы — выкапнёвыя глебы, пахаваныя глебы, палеаглебы, рэшткі глебавага покрыва мінулых геалагічных эпох. Сустрэкаюцца ў тоўшчах кантынентальных, пераважна чацвярцічных, адкладанняў. Найбольш поўна захаваліся ў лёсавых пародах. Паказваюць на істотныя змяненні прыродных умоў.

Іскопаемы лед — выкапнёвы лед, падземны лед, які залягае ў выглядзе лінзаў, слаёў, жыл або цел няправільнай формы ў мёрзлых верхніх гарызонтах зямной кары. Утварыўся ў геалагічным мінулым — у ледавіковую эпоху чацвярцічнага перыяду кайназою.

Іскопаемы рэльеф, пагребёны рэльеф — выкапнёвы рэльеф, пахаваны рэльеф, рэльеф мінулых геалагічных эпох, які пакрыты тоўшчамі пазнейшых асадкавых і вулканічных адкладанняў. Да В. р. часта адносяць рэльеф, пакрыты мацерыковым лёдам, рэльеф, запоўнены вадой мораў і вялікіх азёр пры іх трансгрэсіях. Формы В. р. складзены

цвёрдымі горнымі пародамі; у выніку дэнудацыйных працэсаў могуць быць зноў выведзены на зямную паверхню (т. зв. адкапаны або выкапнёвы рэльеф). В. р. — гэта і формы рэльефу пахаванага карсту.

Искусственные спутники Земли — штучныя спадарожнікі Зямлі, касмічныя апараты, выведзеныя на арбіту вакол Зямлі ў навуковых мэтах з дапамогай ракет і абсталевання рознымі прыладамі. Для вываду Ш. с. З. на арбіту неабходна прыдаць ракете скорасць 7,9 км/с паблізу зямной паверхні.

Искусственный дождь — штучны дождж, атмасферныя ападкі, якія выкліканы шляхам апрацоўкі воблакаў спецыяльнымі рэчывамі. Дазваляюць папярэдзіць адмоўныя вынікі працяглай засухі.

Исландская депрессия, исландский минимум — Ісландская дэпрэсія, ісландскі мінімум, вобласць нізкага атмасфернага ціску над паўночнай часткай Атлантычнага акіяна з цэнтрам непадалёку ад Ісландыі. Праяўляецца галоўным чынам зімой.

Испаряемость — выпаральнасць, максімальная магчымае выпарэнне пры дадзеных умовах надвор'я і дастатковай наяўнасці вільгаці, напрыклад выпарэнне з воднай паверхні або залішне ўвільготненай глебы. Звычайна В. большая за фактычнае выпарэнне, таму што ў большасці выпадкаў няма дастатковай колькасці вады на паверхні сушы. Выражаецца таўшчынёй слоя выпаранай вады ў мм і з'яўляецца адным з паказчыкаў увільгатнення тэрыторыі.

Исполиновые котлы — велічэзныя катлы, натуральныя котлападобныя паглыбленні, утвораныя ў цвёрдых пародах вярчальным рухам вады, якая нясе камяні і абломкі лёду. Узнікаюць ля рачных парогаў, падножжаў вадаспадаў, у днішчах ледавіковых далін (пад дзеяннем расталых вод, якія падаюць па трэшчынах у лёдзе да ледавіковага ложка), на марскіх берагах (у выніку прыбою). Могуць дасягаць некалькіх м у папярочніку і ўглыбіню.

Исток, начало реки — выток, пачатак ракі, месца, адкуль бярэ пачатак рака і дзе з'яўляецца пастаяннае цячэнне вады ў рэчышчы. В. могуць быць возера, балота, крыніцы, ледавікі. Для вялікіх рэк нярэдка за выток умоўна прымаецца месца зліцця дзвюх рэк рознай назвы (Об лічыцца ад месца зліцця рэк Біі і Катуні, Амур — Шылкі і Аргуні).

Историческая география — гістарычная геаграфія, вобласць ведаў на стыку геаграфіі і гісторыі. Геаграфія пэўнай тэрыторыі на пэўным этапе яе гістарычнага развіцця. Вывучае змяненні ў геаграфічнай абалонцы Зямлі, якія адбываюцца як па натуральных прычынах, так і пад уздзеяннем чалавека.

Историческая геология — гістарычная геалогія, раздзел геалогіі, які вывучае гісторыю і заканамернасці развіцця Зямлі з моманту ўтварэння зямной кары да сучаснага яе стану.

Историческая экология — гістарычная экалогія, раздзел экалогіі, які даследуе развіццё прыродных сістэм на працягу ўсяго гістарычнага

перыяду развіцця і ўздзеяння чалавецтва на акаляючае асяроддзе.

Исторический подход в географическом исследовании — гістарычны падыход у геаграфічным даследаванні, сукупнасць метадаў, якія выяўляюць стан і працэсы змянення геаграфічных аб'ектаў у часе. На аснове Г. п. сфарміраваліся палеагеаграфія і гістарычная геаграфія.

Источник — крыніца, натуральны выхад на зямную паверхню падземных вод. Утвараецца звычайна ў паніжаных месцах, дзе зямную паверхню перасякаюць ваданосныя слаі горных парод. Бываюць халоднымі (з тэмпературай вады не вышэйшай за 20°), цёплымі (ад 20° да 37°) і гарачымі, або тэрмальнымі (вышэйшай за 37°). К. з утрыманнем у вадзе значнай колькасці (ад 1 да 50 г/л) раствораных рэчываў і газаў называюцца мінеральнымі.

Истощение почвы — спусташэнне глебы, абядненне глебы пажыўнымі рэчывамі, якое вядзе да зніжэння яе ўрадлівасці. Можна быць выклікана натуральнымі прычынамі (збалочваннем, засаленнем глеб і інш.), аднак часцей з'яўляецца вынікам дзейнасці чалавека (парушэнне севазваротаў, незадавальняючая аграэхніка і г. д.).

Исчезающие виды — знікаючыя віды, віды, якія знаходзяцца пад пагрозай поўнага вымірання ў выніку скарачэння колькасці папуляцыі у натуральных умовах (часта пад уздзеяннем антрапагенных фактараў). Патрабуюць аховы або штучнага павелічэння колькасці да бяспечных памераў. Усе 3. в. заносцца ў Чырвоную кнігу.

Исчезнувшие виды — знікшыя віды, віды жывых арганізмаў, што не сустракаюцца на працягу доўгага часу ў месцах былога распаўсюджвання, аднак якія, магчыма, захаваліся ў цяжкадаступных месцах або ў няволі. Усе 3. в. заносцца ў Чырвоную кнігу.

К

Каатинга — каацінга, трапічнае рэдкалессе на паўночным усходзе Бразільскага нагор'я ў Паўднёвай Амерыцы. Растуць пераважна сухалюбівыя дрэвы і хмызнякі, многа сукулентаў і калючых раслін.

Каверны — каверны, пустоты ў горных пародах (памерам ад некалькіх мм да некалькіх см), круглявай або няправільнай формы. Маюць галоўным чынам карставае паходжанне, аднак могуць утварацца і іншым чынам (напрыклад, пры застыванні лавы, насычанай газамі).

Кадастр — кадастр, сістэматызаваная зводка даных па колькаснай і якаснай характарыстыцы аб'ектаў і з'яў, у шэрагу выпадкаў з сацыяльна-эканамічнай ацэнкай. Складаецца перыядычна. Адрозніваюць К.: водны, зямельны, кліматычны, ландшафтны, лясны, медыка-біялагічны, мінеральных рэсурсаў, асабліва ахоўваемых аб'ектаў і тэрыторый, паляўніча-прамысловы, рэкрэацыйны і інш.

Кайнозойская эра, кайнозой — кайназойская эра, кайназой, на-

вейшая эра геалагічнай гісторыі Зямлі, якая наступіла пасля мезазойскай эры; працягваецца ў сучасную эпоху. Працягласць — 67 млн гадоў. Падраздзяляецца на тры перыяды: палеагенавы, неагенавы і чацвярцічны, або антрапагенавы. Для К. э. характэрны: альпійская складкаватасць, з'яўленне і развіццё чалавека, росквіт пакрытанасенных раслін і млекакормячых, утварэнне некаторых відаў карысных выкапняў (бурых вуглёў, нафты, гаручых сланцаў, торфу, каменных солей, руд металаў).

Каледоніды — каледаніды, вобласці развіцця калядонскай складкаватасці.

Каледонская складчатость — калядонская складкаватасць, гораўтварэнне ў ніжнім палеазой (сілурыіскі — дэвонскі перыяды). У К. с. утварыліся горы Грэнландыі, частка Брытанскіх астравоў, Шпіцбергена, горы Скандынаўскія, Алтай, Саяны і інш.

Калійная соль — калійная соль, асадкавая горная парода, складзеная з лёгкарастваральных каліевых і каліева-магніевых мінералаў: сільвіну, карналіту, палігаліту і інш.; з'яўляецца сыравінай для вытворчасці калійных угнаенняў. У Беларусі Старобінскае і Петрыкаўскае месцараджэнні, размешчаныя на поўдні рэспублікі. Старобінскае месцараджэнне распрацоўваецца вытворчым аб'яднаннем «Беларуськалій» у Салігорску. Буйныя радовішчы К. с. таксама ў Расіі, на Украіне, у Канадзе, Германіі, ЗША.

Кальдэра — кальдэра, вялікая авальная або круглая катлавіна на вяршыні вулкана з крутымі, часта ступеньчатымі схіламі. Яе папярочнік — да 20 км і больш, глыбіня — да некалькіх соцень метраў. Узнікаюць звычайна ў выніку выбухаў газаў у жарале вулкана (напрыклад, К. вулкана Кракатау ў Інданезіі) або пры асяданні па кальцавых разломах даху падземнага вулканічнага ачага ў выніку выкіду з яго матэрыялу пры вывяржэннях (напрыклад, К. вулкана Мауна-Лоа на Гаваях).

Кальцит, известковый шпат — кальцит, вапняковы шпат, мінерал, карбанат кальцыю. Утварае крышталі, часам празрыстыя (ісландскі шпат); ліставыя і зярністыя агрэгаты; нацечнай формы (сталактыты, сталагміты). Бясколорны, белы, жоўты і іншых адценняў. Галоўны пародаўтвараючы мінерал карбанатных парод (вапнякоў, мармураў, мергелю і інш.). Па паходжанню галоўным чынам асадкавы (у тым ліку біягенны), радзей гідратэрмальны, магматычны.

Каменныя почвы — камяністыя глебы, глебы, якія ўтрымліваюць разнастайныя па велічыні абломкі горных парод.

Каменныя пустыні, гамады, хамады — камяністыя пустыні, гамады, хамады, пустыні з камяністай паверхняй (скалы, камяні, шчэбень, галька), якая ўтвараецца пры выхадзе шчыльных карэнных парод і іх фізічнага выветрывання. Глебава-расліннае покрыва тут амаль адсутнічае.

Каменная соль, галит — каменная соль, галіт, гл. Галит, каменная соль — галіт, каменная соль.

Каменноугольный период, карбон — каменноугальны перыяд, карбон, пята перыяд палеазойскай эры. Пачаўся 350 млн гадоў назад і працягваўся каля 65 млн гадоў. Для К. п. характэрны: пачатак герцынскага гораўтварэння, гарачы вільготны клімат, развіццё пышняй расліннасці з дзеразы, хвасчоў і дрэвападобных папарацей, з'яўленне паўзучоў, росквіт земнаводных, утварэнне багатых месцараджэнняў каменнага вугалю (напрыклад, Данбас, Кузбас) і нафты, а таксама іншых карысных выкапняў (медных, алавяна-вальфрамавых, поліметалічных руд).

Каменные кольца, каменные венцы — каменныя кольца, каменныя вянцы, круглявыя, роўныя або злёгка выпуклыя ўчасткі драбназмістай масы, акружаныя ўзвышаным невысокім борцікам з камянёў. Іх папярочнік 1—2 м. Распаўсюджаны ў раёнах сезонна-мёрзлых і шматгадовамёрзлых горных парод.

Каменные многоугольники — каменныя многавугольнікі, выпуклыя ўчасткі драбназёму, акружаныя прыўзнятымі борцікамі з грубага абломкавага матэрыялу (шчэбню). Маюць форму многавугольнікаў памерамі 1—2 м. Размешчаны ў раёнах сезонна-мёрзлых і шматгадовамёрзлых горных парод.

Каменные моря — каменныя моры, вялікая колькасць каменных россыпаў на шырокіх плоскіх вяршынях гор, якія не дасягаюць снегавой граніцы. Утвараюцца ў выніку фізічнага выветрывання ва ўмовах кантынентальнага клімату (Урал, Саяны і інш.).

Каменные реки — каменныя рэкі, вялікая колькасць у неглыбокіх лагчынах абломкавага матэрыялу, які павольна перамяшчаецца з пакатаакруглых або пляскатых вяршынь, пакрытых каменнымі россыпамі. Распаўсюджаны ў горных раёнах з кантынентальным кліматам (горы Уральскія, Саяны і інш.).

Каменные россыпы — каменныя россыпы, вялікія па плошчы назапашванні грубага абломкавага матэрыялу, каменных глыб на пакатых схілах, у неглыбокіх лагчынах і на плоскіх вяршынях гор. Узнікаюць у гарах халодных і сухіх абласцей у выніку інтэнсіўнага фізічнага выветрывання. Утвараюць каменныя моры, каменныя рэкі, курумы.

Каменные столбы — каменныя слупы, адасобленыя слупападобныя формы разбурэння скалістых масіваў, разбітых вертыкальнымі трэшчынамі. Утвараюцца галоўным чынам ва ўмовах пустыннага клімату. Часта з'яўляюцца аб'ектамі турызму, помнікамі прыроды.

Каменный уголь — каменны вугаль, від вугалю, пражэжквы паміж бурым вугалем і антрацытам. Адносіцца да цвёрдых паліўных карысных выкапняў. Утрымлівае 74—92 % вугляроду, цэпльня згарання 23,8—35,4 МДж/кг. Залягае ў выглядзе пластоў рознай магутнасці (ад доляў да некалькіх дзесяткаў метраў) на рознай глыбіні (ад выхадаў на паверхню да 2500 м і глыбей). Найбольш шырока распаў-

слюджаны ў адкладаннях каменнавугальнай, пермскай і юрскай сістэм. Буйнейшыя каменнавугальныя басейны ў Расіі (Тунгускі, Ленскі, Кузнецкі, Пячорскі, Паўднёва-Якуцкі), ЗША, Казахстане, на Украіне, у Аўстраліі, Канадзе, Вялікабрытаніі і Кітаі.

Камень — камень, 1) абломак горнай пароды рознай формы і велічыні (звычайна больш за 3 мм у дыяметры); 2) скалістыя горныя вяршыні, грады і ўцёсы. Тэрмін у гэтым значэнні ўжываецца галоўным чынам на Урале.

Каміны — каміны, вельмі вузкія вертыкальныя трэшчыны-расколіны ў скалістых гарах. Выкарыстоўваюцца альпіністамі для пад'ёму на цяжкадаступныя вяршыні.

Камнепад — каменяпад, падзенне з крутых схілаў гор каменных абломкаў, якія аддзяліліся ад мацярынскай масы пароды ў выніку выветрывання.

Кампос — кампас, назва саваннаў на Бразільскім нагор'і ў Паўднёвай Амерыцы. Адрозніваюць саванну з разрэджаных нізкарослых (2—3 м) дрэў, хмызнякоў і жорсткіх дзірваністых злакаў на чырвоных глебах (кампас серадац) і травяніста-злакавую саванну без дрэў і хмызнякоў (кампас лімпас).

Камы — камы, узгоркі круглявай або прадаўгаватай формы з крутымі схіламі. Пераважаючая вышыня — 6—12 м, часам — да 30 м. Сустракаюцца адзіночна ці групамі. Складзены пяскамі, суглінкамі з уключэннямі жвіру і асобных валуноў, зверху часта прыкрыты марэнай. Развіты ў абласцях апошняга мацерыковага абледзянення. На Беларусі пашыраны пераважна ў Паазер'і.

Канадскі антициклон, Североамериканский антициклон — Канадскі антыцыклон, Паўночнаамерыканскі антыцыклон, вобласць высокага атмасфернага ціску над большай часткай Паўночнай Амерыкі, з цэнтрам над Канадай. Утвараецца галоўным чынам зімой у выніку ахаладжэння мацерыка.

Каналізаванная рака — каналізаваная рака, рака або яе ўчастак, рэчышча якой штучна ператворана ў канал. Гэта з'ява назіраецца на многіх рэках Беларусі, асабліва малых, дзе прайшло асушэнне.

Каналы — каналы, штучна створаныя рэчышчы для вады. Служаць для суднаходства, лесасплаву, арашэння, асушэння і іншых патрэб. Буйнейшым у Беларусі суднаходным каналам з'яўляецца Дняпроўска-Бугскі.

Каньён — каньён, глыбокая рачная даліна з вельмі крутымі схіламі і параўнальна вузкім дном, якое звычайна цалкам займае рэчышча ракі. Адзін з буйнейшых у свеце — Вялікі Каньён р. Каларада ў ЗША (даўжыня звыш 320 км, глыбіня да 1800 м).

Каолин — каолін, белая або светлаафарбаваная гліністая горная парода, асноўнай састаўнай часткай якой з'яўляецца мінерал каолініт. Валодае высокай вогнетрываласцю, нізкай пластычнасцю і параўнальна буйнымі памерамі гліністых часцінак. Карысны выкапень. Выкары-

стоўваецца для вогнетрывалых фарфора-фаянсавых вырабаў, у вытворчасці паперы, гумы і інш. Радовішчы — у ЗША, Расіі, Вялікабрытаніі, Кітаі і іншых краінах. Месцараджэнні К. ёсць на поўдні Беларусі.

Каолинит — каалініт, гліністы мінерал, слаісты сілікат алюмінію ($Al_2O_3 \cdot 2SiO_2 \cdot 2H_2O$). Утварае белыя парашкападобныя тонкалускаватыя агрэгаты, зярністыя масы. Моцна гіграскапічны. Галоўны кампанент многіх глін, у тым ліку вогнетрывалых і каалінаў.

Кар, цирк, кресловина — кар, цырк, крэславіна, прыроднае чашападобнае паглыбленне ў прывяршынай частцы гор. Утвараецца пры марозным выветрыванні паглыбленняў і наступным марозным выветрыванні толькі іх крайвых частак. Некаторыя К. запоўнены каравымі ледавікамі, іншыя — сезонным снегам або вадой (каравыя азёры).

Карбонатныя горныя пароды — карбанатныя горныя пароды, асакавыя горныя пароды, галоўнай састаўной часткай якіх з'яўляюцца прыродныя карбанаты. Гэта вапнякі, даламіты, мергель і інш. Складаюць па масе каля 20 % усіх асакавых горных парод. Шырока выкарыстоўваюцца ў розных галінах прамысловасці (вытворчасці будаўнічых матэрыялаў, металургіі, хімічнай, харчовай і інш.) і ў сельскай гаспадарцы.

Карбонатныя почвы — карбанатныя глебы, глебы са значным утрыманнем карбанатаў кальцыю і магнію, асабліва ў верхнім гумусавым гарызонце. Развіваюцца галоўным чынам ва ўмовах недастатковага ўвільгатнення. На Беларусі сустракаюцца дзярновыя перагнойнакарбанатныя глебы.

Карбонатный горизонт — карбанатны гарызонт, глебавы гарызонт, які характарызуецца назапашваннем карбанатаў, звычайна кальцыю. Магутнасць — звычайна некалькі дзесяткаў см. Часта вельмі шчыльны. Утвараецца ў глебах пры недастатковым увільгатненні (чарназёмы, каштанавыя глебы і інш.).

Карбонаты — карбанаты, мінералы, прыродныя солі вугальнай кіслаты. Вядома каля 80 мінералаў. Найбольш распаўсюджаны кальцыт, даламіт, магнезіт, сідэрыт, цэрусіт, малахіт. Усе К. раствараюцца ў кіслотах з выдзяленнем вуглякіслага газу. Складаюць тоўшчы асакавых (вапнякі, даламіты і інш.) і метамарфічных (мармур і інш.) парод.

Карлинг — карлінг, востраканцовая горная вяршыня пірамідальнай, большай часткай трохграннай формы са злёжку выгнутымі схіламі.

Карналит — карналіт, мінерал, водны хларыд калію і магнію. Утварае белыя, чырванаватыя зярністыя масы. Моцна гіграскапічны, на паветры расплываецца. Характэрны горкі смак. Сустракаецца ў саяльных месцараджэннях.

Каровая лестница — каравая лесвіца, рад ледавіковых цыркаў (караў), размешчаных у некалькі ярусаў адзін над адным. Кожны ярус ледавіковых цыркаў адпавядае пэўнай фазе абледзянення горнай краіны і вышні кліматычнай снегавай граніцы. Цыркі адрозніваюцца марфалагічна, у залежнасці ад узросту і стадыі развіцця.

Каровая терраса — каравая тэраса, тэрасападобная пляцоўка на схіле горнага хрыбта, якая ўзнікла ў выніку злучэння днішч сумежных ледавіковых цыркаў (караў).

Каровое озеро — каравое возера, невялікае ледавіковае возера, звычайна круглявай формы, на дне кара. Не мае ясна акрэсленага прытоку ці сцёку вады. Жывіцца галоўным чынам за кошт дажджоў.

Каровый ледник — каравы ледавік, параўнальна невялікі, з кароткім языком горны ледавік, які размяшчаецца вышэй кліматычнай снегавай граніцы на дне глыбокага кара (ледавіковага цырка) — чашападобнага паглыблення на схіле горнага хрыбта.

Карры — кары, дробныя формы карставага рэльефу. Уяўляюць сабой разоры з крутымі схіламі (глыбінёй ад некалькіх см да 1—2 м), раззеленымі вузкімі вострымі грабнямі. Размяшчаюцца паралельнымі радамі або лабірынтамі. К. шырока распаўсюджаны там, дзе на паверхню выходзяць растваральныя горныя пароды. Часам К. займаюць вялікія плошчы і ўтвараюць каравыя палі.

Карст — карст, сукупнасць працэсаў, звязаных з растварэннем паверхневымі і падземнымі водамі горных парод (вапнякоў, даламітаў, гіпсаў, каменных солей), што складаюць тую ці іншую мясцовасць. Звычайная ўсуды разбуральная дзейнасць вод спалучаецца з хімічным іх уздзеяннем. У такіх раёнах своеасаблівыя формы рэльефу (гл. Карстовый рэльеф — карставы рэльеф), клімат, рэкі і азёры, глебы, расліннасць і жывёльны свет. К. даволі шырока распаўсюджаны на зямной паверхні.

Карстовая пропасть — карставая бездань, сістэма вертыкальных карставых поласцей галоўным чынам у гарах, якія чаргуюцца з амаль гарызантальнымі ці нахіленымі праходамі (галерэямі); пачынаецца натуральнай шахтай. Глыбіня К. б. можа дасягаць 1,5 км.

Карстовая река — карставая рака, рака, вытокам якой з'яўляецца карставая крыніца або якая цячэ ў карставай мясцовасці.

Карстовые воды — карставыя воды, падземныя воды ў трэшчынах, порах і пустотах, якія ўзніклі ў растваральных горных пародах (вапняках, даламітах, каменных солях, гіпсах) пад уздзеяннем вады. Утвараюць крыніцы, часта з вялікім, аднак рэзка зменлівым дэбітам (ваклюзы), часам фарміруюць падземныя рэкі і азёры невялікіх памераў.

Карстовые воронки — карставыя варонкі, замкнутыя ўпадзіны ў выглядзе чашы, конуса або няправільнай формы, якія ўтвараюцца вадой у растваральных горных пародах (вапняках, даламітах, гіпсах, каменнай солі). Дыяметр звычайна да 50 м (іншы раз да 400 м), глыбіня да 15 м (іншы раз да 200 м). Размяшчаюцца адзінкава або групамі, нярэдка ланцужком уздоўж тэктанічных трэшчын або падземнага воднага патоку.

Карстовые озёра — карставыя азёры, азёры, катлавіны якіх (карставыя варонкі) утварыліся ў выніку растварэння паверхневымі і падземнымі водамі горных парод (вапнякоў, даламітаў, гіпсаў, каменных

солей) і вынасу раствараных парод воднымі патокамі. К. а. звычайна невялікія, аднак часам глыбокія, з празрыстай і жорсткай вадой.

Карстовый колодец — карставы калодзеж, вертыкальны вузкі канал з амаль вертыкальнымі сценамі, звычайна няправільнай формы. Глыбіня часцей за ўсё не больш за 40—60 м, шырыня — 5—10 м. Утвараецца ў выніку растварэння па трэшчынах вапнякоў і гіпсаў і абвальвання скляпення падземнай поласці.

Карстовый ландшафт — карставы ландшафт, ландшафт у раёнах развіцця карсту. Ва ўмераных шыратах адрозніваецца няроўнай паверхняй, з замкнутымі паглыбленнямі і катлавінамі, адсутнасцю значных паверхневых вадацёкаў, глыбокім заляганнем грунтавых вод, наяўнасцю падземных пустот, пачор, знікаючых рэк, магутных крыніц, адносна беднай расліннасцю і іншымі своеасаблівымі ўмовамі. Глебы часта перагнойна-карбанатныя.

Карстовый рельеф, карстовые формы рельефа — карставы рэльеф, карставыя формы рэльефу, формы рэльефу, звязаныя з растварэннем паверхневым і падземнымі водамі горных парод (вапнякоў, даламітаў, гіпсаў, каменных солей), што складаюць мясцовасць. Звычайная ўсюды эразійная работа цякучых вод спалучаецца тут з хімічным іх уздзеяннем. У выніку з'яўляюцца своеасаблівыя формы рэльефу: карставыя катлавіны, варонкі, калодзежы, шахты, пачоры, правалы; маюцца падземныя рэкі і азёры.

Карта — карта, паменшанае, абагульненае ўмоўнае адлюстраванне зямной паверхні, іншых нябесных цел або нябеснай сферы і іх аб'ектаў і з'яў на плоскасці. Гэта важнейшы сродак фіксацыі і перадачы інфармацыі, навуковага пазнання ў геаграфіі і многіх іншых навуках.

Карта-основа — карта-аснова, геаграфічная карта, якая выкарыстоўваецца для нанясення спецыяльных аб'ектаў і стварэння тэматычных карт.

Картоведение — картазнаўства, раздзел картаграфіі, які вывучае геаграфічныя і іншыя карты, іх элементы, уласцівасці, віды і развіццё, а таксама спосабы выкарыстання карт.

Картограмма — картаграма, карта, на якой штрыхоўкай або афарбоўкай паказана сярэдняя інтэнсіўнасць ці дынаміка якой-небудзь з'явы ў межах тэрытарыяльных, найчасцей палітыка-адміністрацыйных адзінак (К. шчыльнасці насельніцтва, напрыклад).

Картографирование — картаграфаванне, сукупнасць мэт і працэсаў стварэння геаграфічных карт. Адрозніваюць палявое К. (здымка на мясцовасці прыродных і сацыяльна-эканамічных аб'ектаў і з'яў) і лабараторнае, ці камеральнае, К. (апрацоўка палявых даных, іншых крыніц інфармацыі і на іх аснове стварэнне канчатковых карт).

Картографическая сетка — картаграфічная сетка, сістэма мерыдыянаў і паралелей на карце. Служыць асновай для пабудовы карт, неабходна для вызначэння геаграфічных каардынат і нанясення іх на карту, дае магчымасць меркаваць аб велічыні і характары скажэнняў у розных частках карты.

Картографические источники — картаграфічныя крыніцы, матэрыялы (фотаграфічныя, лічбавыя, тэкставыя, картаграфічныя і інш.), на аснове якіх састаўляюцца і абнаўляюцца геаграфічныя карты.

Картографические проекции — картаграфічныя праекцыі, матэматычныя спосабы адлюстравання зямной паверхні на карце. Зямная паверхня пры гэтым прымаецца за паверхню шара або эліпсоіда вярчэння. Так як паверхню шара немагчыма развярнуць на плоскасць без складак і разрываў, то на картах непазбежны некаторыя скажэнні ў адлюстраванні паверхні. Адрозніваюць К. п. роўнавугольныя (без скажэння вуглоў), роўнавялікія (без скажэння плошчы), адвольныя (застаюцца ўсе віды скажэнняў у невялікіх памерах). Апрача таго, К. п. бываюць цыліндрычныя, канічныя і азімутальныя (у залежнасці ад віду выкарыстаных дапаможных геаметрычных паверхняў).

Картографические произведения — картаграфічныя творы, творы, галоўнай часткай якіх з'яўляецца картаграфічнае адлюстраванне (геаграфічныя карты і атласы, блок-дыяграмы, карты Месяца, планет, зоркавага неба і г. д.).

Картографические способы изображения — картаграфічныя спосабы адлюстравання, асноўныя сістэмы картаграфічных умоўных знакаў, якія распрацоўваюцца з улікам сутнасці і характару размяшчэння картаграфуемых з'яў і аб'ектаў. Да К. с. а. належаць: спосаб значкоў, спосаб лінейных знакаў, спосаб ізаліній, спосаб якаснага фону, спосаб колькаснага фону, спосаб лакалізаваных дыяграм, спосаб арэалаў, пунктавы спосаб, спосаб знакаў руху, картадыяграма і картаграма.

Картографическое изображение — картаграфічнае адлюстраванне, картаграфічны паказ, паменшанае, абагульненае адлюстраванне паверхні Зямлі, Месяца, планет і іншых нябесных цел, пабудаванае па пэўнаму матэматычнаму закону. Паказвае з дапамогай умоўных знакаў размяшчэнне і ўласцівасці розных аб'ектаў і з'яў.

Картография — картаграфія, навука аб геаграфічных картах і іншых картаграфічных творах, метадах іх пабудовы і выкарыстання. Паказвае і даследуе прасторавае размяшчэнне, спалучэнне і сувязі з'яў прыроды і грамадства шляхам картаграфічнага адлюстравання.

Картодиаграмма — картадыяграма, карта, на якой з дапамогай дыяграмных фігур паказана сумарная велічыня якой-небудзь з'явы, часам яе дынаміка ў межах кожнай адзінкі нанесенага на карту тэрытарыяльнага дзялення (часцей за ўсё палітыка-адміністрацыйнага), напрыклад колькасці насельніцтва, валавой прадукцыі прамысловасці ці сельскай гаспадаркі, плошчы лясоў, сельскагаспадарчых угоддзяў, ворыўных зямель па абласцях ці раёнах краіны.

Картометрия — картаметрыя, раздзел картаграфіі, які вывучае спосабы вымярэння па карце каардынат, адлегласцей, плошчаў, вуглоў, вышынь, глыбін і іншых колькасных характарыстык аб'ектаў і з'яў. З'яўляецца часткай картаграфічнага метаду даследавання.

Картосхема — картасхема, схематычная, спрошчаная карта, часта

без картаграфічнай сеткі. Дае ў нагляднай форме агульнае ўяўленне аб паказанай на карце з'яве ці падзеі, падкрэсліваючы найбольш істотныя яе рысы.

Карты барической топографии — карты барычнай тапаграфіі, карты, на якіх ізагіпсамі нанесены вышыні той ці іншай ізабарычнай паверхні над узроўнем мора (карты абсалютнай барычнай паверхні) ці над узроўнем ніжэйразмешчанай ізабарычнай паверхні (карты адноснай барычнай паверхні).

Карты-врезки — карты-ўрэзкі, дадатковыя невялікія карты, якія змяшчаюцца ўнутры асноўнай карты і дапаўняюць яе (напрыклад, паказваюць становішча адлюстраванай на карце вобласці адносна акаляючых яе тэрыторый).

Карты использования земель — карты выкарыстання зямель, карты, на якіх паказана размяшчэнне зямельных угоддзяў і іх выкарыстанне (сельскагаспадарчыя землі, землі дзяржлясфонду, землі, занятыя населенымі пунктамі, аб'ектамі прамысловасці і транспарту).

Карты лесов — карты лясоў, карты, на якіх паказана размяшчэнне лясоў на зямной паверхні і даюцца іх розныя характарыстыкі.

Карты охраны природы — карты аховы прыроды, карты, якія даюць ацэнку сучаснага становішча акаляючага асяроддзя і яго кампанентаў, меру антрапагеннага ўздзеяння на прыроду, раскрываюць магчымыя вынікі гэтага ўздзеяння і паказваюць у тэрытарыяльным аспекце сістэму навукова-тэхнічных і адміністрацыйна-прававых мерапрыемстваў, накіраваных на захаванне, рацыянальнае выкарыстанне і ўзнаўленне прыродных рэсурсаў і акаляючага асяроддзя.

Карты полезных ископаемых — карты карысных выкапняў, карты, на якіх паказана размяшчэнне, памер запасаў, састаў, умовы ўтварэння і іншыя характарыстыкі карысных выкапняў.

Карты природных зон — карты прыродных зон, карты, на якіх паказваюць размяшчэнне прыродных зон па зямной паверхні.

Карты природы — карты прыроды, карты, на якіх характарызуюцца аб'екты, з'явы і працэсы прыроднага асяроддзя ў цэлым і асобныя яго кампаненты. Гэта фізіка-геаграфічныя, акіяналагічныя, геалагічныя, кліматычныя, метэаралагічныя, гідралагічныя, глебавыя, геабатанічныя, зоагеаграфічныя, ландшафтныя і іншыя карты.

Карты районирования — карты раённавання, карты, на якіх паказана дзяленне тэрыторыі па адной ці па сукупнасці прыкмет (прыродных ці сацыяльна-эканамічных) у адпаведнасці з мэтавым прызначэннем раённавання.

Карты рельефа — карты рэльефу, карты, якія адлюстроўваюць рэльеф сушы, акіянічнага дна ці паверхню іншых нябесных цел. Гэта гіпсаметрычныя, батыметрычныя, геамарфалагічныя, морфаметрычныя і іншыя карты.

Каскад — каскад — натуральны або штучны вадаспад, дзе вада падае некалькімі ўступамі.

Касситерит, оловянный камень — касітэрыт, алавяны камень, мінерал, дыаксід волава (SnO_2). Утварае бясколерныя, чорныя, бурія (да жоўтых і чырвоных) крышталі, умацаваныя зярняты, зярністыя і нацечныя масы. Назапашваецца ў россыпах. Важнейшая алавяная руда.

Катаракты — катаракты, буйныя вадаспады, дзе вялікая маса вады падае шырокім фронтам з адносна невялікай вышыні.

Каулифлория — кауліфлорыя, развіццё суквеццяў ці асобных кветак у дрэвавых раслін непасрэдна на ствале ці старых галінах. Сустрэкаецца галоўным чынам у раслін вільготных тропікаў (хлебнае дрэва, шакаладнае дрэва, многія фікусы і інш.); ва ўмераным поясе — у воўчага лыка.

Каустобиолиты — каўстабіяліты, паліўныя карысныя выкапні арганічнага паходжання (торф, вугаль, нафта, прыродны газ, гаручыя сланцы і інш.).

Качественная оценка земель — якасная ацэнка зямель, вызначэнне прадукцыйнасці зямель. Уключае класіфікацыю зямель, іх баніціроўку і зямельны кадастр, а таксама эканамічную ацэнку зямель.

Качественный фон — якасны фон, спосаб паказу на карце якаснай характарыстыкі з'яў, якія маюць суцэльнае або рассяянае распаўсюджанне, пры дапамозе раяніравання картаграфуемай тэрыторыі з наступнай афарбоўкай ці штрыхоўкай выдзеленых тэрытарыяльных адзінак па выбранай шкале (карты глеб, расліннасці, геалагічныя, нацыянальнага складу насельніцтва і інш.).

Каштановые почвы — каштанавыя глебы, глебы зоны стэпаў і паўпустынь умеранага пояса. Распаўсюджаны ў Еўразіі ў выглядзе перарывістай паласы ад узбярэжжа Чорнага мора праз Казахстан да Манголіі і Паўночнага Кітая, у Амерыцы — на раўнінах поўдня Канады і поўначы ЗША. Утвараюцца пад сухой злакавай і палынна-злакавай стэпавай расліннасцю ва ўмовах умерана засушлівага клімату. Характарызуюцца камякаватай структурай, невысокім утрыманнем перагною (1,0—5%), наяўнасцю ў ніжніх гарызонтах глебы карбанатаў, гіпсу, хларыдаў; афарбоўка каштанавая. Падраздзяляюцца на цёмна-каштанавыя, уласна каштанавыя, і светла-каштанавыя.

Квадратура — квадратура, становішча якой-небудзь планеты Сонечнай сістэмы, пры якім вугал паміж напрамкамі на яе і Сонца складае 90° .

Квадратурные приливы — квадратурныя прылівы, прылівы ў акіяне, якія ўзнікаюць пад уздзеяннем сілы прыцяжэння Месяца і Сонца ў выпадку размяшчэння іх адносна Зямлі пад прамым вуглом (квадратуры). Назіраюцца кожныя два тыдні ў часе першай квадры (маладзкіка) і апошняй чвэрці (поўня) Месяца. К. п. маюць найменшыя велічыні прыліваў.

Кварц — кварц, адзін з самых распаўсюджаных мінералаў, аксід крэмнію (SiO_2), крышталічны крэменязём. Утварае прызматычныя

крышталі, зярністыя агрэгаты, суцэльныя масы і інш. Афарбоўка разнастайная: белая, шэрая, фіялетаваая, дымчатая, чорная і інш. Бясколерны, празрысты К.— горны хрусталь. Мае высокую цвёрдасць, крохкі. Устойлівы да выветрывання. Пародаўтвараючы мінерал кіслых магматычных, метамарфічных (гнейсы, сланцы, кварцыты і інш.) і асадкавых (пясчанікі і інш.) парод. Складае розныя жылы. Выкарыстоўваецца ў радыётэхніцы і оптыцы; афарбаваны К. ідзе на ювелірныя вырабы.

Кварцит — **кварцыт**, зярністая шчыльная метамарфічная горная парода, якая складаецца амаль цалкам з крэменязёму (утрыманне SiO_2 да 97—98 %). Прадукт перакрышталізацыі кварцавых пясчанікаў і другіх крамяністых адкладаў або замяшчэнне кварцам парод іншага зыходнага саставу. Устойлівы да фізічнага і хімічнага выветрывання. Выкарыстоўваецца як будаўнічы камень, для вытворчасці вогнетрывалай цэгла, у якасці дапаможнага матэрыялу ў металургіі. Жалезістыя К. часта ўтвараюць значныя месцараджэнні, у якіх змяшчаюцца жалезныя руды (Курская магнітная анамалія ў Расіі, басейн Верхняга возера ў Паўночнай Амерыцы).

Кэвир — **кэвір**, плоская, гліністая, пустынная раўніна з участкамі саланчакоў. У перыяды дажджоў набывае характар непраходнага балота або мелкаводнага возера з топкім дном. Тэрмін распаўсюджаны ў Іране і Сярэдняй Азіі, уваходзіць у склад рада геаграфічных назваў (напрыклад, пустыня Дэштэ-Кэвір у Іране).

Кембрийский период, **кембрий** — **кембрыіскі перыяд**, **кембрыі**, першы перыяд палеазойскай эры. Пачаўся 570 млн гадоў назад і працягваўся 70 млн гадоў. Для К. п. характэрны: заканчэнне байкальскага гораўтварэння, шырокія падняцці адных участкаў зямной кары (Ціман, Урал, Паўночны Усход Расіі), прагінанне і заталпенне морамі другіх (Сярэдня Сібір), панаванне сярод раслін водарасцей, росквіт марскіх беспазваночных жывёл, утварэнне такіх карысных выкапняў, як баксіты, фасфарыты, асадкавыя руды марганцу і жалеза, каменная соль і гіпс.

Керн — **кэрн**, цыліндрычная калонка (слупок) горнай пароды, атрыманы ў выніку калонкавага свідравання і падняты на паверхню. Дае магчымасць меркаваць аб будове, саставе і зменлівасці горных парод на розных глыбінях (да некалькіх км), што мае важнае значэнне для вывучэння будовы зямной кары, пошукаў карысных выкапняў.

Километровая сетка — **кіламетровая сетка**, каардынатная сетка на тапаграфічных картах. Утвараецца лініямі, паралельнымі восям прававугольных каардынат. Дае магчымасць нанесці на карту аб'екты па іх прававугольных каардынатах ці вызначаць па карце каардынаты аб'ектаў.

Кимберлит — **кімберліт**, шчыльная ультраасноўная магматычная горная парода, якая ўтрымлівае алмазы. Складаецца з многіх мінералаў (алівіну, кальцыту, храміту, ільменіту і інш.). Колер зеленавата-чорны, цёмны. Сустрэкаецца галоўным чынам на старажытных плат-

формах, звычайна ў выглядзе трубкападобных цел (кімберлітавых трубак). Вядомы ў ПАР, Расіі (Якуція) і іншых краінах.

Киммерийская складчатость — кімерыйская складкаватасць, гораўтварэнне ў пачатку і сярэдзіне мезазойскай эры. Адрозніваюць раннекімерыйскую (або старажытнакімерыйскую) складкаватасць у канцы трыясу — пачатку юры (праявілася ў горных збудаваннях Крыма, Паўночнай Дабруджы, Таймыра, Паўночнага Афганістана, Паўднёва-Усходняй Азіі, Патагонскіх Андаў, Паўночна-Усходняй Аргенціны) і познекімерыйскую (або юна-, новакімерыйскую) складкаватасць у канцы юры — пачатку мелу (Каўказ, Верхаяна-Чукоцкая вобласць, Цэнтральны Іран, Афганістан, Тыбет, Заходнія Кардыльеры, Анды і інш.).

Кіноварь — кінавар, мінерал, сульфід ртуці. Утварае чырвоныя крышталі, укрэпленыя, зярністыя і парашковыя агрэгаты, налёты. Асноўная руда ртуці.

Кіслая магна (лава) — кіслая магна (лава), магна (лава), якая ўтрымлівае больш за 64 % крэменязёму. Пры вывяржэнні характарызуецца большай вязкасцю і меншай рухомасцю, чым асноўная магна (лава). Адзін з асноўных тыпаў магнаў (лаў). Пры застыванні ўтварае граніты, гранадыярыты, ліпарыты і іншыя горныя пароды.

Кіслотнасць почв — кіслотнасць глеб, уласцівасць глеб, абумоўленая наяўнасцю вадародных іонаў у глебавым раствору. Вызначаецца канцэнтрацыяй вадародных іонаў і выражаецца праз рН (адмоўны лагарыфм канцэнтрацыі вадародных іонаў). Залішняя К. г. адмоўна адбіваецца на развіцці большасці сельскагаспадарчых раслін. Ліквідуецца шляхам вапнавання глебы. Па кіслотнасці адрозніваюць глебы кіслыя (рН менш за 7), шчолачныя (рН больш за 7) і нейтральныя (рН роўна 7). Большасць глеб Беларусі кіслыя.

Кіслыя горныя пароды — кіслыя горныя пароды, магматычныя горныя пароды, якія ўтрымліваюць больш за 64 % крэменязёму (напрыклад, граніты, гранадыярыты, ліпарыты і інш.).

Кластическія горныя пароды — кластычныя горныя пароды, тое самае, што **абломочныя горныя пароды** — абломкавыя горныя пароды.

Клімакс — клімакс, адносна ўстойлівая (карэнная) раслінная суполка, што ў значнай ступені адпавядае экалагічным умовам дадзенай мясцовасці. Узнікае ў выніку змен (сукцэсій) расліннага покрыва.

Клімат — клімат, шматгадовы рэжым надвор'я ў тым ці іншым раёне Зямлі. Характарызуецца сукупнасцю значэнняў метэаралагічных элементаў (тэмпературы, ціску, ветру, вільготнасці, воблачнасці, ападкаў) за шматгадовы перыяд. Залежыць ад колькасці сонечнага цяпла, цыркуляцыі атмасферы, геаграфічнай шыраты, размеркавання сушы і мора, аддаленасці тэрыторыі ад акіянаў і мораў, акіянічных цячэнняў, вышыні над узроўнем мора, рэльефу і падсілаючай паверхні. Мае выключна важнае значэнне для прыродных працэсаў, жыцця і дзейнасці чалавека.

Клімат прыземнага слоя воздуха — клімат прыземнага слоя паветра, кліматычныя ўмовы ў самым ніжнім слоі паветра, непасрэдна над глебавым покрывам (вышыня 1,5—2 м). Адрозніваецца ад клімату свабоднай атмасферы павялічанымі ваганнямі тэмпературы, паменшанымі скарасцямі ветру, больш значнай вільготнасцю і г. д. Моцна ўплывае на расліны (у тым ліку культурныя), часта атаясамліваецца з мікракліматам.

Клімат свабоднай атмасферы — клімат свабоднай атмасферы, кліматычныя ўмовы ў трапасферы і ніжняй стратасферы (да вышыні 20—25 км). Адрозніваецца ад клімату прыземнага слоя паветра паменшанымі значэннямі атмасфернага ціску, тэмператур, іх сутачных амплітуд, вільготнасці, большай скорасцю ветру і ўстойлівасцю яго напрамкаў.

Кліматычная аномалія — кліматычная аномалія, значнае адхіленне таго ці іншага метэаралагічнага элемента ад шматгадовага сярэдняга яго значэння (кліматычнай нормы). У залежнасці ад знака адхілення бывае адмоўнай ці дадатнай.

Кліматычная геомарфалогія — кліматычная геомарфалогія, раздзел кліматалогіі, які вывучае рэльефаўтвараючыя працэсы пераважна ў сувязі з кліматычнымі ўмовамі розных прыродных зон і вывучае формы рэльефу, утварэння галоўным чынам знешнімі працэсамі, — морфаскульптуры.

Кліматычная граніца, климатораздел — кліматычная граніца, кліматападзел, граніца (лінія ці паласа) на зямной паверхні, уздоўж якой кліматычныя ўмовы рэзка і істотна змяняюцца. Часцей за ўсё гэта араграфічны бар'ер (напрыклад, Галоўны хрыбет Вялікага Каўказа) або граніца паміж сушай і морам, якая раздзяляе паверхні з рознымі тэрмічнымі ўмовамі.

Кліматычная норма — кліматычная норма, колькасная характарыстыка клімату па даных шматгадовых (звычайна больш за 20 гадоў) назіранняў (месячныя, сезонныя і гадавыя кліматычныя паказчыкі, іх сярэднія і крайнія значэнні, тэрміны пачатку ці спынення з'яў, іх паўторнасць і г. д.). Значныя адхіленні ад К. н. — кліматычныя аномаліі.

Кліматычная вобласць — кліматычная вобласць, вобласць Зямлі з пэўным тыпам клімату. З'яўляецца часткай кліматычнай зоны (пояса).

Кліматычныя зоны — кліматычныя зоны, буйныя падраздзяленні зямной паверхні па кліматычных умовах (радыяцыйнаму балансу, сярэдніх і крайніх тэмпературах, гадавых сумах і рэжыму выпадзення атмасферных ападкаў і іншых паказчыках). Маюць звычайна шыротнае ці субшыротнае пашырэнне, суцэльнае або перарывістае распаўсюджанне. У некаторых класіфікацыях клімату атаясамліваюцца з кліматычнымі паясамі.

Кліматычныя карты — кліматычныя карты, карты, на якіх паказаны асаблівасці клімату той ці іншай тэрыторыі, размяшчэнне тыпаў клімату на зямной паверхні.

Климатические пояса — кліматычныя паясы, шыротныя паясы зямнога шара, якія выдзяляюцца па размеркаванню сонечнага цяпла і тыпах паветраных мас. Адрозніваюць К. п. асноўныя: экватарыяльны, па два трапічныя, умераныя і палярныя (арктычны і антарктычны) і пераходныя: па два субэкватарыяльныя, субтрапічныя і субпалярныя (субарктычны і субантарктычны). У асноўных паясах на працягу года пануе адзін тып паветранай масы, у пераходных — тыпы паветраных мас мяняюцца зімой і летам. У межах К. п. выдзяляюцца кліматычныя вобласці — вобласці Зямлі з аднолькавым тыпам клімату.

Климатические ресурсы — кліматычныя рэсурсы, прыродныя рэсурсы, якія ўключаюць сонечную энергію, цяпло, вільгаць і энергію ветру. Агракліматычныя і рэкрэацыйныя К. р. характарызуюцца колькасцю ападкаў за вегетатыўны перыяд, паказчыкамі гадавой сумы ападкаў, тэмпературы паветра, інтэнсіўнасцю сонечнай радыяцыі, ультрафіялетавай забяспечанасцю і г. д.

Климатические сезоны — кліматычныя сезоны, перыяды года працягласцю ў некалькі месяцаў з пэўнай агульнасцю кліматычных умоў (напрыклад, сухі і вільготны К. с. у субэкватарыяльным клімаце; вясна, лета, восень і зіма ва ўмераных шыротах).

Климатические факторы — кліматычныя фактары, 1) фактары, якія вызначаюць характар самога клімату, гэта значыць кліматастваральныя фактары (геаграфічная шырата, размеркаванне сушы і мора, аддаленасць сушы ад мора, акіянічныя цячэнні, вышыня мясцовасці і рэльеф, характар падсілаючай паверхні, гаспадарчая дзейнасць чалавека); 2) асаблівасці клімату, якія вызначаюць або ўплываюць на ход тых ці іншых прыродных або грамадскіх працэсаў.

Климатические циклы — кліматычныя цыклы, хістанні клімату на працягу шматгадовага прамежку часу, якія паўтараюцца з пэўнай рэгулярнасцю, аднак не строга перыядычна.

Климатический оптимум — кліматычны оптымум, пацярпенні клімату на працягу міжледавікоўяў чацвярцічнага перыяду і ў пасляледавіковы час. Адбывалася хуткае адступленне ледавікоў, раставанне ледавіковага покрыва, павышэнне ўзроўню акіяна.

Климатическое районирование — кліматычнае раённаванне, падзел зямной паверхні на часткі (паясы, зоны, вобласці і больш дробныя адзінкі) з больш ці менш аднароднымі кліматычнымі ўмовамі або па асобных кліматычных паказчыках.

Климатограмма — кліматаграма, графічны паказ гадавога ходу двух якіх-небудзь элементаў клімату, напрыклад тэмпературы і ападкаў.

Климатография — кліматаграфія, раздзел кліматалогіі, які вывучае тыпы кліматаў і іх распаўсюджанне на зямным шары, займаецца апісаннем клімату пэўных тэрыторый ці акваторый.

Климатология — кліматалогія, навука аб кліматах зямнога шара, іх тыпах, фактарах фарміравання, распаўсюджанні і змяненні ў часе.

Климатообразуючыя працэсы — кліматаўтвараючыя працэсы, атмасферныя працэсы, якія вызначаюць характар клімату зямной паверхні ў цэлым або асобных яе рэгіёнаў. Гэта цеплазварот (радыяцыйныя ўмовы на зямной паверхні і цеплаабмен паміж ёй і атмасферай), вільгацезварот паміж атмасферай і зямной паверхняй, агульная і мясцовая цыркуляцыя атмасферы.

Кліматы прошлага — кліматы мінулага, кліматычныя ўмовы ў мінулыя эпохі існавання Зямлі.

Кобальтовыя руды — кобальтавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы кобальту. Утрымліваюць звычайна ад сотых доляў працэнта да некалькіх працэнтаў (1—2 %) металу. Выдзяляюць мыш'яковыя, сярністыя і акісленыя К. р.

Ковыльныя стэпы — кавыльныя стэпы, стэпы, у травяным покрыве якіх пануюць розныя віды кавылёў (Лесінга, чырванаваты, украінскі і інш.). Размяшчаюцца на поўдзень ад разнатраўных стэпаў і ўтвараюць паўднёвую падзону стэпаў.

Колібаны клімата — хістанні (ваганні) клімату, цыклічныя змяненні клімату з перыядам у дзесяткі і сотні гадоў.

Колібаны ледніков — хістанні (ваганні) ледавікоў, змяненні становішча канца ледавікоў. Адбываюцца пры пераменным іх наступанні і адступанні. Звязаны са змяненнямі балансу рэчыва ў ледавіку або фізічным станам самога лёду і характарам руху ледавіка. Бываюць перыядычнымі (сезоннымі, векавымі; першыя абумоўлены жыўленнем ледавікоў, другія звязаны з перыядычнымі зменамі клімату) і непэрыядычнымі, выпадковымі (вызываюцца тэктанічнымі, вулканічнымі і іншымі прычынамі).

Колібаны ўзроўня мора — хістанні (ваганні) узроўню мора, ваганні свабоднай паверхні вады Сусветнага акіяна за які-небудзь прамежак часу, вымяраемыя па вертыкалі.

Колібательныя джывіжэння зямной кары, осцилляционные джывіжэння — хістальныя (вагальныя) рухі зямной кары, асцыляцыйныя рухі, павольныя падняцці і апусканні зямной кары, якія адбываюцца паўсюдна і бесперапынна і змяняюць адно аднаго ў часе і прасторы. Іх скорасць — ад сотых доляў мм да некалькіх см у год. Адбываюцца на працягу ўсёй геалагічнай гісторыі Зямлі і працягваюцца ў сучасны перыяд. Вызначаюць размеркаванне і змяненне абрысаў сушы і мора, абумоўліваюць утварэнне і развіццё рэльефу.

Колкі — колкі, бязазавыя, радзей асінавыя лясы ў лесастэпах і паўночным стэпе Заходняй Сібіры. Звычайна размяшчаюцца ў паніжэннях рэльефу.

Коллювій — калювій, 1) у шырокім сэнсе — усе адкладанні ў ніжняй частцы схілаў у выглядзе шлейфаў. Утвараюцца шляхам назапашвання спаўзаючых уніз па схіле прадуктаў разбурэння горных парод; 2) у вузкім сэнсе — толькі грубашчабняватыя абвальныя і во-

сыпныя адклады ля падножжа стромкіх схілаў; у гэтым разуменні супрацьпастаўляецца дэлювію.

Колчеданы — калчаданы, агульная назва руд, якія складаюцца пераважна з сярністых (сульфідных) злучэнняў жалеза, медзі, нікелю, кобальту і іншых металаў.

Кольматаж — кальматаж, натуральнае або штучнае запаўненне (заіленне) пор горных парод і грунтоў дробнымі ілістымі або гліністымі часцінкамі, якія ўносяцца ў грунт шляхам фільтравання вады. Змяняе вільгацяёмістасць і водапранікальнасць горных парод. Ужываецца для барацьбы са стратай вады праз грунт са штучных вадаёмаў і для павышэння ўрадлівасці пераважна пясчаных глеб.

Компас — компас, прылада для вызначэння старон гарызонту і азімутаў. Асноўнай часткай магнітнага К. з'яўляецца магнітная стрэлка, якая свабодна рухаецца на вастрыі. Яна паказвае напрамак поўнач — поўдзень, што супадае з напрамкам мясцовага магнітнага мерыдыяна.

Компасныя растения — компасныя расліны, расліны, лісце якіх размяшчаецца ў напрамку з поўначы на поўдзень (напрыклад, латук, зўкаліпт).

Компенсационныя течения — кампенсацыйныя цячэнні, гарызантальнае перамяшчэнне водных мас, якое пакрывае страты вады, і паніжэнне ўзроўню ў якой-небудзь частцы акіяна, мора, возера (напрыклад, міжпасатныя, ці экватарыяльныя, супрацьцячэнні ў Сусветным акіяне).

Комплексныя атласы — комплексныя атласы, геаграфічныя атласы, якія даюць разнастайную і шматбаковую характарыстыку тэрыторыі (акваторыі). Уключаюць розныя па тэматыцы карты: прыроды, насельніцтва, эканомікі і інш.

Комплексныя геаграфічныя даследаванні — комплексныя геаграфічныя даследаванні, усебаковае вывучэнне канкрэтнай тэрыторыі (ці акваторыі), неабходнае для рашэння тых ці іншых навуковых і народнагаспадарчых задач. Ажыццяўляюцца сумесна спецыялістамі розных галін ведаў па фізічнай і сацыяльна-эканамічнай геаграфіі, у экспедыцыях або на стацыянарах на аснове адзінай праграмы.

Комплексныя карты — комплексныя карты, карты, на якіх сумесна паказана некалькі ўзаемазвязаных з'яў (або ўласцівасцей адной з'явы), аднак кожная паказана паасобку, у сваіх паказчыках (тапаграфічныя, сінаптычныя і іншыя карты).

Компоненты ландшафта, геаграфічныя кампаненты — кампаненты ландшафту, геаграфічныя кампаненты, асноўныя састаўныя часткі ландшафту і геаграфічнай абалонкі ў цэлым: горныя пароды, формы рэльефу, паверхневыя і падземныя воды, паветраныя масы, глебы, расліннае покрыва, жывёльны свет.

Конвективные облака — канвекцыйныя воблакі, воблакі, якія ўтвараюцца ў працэсе ўзыходных рухаў паветра (г. зн. канвекцыі). Да іх

належаць кучавыя і кучава-дажджавыя воблакі. Асабліва характэрны для трапічных шырот і летам над мацерыкамі для ўмераных.

Конвективныя ападка — канвекцыйныя ападка, ападка, якія выпадаюць з канвекцыйных воблакаў, галоўным чынам кучава-дажджавых. Гэта кароткачасовы, але вельмі інтэнсіўны дождж ліўневага характару (зімой — мокры снег і ледзяная крупа). Лівень нярэдка суправджаецца навальніцай, часам з градам.

Конвекцыя — канвекцыя, 1) у атмасферы — вертыкальнае перамяшчэнне паветра, выкліканае рознасцю тэмператур. Больш нагрэтае ад зямной паверхні (і менш шчыльнае) паветра ўзнімаецца ўверх, адначасова больш халоднае (і больш шчыльнае) паветра апускаецца ўніз; 2) у Сусветным акіяне — вертыкальны рух вады, выкліканы змяненнем яе шчыльнасці ў выніку змянення тэмпературы або салёнасці. Вядзе да перамяшвання вады і выраўноўвання па вертыкалі яе фізічных і хімічных уласцівасцей, да ўзбагачэння кіслародам ніжніх слаёў і пажыўнымі рэчывамі — верхніх.

Конгломерат — кангламерат, асадкавая абломкавая горная парода, складзеная з галькі, пяску, валуноў, якія сцэнтаваны вапняковымі або гліністымі часцінкамі. Па спосабу назапашвання абломкавага матэрыялу адрозніваюць марскія, азёрныя і рачныя К.

Конденсация, сгушчэнне вадзяных паров — кандэнсация, згушчэнне вадзяной пары, пераход яе ў вадкі стан і ўтварэнне кропелек вады. Адбываецца пры насычэнні і перанасычэнні паветра вадзяной парай, галоўным чынам па прычыне яго ахаладжэння. К. можа адбывацца на наземных прадметах (утвараюцца раса, іней, галалёд) і ў паветры (утвараюцца туман, воблакі).

Конечная морена — канцавая марэна, абломкавы матэрыял у выглядзе дугападобных град, прынесены і адкладзены ледавіком у яго ніжняй частцы пры раставанні. Можа быць некалькі град К. м., што ўказвае на неаднаразовыя адступленні ледавіка. К. м. складаюцца з пяскоў, супескаў, суглінкаў, жвіру, галькі, валуноў. У Беларусі К. м. пашыраны ў межах Свяцянскіх, Ашмянскіх град, Гродзенскага ўзвышша, Мазырскай грады і інш.

Конечно-моренный рельеф — канцова-марэнны рэльеф, рэльеф валападобных або ўзгорыстых град, складзеных марэнай. Грады ўзнікаюць у выніку назапашвання абломкавага матэрыялу пры раставанні канцоў горных і покрыўных ледавікоў у перыяды іх часовага прыпынку. У гарах гэта дугі канцавых марэн, укладзеных адна ў адну. У вобласці старажытных покрыўных абледзяненняў — адзін або некалькі паралельных ланцугоў марэн. К.-м.р. шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі.

Конкордатный берег, согласный берег, продольный берег — канкардатны бераг, згодны бераг, падоўжны бераг, бераг, агульны напрамак якога супадае з распасціраннем геалагічных структур прыбярэжнай часткі сушы (напрыклад, з распасціраннем восей складак). У па-

раўнанні з дыскардатным (папярочным) берагам характарызуецца малой расчлянёнасцю і меншай разнастайнасцю берагавых форм.

Конкреция, стяжение — канкрэцыя, сцяжэнне, мінеральнае ўтварэнне круглявай ці няправільнай формы, якое ўзнікае пераважна ў асадкавых горных пародах і глебах. Ад змяшчаючай пароды адрозніваецца сваім саставам і ўнутранай будовай. Па памерах вагаецца ад мікрона да 3 м у дыяметры. У сучасных акіянічных асадках распаўсюджаны жалезамарганцавыя К.

Конскіе шіроты — конскія шыроты, субтрапічныя шіроты над акіянамі паміж 30—35° ш. у Паўночным і Паўднёвым паўшар'ях. Размяшчаюцца ва ўнутраных частках субтрапічных антыцыклонаў са слабымі вятрамі і частымі шылямі. У часы паруснага мараплавання з-за доўгіх вымушаных прыпынкаў у гэтых шыротах суднаў і недахопу прэснай вады і фуражу выкідаліся часам коні, якіх перавозілі з Еўропы ў Амерыку. Адсюль іх назва.

Консументы — кансументы, арганізмы, якія з'яўляюцца спажыўцамі гатовага арганічнага рэчыва, створанага і назапашанага прадукцэнтамі (у асноўным зялёнымі раслінамі). Гэта жывёлы і незялёныя расліны.

Континентальность климата — кантынентальнасць клімату, сукупнасць характэрных уласцівасцей клімату, якія вызначаюцца ўплывам мацерыка на працэсы кліматаўтварэння. Залежыць у першую чаргу ад напрамку пануючага пераносу паветра ў агульнай цыркуляцыі атмасферы і аддаленасці тэрыторыі ад акіяна. Асноўны паказчык К. к. гадавая амплітуда тэмпературы паветра: чым яна большая, тым і клімат больш кантынентальны.

Континентальные воздушные массы, континентальный воздух — кантынентальныя паветраныя масы, кантынентальнае паветра, паветраныя масы, якія фарміруюцца над кантынентамі і пакрытымі лёдам акіянамі і морамі. Адрозніваюцца нязначнай вільготнасцю, звычайна запыленасцю, вялікімі сутачнымі і гадавымі амплітудамі тэмператур. Кантынентальнае паветра летам цяплейшае, зімой халаднейшае за марское.

Континентальные отложения — кантынентальныя адкладанні, асадкавыя адклады, якія ўтварыліся на сушы, часцей за ўсё ў вадаёмах (азёрныя адклады, рачныя наносы, ледавіковыя адклады і інш.). К. а. змяшчаюць радовішчы вугалю, жалезных руд, кааліну, вогнетрывалых глін, будаўнічых матэрыялаў, россыпы высакародных металаў і алмазаў.

Континентальный водораздел, материковый водораздел — кантынентальны водападзел, мацерыковы водападзел, лінія (або водападзельная прастора) на мацерыку, якая раздзяляе басейны рэк розных акіянаў; галоўны водападзел мацерыка (напрыклад, водападзел басейнаў рэк Атлантычнага і Ціхага акіянаў у Андах Паўднёвай Амерыкі).

Континентальный климат — кантынентальны клімат, клімат унутраных частак мацерыкоў з невялікай колькасцю ападкаў, значнымі гада-

вымі і сутачнымі ваганьнямі тэмператур. Чым большая гадавая амплітуда, тым клімат больш кантынентальны. Фарміруецца пры панаванні кантынентальных паветраных мас. Можна быць умерана кантынентальным (пры значным уздзеянні марскога паветра), кантынентальным і рэзка кантынентальным. Прціпастаўляецца марскаму клімату, які фарміруецца пры панаванні марскіх паветраных мас.

Контурныя карты — контурныя карты, вучэбныя карты, якія маюць элементы геаграфічнай асновы і каардынатную сетку.

Конус выноса — конус вынасу, акумуляцыйная форма рэльефу ў выглядзе плоскага паўконуса, складзеная рыхлым абломкавым матэрыялам. Мае слабавыпуклую паверхню, данізу пашыраецца. На паверхні сушы звычайна ўтвараецца ў месцах выхаду горных рэк на раўніны, у вусцях часовых патокаў, у морах і акіянах — у вусцях рэк, якія нясуць значную колькасць наносаў

Концавое возера — канцавое возера, возера, якое ўтварылася ў бяссцёкавай сухой вобласці, дзе рака заканчваецца ў якой-небудзь замкнутай катлавіне на сушы і ўтварае азёрны разліў (напрыклад, возера Лабнор у Тарымскай катлавіне ў Кітаі)

Кора выветривания — кара выветривання, слой рыхлых парод на зямной паверхні. Утвараецца ў выніку выветривання. Магутнасць К. в. звычайна 30—60 м, пры гарачым вільготным клімаце — да 200 м і больш; яе верхні слой — глеба. З К. в. звязана ўтварэнне многіх карысных выкапняў. У Беларусі К. в. развіта на пародах крышталічнага фундамента і асадкавай тоўшчы.

Коралловые острова — каралавыя астравы, астравы, якія ўзніклі ў выніку жыццядзейнасці марскіх арганізмаў з вапнавым шкілетам, галоўным чынам каралавых паліпаў. Размешчаны ў трапічных шыротax (каралавыя паліпы могуць жыць толькі ў цёплай вадзе, з тэмпературай не ніжэй чым 20°) Асабліва характэрны для Ціхага акіяна. Прадстаўлены каралавымі рыфамі і атоламі.

Коралловые рифы — каралавыя рыфы, надводныя і падводныя грады на мелкаводных участках трапічных мораў, утвораныя галоўным чынам вапнавымі шкілетами каралавых паліпаў Прадстаўлены берагавымі і бар'ернымі рыфамі.

Коренная порода — карэнная парода, горная парода, якая залягае на месцы свайго ўтварэння і мала зменена працэсамі выветривання.

Коренное месторождение — карэннае радовішча, месцараджэнне карысных выкапняў у карэнных пародах. Знаходзіцца на месцы яго першапачатковага ўтварэння.

Коренной берег — карэнны бераг, частка водападзела, што прымае да рачной даліны, мора ці возера. Складзена карэннымі горнымі пародамі, часта прыкметна ўзвышаецца над рачной далінай, морам, возерам і ўтварае месцамі абрывы і ўцёсы.

Коренной лес — карэнны лес, лес, які не закрануты дзейнасцю

чалавека і ўяўляе сабой сфарміраваную, устойлівую да знешніх умоў, вельмі слабазменлівую раслінную суполку.

Коричневые почвы — карычневая глебы, глебы субтрапічных цвёрдалістых вечназялёных лясоў і хмызнякоў (узбярэжжа Міжземнага мора — Міжземнамор'е, паўднёвы захад Афрыкі, Каліфорнія, Сярэдняе Чылі, Паўднёвы бераг Крыма, Усходняе Закаўказзе, горы Сярэдняй Азіі). Звычайна цяжкага механічнага саставу, чырвонага колеру, не кіслыя (рэакцыя нейтральная або шчолачная), з колькасцю перагною ад 3—4 % да 8—9 % і значным утрыманнем карбонатаў. Выкарыстоўваюцца ў земляробстве (вінаград, пладовыя, зерневыя і іншыя культуры).

Коричнево-красные почвы, красно-коричневые почвы — карычневачырвоныя глебы, чырвона-карычневая глебы, глебы сухіх субэкватарыяльных і трапічных лістападных лясоў, рэдкалессяў і зараснікаў хмызнякоў Паўднёвай Амерыкі, Афрыкі, Паўднёва-Усходняй Азіі і Аўстраліі. Пясчаныя і супясчаныя, з утрыманнем перагною 3—5 % і наяўнасцю карбонатаў у ніжніх гарызонтах. Выкарыстоўваюцца ў земляробстве гарачага пояса.

Кормовые угодия — кармавыя ўгоддзі, участкі зямной паверхні, расліннае покрыва якіх выкарыстоўваецца ў жывёлагадоўлі для выпасу жывёлы і вытворчасці кармоў (сена, сенажу, сіласу, травяной мукі і інш.). Адрозніваюць натуральныя, акультураныя і культурныя пашы, сенакосы і іншыя К. у.

Коротковолновая радиация — кароткахвалевае радыяцыя, гэта прамая і рассеяная сонечная радыяцыя з даўжынёй хваль ад 0,17 да 4 мкм (уклучае блізкае ультрафіялетавае, бачнае і блізкае інфрачырвонае выпрамяненні).

Корразія — каразія, механічнае ўздзеянне на горныя пароды абломкавага матэрыялу, які перамяшчаецца вадой, ветрам, лёдам або пад дзеяннем сілы цяжару. К. ажыццяўляецца ў форме шліфоўкі, паліроўкі, свідравання падцілаючых парод, у выніку чаго на паверхні парод утвараюцца разоры, шрамы, лагчыны і іншыя паглыбленні; абточваюцца і самі абломкі.

Коррозия — карозія, разбурэнне горных парод шляхам хімічнага (растваральнага) дзеяння прыродных вод і вынасу рэчываў у водным раствору. У месцах распаўсюджання лёгкарастваральных парод вядзе да ўтварэння розных форм карставага рэльефу (разор, упадзін, каналаў, пячор і інш.).

Корунд — карунд, мінерал, аксід алюмінію (Al_2O_3). Па цвёрдасці ўступае толькі алмазу. Утварае сінявата- або жаўтавата-шэрыя, зялёныя або іншыя крышталі, зярністыя масы. Невялікія каменчыкі аксідаў жалеза і хрому афарбоўваюць К. у чырвоны (рубін) і сіні (сапфір) колеры. Па паходжанню К. бывае метамарфічны, метасаматычны, магматычны; назапашваецца ў россыпах. Выкарыстоўваецца як абразіўны матэрыял (наждак). Рубін, сапфір — каштоўныя камяні.

Коса — **каса**, нізкая і вузкая намыўная паласа сушы на беразе мора, возера, ракі, якая складаецца з пяску, гравію, ракушніку і адным канцом злучаецца з берагам. Утвараецца ў выніку накаплення наносаў, перамяшчаемых хвалямі і цячэннямі ўздоўж берага.

Космическая съёмка — **касмічная здымка**, метаад атрымання інфармацыі аб Зямлі, іншых планетах Сонечнай сістэмы, нябесных целах, туманнасцях і розных касмічных з’явах пры дапамозе здымачных сістэм, размешчаных на штучных спадарожніках Зямлі, касмічных станцыях і караблях. Заснавана на вымярэнні і рэгістрацыі ўласнага і адбітага электрамагнітных выпраменьванняў Зямлі.

Космические лучи — **касмічныя прамяні**, паток часціц высокіх энергій (галоўным чынам пратонаў), якія паступаюць на Зямлю ад Сонца і з касмічнай міжзоркавай прасторы (гэта т. зв. першасныя К. п.), а таксама паток часціц і фатонаў, народжаных узаемадзеяннем з атамамі атмасферных газаў першасных К. п. (другасныя К. п.); у іх састаў уваходзяць усе вядомыя элементарныя часціцы.

Космическое земледевие — **касмічнае землярэбства**, сукупнасць даследаванняў Зямлі з космасу з дапамогай аэракасмічных метадаў і візуальных назіранняў. Уключае вывучэнне атмасферы, гідрасферы, літасферы, біясферы, геаграфічнай абалонкі, прыродных рэсурсаў з мэтай іх рацыянальнага выкарыстання і аховы і распрацоўвае прагнозы прыродных працэсаў і з’яў.

Космополиты — **касмаполіты**, віды, роды, сем’і раслін і жывёл, якія шырока распаўсюджаны на ўсіх мацерыках (акрамя Антарктыды) ці акіянах (напрыклад, злакі, крапіва, ластаўкі, вераб’і).

Космос, **Вселенная** — **космас**, **Сусвет**, увесь існуючы і акружаючы нас свет, неабмежаваны ў часе і прасторы, бясконца разнастайны па формах матэрыі; знаходзіцца ў бесперапынным руху, змяненні, развіцці.

Котидальная линия — **катыдальная лінія**, лінія на карце прыліваў, якая злучае пункты з аднолькавымі фазамі прыліву. Звычайна характарызуе становішча грэбня прыліўнай хвалі для кожнай гадзіны, г. зн. паказвае хуткасць распаўсюджвання прыліўнай хвалі за 1 гадзіну.

Котловина — **катлавіна**, замкнутае паніжэнне сушы з параўнальна пакатымі схіламі і плоскім дном (Кузнецкая катлавіна, Мінусінская, Тувінская). Глыбіні і памеры К. розныя. К. таксама называюцца шырокія паніжэнні дна акіянаў (напрыклад, Усходне-Ціхаакіянская катлавіна).

Кочующие реки и озёра — **вандроўныя рэкі і азёры**, рэкі і азёры, якія змяняюць сваё месцазнаходжанне з году ў год. Характэрны для сухіх унутрымацерыковых абласцей, звязаны з нераўнамерным размеркаваннем ападкаў і багаццем наносаў.

Кошава — **кашава**, моцны паўночны, паўночна-ўсходні або ўсходні вецер у басейне сярэдняга цячэння Дуная. Назіраецца пераважна ў халодны час года, іншы раз дасягае скорасці звыш 35 м/с. Часта

суправаджаецца заваямі або пылавымі бурамі, які ахопліваюць іншы раз вялікія прасторы. Развіваецца звычайна пры нізкім атмасферным ціску над Адрыятычным морам і высокім — над паўднёва-заходняй часткай Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Коефіцыент неравномерности стока — каэфіцыент нераўнамернасці сцёку, адносіны найбольшага з сярэднямесячных расходаў вады за год да найменшага. Характарызуе нераўнамернасць размеркавання ўнутрыгадавога сцёку ракі. Звычайна ўзрастае з памяншэннем плошчы вадазбору і павелічэннем засушлівасці клімату.

Коефіцыент стока — каэфіцыент сцёку, адносіна сцёку да ападкаў для адной і той жа тэрыторыі за пэўны тэрмін, выражаная ў працэнтах. К. с. узрастае з павелічэннем колькасці ападкаў, адноснай вільготнасці паветра, вільготнасці глеб, інтэнсіўнасці выпадзення ападкаў і снегараставання і памяншаецца з павелічэннем водапранікальнасці глеб і гушчыні расліннасці.

Коефіцыент увлажнения — каэфіцыент увільгатнення, адносіна гадавой колькасці ападкаў да выпаральнасці за той жа перыяд. З'яўляецца важным паказчыкам клімату: чым меншы К. у., тым клімат сушэйшы. Пры К. у., большым чым 1, увільгатненне залішняе, меншым чым 1, — недастатковае, роўным або бліжкім да 1, — дастатковае.

Краеведение — краязнаўства, вывучэнне прыроды, насельніцтва, гаспадаркі, гісторыі і культуры невялікіх тэрыторый і населеных пунктаў з іх наваколлем (у адрозненне ад краізназнаўства — вывучэнне значных тэрыторый). Падраздзяляецца на галіновае (гістарычнае, этнаграфічнае, тапанімічнае і інш.) і комплекснае геаграфічнае К. (вывучае ўзаемадзеянне прыродных і сацыяльных з'яў).

Краевой прогиб — краявы прагін, лінейна выцягнуты перадгорны прагін на мяжы складкаватых горных збудаванняў і жорсткіх участкаў зямной кары (платформ). Запаўняецца звычайна прадуктамі разбурэння гор.

Красная глубоководная глина — чырвоная глыбакаводная гліна, шырока распаўсюджаны тып донных адкладанняў найбольш глыбокіх частак акіянаў (на глыбінях 4000—6000 м). Складаецца з вельмі дробнага матэрыялу; колер абумоўлены вокісламі жалеза. Назапашваецца вельмі павольна (1 мм за 1000 гадоў). Пакрывае каля 35 % паверхні дна Ціхага акіяна і каля 25 % — Атлантычнага і Індыйскага. З Ч. г. г. звязаны багатыя рудныя паклады жалеза — марганцавых канкрэцый.

Красная книга — Чырвоная кніга, назва спісаў рэдкіх і знікаючых відаў раслін і жывёл, для аховы якіх павінны быць прыняты асобныя меры. Прадстаўляе сабой анатаваны пералік відаў і падвідаў, даныя аб іх біялогіі з паказам сучаснага і мінулага распаўсюджвання, колькасці і прычын скарачэння, асаблівасцей узаўважэння, прынятых і неабходных мер аховы. Маюцца міжнародныя, нацыянальныя (у маштабах дзяржаў) і лакальныя Ч. к.

Красно-бурые почвы — чырвона-бурыя глебы, глебы тыповых саваннаў Афрыкі, Аўстраліі і Паўднёвай Амерыкі. Характарызуюцца малой колькасцю перагною (1,5—3 %), назапашваннем у ніжніх гарызонтах злучэнняў жалеза, алюмінію, марганцу і карбанатаў. Выкарыстоўваюцца ў земляробстве пры арашэнні.

Красновато-бурые почвы — чырванавата-бурыя глебы, глебы апусціненых саваннаў і трапічных паўпустынь Афрыкі, Аўстраліі і Паўднёвай Амерыкі. Распаўсюджаны ў пераходнай зоне ад саваннаў да трапічных пустынь. Адрозніваюцца нязначнай колькасцю перагною (1—1,5 %) і багаццем мінеральнымі солямі (карбанатамі і інш.). Выкарыстоўваюцца ў земляробстве пры арашэнні.

Красновато-чёрные почвы — чырванавата-чорныя глебы, глебы субтрапічных лесастэпаў і стэпаў (запад Цэнтральных раўнін у Паўночнай Амерыцы, усход Пампы ў Паўднёвай Амерыцы, паўднёвы ўсход Афрыкі і інш.). Урадлівыя, камякаватай структуры, кіслыя, з утрыманнем перагною да 2—5 %. Утвараюцца пад багатай травяністай расліннасцю ў раёнах з паўвільготным субтрапічным кліматам.

Красно-жёлтые ферралитные почвы — чырвона-жоўтыя фералітныя глебы, глебы вільготных экватарыяльных і вільготных трапічных лясоў Паўднёвай і Цэнтральнай Амерыкі, Афрыкі, Паўднёва-Усходняй Азіі і Аўстраліі. Адрозніваюцца значнай таўшчынёй, невялікай колькасцю перагною і высокім утрыманнем жалеза і алюмінію, чым і тлумачыцца іх колер. Выкарыстоўваюцца для вырошчвання рысу, какавы, гевеі, кавы і іншых трапічных культур.

Краснозёмы — чырваназёмы, глебы субтрапічных вільготных і мусонных лясоў (паўднёвы ўсход ЗША, Бразіліі, Афрыкі, Аўстраліі, Усходні Кітай, Карэя, Японія, Заходняе Закаўказзе, Ленкаранская нізіна). Бедныя пажыўнымі рэчывамі (фосфарам, каліем, азотам), кіслыя, з колькасцю перагною да 6—9 %. Чырвоны колер звязаны з высокім утрыманнем жалеза і алюмінію. Выкарыстоўваюцца ў земляробстве.

Красно-коричневые почвы — чырвона-карычневыя глебы, глебы сухіх трапічных лясоў і хмызнякоў Бразільскага нагор'я, басейнаў рэк Конга і Замбезі, цэнтральнай часткі Індакітая. Лёгкага механічнага саставу (супясчаныя і пясчаныя), утрымліваюць 3—5 % перагною, маюць добра выражаны ілювіяльны карбанатны гарызонт і часта прыкметы саланцаватасці, рэакцыя нейтральная. Афарбоўка пераважна чырванаватая. Выкарыстоўваюцца пад трапічныя культуры.

Краснолесье — чырваналесе, хвойныя, галоўным чынам сасновыя лясы. Паходжанне тэрміна, відаць, звязана з чырванавата-жоўтым колерам кары сасны.

Красные ферралитные почвы — чырвоныя фералітныя глебы, глебы субэкватарыяльных змешаных лістападна-вечназялёных лясоў і высакатраўных саваннаў Паўднёвай Амерыкі, Афрыкі, Паўднёва-Усходняй Азіі і Аўстраліі. Характарызуюцца значнай магутнасцю, зярніста-

камякаватай структурай, залішняй кіслотнасцю, высокім утрыманнем жалеза, алюмінію і марганцу, іх шчыльнымі ўтварэннямі і праслойкамі і колькасцю перагною да 6—8 %. Широка выкарыстоўваюцца ў земляробстве.

Кратер — кратэр, чашападобнае або лейкападобнае паглыбленне на вяршыні ці схіле вулкана, праз якое вывяргаюцца лава, гарачыя газы, пара вады, абломкі горных парод, вулканічны попел, дробныя камяні. На дне К.—адно або некалькі жаролаў, праз якія паступае магма з нетраў Зямлі. К. могуць дасягаць значных памераў (да некалькіх кіламетраў у дыяметры); у некаторых з іх утвараюцца кратэрныя азёры.

Кратерное озеро — кратэрнае возера, возера, якое ўзнікла ў кратэры вулкана ў выніку назапашвання атмасферных вод. Мае невялікія памеры, звычайна круглую форму, слаба расчлянёную берагавую лінію і адносна вялікія глыбіні (дзiesiąткі, іншы раз сотні м).

Краткосрочный прогноз погоды — кароткатэрміновы прагноз надвор'я, прадказанне надвор'я на тэрмін ад 1 да 3 сутак, звычайна на 24—36 гадзін. Дзецца ў выніку вывучэння змяненняў надвор'я на вялікай тэрыторыі з дапамогай сінаптычных карт. Тэрмін шырока выкарыстоўваецца ў замежнай геалагічнай і геаграфічнай літаратуры.

Кремень — крэмень, мінеральнае ўтварэнне, якое складаецца з кварцу і халцэдону, рэдка з апалу. Колер ад жоўта-шэрага да чорнага. Широка распаўсюджаны ў выглядзе канкрэцый, жаўлакоў, пластоў, радзей лінзаў і пражылак сярод вапнякоў і пісчага мелу. Утвараецца пры дыягенезе асадкаў, катагенезе горных парод і выветрыванні. У каменным веку выкарыстоўваўся чалавекам для вырабу прылад працы, наканечнікаў стрэл, а пазней як крэсіва (для высякання агню). На Беларусі каля г. п. Краснаселькі Ваўкавыскага раёна захаваліся старажытныя шахты па здабычы крэменю (археалагічны помнік).

Кремнистые породы, силициты — крамяністыя пароды, сіліциты, група асадкавых горных парод, у саставе якіх больш чым 50 % мінералу крэменязёму (SiO_2).

Криволесье — крывалессе, зараснікі нізкарослых (да 10 м) дрэў і хмызнякоў з крывымі стваламі і галінамі. Развіваюцца ва ўмовах нізкіх тэмператур паветра, моцных вятроў, моцных снегападаў, а таксама пры наяўнасці шматгадовай мерзлаты. Распаўсюджаны ў раўніннай і горнай лесатундры, у верхняй частцы ляснага пояса і ў субальпійскім поясе горных краін.

Крики — крыкі, назва перасыхаючых рэк і часовых водных патокаў у Аўстраліі.

Криогенез, криогенные процессы — крывагенез, крывагенныя працэсы, сукупнасць фізічных, хімічных і іншых працэсаў, якія адбываюцца ў межах крываферы і суправаджаюцца ўтварэннем лёду.

Криогенная морфоскульптура, криогенный рельеф, мерзлотный рельеф — крывагенная морфаскульптура, крывагенны рэльеф, мярзлотны

рэльеф, сукупнасць форм рэльефу, паходжанне і развіццё якіх звязана з прамярзаннем і адтайваннем грунту (пагоркі ўспучвання, тэрмакарставыя катлавіны, паліганальныя грунты, курумы, нагорныя тэрасы і інш.). Характэрна галоўным чынам для палярных абласцей, сустракаецца таксама ў высакагор'ях.

Криолитозона, литокриосфера — **крыялітазона, літакрыясфера**, верхні слой зямной кары, які характарызуецца адмоўнай тэмпературай горных парод і глеб і наяўнасцю (або магчымасцю існавання) падземных льодоў; утварае частку крыясферы. К. характэрны працэсы крыялітагенезу (растрэскванне і дэфармацыя горных парод, успучванне глеб і рыхлых парод, соліфлюкцыя, тэрмакарст і інш.) і ўтварэнне форм рэльефу мязлотнога паходжання.

Криосфера — **крыясфера**, абалонка Зямлі ў вобласці ўзаемадзеяння атмасферы, гідрасферы і літасферы, якая адрозніваецца адмоўнай або нулявой тэмпературай і наяўнасцю вады ў цвёрдым або пераахалоджаным стане. Ніжняя граніца праходзіць па падшве мёрзлых і ахалоджаных горных парод (да 4—5 км у Антарктыдзе і 1,5—2 км у палярных абласцях), верхняя — на вышыні да 100 км. У яе склад уваходзяць ледзяныя воблакі, снежнае покрыва, ледзяное покрыва вадаёмаў, ледавікі, марскія льды, шматгадовая мерзлата, сезонна-мёрзлыя глебы і горныя пароды з падземнымі льдамі.

Криофилы — **крыяфілы**, арганізмы, якія жывуць у талых водах, на паверхні снегу і лёду, а таксама ў вадзе, што насычае лёд (аднаклетачныя водарасці, некаторыя чэрві і насякомыя). Масавыя размнажэнне водарасцей іншы раз выклікае афарбаванне снегу або лёду ў чырвоныя, жоўта-бурыя і іншыя колеры.

Криофиты — **крыяфіты**, расліны сухіх і халодных месцапражыванняў. Сумесна з псіхрафітамі (раслінамі халодных вільготных месцазнаходжанняў) утвараюць аснову расліннага покрыва тундр, альпійскіх лугоў, горных восыпаў і скал у высакагор'ях.

Крип — **крып**, павольнае няспыннае змяшчэнне (спаўзанне) рыхлага грунту ўніз па схіле пад дзеяннем сілы цяжару.

Криптодепрессии — **крыптадэпрэсіі**, катлавіны азёр, дно якіх размешчана ніжэй узроўню акіяна, а водная паверхня ляжыць вышэй яго (катлавіны азёр Байкал, Танганьіка і інш.).

Криптозойский эон, криптозой — **крыптазойскі эон, крыптазой**, буйнейшы прамежак геалагічнага часу, калі ствараліся дакембрыіскія тоўшчы без яўных рэшткаў шкілетнай фауны. Ахоплівае дакембрыі.

Криптофиты — **крыптафіты**, шматгадовыя травяністыя расліны, надземныя органы якіх адміраюць у сувязі з наступленнем неспрыяльных умоў для вегетацыі, а пупышкі ўзнаўлення знаходзяцца пад зямлёй у цыбулінах, клубнях, карэнішчах ці пад вадой (белы гарлачык, напрыклад).

Кристалл — **крыштал**, цвёрдае цела, якое мае форму правільнага многавугольніка, што абумоўлена заканамерным размяшчэннем атамаў у

выглядзе крышталічнай рашоткі. Большасць цвёрдых матэрыялаў з'яўляюцца полікрышталямі, адзінкавыя К.— монакрышталі.

Кристаллизация — крышталізацыя, працэс росту крышталёў з моманту іх зараджэння; можа адбывацца з вадкага стану (раствору, расплаву, магмы), газападобнага і цвёрдага (шклоўтварэнне).

Кристаллические горные породы — крышталічныя горныя пароды, магматычныя і метамарфічныя горныя пароды, якія складаюцца ў асноўным або цалкам з буйных, добра распазнавальных крышталёў розных мінералаў.

Кристаллические сланцы — крышталічныя сланцы, метамарфічныя горныя пароды, якія характарызуюцца крышталічнай будовай і сланцаватай тэкстурай. Складаюцца пераважна з кварцу, палявога шпату і цёмнаколерных мінералаў (слюды, амфіболаў і інш.). Адрозніваюць артасланцы (узніклі пры метамарфізме вывержаных горных парод) і парасланцы (вынік метамарфізацыі асадкавых парод). К. с. складаюць фундамент платформ і ніжні, структурны паверх складкаватых збудаванняў.

Кромерское межледниковье — кромерскае міжледавікоў'е, міжледавіковая эпоха, якая выдзелена на тэрыторыі Заходняй Еўропы і адпавядае гюц-міндэльскаму міжледавікоўю альпійскай стратыграфічнай схемы.

Круговорот веществ — кругаварот рэчываў, працэсы пераўтварэння і перамяшчэння рэчыва ў прыродзе, якія шматразова паўтараюцца і маюць больш ці менш цыклічны характар. Забяспечвае шматразовасць працэсаў і іх высокую сумарную эфектыўнасць пры абмежаваных зыходных колькасцях рэчыва і энергіі. Канечная стадыя кругавароту не супадае поўнасю з яго пачаткам; разрыў паміж імі з'яўляецца вектарам накіраванага змянення, г. зн. развіцця. Агульны К. р. на Зямлі складаецца з асобных яго відаў і працэсаў: кругавароту вады, біялагічнага кругавароту, кругавароту газаў, хімічных элементаў і г. д. Значны ўплыў на яго робіць гаспадарчая дзейнасць чалавека.

Круговорот воды — кругаварот вады, няспынны рух вады на зямной паверхні, які суправаджаецца зменаў яе фізічнага стану і праходжаннем праз вадкую, газападобную і цвёрдую фазы. Адбываецца пад уздзеяннем сонечнага цяпла і сілы цяжару. Адрозніваюць малы, або акіянічны, К. в. (выпарэнне вады з паверхні акіяна і выпадзенне атмасферных ападкаў на паверхню акіяна) і вялікі, або сусветны, К. в. (выпарэнне вады з паверхні акіяна — перанос вадзяной пары паветранымі плынямі на мацерыкі, выпадзенне ападкаў — паверхневы і падземны сцёкі вод сушы ў акіян). Выпарэнне вады і выпадзенне ападкаў паўтараюцца шматразова.

Крупа — крупа, цвёрдыя атмасферныя ападкі ў выглядзе акруглых ядзерак — або мяккіх (снежная крупа), або цвёрдых з белым ядром (ледзяная крупа). Выпадае з кучава-дажджавых воблакаў, пераважна вясной і восенню пры тэмпературах, блізкіх да нуля.

Кругосветные плаванія — кругасветныя плаванні, плаванні, пры якіх перасякаюцца ўсе мерыдыяны Зямлі. Першае К. п. было зроблена ў 1519—1522 гг. іспанскай эспедыцыяй Ф. Магелана.

Крупномасштабныя карты — буйнамаштабныя карты, геаграфічныя карты маштабу 1 : 200 000 і буйнейшыя.

Крутизна склонов — **крутасць схілаў**, вугал паміж гарызантальнай плоскасцю і паверхняй схілу. На тапаграфічных картах вызначаецца з дапамогай шкалы залажэння.

Крылья складкі — **крылы складкі**, часткі складкі па абодва бакі ад шарніра — месца выпуклага ці выгнутага перагіну пластоў горных парод.

Краж — **краж**, лінейна выцягнутае ўзвышша, часта з мяккімі круглявымі абрысамі. Звычайна гэта рэшткі старажытных, моцна разбураных горных краін (Ціманскі краж, Данецкі і інш.).

Ксеротермічны перыяд — **ксератэрмічны перыяд**, перыяд з сухім і цёмным кліматам, які адпавядае суббарэальнай фазе пасляледавікоўя (каля 4500—2500 гадоў назад).

Ксерофілы — **ксерофілы**, жывёлы, якія прыстасаваны да жыцця ў сухіх раёнах, пры недахопе вільготнасці (напрыклад, суслікі, якія ўпадаюць у спячку ў сухі перыяд, вярблюды і інш.).

Ксерофіты — **ксерофіты**, расліны, якія растуць ва ўмовах недастатковага ўвільгатнення і якія ўстойлівыя да атмасфернай і глебавай засухі. Распаўсюджаны ў стэпах, паўпустынях і пустынях і горных абласцях (напрыклад, кавыль, ціпчак, палын, астрагал і інш.). Асобную групу К. утвараюць сукуленты — расліны, якія назапашваюць вільгаць у суклях ці лістах.

Култук — **култук**, назва вузкіх закрытых заліваў на берагах Каспійскага і Азоўскага мораў, возера Байкал.

Культурна-поливныя почвы — **культурна-паліўныя глебы**, глебы, якія доўгі час выкарыстоўваюцца чалавекам ва ўмовах арашэння і значна ім зменены. Характарызуюцца аднародным механічным саставам, нязначнай колькасцю перагною, невыразнасцю ілювіяльнага гарызонту.

Культурныя растения — **культурныя расліны**, расліны, якія вырошчваюцца чалавекам.

Культурный ландшафт — **культурны ландшафт**, геаграфічны ландшафт, мэтанакіравана і моцна зменены гаспадарчай дзейнасцю чалавека (напрыклад, аазісы ў пустынях).

Культурный слой — **культурны слой**, слой глебы і грунтоў на месцах старажытных паселішчаў, які ўтрымлівае сляды дзейнасці чалавека (рэшткі вогнішчаў, каменныя вырабы, коці жывёл і т. п.). Таўшчыня ад некалькіх см да 30—35 м.

Купол — **купал**, 1) у геалогіі — паднятая структура, у тым ліку і антыклінальнага тыпу, якая мае ў плане круглыя або эліптычныя абрысы і ў якой пароды паката падаюць ад цэнтра да перыферыі ва

ўсіх напрамках; 2) у геамарфалогіі — любая форма рэльефу ці масіву горных парод купалападобнай формы; 3) у акеаналогіі — раён пад'ёму тэрмакліна да паверхні. Тэрмаклін — слой вады ў акіяне са значным вертыкальным адмоўным градыентам тэмпературы ў параўнанні з сумежнымі слямі.

Куприт — **купрыт**, чырвоная медная руда, мінерал, аксід медзі. Утварае чырвоныя дробназярністыя агрэгаты, зямлістыя масы, радзей — крышталі. Сустракаецца ў зоне акіслення медных месцараджэнняў.

Курвиметр — **курвіметр**, прыбор для вымярэння даўжыні крывых ліній на картах і планах. Асноўныя часткі — колца і лічыльны механізм. Колца К. пракатваюць па крывой лініі, яго вярчэнне праз зубчастую перадачу перадаецца лічыльнаму механізму, які і паказвае даўжыню вымеранай лініі.

Курган — **курган**, штучны ўзгорак, насып над старажытнай магілай. Звычайна земляны, іншы раз складзены з камянёў.

Курорты — **курорты**, мясцовасці, якія валодаюць прыроднымі лекавымі фактарамі і неабходнымі ўмовамі (наяўнасцю лекавых устаноў, транспартнай даступнасцю і г. д.) для іх выкарыстання ў лекавапрафілактычных мэтах. Адрозніваюць К. бальнеалагічныя (у месцах мінеральных вод), гразевыя і кліматычныя. Многія К. валодаюць комплексам лекавых фактараў. На Беларусі дзейнічаюць 11 К., у тым ліку 6 рэспубліканскага значэння.

Курумы, корумы, — **курумы, карумы**, вялікія і суцэльныя камяністыя россыпы і награвашчванні камянёў на пакатых схілах і плоскіх вяршынях гор. Вынік інтэнсіўнага фізічнага выветрывання. Нярэдка ўтвараюць каменныя рэкі. К. найбольш характэрныя для гор халодных і сухіх абласцей.

«Курчавыя скалы» — **«кучаравыя скалы»**, сукупнасць скалістых выступаў — «барановых ілбоў», згладжаных і адпаліраваных ледавіком. Іх схілы, звернутыя ўбок, адкуль рухаўся ледавік, пакатыя, супрацьлеглыя — крутыя. Здалёку часта нагадваюць статак ляжачых авечак (адсюль назва)

Кустарнікі — **хмызнякі**, шматгадовыя дрэвіністыя невысокія расліны (0,8—6 м), якія галіняцца ля самай паверхні глебы і не маюць галоўнага ствала (у адрозненне ад дрэў). Распаўсюджаны амаль ва ўсіх раслінных зонах; утвараюць розныя хмызняковыя суполкі, а ў лясах — падлесак.

Кустарниковая тундра — **хмызняковая тундра**, тундра, расліннасць якой складаецца ў асноўным з хмызнякоў і хмызнячкоў (карлікавая бярозка, вярба, вольха, буюкі, брусніцы, багун і інш.). Добра развіта мохава-лішайнікавае покрыва. Распаўсюджана ў паўднёвай частцы зоны тундры.

Кустарнички — **хмызнячкі**, нізкарослыя (да 60 см) з невялікай працягласцю жыцця (5—10 гадоў) хмызнякі, часта падушкападобныя або якія сцелюцца. Шырока распаўсюджаны ў тундры, тайзе, высака-

гор'ях і пустэчах (брусніцы, буюкі, чарніцы, журавіны, багун, верас і інш.).

Кустарничковая тундра — **хмызнячковая тундра**, тундра з перавагай хмызнячкоў, галоўным чынам карлікавых бяроз і вербаў, і ніжнім масава-лішайнікавым покрывам. Найбольш характэрна для падзоны тыповых тундр.

Кучево-дождевые облака — **кучава-дажджавыя воблакі**, воблакі ў выглядзе купалаў, пагоркаў, вежаў у ніжняй частцы і ў выглядзе квалды ў верхняй. Утвараюцца ў выніку ўзыходзячых струменяў паветра. Маюць велізарныя памеры, іх аснова на вышыні 1—2 км, а вяршыні распасціраюцца да 5—8 км і больш. Даюць ліўневыя ападкі, звычайна з навальніцамі.

Кучевые облака — **кучавыя воблакі**, воблакі ў выглядзе купалаў, пагоркаў, вежаў ярка-белага колеру, звычайна з гарызантальнай асновай, вышынёй 2—5 км і больш; звязаны з узыходзячымі струменямі паветра, вельмі частыя ў цёплым сезоне года; асабліва характэрныя для тропікаў. З К. в. узнікаюць кучава-дажджавыя воблакі.

Кучевые пески, бугристые пески — **кучавыя пяскі, узгорыстыя пяскі**, пяскі ў выглядзе невялікіх узгоркаў (вышынёй да 1, радзей 2 м) круглавай або падоўжнай формы вакол асобна размешчаных хмызнякоў. Утварыліся дзякуючы перавяванню пяскаў ветрам. Шырока распаўсюджаны ў пустынях Цэнтральнай Азіі.

Куэсты — **куэсты**, несіметрычныя грады і ўступы ў рэльефе, якія ўтвораны размывам нахіленых у адзін бок (монаклінальных) горных парод, складзеных пластамі рознай цвёрдасці. Пакаты схіл супадае з падзеннем стойкіх пластоў, круты схіл зразае гэтыя пласты. К. нярэдка размяшчаюцца ў некалькі паралельных радоў і ўтвараюць куэставы тып рэльефу (горны Крым, Паўночны Каўказ, Парыжскі і Лонданскі басейны і інш.).

Кяриз — **кярыз**, падземная гарызантальная або слабанахіленая галерэя для збірання грунтавых вод і вываду іх на паверхню з мэтай арашэння, абваднення і водазабеспячэння. Даўжыня да некалькіх км, вышыня 1—1,5 м. Будуецца на невялікай глыбіні ў межах ваданоснага пласта на паверхні водатрывалага слоя. К. характэрны для горных і перадгорных раёнаў Сярэдняй і Цэнтральнай Азіі, а таксама для Закаўказзя, краін Блізкага і Сярэдняга Усходу.

Л

Лабрадорит — **лабрадарыт**, крышталічная інтрузіўная горная парода, якая амаль цалкам складаецца з лабрадору — мінералу з групы палявых шпатаў. Мае чорны колер, часам утрымлівае буйныя крышталі з каляровымі пералівамі ў сіне-зялёных тонах. Выкарыстоўваецца як аблічовачны камень. Радовішчы вядомы ў Расіі, ЗША, Канадзе, на Украіне.

Лава — лава, вогненна-вадка (тэмпература 700—1400 °С), пераважна сілікатны расплаў, які выліўся на зямную паверхню пры вулканічных вывяржэннях. Адрозніваецца ад магмы адсутнасцю многіх лятучых рэчываў. Па саставу Л. бываюць асноўныя, сярэднія і кіслыя. Пры іх застыванні ўтвараюцца розныя эфузіўныя горныя пароды (напрыклад, базальты).

Лавіна — лавіна, маса снегу або лёду, якая звальваецца з крутых схілаў гор і захоплівае на сваім шляху снежныя масы. Адрозніваюць снежныя і ледзяныя Л. Снежныя Л. узнікаюць пры парушэнні ўстойлівасці снежнага покрыва на схіле па прычыне моцных снегападаў, інтэнсіўнага раставання снегу, дажджоў, перакрышталізацыі снежнай тоўшчы і г. д.; яны валодаюць вялікай разбуральнай сілай (іх аб'ём можа дасягаць 2 млн м³, а сіла ўдару 60—200 т на 1 м²). Ледзяныя Л., як правіла, гэта абвалы лёду з крутых вісячых ледавікоў у выніку іх пастаяннага руху ўніз.

Лавінаведзенне — лавіназнаўства, навука, якая вывучае ўтварэнне і сход лавін, іх будову, заканамернасці руху, уздзеянне лавін на акаляючае асяроддзе, распрацоўвае спосабы папярэджвання сходу лавін і меры барацьбы з імі.

Лавовое ізвержэнне — лававае вывяржэнне, выліванне лавы (гадоўным чынам базальтавай), пры якім выкід рыхлых абломкавых прадуктаў амаль адсутнічае. У выніку Л. в. узнікаюць лававыя плато.

Лавовое возера — лававае возера, возера ў вулканічным кратэры або паглыбленні, запоўненае вогненна-вадкай, звычайна базальтавай лавай; тэрмін часам адносіцца і да зацвярдзелых Л. а.

Лавовое плато, вулканіческое плато — лававае плато, вулканічнае плато, плато, якія ўтвараюцца пры выліванні на зямную паверхню вялікіх мас пераважна базальтавай лавы. Дзякуючы моцнай вертыкальнай трэшчынаватасці лаў адрозніваюцца слабым развіццём рачной сеткі. Даліны (каньёны) — вузкія і глыбокія. Прыклады В. п.: Калумбійскае плато ў Паўночнай Амерыцы, плато Дэкан у Індыі і інш.

Лавовыя покрывы — лававае покрыва, форма распаўсюджання лавы, якая вылілася ў вялікіх колькасцях на значных плошчах, пераважна ва ўмовах раўніннага рэльефу. Нярэдка ўтварае лававыя плато. Звычайна характэрна для трэшчынных выліванняў рэдкіх базальтавых лаў

Лавовы потак — лававы патак, форма распаўсюджання лавы ў выглядзе патоку. Характарызуецца значнай даўжынёй і адносна невялікай шырынёй, якія залежаць ад вязкасці лавы і ўхілу мясцовасці. Патокі кіслых лаў звычайна кароткія (да 10 км) і магутныя (да 30 м), базальтавыя патокі доўгія (да 60—80 км) і нязначнай таўшчыні.

Лавразія — Лаўразія, гіпатэтычны мацярык Паўночнага паўшар'я Зямлі, які існаваў з сярэдзіны палеазою і аддзяляўся шырокім марскім басейнам — акіянам Тэціс ад мацерыка Паўднёвага паўшар'я Гандваны. У сярэдзіне мезазою распаўся на дзве часткі — Паўночнаамерыканскую і Еўразійскую з утварэннем паміж імі Атлантычнага акіяна.

Лагуна — лагуна, 1) выцягнуты ўздоўж берага мелкаводны заліў з салёнай або саланаватай вадой, які аддзяляецца ад мора барам, касой, каралавым рыфам і злучаецца з ім вузкім пралівам або некалькімі пралівамі. Л. добра развіты, напрыклад, на ўзбярэжжы Мексіканскага заліва; 2) частак мора паміж каралавым рыфам і берагам або вадаём унутры атола.

Лагунны бераг — лагунны бераг, бераг з шырокім развіццём лагун, якія выцягнуты ўздоўж берага і аддзяляюцца ад адкрытага мора пячанымі барамі, косамі або каралавымі рыфамі. Л. б. можа распаўсюджвацца на тысячы км (напрыклад, ля берагоў Мексіканскага заліва).

Лайда — лайда, паласа ўвільготненых нізінных раўнін уздоўж узбярэжжаў мораў на поўначы Расіі. Заліваецца вадой пры высокіх (сігізійных) прылівах і асушаецца пры адлівах. Шырыня да некалькіх км. Часта пакрыта лугавой і балотнай галафітнай расліннасцю. У шырокім разуменні Л.— плоскія забалочаныя ўчасткі тундры і лесатундры са шматлікімі дробнымі азёрамі.

Лакколит — лакаліт, магматычнае цела акруглай формы, якое залягае на нязначнай глыбіні сярод асадкавых тоўшчаў. Узнікае ў выніку ўкаранення і застывання магмы. Магма прыўзнімае верхнія слаі горных парод у выглядзе купала, утвараючы купалападобную гару.

Ландшафтная сфера — ландшафтная сфера, 1) сінонім геаграфічнай абалонкі; 2) частка геаграфічнай абалонкі, дзе найбольш актыўна ўзаемадзейнічаюць літасфера, гідрасфера і атмасфера, т. зв. біялагічны фокус Зямлі (па Ф. М. Мількову); 3) сфера, якая ахоплівае прыродныя і антрапагенныя ландшафты і само чалавецтва ў біясцыяльным аспекце (па Ю. К. Яфрэмаву).

Ландшафтная сьёмка — ландшафтная здымка, палявое даследаванне ландшафтаў, асноўным вынікам якога з'яўляецца стварэнне ландшафтнай карты. Пры гэтым выкарыстоўваюцца тапаграфічныя карты, аэрафотаздымкі і касмічныя здымкі.

Ландшафтныя даследаванні — ландшафтныя даследаванні, комплекснае вывучэнне паходжання, сучаснага стану, будовы, функцыянавання, дынамікі і развіцця ландшафтаў.

Ландшафтныя карты — ландшафтныя карты, карты, на якіх паказаны размяшчэнне і структура ландшафтаў. Бываюць агульнанавуковымі (адлюстроўваюць існуючыя ландшафты), ацэнкавымі (утрымліваюць ацэнку ландшафтаў з пункту погляду канкрэтных гаспадарчых задач, умоў жыцця і дзейнасці насельніцтва) і прагнознымі (паказваюць магчымыя змяненні ландшафтаў пад уздзеяннем чалавека). Ствараюцца таксама Л. к. мінулых эпох.

Ландшафтведуче — ландшафтазнаўства, галіна фізічнай геаграфіі, якая вывучае прыродныя і антрапагенныя ландшафты. Падзяляецца на раздзелы: структура, марфалогія, тыпалогія, дынаміка, развіццё, геахімія, геафізіка ландшафтаў і інш. Важнейшая задача Л.— распра-

цоўка асноў рацыянальнага прыродакарыстання і аховы прыроды.

Ландшафтообразующие факторы — ландшафтаўтвараючыя фактары, фактары, якія прымаюць удзел у фарміраванні ландшафтаў і іх важных уласцівасцей. Падзяляюцца на занальныя (клімат, воды, глебы, расліннасць, жывёльны свет) і азанальныя (рэльеф, геалагічная будова). Да Л. ф. належыць і гаспадарчая дзейнасць чалавека.

Ландшафты-аналоги — ландшафты-аналогі, геаграфічныя ландшафты, не сумежныя тэрытарыяльна, аднак падобныя па якіх-небудзь прыкметах (напрыклад, рачныя ландшафты розных зон, пустынным ландшафты ўмеранага, субтрапічнага і трапічнага паясоў).

Ланды — ланды, пустэчы ў прыморскіх абласцях Заходняй Еўропы з вільготным кліматам. У саставе расліннасці пераважаюць вечназялёныя хмызнякі і травы. У вузкім разуменні — паласа дзюна (часта з пасадкамі сасны) і балот уздоўж узбярэжжа Біскайскага заліва ў Францыі.

Лапилли — лапілі, дробныя (ад гарошыны да грэцкага арэха) кусочки порыстай лавы, якія выкідаюцца пры вывяржэнні вулканаў і застываюць у паветры.

Ларамійская складчатость — ларамійская складкаватасць, гораўтварэнне ў канцы мелавага — пачатку палеагенавага перыядаў. Найбольш інтэнсіўна і поўна праявілася ў Скалістых гарах Паўночнай, а таксама ў Андах Паўднёвай Амерыкі, уздоўж Ціхаакіянскага ўзбярэжжа Азіі і ў шэрага складкаватых сістэм Еўразіі.

Латерит — латэрыт, гліністая ці порыстая, шлакападобная камяністая горная парода чырвонага колеру, складзена пераважна з гідравокіслаў алюмінію і жалеза з дамешкамі мінералаў тытану. Узнікае ў выніку працэсу латэрызацыі. Утвараецца ў абласцях з вільготным трапічным і субтрапічным кліматам. Магутнасць вагаецца ад некалькіх м да 50 м. З Л. звязаны руды алюмінію, жалеза, нікелю, марганцу і інш.; на іх фарміруюцца латэрытныя глебы.

Латеризация — латэрызацыя, працэс глыбокага і працяглага хімічнага выветрывання алюмасілікатных горных парод, які суправаджаецца вынасам шчолачных і шчолачназямельных элементаў і крэменязёму. У выніку Л. ва ўмовах вільготнага трапічнага клімату выносіцца звыш 90 % SiO_2 , Na, K, Ca, Mg, а аксіды Al, Fe, Ti і часткова Si застаюцца на месцы ў выглядзе латэрыту. Тэрмін «Л.» часта ўжываецца як сінонім тэрміна «фералізацыя».

Латеритные почвы — латэрытныя глебы, чырвоныя і жоўтыя глебы пад вільготнымі экватарыяльнымі і вільготнымі трапічнымі лясамі. Займаюць вялікія прасторы ў Паўднёвай Амерыцы, Цэнтральнай Афрыцы, Паўднёва-Усходняй Азіі і ў Паўночнай Аўстраліі. Характэрызуецца высокім утрыманнем жалеза і алюмінію, нізкім — крэменязёму і зусім малым — шчолачных і шчолачназямельных элементаў. З канца 50-х гадоў XX ст. іх часцей называюць фералітнымі глебамі, а тэрмінам «Л. г.» абазначаюць глебы, якія маюць у вертыкальным разрэзе гарызонт латэрыту.

Лахар — лахар, гразевы паток на схілах вулкана, які ўзнікае пры змяшанні абломкавага вулканічнага матэрыялу з водамі кратэрных азёр, дажджавымі або расталымі водамі. Даўжыня Л. дасягае дзiesiąткаў км (напрыклад, пры вывяржэнні вулкана Ключаўская Сопка на Камчатцы гразевы паток дасягнуў у даўжыню 30 км, вулкана Безыменнага — 85 км).

Левада — лявада, назва пойменных лугоў і вільготных ліставых лясоў (з вольхі, вярбы, таполі, вязу) з багатым лугавым травасоем, размешчаных у далінах рэк на поўдні Усходне-Еўрапейскай раўніны, а таксама ў Румыніі, Балгарыі, Грэцыі.

Легенда карты — легенда карты, звод выкарыстаных на карце ўмоўных абазначэнняў з неабходнымі да іх тлумачэннямі. Раскрывае ў пэўнай ступені змест карты і служыць для яе чытання.

Лёд — лёд, вада ў цвёрдым стане. Л. звычайна чысцейшы, чым вада, аднак можа ўтрымліваць механічныя прымесі — цвёрдыя часцінкі, кропелькі раствораў, пузыркі газу. Асноўны від прыродных ільдоў — ледавіковы (у выглядзе ледавікоў). Галоўныя запасы Л. на Зямлі сканцэнтраваны ў палярных краінах (галоўным чынам у Антарктыдзе).

Леднікі — ледавікі, натуральныя скопішчы лёду на зямной паверхні, якія валодаюць самастойным рухам. Утвараюцца з цвёрдых атмасферных ападкаў вышэй снегавой лініі, дзе выпадзенне снегу на працягу многіх год перавышае яго раставанне і выпарэнне (гэта вобласць жыўлення ледавіка), і рухаюцца ўніз па нахіле паверхні (вобласць сціску, або ледавіковы язык), дзе адбываецца раставанне і механічная разгрузка Л. Адрозніваюць пакрыўныя Л. і горныя Л., сучаснае і старажытнае абледзяненні. Аб'ём сучасных Л. Зямлі — 30 млн. км³, плошча — звыш 16 млн км² (каля 11 % плошчы сушы); найбольш шырока распаўсюджаны ў палярных шыроты.

Ледниковая денудация — ледавіковая дэнудация, сукупнасць працэсаў зносу і пераносу ледавіком прадуктаў разбурэння горных парод.

Ледниковая теория, гляциализм — ледавіковая тэорыя, гляцыялізм, сістэма навуковых уяўленняў аб старажытных абледзяненнях Зямлі. Згодна Л. т., у гісторыі Зямлі неаднаразова паўтараліся халодныя перыяды рознай працягласці, якія садзейнічалі развіццю вялікага ледавіковага пакрыва ў гарах, на мацерыковых раўнінах і кантынентальных шэльфах у высокіх і ва ўмераных шыроты, а таксама рэзкаму пашырэнню плошчы пльвучых ільдоў у Сусветным акіяне. Напрыклад, у чацвярцічным перыядзе геалагічнай гісторыі Зямлі было не менш за чатыры буйныя абледзяненні ў Паўночным паўшар'і.

Ледниковая эрозия, экзарация — ледавіковая эрозія, экзарация, паглыбленне карэннага ложа ледавіка абломкамі горных парод, якія ўмерзлі ў лёд. Садзейнічае выпрацоўцы многіх ледавіковых форм рэльефу (далін, катлавін і інш.).

Ледниковые дислокации, гляциодислокации — ледавіковыя дыслакацыі, гляцыядыслакацыі, парушэнні залягання горных парод пад ціскам

ледавіка, што рухаецца. У адрозненне ад тэктанічных парушэнняў Л. д. ахопліваюць толькі паверхневыя слаі і маюць абмежаванае распаўсюджанне.

Ледниковые озёра — ледавіковыя азёры, азёры, катлавіны якіх утварыліся старажытнымі ледавікамі. Ледавікі пры сваім руху вырывалі катлавіны і апрацоўвалі раней існаваўшыя паглыбленні, а пры раставанні адкладалі цвёрды матэрыял, утваралі ўзгоркі, грады, узвышшы, паніжэнні паміж якімі запаўняліся ледавіковымі водамі. Азёры ледавіковага паходжання шырока распаўсюджаны на паўночным захадзе Усходне-Еўрапейскай раўніны, у Фінляндыі, на Таймыры, у Канадзе. Многа Л. а. у паўночнай частцы Беларусі, Беларускім Паазер'і.

Ледниковые отложения — ледавіковыя адклады, адклады, утвораныя дзейнасцю ледавіка. Ледавік пры руху захоплівае абломкі розных горных парод, крышыцы і дробіцы іх і адкладае пры раставанні. Л. а. (пяскі, супескі, суглінкі, жвір, галька, валуны, гліны) складаюць марэнныя і пясчаныя раўніны, узгоркі, грады, узвышшы. Беларусь — тыповая вобласць марэннага рэльефу і Л. а., з якімі звязаны месцараджэнні цагельных глін і суглінкаў, будаўнічых пяскоў, жвіру, галькі, валуноў, падземных вод.

Ледниковые покровы, покровные ледники — ледавіковае покрыва, покрывныя ледавікі, ледавікі, галоўным чынам наземныя, магутнасцю да некалькіх км і плошчай да мільёнаў км², форма і напрамак руху якіх не залежаць ад характару падсцілаючага рэльефу, а абумоўлены размеркаваннем жыўлення і расходу лёду. Вобласць жыўлення размяшчаецца ў цэнтральных, найбольш узвышаных частках, адкуль лёд расцякаецца радыусам да перыферыі і абломваецца ў мора ў выглядзе айсбергаў. Л. п. прадстаўлена ледавіковымі шчытамі, ледавіковымі купаламі, вываднымі і пływучымі шэльфавымі ледавікамі і інш.

Ледниковые трещины — ледавіковыя трэшчыны, вертыкальныя або крутанахіленыя разломы ў ледавіках глыбінёй да 60 м (максімальна да 150 м), што выкліканы разрывамі лёду ў працэсе яго руху. Бываюць папярочнымі, падоўжнымі і дыяганальнымі. Зімой і вясной многія з іх перакрыты снежнымі мастамі. Л. т. робяць ледавік цяжкапраходным.

Ледниковые эпохи, ледниковья, гляциалы — ледавіковыя эпохі, ледавікоўі, гляцыялы, прамежкі часу ў геалагічнай гісторыі Зямлі са значным пахаладаннем клімату і развіццём магутных мацерыковых ледавікоў не толькі ў палярных, але і ва ўмераных шыротках. Л. э. раздзяляліся эпохамі амаль поўнага знікнення льдоў — міжледавікоўямі (інтэргляцыяламі). Устаноўлены ў дакембрыі, палеазоі і кайназоі, найбольш вывучаны Л. э. у плейстацэне.

Ледниковый антициклон — ледавіковы антыцыклон, вобласць павышанага атмасфернага ціску, якая ўзнікла ў выніку ахалоджваючага ўздзеяння вялікіх покрывных ледавікоў, галоўным чынам над Антарктыдай і Грэнландыяй.

Ледниковый барьер, ледяной барьер — ледавіковы бар'ер, ледзяны

бар'ер, знешні вертыкальны ледзяны абрыў шэльфавага або іншага, што знаходзіцца на плаву, ледавіка. Вышыня над узроўнем мора ад некалькіх м да дзесяткаў м. Становіцца Л. б. пастаянна змяняецца ў сувязі з рэгулярным адколваннем айсбергаў.

Ледниковый бассейн — **ледавіковы басейн**, тэрыторыя, занятая ледавіком, яго прытокамі, шматгадовымі снежнікамі і пэўнымі ўчасткамі, з якіх адбываецца знос снегу і фірну ў вобласць жыўлення ледавіка.

Ледниковый ветер — **ледавіковы вецер**, паток халоднага паветра, якое распаўсюджваецца над паверхняй ледавікоў у напрамку іх руху. Назіраецца над многімі вялікімі ледавікамі. Ахоплівае слой паветра ў некалькі дзесяткаў, часам соцень м, у значнай ступені абумоўлены ахаладжэннем паветра над ледзяной паверхняй. Асаблівай сілы дасягае над ледавікамі Антарктыды і Грэнланды на ўчастках, што прылягаюць да марскіх узбярэжжаў (Гл. стоковыя ветры — сцёкавыя вятры).

Ледниковый комплекс — **ледавіковы комплекс**, 1) ледавіковае цэла, якое складаецца з ледавікоў розных марфалагічных тыпаў, што ўтвараюць адзінае цэлае. Так, мацерыковы Л. к. складаецца з ледавіковых шчытоў, купалаў, выпадных ледавікоў, шэльфавых ледавікоў; 2) сукупнасць заканамерна размешчаных ледавіковых форм рэльефу і ледавіковых адкладаў, якія ўтварыліся ў канцавой частцы ледавіка (напрыклад, узгорыста-марэнная раўніна, грады канцавых марэн, водна-ледавіковая пясчаная раўніна).

Ледниковый купол — **ледавіковы купал**, пласкавыпуклы купалападобны ледавік, які падобны ледавіковаму шчыту, аднак меншых памераў (таўшчыня менш за 1000 м і плошча менш чым 50 тыс. км²). Л. к. утвараюцца на адносна роўнай паверхні, маюць параўнальна крутыя схілы, часам цалкам пакрываюць астравы ў высокіх шыратах.

Ледниковый лёд — **ледавіковы лёд**, лёд, які складае ледавікі сушы. Утвараецца ў выніку назапашвання і пераўтварэння цвёрдых атмасферных ападкаў у вобласці жыўлення ледавікоў, дзе выпадзенне снегу на працягу многіх гадоў перавышае яго раставанне і выпарэнне. Прэсны, мае зярністую і слаістую будову, у верхняй частцы ледавікоў малочна-белы (ад прысутнасці пазыркоў паветра), ніжэй, па меры ўшчыльнення лёду, становіцца блакітным.

Ледниковый период — **ледавіковы перыяд**, адносна працяглы этап геалагічнай гісторыі Зямлі, на працягу якога на фоне агульнага пахаладання клімату шматразова чаргаваліся вельмі халодныя адрэзкі часу — ледавіковыя эпохі (ледавікоўі), калі ўзніклі буйныя мацерыковыя абледзяненні, і адрэзкі часу з больш цёплым кліматам — міжледавікоўі, калі значная частка мацерыковых ільдоў раставала.

Ледниковый рельеф — **ледавіковы рэльеф**, рэльеф, створаны работай ледавікоў (старажытных і сучасных). Ледавікі пры руху паглыбляюць і пашыраюць сваё ложа, зносяць рыхлыя пароды, сціраюць няроўнасці, вырываюць катлавіны, паліруюць і шліфуюць скалы, пакідаюць на іх шрамы, штрыхі, драпіны і разоры, пераносяць цвёрды матэрыял і

адкладаюць яго пры раставанні, утвараючы раўніны, узгоркі, грады, узвышшы і азёры. За межамі ледавікоў за лік назапашвання ў буйных паніжэннях рэльефу пясчаных наносаў, якія прыносяцца расталымі ледавіковымі водамі, узнікаюць пясчаныя раўніны. Л. р. характэрны для паўночнай часткі Усходне-Еўрапейскай раўніны, якая ў чацвярцічным перыядзе неаднаразова пакрывалася покрыўнымі ледавікамі. Шырока развіты Л. р. і ў Беларусі. Асабліва яскрава ён выражаны ў Беларускай Паазер'і.

Ледниковый сток — ледавіковы сцёк, сцёк расталых вод, якія паступаюць у рачную сетку з паверхні ледавіка. Асабліва ўзрастае ў летні перыяд.

Ледниковый цирк, кар — ледавіковы цирк, кар, натуральнае чашападобнае паглыбленне ў прывяршынай частцы гор. Мае крутыя скалістыя схілы і пакатаўвагнутае дно. Утвараецца пры марозным выветрыванні.

Ледниковый щит — ледавіковы шчыт, выпуклы плоскакупалападобны ледавік, які характарызуецца значнай (звыш 1000 м) таўшчынёй, вялікай (звыш 50 тыс. км²) плошчай, прыкладна ізаметрычнай планавай формай і радыяльным («цэнтрабежным») цячэннем лёду. Марфалогія і рух лёду ў Л. шч. амаль не залежаць ад рэльефу ложа. Буйнейшыя сучасныя Л. шч.— Антарктычны і Грэнландскі. У плейстацэне Л. шч. пакрывалі вялікія тэрыторыі Паўночнай Амерыкі і Еўразіі.

Ледниковый язык, область стока ледника — ледавіковы язык, вобласць сцёку ледавіка, частка горнага ледавіка, якая ляжыць ніжэй снегавай граніцы. Гэта ледавіковы паток, які спускаецца ўніз па даліне. Тут адбываецца раставанне і выпарэнне лёду і адкладаецца абломкавы матэрыял, прынесены ледавіком.

Ледовитость морей — ледавітасць мораў, развіццё і распаўсюджанне льдоў у морах і акіянах. Характарызуецца плошчай і магутнасцю ледзянога покрыва, яго працягласцю ў часе, тэрмінамі замярзання і ўскрыцця і г. д. Залежыць ад клімату і тэмпературных умоў, прытоку рачных вод, вятроў, цячэнняў, прыліваў.

Ледовые явления — лёдавыя з'явы, лёдавыя ўтварэнні і фазы ўзнікнення і знікнення розных відаў льдоў на рэках і вадаёмах (шуга, донны лёд, паверхневы лёд, заберагі і т. п.).

Ледовой режим — лёдавы рэжым, сукупнасць працэсаў утварэння, развіцця і разбурэння ледзянога покрыва ў акіянах, морах, рэках, азёрах і вадасховішчах. Адрозніваюць тры фазы Л. р.: замярзанне, ледастаў і ўскрыццё. Асаблівасці Л. р. для кожнага ўчастка вадацёку вызначаюцца кліматам, умовамі жыўлення ракі, будовай рэчышча і дынамікай патоку.

Ледопады — ледаспады, участкі ледавіка, якія разбіты глыбокімі трэшчынамі на асобныя глыбы. Утвараюцца ў месцах крутых уступаў ложа ледавіка; тут павялічваецца скорасць руху лёду, што ў сваю чаргу выклікае расколы.

Ледораздел — лёдападзел, лінія найбольшай вышыні, якая раздзяляе часткі ледавіковага шчыта ці пакрыва, лёд якіх рухаецца ў супрацьлеглых або розных напрамках (напрыклад, у Антарктыдзе, Грэнланды і інш.).

Ледостав — ледастаў, 1) працэс утварэння ўстойлівага ледзянога пакрыва на рэках і вадаёмах. Працягласць Л. і таўшчыня лёду залежаць ад тэмпературных умоў, характару воднага аб'екта, вятроў, цяжэнняў; 2) перыяд, на працягу якога назіраецца нерухомае ледзяное пакрыва на рацэ, вадаёме. Л. на рэках Беларусі ўстанаўліваецца звычайна з сярэдзіны снежня і трымаецца ў сярэднім каля 100 сутак (найбольш працяглы на рэках басейна Заходняй Дзвіны — да 160 сутак і больш, самы кароткі на рэках басейна Нёмана і Прыпяці — да 10—20 сутак).

Ледяная крупа — ледзяная крупа, цвёрдыя атмасферныя ападкі ў выглядзе круглявых белых зярнят лёду не больш за 5 мм у дыяметры. Выпадае з кучава-дажджавых воблакаў пры невысокай дадатнай тэмпературы паветра, часцей у пераходныя сезоны.

Ледяная пещера — ледзяная пячора, карставая пячора, сцены, столь і дно якой пакрыты ледзянымі крышталямі, коркамі, сасулькамі і іншымі ледзянымі ўтварэннямі, а тэмпература паветра на працягу ўсяго года ніжэй за 0 °С (напрыклад, Кунгурская пячора на Урале).

Ледяной дождь — ледзяны дождж, дробныя (1—3 мм у дыяметры) празрыстыя няправільнай формы ледзяныя шарыкі. Узнікае пры замярзанні кропель дажджу, калі яны праходзяць праз ніжні слой паветра з адмоўнай тэмпературай.

Ледяной заберег — ледзяны забераг, паласа нерухомага тонкага лёду шырынёй ад некалькіх м да 100—200 м, якая ўтвараецца ўздоўж берага вадаёмаў перад узнікненнем суцэльнага ледзянога пакрыва.

Ледяной массив — ледзяны масіў, вялікая колькасць льдоў у акіяне, якія займаюць сотні км² і захоўваюцца летам доўгі час у адным і тым жа раёне. Л. м. фарміруецца пад уздзеяннем пераважаючых вятроў у зоне прыносу льдоў, у зоне вынасу ўтвараюцца палонкі. Выдзяляюць акіянічныя, марскія і лакальныя Л. м.

Ледяной покров — ледзяное пакрыва, льды, якія ўтвараюцца ў халодны перыяд года на паверхні акіянаў, мораў, рэк, азёр, вадасховішч, а таксама льды, якія былі прынесены з суседніх раёнаў. У высокашыротных абласцях існуе на працягу ўсяго года. Устойлівае Л. п. на рэках Беларусі ўзнікае ў пачатку снежня на поўначы і ў канцы таго ж месяца на поўдні.

Ледяной туман — ледзяны туман, памутненне паветра з памяншэннем бачнасці да 1 км. Выклікаецца наяўнасцю ў паветры вялікай колькасці ледзяных іголак, замёрзлых кропелек і ледзяных крышталёў. Утвараецца пры бязвоблачным надвор'і і моцных маразах (звычайна ніжэй за — 30 °С). Пры яшчэ больш нізкіх тэмпературах, калі колькасць ледзяных утварэнняў у атмасферы памяншаецца, можа ўзнікнуць ледзяная смуга (бачнасць да 10 км). Л. т. уласцівы абласцям з рэзка кантынентальным суровым кліматам.

Ледяные жилы, жильные льды — ледзяныя жылы, жылавяя льды, ледзяныя ўтварэнні ў трэшчынах горных парод, якія ўзніклі пры замярзанні вады ў трэшчынаватых ваданосных пластах або ў маразабойных трэшчынах. Дасягаюць іншы раз таўшчыні 8 м пры вертыкальным працягу да 15 км. Звычайны ў абласцях распаўсюджання шматгадова-мёрзлых горных парод.

Ледяные иглы — ледзяныя іголки, 1) вельмі дробныя (ад сотых доляў мм да 1 мм) крышталі лёду, якія ўтвараюцца зімой у прыземным слоі паветра звычайна пры бязвоблачным небе або высокай воблачнасці (зіхацяць днём на сонцы, ноччу пры святле ліхтароў); 2) крышталі лёду ў выглядзе іголак або пласцінак, якія ўтвараюцца пры замярзанні вады на яе паверхні або ў яе тоўшчы.

Ледяные облака, кристаллические облака — ледзяныя воблакі, крышталічныя воблакі, воблакі, якія складаюцца з дробных ледзяных крышталёў. Гэта перыстыя, перыста-слаістыя, перыста-кучавыя, а таксама вяршыні кучава-дажджавых воблакаў.

Ледяные острова — ледзяныя астравы, вялікія масівы плывучых абломкаў шэльфавых ледавікоў у морах і акіянах. Дасягаюць у папярочніку некалькіх дзесяткаў км. Іх плошча ад некалькіх тысяч м² да 500 км² і больш. Таўшчыня — 30—50 м, узвышаюцца над узроўнем акіяна на 3—5 м. Маюць роўную ці хвалістую паверхню. Дрэйфуюць пад уздзеяннем ветру і цяжэнняў. Асабліва характэрныя для антарктычных вод.

Ледяные поля — ледзяныя палі, вялікія (у папярочніку да 10 км і больш) ільдзіны ў морах і акіянах. Дрэйфуюць пад уздзеяннем ветру і цяжэнняў. Утвараюцца ў моры самастойна пры замярзанні марской вады і ў выніку разломвання прыбярэжнага ледавіковага пакрыва, якое выносіцца ў адкрытае мора.

Ледяные пустыни — ледзяныя пустыні, халодныя, амаль без расліннага пакрыва, з вельмі нізкімі тэмпературамі паветра і шырокім распаўсюджаннем ледавікоў пустыні. Характэрныя для Антарктыды, Грэнланды і многіх астравоў Паўночнага Ледавітага акіяна і высакагор'яў.

Ленточные боры — стужкавыя бары, сасновыя лясы ў лесастэпавай і стэпавай зонах Заходняй Сібіры і Паўночнага Казахстана. Цягнуцца вузкімі палосамі (стужкамі) па грывах і пясчаных берагах буйных рэк (Обі, Іртыша, Табола і інш.). Сумесна з сасной у С. б. сустракаюцца бяроза і асіна, травастой месцамі моцна астэпаваны. С. б. маюць важнае вода- і глебаахоўнае значэнне.

Ленточные глины — стужкавыя гліны, адклады прыледавіковых азёр, якія складаюцца з тонкіх слаёў тонказярністага пяску (летні слой) і гліны (зімні слой) — прадуктаў асядання ледавіковай муці. Кожная пара слаёў утварае гадавую «стужку» магутнасцю ад доляў мм да некалькіх см. Распаўсюджаны ў абласцях плейстаэнавага абледзянення (паўночныя часткі Еўразіі і Паўночнай Амерыкі).

Лес — лес, адзін з асноўных тыпаў расліннага покрыва Зямлі. Гэта раслінная суполка, у складзе якой пераважаюць дрэвы з больш ці менш самкнутымі кронамі. Звычайна ў Л. бывае некалькі ярусаў (дрэвы, хмызнякі, травы, імхі і лішайнікі), сустракаюцца пазаярусныя расліны — ліяны і эпіфіты. У залежнасці ад саставу і развіцця выдзяляюць Л.: вечназялёныя, хвойныя, светлахвойныя, цемнахвойныя, лісцевыя, лістападныя, жорсткалістыя, шыракалістыя, драбналістыя, трапічныя лясныя, мусонныя, мангравыя, летнезялёныя, зімнезялёныя, карэнныя, штучныя, другасныя і інш.

Лесістость — лясістасць, адносіна лесапакрытай плошчы да агульнай плошчы тэрыторыі (мацерыка, краіны, асобнага рэгіёна); выражаецца ў працэнтах. Сярэдняя Л. сушы Зямлі — 27 %, Беларусі — каля 34 %. Практычна бязлесныя тундры, пустыні ўмеранага і субтрапічнага паясоў, альпійскія лугі, нівальна-гляцыяльныя ландшафты.

Лесная фауна — лясная фауна, сукупнасць відаў жывёл, прыстасаваных да жыцця ў лесе. Найбольш багатая фауна вільготных трапічных лясоў, умовы жыцця ў якіх (галоўным чынам клімат) для многіх жывёл аптымальныя. Разнастайны жывёльны свет лясоў Беларусі (млекакормячыя, птушкі, паўзуны, земнаводныя, насякомыя і інш.).

Лесной кадастр — лясны кадастр, звод навуковых звестак аб лясных рэсурсах (іх колькасці, якасці, прыналежнасці, эканамічнай ацэнцы). З'яўляецца састаўной часткай зямельнага кадастру.

Лесныя горныя поясы — лясныя горныя паясы, вышынныя прыродныя паясы з перавагай лясных ландшафтаў. Найбольш развіты па вертыкалі ў экватарыяльных шыроты, адкуль паступова звужаюцца пры руху на поўнач і поўдзень. Распаўсюджаны галоўным чынам у гарах лясных абласцей, аднак ёсць і ў горных сістэмах засушлівых раёнаў.

Лесныя зоны — лясныя зоны, прыродныя зоны ўмераных, субтрапічных, трапічных, субэкватарыяльных паясоў і экватарыяльнага пояса, у натуральных ландшафтах якіх пераважае лясная дрэвава-хмызняковая расліннасць. Распаўсюджаны галоўным чынам у Паўночным паўшар'і і размешчаны звычайна ва ўмовах дастатковага або залішняга ўвільгатнення.

Лесныя зоны умереннага пояса — лясныя зоны ўмеранага пояса, агульная назва зоны тайгі, змешаных і шыракалістых лясоў умеранага пояса Еўразіі і Паўночнай Амерыкі, а таксама ўмеранага пояса Паўднёвага паўшар'я — поўдзень Чылі, Тасманіі, Новай Зеландыі.

Лесныя палосы, ветрозащитные палосы — лясныя палосы, ветраахоўныя палосы, штучныя лясныя насаджэнні (дрэвы і хмызнякі) у выглядзе стужак (на палях, у ярах, лагчынах, уздоўж дарог, арашальных і суднаходных каналаў і т. п.). Садзейнічаюць затрыманню і назапашванню снегу і вільгаці, прадухіляюць глебавую эрозію, ахоўваюць палі ад засухі і сухавеяў, а дарогі і каналы — ад снежных і пясчаных заносаў.

Лесныя рэсурсы — лясныя рэсурсы, адзін з важнейшых відаў пры-

родных біялагічных рэсурсаў. Сюды ўключаюцца запасы драўніны і разнастайныя недраўняныя рэсурсы — тэхнічныя (жывіца, корак і інш.), кармавыя, паляўніча-прамысловыя, харчовыя (грыбы, плады, ягады, арэхі і інш.), лекавыя расліны. Лес мае таксама важнае прыродаахоўнае, аздараўленчае і эстэтычнае значэнне. Л. р. належаць да ўзнаўляемых рэсурсаў. Лясы пакрываюць больш за 1/4 плошчы сушы Зямлі, запасы драўніны перавышаюць 300 млрд м³. Лясістасць Беларусі — 33,9 % (8 млн га), эксплуатацыйныя запасы драўніны 300 млн м³.

Лесомеліорацыя — лесамеліярацыя, паляпшэнне прыроднага асяроддзя або мэтанакіраванае змяненне яго асобных кампанентаў шляхам лесанасаджэння, змены пароднага і ўзроставага саставу дрэвава-хмызняковых раслін, аптымізацыі суадносін лесапакрытых плошчаў і бязлесных і іншых лесаводчых мерапрыемстваў. Ажыццяўляецца галоўным чынам для павышэння ўраджайнасці сельскагаспадарчых культур (агралесамеліярацыя).

Лесопарк — лесопарк, лясны масіў, які знаходзіцца ў зялёнай зоне гарадоў, прамысловых цэнтраў, рабочых пасёлкаў і іншых населеных пунктаў і выкарыстоўваецца ў мэтах адпачынку насельніцтва.

Лесостэпы — лесастэпы, прыродная зона ўмеранага пояса ва ўнутраных раёнах мацерыкоў, размешчаная на поўдзень ад лясных зон (Сярэдне-Дунайская нізіна, сярэдняя паласа Усходне-Еўрапейскай раўніны, поўдзень Сібіры і Далёкага Усходу, паўночны ўсход Кітая, поўнач Вялікіх і захад Цэнтральных раўнін у Паўночнай Амерыцы). Клімат Л.— умераны, кантынентальны, пераходны ад вільготнага да сухога, з халоднай, звычайна снежнай зімой (сярэднія тэмпературы студзеня ніжэй за —5 °С), цёплым, параўнальна вільготным летам (сярэднія тэмпературы ліпеня да +25 °С) і гадавой сумай ападкаў 400—1000 мм. Расліннасць — лясная (шыракалістыя, драбналістыя і хваёвыя віды дрэў) і травяная, стэпавая (карэнішчавыя злакі, разнатраўе). Глебы — шэрыя лясныя і чарназёмы. Водзяцца лясныя і стэпавыя жывёлы. Зона моцна зменена чалавекам.

Лесотундра — лесатундра, прыродная зона субарктычнага пояса ў паўночных раёнах Еўразіі і Паўночнай Амерыкі. Размяшчаецца паміж тундрай і тайгой. Клімат субарктычны, халодны, з доўгай марознай зімой (сярэднія тэмпературы студзеня ад —10 да —40 °С, кароткім халаднаватым летам (сярэдняя тэмпература ліпеня ад +10 да +14 °С) і гадавой колькасцю ападкаў да 400 мм; ападкі перавышаюць выпарэнне. Многа рэк і азёр, распаўсюджана шматгадовая мёрзлата. Расліннае покрыва — чаргаванне тундраў (імхі, лішайнікі, нізкія злакі, хмызнякі і хмызнячкі), рэдкалессяў (часцей за ўсё з невысокіх лістоўніц, елак і бяроз), балот і лугоў. Глебы тундрава-глеевыя, падзолістыя і тарфянабалотныя. Водзяцца жывёлы тундры і тайгі. Развіта аленегадоўля, пушны і зверабойны промыслы.

Лёс — лёс, аднародныя, звычайна неслаістыя, порыстыя, злёгка сцэментаваныя, мергелістыя або сугліністыя покрыўныя адклады. Па

колера бываюць ад палевых да светла-жоўтых або жаўтавата-карычневых. Магутнасць ад некалькіх м да 100—200 м. Пры абвалах утвараюць вертыкальныя схілы. Валодаюць прасадачнымі ўласцівасцямі. Шырока распаўсюджаны ў паўднёвых раёнах Усходне-Еўрапейскай раўніны, у Сярэдняй Азіі, у Паўночным Кітаі, у некаторых абласцях Цэнтральнай Еўропы, у Паўночнай Амерыцы. На Л. развіваюцца ўрадлівыя глебы.

Лёссовыя отложения — лёсавыя адклады, асадкавыя пароды, якія па знешняму выгляду напамінаюць лёс, а па складу адносяцца да пылаватых суглінкаў і супесяў. Ад лёсаў адрозніваюцца наяўнасцю слаістасці і праслоек галечнікаў, больш гліністым складам, меншай порыстасцю і прасадачнасцю. У цэнтральнай і паўночнай частках Усходне-Еўрапейскай раўніны Л. а. вядомы пад назвай пакрыўных суглінкаў, распаўсюджаных на поўнач ад абласцей развіцця тыповых лёсаў. Л. а. на Беларусі распаўсюджаны пераважна ў цэнтральнай частцы і на ўсходзе. Нярэдка Л. а і лёс аб'ядноўваюць пад назвай лёсападобных парод.

Летнее время — летні час, час, пераведзены на адну гадзіну ўперад адносна асноўнага часу, выкарыстоўваемага ў той або іншай краіне. Уводзіцца ў многіх краінах свету ў летні перыяд з мэтай больш рацыянальнага выкарыстання насельніцтвам светлавой часткі сутак. Пераход да Л. ч. ажыццяўляецца ў апошнюю нядзелю сакавіка.

Летнее солнцестояние — летняе сонцастаянне, момант часу, калі Сонца праходзіць цераз самы паўночны пункт экліптыкі, схіленне якога $23^{\circ}27'$ (21 або 22 чэрвеня). Лічыцца пачаткам астранамічнага лета ў Паўночным паўшар'і.

Летний паводок — летняя паводка, кароткачасовы ўздым узроўню вады ў рацэ летам у выніку раставання высакагорных снягоў і ледавікоў, выпадзення дажджоў.

Лето — лета, пара года, кліматычны сезон з найбольш высокімі для дадзенай тэрыторыі тэмпературамі паветра. У астранамічным разуменні — прамежак часу ад летняга сонцастаяння да асенняга раўнадзенства (з 21—22 чэрвеня да 23 верасня ў Паўночным паўшар'і, з 21—22 снежня да 20—21 сакавіка ў Паўднёвым). Летнімі месяцамі ў Паўночным паўшар'і лічацца чэрвень, ліпень, жнівень, у Паўднёвым — снежань, студзень, люты. На Беларусі Л. — самая працяглая пара года (пачынаецца ў пачатку мая і заканчваецца ў другой палове верасня).

Лианы — ліяны, пазаярусныя, паўзучыя і павойныя расліны. У якасці апоры выкарыстоўваюць акаляючыя расліны (прычэпляваюцца да апоры, абвіваюцца вакол яе або прымацоўваюцца пры дапамозе спецыяльных каранёў). Могуць быць дрэвамі і травамі. Распаўсюджаны пераважна ў тропіках і субтропіках (пальма ратанг, ваніль і інш.); асобныя віды (хмель, ламанос і інш.) сустракаюцца ў лясах умеранага пояса. Важнейшыя культурныя Л. — хмель, вінаград, некаторыя бабовыя (гарох).

Ливень, ливневые осадки — лівень, ліўневыя ападкаі, кароткачасо-

выя, аднак інтэнсіўныя атмасферныя ападкаі (дождж, снег, крупа) Выпадаюць звычайна з кучава-дажджавых воблакаў на невялікай плошчы, пачынаюцца і заканчваюцца рэзка: кроплі і сняжынкі буйныя.

Ливневый сток — **ліўневы сцёк**, сцёк рэк і часовых вадацёкаў, які ўзнікае ў выніку выпадзення ліўняў. Характарызуецца больш хуткім, чым у час разводдзя, уздымам і спадам узроўняў.

Лігніт — **лігніт**, паліўны карысны выкапень. Слабавуглефікаваная драўніна (галоўным чынам хвойных раслін), бурага колеру, якая захавала анатамічную будову раслінных тканак і па знешняму выгляду падобна да звычайнай драўніны.

Ліман — **ліман**, мелкаводны марскі заліў, які ўтварыўся ў расшыраных вусях рэк пры апусканні берагавой сушы (ліманы Дняпроўскі, Днястроўскі Чорнага мора).

Ліманныя азёра — **ліманныя азёры**, адасобленыя пры дапамозе кос прыбярэжныя ўчасткі мора. Распаўсюджаны, напрыклад, на берагах Чорнага і Азоўскага мораў.

Лімнологія, озероведение — **лімналогія, возеразнаўства**, раздзел гідралогіі сушы, які вывучае азёры, вадасховішчы, сажалкі і ўвесь комплекс працякаючых у іх фізічных, хімічных і біялагічных працэсаў.

Лімнофілы — **лімнафілы**, жывёлы мацерыковых вадаёмаў, галоўным чынам азёр і сажалак.

Ліманіт — **ліманіт**, зборная назва парашкападобных, зямлістых прыродных агрэгатаў — гідравокіслаў жалеза. Утварае буйныя прамысловыя месцараджэнні жалезных руд. На Беларусі адзначаны ў шматлікіх рудапраяўленнях і невялікіх радовішчах балотных і жалезных руд.

Лінейная эрозія, русловая эрозія — **лінейная эрозія, рэчышчавая эрозія**, размыў горных парод і глеб цякучымі водамі лінейна, уздоўж рэчышча. Водны патак паглыбляе рэчышча (глыбінная эрозія) і пашырае яго (бакавая эрозія), выпрацоўваючы лінейныя формы размыву (разоры, яры, лагчыны, даліны). Прадукты эрозіі адкладаюцца ў ніжняй частцы воднага патаку, дзе памяншаецца яго скорасць і жывая сіла.

Лінейныя ізвержэння, трэшчынныя ізвержэння — **лінейныя вывяржэнні, трэшчынныя вывяржэнні**, выліванне вадкай, галоўным чынам базальтавай, лавы па лінейных трэшчынах зямной кары.

Лінейны маштаб — **лінейны маштаб**, прамая лінія, падзеленая на роўныя адрэзкі з надпісамі, якія паказваюць даўжыню адпаведных ім адрэзкаў у прыродзе. Выкарыстоўваецца для вымярэння адлегласцей на карце.

Лінза — **лінза**, геалагічнае цела сачавіцападобнай (лінзападобнай) формы. Магутнасць да краёў памяншаецца, а цела выклінаўваецца.

Лінія перамены даты — **лінія перамены даты**, умоўная лінія на паверхні зямнога шара для размежавання месцаў, дзе ў адзін і той жа момант часу каляндарныя даты розняцца на адзін дзень. Праведзена на Ціхім акіяне, у значнай сваёй частцы па мерыдыяну 180°. На ўсход ад Л. п. д. каляндарная дата на адзін дзень меншая, чым на захад. Калі

судна ці самалёт перасякае Л. п. д. з захаду на ўсход, у ліку каляндарных дат вяртаюцца на адзін дзень назад; пры руху з усходу на захад к каляндарнай даце прыкладаюць адзін дзень.

Липарит, риолит — ліпарыт, рыаліт, кіслая эфузіўная горчая парода; па складу адпавядае граніту. Асноўная маса звычайна шклопадобная, радзей скрытакрышталічная. Укрупнікі прадстаўлены кварцам, палявымі шпатамі, біятытам і іншымі мінераламі. Утварае вулканічныя патокі, купалы і дайкі. Напаўняльнік бетонаў, сценавы і абліцовачны камень.

Лиственничные леса — лістоўнічныя лясы, светлахвойныя лясы з добра развітым травяністым покрывам, утварэння рознымі відамі лістоўніцы. У Расіі распаўсюджаны галоўным чынам у Сібіры і на Далёкім Усходзе, у Еўропе ўтвараюць пояс у гарах на вышыні звыш 1200 м у Альпах і Карпатах.

Лиственные леса — лісцевыя лясы, лясы з ліставых парод дрэў і хмызнякоў. Бываюць вільготнымі вечназялёнымі (лясы тропікаў), лістападнымі (лясы ўмераных шырот), шыракалістымі (з перавагай буку, дубу, клёну, ліпы, грабу і інш.), драбналістымі (у асноўным з бярозы і асіны), жорсткалістымі (лясы міжземнаморскіх субтропікаў) і інш. Распаўсюджаны ў многіх геаграфічных паясах.

Листвяги — ліствягі, сібірская назва лістоўнічных лясоў.

Листовые суккуленты — ліставыя суккуленты, суккуленты, якія назапашваюць вільгаць у мясістых лісцях (агавы, алоэ і інш.).

Листопадные леса — лістападныя лясы, лясы, утварэння дрэвамі, якія скідаюць лісце на неспрыяльны для іх развіцця перыяд года (халодны ў пазатрапічных шыротах або сухі ў трапічных). Гэта летне-зялёныя лісцевыя лясы ўмеранага пояса (без лісця зімой) і зімне-зялёныя лясы ў трапічных і субэкватарыяльных шыротах (скідаюць лісце на сухі летні перыяд года).

Листопадные растения — лістападныя расліны, дрэвы і хмызнякі, якія скідаюць лісце на неспрыяльны для іх развіцця перыяд года. Адрозніваюць зімне-зялёныя расліны (зімуюць з зялёнымі лісцямі, аднак скідаюць іх у сухі перыяд; распаўсюджаны галоўным чынам у субтропіках і тропіках) і летне-зялёныя расліны (скідаюць лісце на зіму, распаўсюджаны ва ўмераных шыротах).

Литогенез — літагенез, сукупнасць прыродных працэсаў утварэння асадкаў і асадкавых горных парод, іх наступных змяненняў. Залежыць ад тэктанічных рухаў, кліматычных умоў і развіцця арганізмаў.

Литология — літалогія, галіна геалогіі, навука аб асадкавых горных пародах, іх складзе, будове, паходжанні і заканамернасцях тэрытарыяльнага размяшчэння.

Литолого-фациальные карты — літолага-фацияльныя карты, карты, якія паказваюць склад, умовы ўтварэння, размяшчэнне тыпаў асадкавых і вулканічных парод пэўнага ўзросту.

Литораль — літараль, прыбярэжная зона марскога дна, якая затап-

ляецца ў час прыліву і асушаецца пры адліве. Размешчана паміж узроўнямі вады ў самы нізкі адліў і самы высокі прыліў. Шырыня Л.— ад некалькіх м да многіх км. У азёрах Л.— зона, занятая доннай расліннасцю.

Литоральная фауна — літаральная фауна, сукупнасць відаў жывёл, насяляючых літараль (рыбы, губкі, кішачнаполасцевыя, чэрві, ракападобныя, малюскі, мшанкі, ігласкурныя і інш.). Жывёлы прыстасаваны да рэзкіх сутачных і сезонных ваганняў тэмпературы і салёнасці, уздзеяння прамой сонечнай радыяцыі і прыбою. Найбольш багатая і разнастайная Л. ф. тропікаў.

Литоральная флора — літаральная флора, раслінны свет літаралі (галоўным чынам зялёныя, бурныя, чырвоныя і сінезялёныя водарасці, прымацаваныя да грунту). Найбольш багатая Л. ф. ва ўмераных шыротках; у тропіках прадстаўлена мангравымі зараснікамі, радзей травамі і водарасцямі.

Литоральные отложения — літаральныя адклады, адклады прыбярэжнай паласы мораў і акіянаў, што перыядычна асушаецца ў час адліваў — літаралі. Разнастайныя па складу (валуны, галька, жвір, пясок, ілы); нярэдка назіраецца высокае ўтрыманне арганічных рэшткаў.

Литосолі — літасолі, слабаразвітыя маламагутныя глебы, якія фарміруюцца па шчыльных пародах, пераважна ў гарах. Характарызуюцца слабай дыферэнцыяцыяй профілю і значнай камяністасцю.

Литосфера — літасфера, верхняя каменная абалонка Зямлі. Уключае зямную кару і верхнюю частку падсцілаючай яе верхняй манты Зямлі. Ніжняя граніца праходзіць над астэнасферай. Магутнасць Л. складае, напэўна, 50—200 км. Да 60-х гг. Л. разумелася як сінонім зямной кары.

Литосферные плиты — літасферныя пліты, буйныя (некалькі тысяч км у папярочніку) жорсткія блокі літасферы Зямлі, абмежаваныя сейсмічна і тэктанічна актыўнымі зонамі разломаў. Знаходзяцца ў пастаянным руху і перамяшчаюцца па астэнасферы ад зон расцяжэння (сярэдзінна-акіянічных хрыбтоў) да зон сціскання (зон усмоктвання).

Литофиты — літафіты, расліны, якія селяцца і растуць на камянях і скалах (галоўным чынам лішайнікі і водарасці). Часта ўтвараюць падушкі, дзярніны або сцелюцца па зямлі.

Лихвинское межледниковье — ліхвінскае міжледавікоўе, міжледавіковая эпоха, якая раздзяляе окскае і дняпроўскае абледзяненні Усходне-Еўрапейскай раўніны. Адпавядае табольскаму міжледавікоўю Заходняй Сібіры, гальштынскаму міжледавікоўю Паўночнай Еўропы і ірмуцкаму міжледавікоўю Паўночнай Амерыкі.

Лишайниковая тундра — лішайнікавая тундра, сухая і камяністая тундра з наземным раслінным покрывам, у якім пераважаюць лішайнікі.

Лог — лог, даліна з пакатымі, заросшымі вільгацялюбнай раслін-

насю схіламі і плоскім дном; часта атаясамліваецца з лагчынай, ярам.

Ложбина — лагчына, агульная назва неглыбокіх (ад некалькіх дзесяткаў см да некалькіх м) лінейна выцягнутых паніжэнняў рэльефу з пакатымі мяккімі схіламі, якія плаўна пераходзяць у дно і да водападзелу. Зніжаецца ў адным напрамку. Л. маюць пераважна эразійнае паходжанне.

Ложе океана — **ложа акіяна**, акіянічнае дно з зямной карой акіянічнага тыпу. Размяшчаецца ніжэй мацерыковага схілу на глыбінях звыш 2500 м і займае асноўную частку дна Сусветнага акіяна. Характарызуецца шырокімі глыбакаводнымі катлавінамі, падводнымі ўзвышшамі, магутнымі сярэдзінна-акіянічнымі хрыбтамі, падводнымі вулканами, глыбакаводнымі жолабамі. Мае велізарныя запасы мінеральных рэсурсаў.

Локальная морена, **местная морена** — **лакальная марэна**, **мясцовая марэна**, асноўная марэна, якая складаецца пераважна з абломкаў мясцовых карэнных горных парод.

Локальная терраса — **лакальная тэраса**, тып рачных тэрас, утварэнне якіх абумоўлена мясцовымі прычынамі (напрыклад, паступовым змяшчэннем рачных лукавін уніз па цячэнню, прарывам запруд і т. п.), што аказвае ўплыў на параўнальна невялікія ўчасткі даліны.

Локальное загрязнение — **лакальнае забруджванне**, забруджванне невялікага раёна (звычайна вакол прамысловага прадпрыемства, населенага пункта і іншых месц).

Локсодромия — **лаксадромія**, лінія на зямным эліпсоідзе (шары), якая перасякае ўсе мерыдыяны пад пастаянным вуглом.

Лопастный берег — **лопасцевы бераг**, бераг скідавага паходжання; мае расчлянёную берагавую лінію з буйнымі выступамі і залівамі вуглаватых абрысаў. Утвараецца пранікненнем мора ў паніжэнні, што ўзніклі ў выніку старажытных тэктанічных рухаў.

Лопастная дельта — **лопасцевая дэльта**, дэльта, якая складаецца з вузкіх прырэчышчавых адкладаў у выглядзе лопасцей. Утвараецца пры значным цвёрдым сцёку ракі. Рачныя наносы адкладаюцца ўздоўж рукавоў дэльты ў выглядзе параўнальных вузкіх акумуляцыйных палос і выцягваюцца ў мора.

Лопастная конечная морена — **лопасцевая канцавая марэна**, канцова-марэнныя грады чацвярцічнага пакрыўнага абледзянення Еўразіі і Паўночнай Амерыкі; утвараюць у сукупнасці фестоны ці гірлянды, што абмяжоўваюць лопасці мінулага ледавіка.

Лот — **лот**, навігацыйны інструмент для вымярэння глыбін мора (ракі, возера) з борта судна. Асобным відам Л. з'яўляецца рэчалот, ёсць таксама ручныя і механічныя Л.

Лощина — лагчына, лінейна выцягнутае эразійнае паніжэнне, утворае часовымі воднымі патокамі (ліўневым і растанымі водамі). У папярочным сячэнні звычайна карытападобная, з плоскім, часта

забалочаным дном і пакатымі задзернаванымі схіламі, месцамі з хмызнякамі. Пры далейшым развіцці можа ператварыцца ў яр.

Луга — лугі, участкі сушы з самкнутай травяной расліннасцю, якая складаецца галоўным чынам з больш ці менш высокіх злакаў і разнатраўя. Адрозніваюць Л.: мацерыковыя (размешчаны на раўнінах па-за поймамі рэк), пойменныя, або заліўныя (у поймах рэк) і горныя (субальпійскія і альпійскія Л.). Лугі найбольш шырока распаўсюджаны ва ўмераным поясе Паўночнага паўшар'я, галоўным чынам у зоне лясоў. Усе тыпы Л. ёсць у Беларусі. Выкарыстоўваюцца як сенажці і пашы.

Луговой берег — лугавы бераг, нізкі бераг ракі — пакаты схіл асіметрычнай рачной даліны з добра развітай поймай і невысокімі надпоймавымі тэрасамі. Звычайна пакрыты лугавой расліннасцю і хмызняком. Супрацьпастаўляецца нагорнаму берагу — высокаму абрывістаму берагу ракі або схілу рачной даліны, часта пакрытаму лесам.

Лугово-болотные почвы — лугава-балотныя глебы, тып глеб, які фарміруецца пераважна ў лесастэпавай і стэпавай зонах Еўразіі і Паўночнай Амерыкі пад вільгацелюбівай травяністай расліннасцю ў паніжэннях на плоскіх раўнінах і на тэрасах рэк ва ўмовах працяглага ўвільгатнення. Выдзяляюцца гарызонты: тарфяністы маламагутны (часам адсутнічае); гумусавы (перагойны) з прыкметамі агляення ў ніжняй частцы; глеевы, які паступова пераходзіць у аглееную мацярынскую пароду. Рэакцыя ад слабакіслая да шчолачнай.

Лугово-каштановые почвы — лугава-каштанавыя глебы, тып глеб, якія фарміруюцца ў межах стэпавай зоны (большай часткай у падзоне сухіх стэпаў) сярод каштанавых глеб у западзінах ва ўмовах дадатковага паверхневага або грунтавога ўвільгатнення пад разнатраўна-злакава-хмызняковай стэпавай і лугава-стэпавай расліннасцю. Характарызуюцца значнай гумуснасцю (магутнасць гумусавага гарызонту 20—30 см, утрыманне гумусу — 3—8 %), у ніжняй частцы адзначаюцца карбанаты, часам назіраюцца прыкметы агляення. Валодаюць добрай структурай і высокай урадлівасцю. Выкарыстоўваюцца пад зернявыя, сады, агароды, а таксама як высокапрадукцыйныя сенажці і пашы.

Лугово-сероземные почвы — лугава-шэразёмныя глебы, глебы, якія фарміруюцца ў зоне паўпустынь сярод шэразёмаў ва ўмовах дадатковага грунтавога ўвільгатнення. Характарызуюцца большай гумуснасцю, чым шэразёмы, часам агляеннем ніжніх гарызонтаў. Развіваюцца звычайна на лёсах і лёсападобных суглінках. Урадлівыя, амаль цалкам узараны.

Лугово-степные бурые почвы, лугово-бурые полупустынные почвы — лугава-стэпавыя бурія глебы, лугава-бурія паўпустынныя глебы, тып глеб, які фарміруецца сярод бурых паўпустынных глеб пад лугава-стэпавай расліннасцю ва ўмовах дадатковага паверхневага або грунтавога ўвільгатнення. Характарызуюцца павышанай гумуснасцю (да 3 %), магутнасцю гумусавага гарызонту да 15—30 см, агляеннем ніжніх гарызонтаў. Нярэдка саланцаваты і саланчакаваты. Часам выкарыстоўваюцца ў земляробстве (галоўным чынам пры арашэнні).

Лугово-черноземные почвы — лугава-чарназёмныя глебы, глебы лугавых стэпаў. Фарміруюцца ў стэпавай зоне Еўразіі і Паўночнай Амерыкі пад лугава-стэпавай расліннасцю, ва ўмовах павышанага паверхневага і грунтавога ўвільгатнення. Ад чарназёмаў адрозніваюцца больш магутным гумусавым гарызонтам, большым утрыманнем перагною і слабым аглееннем у ніжняй частцы.

Луговые почвы — лугавыя глебы, глебы розных прыродных зон і вышынных паясоў, развітыя пад лугавой расліннасцю. Маюць звычайна добра акрэслены гумусавы гарызонт, часта аглеены ці засолены. Прыклады Л. г.: горна-лугавыя глебы альпійскіх і субальпійскіх лугоў, лугава-чарназёмныя глебы лугавых стэпаў.

Луговые степи, разнотравные степи — лугавыя стэпы, разнатраўныя стэпы, стэпы з самкнутым травяным покрывам і ярка квітнеючым разнатраўем. Распаўсюджаны ў паўночнай частцы стэпаў умеранага пояса.

Луды — луды, камяністыя водмелі або слаба прыўзнятыя над вадой камяністыя астраўкі са слядамі ледавіковай апрацоўкі, звычайна без расліннасці. Тэрмін сустракаецца ў мясцовасцях па берагах мораў, буйных азёр і рэк у паўночных і паўночна-заходніх раёнах Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Лука — лука, дугападобны паварот, выгін ракі (напрыклад, Самарская Л. на Волзе), а таксама мыс, паўвостраў у выгіне ракі. Марская Л., або лукамор'е,— выгін марскога берага.

Луна — Месяц, прыродны спадарожнік Зямлі; бліжэйшае да нас нябеснае цела (сярэдняя адлегласць ад Зямлі — 384 400 км). Форма М. блізкая да шара, дыяметр 3476 км, маса $7,35 \cdot 10^{22}$ кг (у 81,5 раза менш за масу Зямлі). Перыяд звароту М. вакол Зямлі дакладна раўняецца часу яе аднаго абароту вакол восі, таму М. заўсёды звернуты да Зямлі адным і тым жа бокам.

Льянос — льянас, назва высакатраўных саваннаў у Арынокскай нізіне (Паўднёвая Амерыка).

М

Маары — маары, лейкападобныя або цыліндрычныя ўпадзіны вулканічнага паходжання, якія ўзніклі на зямной паверхні пры газавым узрыве без вылівання лавы. Дыяметр М. да 3,5 км, глыбіня да 300—400 м. Часам акружаны кальцавым валам з абломкаў горных парод. Ва ўмовах вільготнага клімату часта запаўняюцца вадой і ўтвараюць т. зв. мааравыя азёры.

Магма — магма, расплаўленая вогненная маса, насычаная парай вады і газамі, якая ўтвараецца ў глыбінях нашай планеты. Можна ўкараняцца ў тоўшчу зямной кары або вылівацца на зямную паверхню, утвараючы вулканы.

Магматизм — магматызм, працэсы ўтварэння магмы, яе далейшага развіцця, перамяшчэння, узаемадзеяння з цвёрдымі горнымі пародамі і застывання. М.— гэта праява глыбіннай актыўнасці Зямлі.

Магматические горные породы — магматычныя горныя пароды, пароды, якія ўтвараюцца з магмы пры яе застыванні на зямной паверхні або ў глыбінях зямной кары. Падзяляюцца на эфузіўныя (утвараюцца з магмы, якая вылілася на дзённую паверхню) і глыбінныя, або інтрузіўныя (узнікаюць з магмы на глыбіні, пры яе ўкараненні ў тоўшчу горных парод зямной кары). Да М. г. п. належаць базальты, вулканічныя туфы, граніты і інш., з іх у асноўным складаецца зямная кара. На Беларусі ёсць усе тыпы і групы М. г. п.

Магматические месторождения — магматычныя радовішчы, залежы (паклады) карысных выкапняў, якія ўтварыліся ў нетрах зямной кары пры застыванні і крышталізацыі магмы, якая ўтрымлівала павышаныя канцэнтрацыі каштоўных мінералаў. Да М. р. належаць, напрыклад, месцараджэнні тытанамагнетытавых з ванадыем руд Качканара (Урал), медна-нікелевых руд Нарыльска (Усходняя Сібір), апатытаў Хібін (Кольскі паўвостраў), алмазаносных кімберлітаў Усходняй Сібіры і Паўднёвай Афрыкі і інш.

Магнетит, магнітны жалезняк — магнетыт, магнітны жалезняк, мінерал, складаны аксід жалеза. Утварае чорныя з металічным бляскам крышталі, украпіны, зярністыя масы. Распаўсюджаны мінерал магматычных, метамарфічных і асадкавых парод. Буйныя назапашванні — у жалезістых кварцытах, скарнах, карбанатытах. Важнейшая жалезная руда. На Беларусі М. пашыраны ва ўсіх крышталічных і асадкавых пародах, у тым ліку ў Навасёлкаўскім радовішчы жалезных руд (Карэліцкі раён).

Магніевыя руды — магніевыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы магнію і розных яго злучэнняў. Важнейшая сыравіна — магнэзіт, магнэзіяльна-калійныя солі, расолы і марская вада. Найбольшыя радовішчы М. р. у Расіі, на Беларусі, Украіне, ЗША і іншых краінах.

Магнітныя полюсы Зямлі — магнітныя полюсы Зямлі, пункты на зямной паверхні, у якіх магнітная стрэлка размяшчаецца вертыкальна (магнітнае схіленне роўна 90°). Каардынаты двух галоўных М. п. З. (1985): $77^\circ 36'$ пн. ш., $102^\circ 48'$ з. д., $65^\circ 06'$ пд. ш., $139^\circ 00'$ у. д.

Магнітосфера — магнітасфера, вобласць калязямной прасторы, фізічныя ўласцівасці якой вызначаюцца магнітным полем Зямлі і яго ўзаемадзеяннем з патокам зараджаных часціц сонечнага паходжання. М. Зямлі распасціраецца з дзённага боку на адлегласць 8—14 зямных радыусаў, з начнога — выцягнута, утварае гэтак званы хвост Зямлі ў некалькі соцень зямных радыусаў.

Магнітуда землетрасення — магнітуда землетрасення, умоўная велічыня, якая характарызуе колькасць энергіі, што выдзяляецца ў ачагу землетрасення. Гэта адносныя паказчыкі ад 0 да 9, што характарызуюць

энергію землетрасенняў. Самыя разбуральныя землетрасенні мелі М. з. каля 9, што адпавядае энергіі 10^{18} Дж.

Маквис, маккия — **маквіс, макія**, групоўка ксерафітных вечназялёных жорсткалістых і калючых хмызнякоў (вышыней звычайна 1,5—2,5 м, часам да 4 м) і невысокіх (да 8—10 м) дрэў (мірт, масліна, сунічнае дрэва, фісташка, ядловец і інш.). Уласцівы галоўным чынам краінам Міжземнамор'я, дзе сустракаюцца на схілах гор да **вышыні** 700 м і ўтвараюць месцамі густыя цяжкапраходныя зараснікі. **М.** фарміруецца звычайна на месцы высечаных лясоў.

Макроклімат — **макраклімат**, клімат Зямлі ў цэлым, буйных рэгіёнаў (мацерыкоў, акіянаў) або іх значных частак (прыродных зон і абласцей), які разглядаецца ў сваіх асноўных рысах (напрыклад, М. Антарктыды, Усходняй Сібіры). Супрацьпастаўляецца мясцоваму клімату і мікраклімату.

Макрорэльеф — **макрарэльеф**, буйныя формы рэльефу (горныя хрыбты, пласкагор'і, раўніны, нізіны), якія створаны галоўным чынам эндагеннымі працэсамі і якія вызначаюць асноўныя асаблівасці прыроды буйнога рэгіёна.

Максімальная вільготнасць — **максімальная вільготнасць**, найбольшая колькасць вадзяной пары, якую можа змясціць паветра пры дадзенай тэмпературы. Так, 1 м³ паветра пры тэмпературы 30° можа ўтрымліваць 30 г вадзяной пары, а пры 10° — толькі 9,4 г. М. в. мае насычанае вадзяной парай паветра.

Максімальная тэмпература — **максімальная тэмпература**, самая высокая тэмпература паветра, глебы ці вады ў дадзеным месцы за пэўны час назіранняў (суткі, месяц, год, шматгадовы перыяд). Вымяраецца максімальным тэрмометрам. У Беларусі абсалютныя М. т. у летні перыяд дасягаюць 34—35 °С; у выглядзе выключэння — да 38 °С (Гомель).

Малая вода — **малая вада**, самы нізкі ўзровень вады ў моры ці акіяне пры адліве.

Малая рака — **малая рака**, рака, якая размяшчаецца ў адной геаграфічнай зоне, мае даўжыню не болей за 100 км і плошчу басейна звычайна ў межах 1—2 тыс. км². На гідраўлічны рэжым М. р. значны ўплыў маюць мясцовыя фактары. М. р. складаюць пераважную частку ўсіх рэк Зямлі, у тым ліку і Беларусі.

Малыя планеты, астэроіды — **малыя планеты, астэроіды**, нябесныя целы, размешчаныя паміж Марсам і Юпітэрам. Адрозніваюцца ад 9 вялікіх планет Сонечнай сістэмы сваімі невялікімі памерамі. Самыя буйныя з іх маюць папярочнік: Цэрэра — 1025 км, Палада — 583 км, Веста — 555 км; размеры большасці М. п. значна меншыя. Агульная іх колькасць складае каля 40 тыс.

Малы ледниковы перыяд — **малы ледавіковы перыяд**, перыяд хуткага наступання ледавікоў у Альпах, Паўночнай Еўропе, Ісландыі, на Алясцы. Адзначаецца з XV ст. (па некаторых даных, з XIV ст.) да канца XIX ст. Адначасова адбывалася паніжэнне снегавой лініі (на 100—

150 м) і павелічэнне плошчы марскіх ільдоў у высокіх шыротах.

Мангровыя леса, мангровыя зарослі, мангры, мангровы — мангравыя лясы, мангравыя зараснікі, мангры, мангровы, вечназялёныя невысокія (да 10 м) лясы і хмызнякі марскіх трапічных узбярэжжаў, якія заліваюцца пры прыліве. Небагатыя расліны па складу, маюць розныя прыстасаванні для росту і развіцця ў вільготным і засоленым грунце. Дрэвы маюць хадзюльныя (замацоўваюць расліны ў ілістым грунце) і паветраныя (забяспечваюць кіслародам) карані. Найбольш распаўсюджаны ўздоўж нізкіх ілістых узбярэжжаў Афрыкі, Паўднёвай Азіі, Аўстраліі, Цэнтральнай і Паўднёвай Амерыкі і астравоў у трапічных і экватарыяльных шыротах.

Мантыя Зямлі — мантыя Зямлі, зямная абалонка, размешчаная паміж зямной карой і ядром Зямлі. Магутнасць — 2900 км, шчыльнасць рэчыва — ад 3,5 г/см³ у верхніх сляях да 5,7 г/см³ у ніжніх; тэмпература ў ніжняй граніцы М.— 2000—2500°, ціск — 1,4 млн атмасфер. Мяркуюць, што М. цвёрдая і ў той жа час пластычная. У верхняй яе частцы размяшчаюцца ачагі магмы і землетрасенняў.

Марганцевыя руды — марганцавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы марганцу. Сярэдняе ўтрыманне марганцу 25—50 %. Месцараджэнні па паходжанню галоўным чынам асадкавыя, у трапічных зонах звязаны з карой выветрывання. Радовішчы ў Расіі, Грузіі, на Украіне, у Індыі, Бразіліі, Аўстраліі і інш. краінах. М. р. з'яўляюцца таксама жалезамарганцавыя канкрэцыі на значных плошчах дна Сусветнага акіяна.

Маргінальны канал, краевой канал — маргінальны канал, краявы канал, старажытная эразійная разора, якая вырацавана патокам расталых ледавіковых вод на перыферыі мацерыковага ледавіка, а таксама вузкія лагчыны ў выглядзе равоў і каналаў, якія ўтвораны расталымі водамі, што цякуць уздоўж пашырэння горнага ледавіка.

Мари — мары, забалочаныя рэдкастойныя лістоўнічныя лясы ва Усходняй Сібіры і на Далёкім Усходзе, якія чаргуюцца з участкамі бязлесных купінавых балот і ернікаў.

Маршы — маршы, нізінныя палосы раўніннага марскога ўзбярэжжа, якія заліваюцца вадой толькі пры самых высокіх прылівах ці нагонах марской вады ветрам. Часта абмежаваны паласой дзюн. Складзены звычайна ілістымі або пясчана-ілістымі наносамі, на якіх фарміруюцца багатыя гумусам глебы. Пакрыты лугавой, пераважна галафітнай расліннасцю, месцамі забалочаны. Асушаныя і апрацаваныя ўчасткі М. называюцца польдэрамі. М. характэрны для ўзбярэжжаў Паўночнага мора (галоўным чынам Нідэрланды, ФРГ), атлантычнага ўзбярэжжа ЗША.

Маршрутная съёмка — маршрутная здымка, здымка зямной паверхні па асобаму маршруту пры стварэнні і абнаўленні геаграфічных карт рознага прызначэння і прывязкі выбраных контураў і прадметаў да апорных геадэзічных пунктаў або арыенціраў. Наносіцца на планшэт адлюстраванне як самога маршруту, так і сітуацыя па абодва яго бакі

ў межах бачнасці. Акрамя наземнай М. з., шырока выкарыстоўваецца паветраная, візуальная і інструментальная М. з.

Масштаб — масштаб, адносіны даўжыні ліній на чарцяжы, плане ці карце да даўжыні ліній у натуре. Адрозніваюць лікавы М. (выражаецца дробам, лічнік якога роўны адзінцы, а назоўнік паказвае, у колькі разоў паменшаны паказаныя лініі), лінейны М. (выражаецца прамой лініяй, падзеленай на роўныя адрэзкі з надпісамі, якія ўказваюць даўжыню ліній у натуре) і найменны М. (выражаецца словамі, напрыклад у 1 см — 100 м). М. выкарыстоўваецца для паказу і вымярэння адлегласцей на чарцяжы, плане ці карце.

Математическая картография — матэматычная картаграфія, раздзел картаграфіі, які вывучае пытанні матэматычнага абгрунтавання карт, тэорыю картаграфічных праекцый, метады пошуку праекцый і спосабы іх рацыянальнага выкарыстання на практыцы. Разглядае таксама маштабы, каардынаты сеткі і кампануючы карты.

Математическая основа карты — матэматычная аснова карты, сукупнасць матэматычных элементаў карты, якія вызначаюць матэматычны закон яе пабудовы і геаметрычныя ўласцівасці карты. М. а. к. утвараюць масштаб, картаграфічная праекцыя (і звязаная з ёй картаграфічная сетка), а таксама геадэзічная аснова, што выкарыстоўваецца пры пабудове карты.

Математические методы в географии — матэматычныя метады ў географіі, выкарыстанне матэматычнага апарату і вылічальнай тэхнікі пры вывучэнні географічных працэсаў і з'яў. Прымяняюцца на ўсіх стадыях географічнага даследавання: пры зборы і першаснай апрацоўцы зыходных матэрыялаў, іх класіфікацыі і генералізацыі, аналізе і прагнозе статычных і дынамічных станаў аб'ектаў даследавання; пры раяніраванні, мадэліраванні геасістэм, рэгуляванні і аптымізацыі тэрытарыяльных сувязяў і г. д.

Материки, континенты — мацерыкі, кантыненты, самыя буйныя масівы сушы, акружаныя з усіх ці амаль з усіх бакоў акіянамі і морамі. Маюць кару мацерыковага тыпу, адну або некалькі старажытных платформ, акаймаваных складкаватымі структурамі рознага ўзросту. М. шэсць: Еўразія (50,6 млн км²), Афрыка (29,2 млн км²), Паўднёвая Амерыка (20,2 млн км²), Паўночная Амерыка (20,4 млн км²), Антарктыда (13,9 млн км²) і Аўстралія (7,6 млн км²).

Материковая земная кора — мацерыковая зямная кара, зямная кара, уласцівая мацерыкам. Магутнасць на раўнінах 30—40 км, у гарах — да 70—80 км. Складаецца з трох слаёў: асадкавага (таўшчынёй ад 1—5 км да 10—20 км у прагінах, пры сярэднім значэнні 5—6 км), гранітнага (10—15 км) і базальтавага (15—35 км). М. з. к. выкліноўваецца ў межах падводнай ускраіны мацерыкоў.

Материковая отмель, шельф — мацерыковая водмель, шэльф, падводная, слабанахіленая мелкаводная раўніна, ускладненая далінамі, асобнымі ўпадзінамі, падняццямі, водмелямі. Прасціраецца ўздоўж бе-

рагоў мацерыкоў, да глыбін, дзе нахіл дна істотна павялічваецца (у сярэднім да 200 м), і з'яўляецца падводным працягам мацерыкоў; у яе межах у асноўным размяшчаюцца моры і накопліваецца абломкавы матэрыял, які прыносіцца з сушы. М. в. добра асвятляецца і праграваецца, багата пажыўнымі рэчывамі і арганізмамі; у яе межах знаходзяцца буйныя месцараджэнні нафты, газу (Мексіканскі, Персідскі залівы, Паўночнае мора) і важнейшыя рыбапрамысловыя раёны свету (моры Паўночнае, Баранцава і інш.).

Материковое подножие, континентальное подножие — мацерыковае падножжа, кантынентальнае падножжа, частка дна Сусветнага акіяна, размешчаная ля падножжа мацерыковага схілу. Прадстаўляе сабой нахіленую раўніну, складзеную рыхлымі наносамі, знесенымі з мацерыка, мацерыковай водмелі і схілу. Можна дасягаць шырыні некалькіх соцень кіламетраў.

Материковое полушаріе — мацерыковае паўшар'е, паўшар'е Зямлі, у межах якога найбольш развіта суша (складае 47 % плошчы паўшар'я). Цэнтр М. п. размешчаны на паўднёвым захадзе Францыі.

Материковыя луга — мацерыковыя лугі, лугі, якія размешчаны на раўнінах па-за межамі пойм. Падзяляюцца на сухадольныя (размешчаны на водападзелах і схілах з глыбокім заляганнем глебава-грунтавых вод) і нізінныя (у паніжэннях, з бліскім заляганнем глебава-грунтавых вод). М. л. распаўсюджаны ў лясной, лесастэпавай і стэпавай зонах. Маюць значнае распаўсюджанне ў Беларусі.

Материковыя морскія отложения, терригенные отложения — мацерыковыя марскія адкладанні, тэрыгенныя адкладанні, донныя адкладанні Сусветнага акіяна, якія ўтвараюцца за лік абломкавага матэрыялу сушы, прынесенага рэкамі, ледавікамі, ветрам і ўзнікаючага пры разбурэнні хвалямі марскіх берагоў. Прадстаўлены ў асноўным валунамі, галькай, пяскамі, іламі. Характэрны для мацерыковай водмелі і схілу. Дасягаюць значнай магутнасці (да 5—10 км і больш), накопліваюцца параўнальна хутка, асабліва зблізку берагоў горных краін.

Материковыя острова — мацерыковыя астравы, участкі сушы, якія калісьці складалі адно цэлае з мацерыкамі, але аддзяліліся ад іх у выніку апускання сушы. Звычайна падобны да мацерыкоў па ўнутранай будове і рэльефу. Размяшчаюцца на падводнай аснове мацерыкоў. Гэта га-лоўным чынам буйныя астравы (Грэнландыя, Мадагаскар, Брытанскія, Новая Зеландыя і інш.).

Материковый водораздел, континентальный водораздел — мацерыковы водападзел, кантынентальны водападзел, лінія або прастора на мацерыку, якая раздзяляе басейны рэк, што цякуць у розныя акіяны (напрыклад, водападзел басейнаў рэк Атлантычнага і Ціхага акіянаў у Андах Паўднёвай Амерыкі).

Материковый склон — мацерыковы схіл, частка дна Сусветнага акіяна, размешчаная паміж мацерыковай водмеллю і ложама акіяна, у сярэднім ад 200 м глыбіні да 2500 м. М. с. звычайна вузкі, са значнымі

нахіламі (у сярэднім 4—7°, іншы раз да 20° і больш). Ускладнены падводнымі катлавінамі, хрыбтамі, узвышшамі, плато, вузкімі падоўжнымі далінамі (каньёнамі), абрывамаі, тэрасамі. У межах М. с. памяншаецца магутнасць зямной кары, а яе гранітны слой выкліноўваецца.

Материнская (почвообразующая) порода — мацярынская (глебаўтвараючая) парода, зыходная горная парода, з якой пад уздзеяннем прыродных працэсаў, а таксама гаспадарчай дзейнасці чалавека адбываецца ўтварэнне глебы.

Мато, мату, маторраль — мата, мату, матараль, суполкі хмызнякоў, большай часткай ксерафітных, у пераменна-вільготных і засушлівых раёнах Паўднёвай Амерыкі. Тэрмін шырока выкарыстоўваецца ў геаграфічных назвах гэтага рэгіёна (напрыклад, плато Мату — Гросу ў Бразіліі).

Матты, альпійскія ковры — маты, альпійскія дываны, нізкатраўныя лугі ў альпійскім поясе гор з багатым выпадзеннем снегу. Травяны покрывы шчыльны, прысцінуты да зямлі, многа ярка квітнеючых раслін. Асабліва характэрны для гор Цэнтральнай і Паўднёвай Еўропы (Альпы, Пірэнеі, Карпаты). Выкарыстоўваюцца галоўным чынам як летнія пашы.

Мгла, сухой туман — імгла, сухі туман, памутненне паветра за лік завяслых у ім часцінак пылу, дыму, гары. Характэрна для пустынь, стэпаў і вялікіх гарадоў. Бачнасць пры І. памяншаецца да соцень і дзесяткаў метраў, як пры густым тумане.

Мегарэльеф — мегарэльеф, самыя буйныя элементы рэльефу зямной паверхні — мацерыковыя выступы, упадзіны акіянаў, горныя і раўнінныя краіны.

Медыцынская географія — медыцынская географія, галіна навукі, якая вывучае ўплыў прыродных умоў пэўнай тэрыторыі на здароўе чалавека, узнікненне і распаўсюджанне хвароб.

Медыцынская картографія — медыцынская картаграфія, раздзел картаграфіі, у задачы якога ўваходзіць складанне медыка-геаграфічных карт і атласаў.

Медыцынская кліматалогія, біокліматалогія чалавека — медыцынская кліматалогія, біакліматалогія чалавека, раздзел кліматалогіі, які вывучае ўплыў на арганізм чалавека кліматычных фактараў і надвор'я, вызначае шляхі выкарыстання гэтых фактараў у лекава-прафілактычных мэтах.

Медныя руды — медныя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы медзі. Галаўныя мінералы: халькапірыт, барніт, хальказін, кубаніт, самародная медзь, купрыт. Асноўныя прамысловыя тыпы радовішчаў: медна-нікелевыя, медна-парфіравыя, медзістых пясчанікаў і сланцаў, медна-калчаданавыя. Вялікія запасы маюцца ў Расіі, Паўднёвай і Цэнтральнай Амерыцы (Чылі, Перу, Мексіка, Панама), Паўночнай Амерыцы (ЗША, Канада), Афрыцы (Замбія, Заір, ПАР).

Межгорная впадына, межгорная котловина — міжгорная ўпадзіна,

міжгорная катлавіна, тэктанічная дэпрэсія ў гарах, якая з усіх або амаль з усіх бакоў абмежавана высокімі хрыбтамі. Працягваецца на дзесяткі, часам сотні км, шырыня ад некалькіх км да дзесяткаў км. Звычайна адпавядае міжгорным прагінам. Прыклад М. у.— Ферганская даліна.

Межгорная равнина — міжгорная раўніна, найбольш паніжаная і роўная частка міжгорнай упадзіны, звычайна акумуляцыйнага (алювіяльнага, азёрнага) паходжання. У межах М. р. часта размяшчаюцца азёры і балоты.

Межгорный прогиб — міжгорны прагін, паніжэнне паміж горнымі хрыбтамі. Утвараецца ў выніку прагінання зямной кары ў час падняцця суседніх горных хрыстоў. Прыклады М. п.— Ферганская даліна, Курынская нізіна, Тувінская катлавіна.

Международный географический союз (МГС) — Міжнародны геаграфічны саюз (МГС), навуковае аб'яднанне географаў свету. Заснаваны ў 1922 г. Членамі МГС з'яўляюцца 90 краін (1986). Мэты — садзейнічанне вывучэнню праблем геаграфіі, асабліва пытанняў, якія патрабуюць міжнароднага супрацоўніцтва; забеспячэнне іх навуковага абмеркавання і публікацыі вынікаў; правядзенне міжнародных геаграфічных кангрэсаў і рэгіянальных канферэнцый; стварэнне камісій для выканання задач у праежках паміж кангрэсамі.

Международный геофизический год (МГГ) — Міжнародны геафізічны год (МГГ), перыяд з 1 ліпеня 1957 г. па 31 снежня 1958 г. (18 месяцаў), на працягу якога 67 краін (у тым ліку і СССР) на ўсім зямным шары праводзілі геафізічныя назіранні і даследаванні ў зямной кары, акіянах, атмасферы па адзінай праграме і методыцы.

Международное геофизическое сотрудничество (МГС), международный год геофизического сотрудничества — Міжнароднае геафізічнае супрацоўніцтва (МГС), міжнародны год фізічнага супрацоўніцтва, міжнародная сістэма геафізічных назіранняў па адзінай праграме, якая ажыццяўлялася ў 1959 г. (працяг Міжнароднага геафізічнага года).

Международный полярный год (МПГ) — Міжнародны палярны год (МПГ), перыяд адначасовых геафізічных назіранняў у палярных абласцях Зямлі і ў асобных горных ледавіковых раёнах сіламі шэрага краін па агульнай праграме і адзінай методыцы. Адрозніваюць першы (жнівень 1882 г.— жнівень 1883 г.) і другі (жнівень 1932 г.— жнівень 1933 г.) МПГ.

Международный союз охраны природы и природных ресурсов (МСОП) — Міжнародны саюз аховы прыроды і прыродных рэсурсаў (МСАП), міжнародная арганізацыя, якая заснавана ў 1948 г. Мае кансультатыўны статус. У яе склад уваходзяць 58 краін, звыш 500 урадавых, навуковых і грамадскіх устаноў 116 краін (1986 г.) Выдае міжнародную Чырвоную кнігу відаў раслін і жывёл, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення, Зялёную кнігу ландшафтаў, якія знаходзяцца пад пагрозай разбурэння і інш. МСАП распрацавана сусветная стратэгія аховы прыроды і рэкамендацыі для краін па яе ажыццяўленню.

Междуречье — міжрэчча, мясцовасць паміж двума суседнімі рэка-

мі. Уключае водападзельную прастору і схілы сумежных далін. Тэрмін «М.» ужываецца галоўным чынам у адносінах да раўнінных тэрыторый. Паверхня М. звычайна слаба закранута эразійным расчляненнем.

Межень — **межань**, перыяд з найбольш нізкім устойлівым узроўнем вады ў рацэ. У М. расход і сцёк рэк нязначныя, асноўнай крыніцай жыўлення з'яўляюцца падземныя воды. Ва ўмераных і высокіх шыротах адрозніваюць летнюю і зімнюю М. Летняя М. наступае ў выніку вялікага паглынання ападкаў глебай і моцнага выпарэння, зімняя — у выніку адсутнасці паверхневага жыўлення. Гэтыя з'явы яскрава выкарыстаны на рэках Беларусі.

Межледниковье, интергляциал — **міжледавікоўе, інтэргляцыял**, прамежак часу паміж двума ледавіковымі эпохамі (ледавікоўямі). У чацвярцічным перыядзе характарызаваўся вызваленнем ад ледавіковых пакрываў умераных шырот, пацяпленнем клімату, адкладаннем асадкаў неледавіковага паходжання, шырокім распаўсюджаннем цеплалюбівай флары і фауны.

Межматериковые моря — **міжмацерыковыя моры**, міжземныя моры, якія размяшчаюцца паміж двума або некалькімі мацерыкамі (напрыклад, Міжземнае, Чырвонае моры). Адрозніваюцца вялікімі глыбінямі, самастойнай сістэмай цячэнняў, прыліваў і своеасаблівым размеркаваннем тэмпературы, салёнасці і шчыльнасці марской вады.

Межмерзлотные воды — **міжмярзлотныя воды**, падземныя воды абласцей распаўсюджання шматгадовай мерзлаты, якія ўтвараюць ваданосныя гарызонты, слаі, лінзы, зоны ўнутры тоўшчы мёрзлых горных парод.

Межостровные моря — **міжастраўныя моры**, моры, якія размяшчаюцца паміж астравоў, парогі і мелкаводдзі паміж якімі перашкаджаюць свабоднаму водаабмену з адкрытай часткай акіяна. Звычайна неглыбокія. Амаль усе яны знаходзяцца сярод астравоў Малайскага архіпелага (моры Яванскае, Банда, Сулавесі і інш.).

Межпасатное противотечение, экваториальное противотечение — **міжпасатнае супрацьцячэнне, экватарыяльнае супрацьцячэнне**, паверхневыя кампенсацыйныя цячэнні ў нізкіх шыротах акіянаў паміж Паўночным і Паўднёвым пасатнымі цячэннямі. Накіраваны з захаду на ўсход. У Атлантычным і Ціхім акіянах размешчаны на 3—10° пн. ш., у Індыйскім — на 9—10° пд. ш.

Межпластовые воды — **міжпластавыя воды**, падземныя воды, якія заключаны паміж воданепранікальнымі сляямі. Жывяцца на ўчастках, дзе адсутнічае верхні воданепранікальны слой; бываюць напорнымі і ненапорнымі, са звычайнай і павышанай тэмпературай, прэснымі, мінеральнымі і расоламі.

Мезозойская складчатость — **мезазойская складкаватасць**, го-раўтварэнне ў мезазойскую эру геалагічнай гісторыі Зямлі. Найбольш інтэнсіўна праявілася ўздоўж узбярэжжа Ціхага акіяна, асабліва ў яго паўночнай палове. У М. с. утварылася асноўная частка Кардыльер

Паўночнай Амерыкі, горы Паўночнага Усходу Сібіры (хрыбты Верхаянскі, Чэрскага і інш.) і часткова горы Індакітая.

Мезозойская эра, мезозой — мезазойская эра, мезазой, чацвёртая эра геалагічнай гісторыі Зямлі, што наступіла за палеазойскай эрай і папярэднічала кайназойскай. Працягласць каля 173 млн гадоў. Раздзяляецца на тры перыяды: трыясы, юрскі, мелавы. Для М. э. характэрны мезазойская складкаватасць, росквіт голанасенных раслін і паўзуноў, развіццё птушак і з'яўленне млекакормячых, утварэнне многіх карысных выкапняў (вуглёў, нафты, солей, руд металаў).

Мезоклімат — мезаклімат, клімат параўнальна невялікай тэрыторыі.

Мезорэльеф — мезарэльеф, формы рэльефу, сярэднія па памерах паміж макрарэльефам і мікрарэльефам з ваганнямі вышынь, якія звычайна не перавышаюць некалькіх дзесяткаў м (даліны малых рэк, яры, другарадных адгалінаванні хрыбтоў, марэнныя ўзгоркі, дзюны і інш.). Утвораны пераважна знешнімі працэсамі (дзеясцю цякучых вод, ветру, ледавікоў).

Мезосфера — мезасфера, слой атмасферы, які ляжыць на вышыні ад 50 да 80—85 км. Характарызуецца паніжэннем сярэдняй тэмпературы з вышыняй (прыкладна ад 0 °С ля ніжняй граніцы да —90 °С ля верхняй).

Мезотрофное болото, переходное болото, лесное болото — мезотрофнае балота, пераходнае балота, лясное балота, балота па характару жыўлення і расліннасці прамежкавае паміж нізіннымі і верхавымі балотамі; мае ўмеранае мінеральнае жыўленне. Расліны на павышаных участках (купіны, павышэнні каля пнёў) жывяцца ў асноўным за лік увільгатнення атмасфернымі ападкамі. У паніжэннях, дзе не страчана сувязь з грунтавымі водамі, распаўсюджаны расліны нізінных балот.

Мезотрофное озеро — мезотрофнае возера, возера з умеранай колькасцю пажыўных рэчываў для водных арганізмаў. Займае прамежкавае становішча паміж еўтрофнымі і алігатрофнымі азёрамі. Характарызуецца празрыстай вадой, добра развітым планктонам, параўнальна разнастайнай доннай фаунай. Да М. а. належаць у асноўным сярэднеўрапейскія раўнінныя азёры, у тым ліку многія азёры Беларусі.

Мезотрофные растения — мезотрофныя расліны, расліны, умерана патрабавальныя да наяўнасці ў глебе пажыўных рэчываў. Займаюць прамежкавае становішча паміж еўтрофнымі і алігатрофнымі раслінамі (напрыклад, елка).

Мезофиты — мезафіты, расліны, якія растуць ва ўмовах больш ці менш дастатковага, аднак не залішняга ўвільгатнення. Займаюць прамежкавае становішча паміж ксерафітамі і гіграфітамі. Пераважаюць ва ўмераных паясах, у ляснай і лесастэпавай зонах, а таксама ў лясах тропікаў і субтропікаў. Прыклады — лістападныя дрэвы і хмызнякі, большая частка лугавых і лясных траў.

Мел — мел, асадкавая горная парода арганічнага паходжання,

складзеная пераважна вуглякіслым кальцыем. Белага колеру, рыхлая. Служыць сыравінай для атрымання вапны, цэменту, выкарыстоўваецца таксама ў шкляной, цэлюлозна-папяровай, гумавай прамысловасці. У Беларусі асноўныя месцараджэнні мелу знаходзяцца на ўсходзе Магілёўскай і захадзе Гродзенскай вобласці.

Мелиоративная география — меліярацыйная геаграфія, напрамак у сучаснай геаграфіі, які вывучае прыродныя комплексы, што патрабуюць меліярацыі, а таксама комплексы, якія ў значнай ступені фарміруюцца ў выніку ажыццяўлення меліярацыйных мерапрыемстваў (арашэнне, асушэнне зямель і інш.). Важнейшая задача М. г.— геаграфічнае абгрунтаванне мерапрыемстваў па рацыянальнаму размяшчэнню розных відаў меліярацыі на тэрыторыі краіны.

Мелиоративное почвоведение — меліярацыйнае глебазнаўства, раздзел глебазнаўства, які распрацоўвае метады меліярацыі глеб, што валодаюць невялікай урадлівасцю (засаленых, забалочаных, балотных і інш.).

Мелиорация — меліярацыя, сістэма мерапрыемстваў па паляпшэнню зямель, павышэнню іх прадукцыйнасці; адзін з напрамкаў інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці. М. уключае арашэнне, абвадненне, асушэнне зямель, вапнаванне глеб, барацьбу з эрозіяй і з'яўляецца сродкам доўгатэрміновага захавання ўрадлівасці глебы. У Беларусі галоўны від М.— асушэнне балот і пераўвільготненых зямель.

Мелководные отложения — мелкаводныя адклады, група марскіх асадкаў, якія назапашваюцца на глыбінях да 200 м.

Мелкозём — драбназём, часцінкі глеб і горных парод памерам меней за 1 мм.

Мелкосопочник — драбнасопачнік, хаатычна раскіданыя ўзгоркі і групы ўзгоркаў (50—100 м адноснай вышыні), раздзеленыя шырокімі плоскімі катлавінамі і далінамі. Утвараецца ў выніку разбурэння горных краін з неаднародным складам горных парод ва ўмовах кантынентальнага клімату. Прыклад — Казахскі драбнасопачнік.

Меловой период, мел — мелавы перыяд, мел, трэці (апошні) перыяд мезазойскай эры. Пачаўся 137 млн гадоў таму назад і працягваўся каля 70 млн гадоў. Для М. п. характэрныя: наступанне мораў на сушу, пачатак альпійскай складкаватасці, узнікненне пакрытанасенных раслін, выміранне мезазойскіх паўзуноў, развіццё птушак і з'яўленне млекакормячых, утварэнне многіх карысных выкапняў (вугаль, нафта, гаручыя сланцы, фасфарыты, руды волава, мыш'яку, сурмы, золата, серабра, медзі, свінцу).

Мензульная съёмка — мензульная здымка, комплекс работ, якія выконваюцца з дапамогаю мензулы і кіпрэгеля, з мэтай атрымання здымачнага арыгінала тапаграфічнага плана ці карты. Для здымкі мензулу з планшэтам устанаўліваюць над пунктам здымачнай сеткі, арыентуюць і паслядоўна вызначаюць становішча і вышыні пунктаў сітуацыі, з дапамогай умоўных знакаў паказваюць аб'екты. Рэльеф

адлюстроўваюць гарызанталямі, вышыннымі адзнакамі і ўмоўнымі знакамі. М. з. прымяняецца на невялікіх участках і ў тых выпадках, калі немэтазгодны іншыя метады здымкі.

Мергель — мергель, асадкавая рыхлая горная парода, складзеная кальцытам, даламітам і гліністымі мінераламі. Колер — светла-шэры. М.— сыравіна для атрымання цэменту. У Беларусі буйнейшае месца-раджэнне М.— Камунарскае ў Касцюковіцкім раёне Магілёўскай вобласці.

Мерзотно-таёжныя почвы — мязлотно-таежныя глебы, глебы, якія развіты ў раёнах з халодным рэзка кантынентальным кліматам і наяўнасцю шматгадовай мерзлаты (звычайна на глыбіні 1—1,2 м). У верхнім гарызонце значнае ўтрыманне гумусу (8—12 %), ніжэй яго колькасць хутка паніжаецца. Рэакцыя кіслая, ападзоленасць адсутнічае або слаба выражана. Па ўсяму профілю — сляды мязлотных з'яў (трэшчынаватасць, сарціроўка матэрыялу, перамяшчэнне глебавых мас і інш.).

Мерзлотный рельеф, криогенный рельеф, криогенная морфоскульптура — мязлотны рэльеф, крыягенны рэльеф, крыягенная морфаскульптура, сукупнасць форм рэльефу, паходжанне і развіццё якога звязана з працэсамі прамярзання і раставання грунтоў. Характэрны галоўным чынам для абласцей, дзе распаўсюджаны шматгадовамёрзлыя грунты, сустракаецца таксама ў высакагор'ях.

Мерзлотоведение — мязлотазнаўства, навука аб мёрзлых глебах, грунтах і горных пародах, працэсах і з'явах у іх, аб распаўсюджванні, гісторыі развіцця і ўласцівасцях гэтых утварэнняў.

Мёрзлыя горныя породы — мёрзлыя горныя пароды, горныя пароды верхняй часткі зямной кары, якія ўтрымліваюць лёд. Па працягласці захавання лёду падзяляюцца на кароткачасовыя і сезонна-мёрзлыя (меней за год), пералеткі (ад года да 2 год) і шматгадовамёрзлыя горныя пароды.

Меридиональный перенос — мерыдыянальны перанос, перанос паветраных мас паміж нізкімі і высокімі шыротамі Зямлі. У адрозненне ад занальнага пераносу мае пераважна мерыдыяльны або субмерыдыяльны напрамак, праяўляецца галоўным чынам ва ўмераных і высокіх шыротах. М. п. выклікае часовыя пацяпленні ў высокіх і пахаладанні ў нізкіх шыротах.

Мёртвый покров — мёртвае покрыва, слой рэштак адмерлых раслін — апад, які не поўнасцю расклаўся на паверхні глебы ў лесе (лясная подсілка), на лузе, у стэпе. Таўшчыня — ад доляў см да 30 см і болей. У ніжняй частцы перамешаны з мінеральнымі рэчывамі. Асабліва распаўсюджаны ў яловых лясах таежнай зоны.

Меса, меза — меса, меза, невялікія сталовыя ўзвышшы з абрывістымі схіламі. Прадстаўляюць сабой звычайна рэшткі вялікіх плато, якія захаваліся ад размыву. Тэрмін ужываецца ў Іспаніі, некаторых краінах Лацінскай Амерыкі.

Местная циркуляция атмосферы, локальная циркуляция — мясцовая цыркуляцыя атмасферы, лакальная цыркуляцыя, цыркуляцыя атмасферы над параўнальна невялікай тэрыторыяй або акваторыяй. Абумоўліваецца мясцовымі прыроднымі ўмовамі (рэзкімі тэмпературнымі адрозненнямі, асаблівасцямі рэльефу і г. д.). Прыклады М. ц. а. — брызы, бара і іншыя мясцовыя ветры.

Местное время — мясцовы час, час у дадзеным месцы Зямлі. Залежыць ад геаграфічнай даўгаты месца і аднолькавы для ўсіх пунктаў, размешчаных на адным мерыдыяне. Розніца ў М. ч. любых двух пунктаў на Зямлі роўна розніцы іх даўгаты.

Местность — мясцовасць, 1) частка зямной паверхні з усімі яе прыроднымі кампанентамі (рэльефам, глебамі, водамі, расліннасцю і інш.), а таксама са шляхамі зносін, населенымі пунктамі, прамысловымі, сельскагаспадарчымі і сацыяльна-культурнымі аб'ектамі; 2) найбольш буйная марфалагічная частка геаграфічнага ландшафту з пэўнымі суадносінамі плошчаў адных і тых жа тыпаў урочышч (напрыклад, балотных і баравых у таежным ландшафце).

Местные ветры — мясцовыя вятры, вятры, якія маюць лакальнае распаўсюджанне, што звязана з геаграфічнымі асаблівасцямі пэўнага раёна (яго араграфічнай будовай, наяўнасцю вялікіх вадаёмаў і г. д.). Часта паўтараюцца, што ст'арае пэўны рэжым надвор'я ў дадзенай мясцовасці. Прыклады М. в.: брызы, горна-далінныя вятры, бара, фён і інш.

Местные географические термины, народные географические термины — мясцовыя геаграфічныя тэрміны, народныя геаграфічныя тэрміны, мясцовая назва розных геаграфічных аб'ектаў (гор, азёр, лясоў, населеных пунктаў і інш.), якія маюць абмежаванае прасторавае распаўсюджанне. Часта ўваходзяць у склад геаграфічнай наменклатуры дадзенага рэгіёна. Найбольш ужывальныя з іх увайшлі ў навуковы ўжытак і набылі ў радзе выпадкаў універсальны характар (напрыклад, фінскі тэрмін тундра).

Местный климат, мезоклимат — мясцовы клімат, мезаклімат, клімат параўнальна невялікай і дастаткова аднароднай тэрыторыі (напрыклад, клімат асобнага ляснага масіву, марскога ўзбярэжжа, невялікага горада). Да з'яў М. к. належаць многія мясцовыя вятры.

Местный сток — мясцовы сцёк, сцёк, які фарміруецца ў межах дадзенай мясцовасці (без транзітнага сцёку, які ствараецца па-за яе межамі).

Место — месца, частак тэрыторыі (акваторыі), які характарызуецца геаграфічным становішчам і супрацьпастаўляецца астатняй паверхні Зямлі. Прадстаўляецца як нешта цэласнае, аднароднае, непадзельнае. Зыходнае прасторавае паняцце ў геаграфіі.

Местообитание — месцапражыванне, месца (тэрыторыя, акваторыя), якое занята дадзеным відам, папуляцыяй, біяцэнозам і г. д.

Валодае ўсімі неабходнымі ўмовамі абіятычнага і біятычнага асяроддзя, якія забяспечваюць жыццё і развіццё арганізмаў.

Месторождение полезного ископаемого — радовішча карыснага выкапня, тэрытарыяльна адасобленае скопішча ў зямной кары карысных выкапняў пэўнага віду ў такой колькасці, якая дазваляе весці іх распрацоўку Галоўнымі паказчыкамі характарыстыкі асобнага Р. к. в. з'яўляюцца: запасы (колькасць) і якасць, умовы залягання (глыбіня, магутнасць пластоў і г. д.), эканоміка-геаграфічнае становішча радовішча.

Месяц — месяц, 1) адна з дванаццаці няроўных частак, на якія падзяляецца каляндарны год (ад 28 да 31 дня); 2) перыяд звароту Месяца вакол Зямлі.

Метаморфизм горных пород — метамарфізм горных парод, змяненне асадкавых або магматычных горных парод пад уздзеяннем цеплыні і ціску глыбін зямной кары без істотнага змянення іх хімічнага складу. Галоўныя тыпы М. г. п. — рэгіянальны, кантактны, дынамічны, гідратэрмальны. Пры гэтым утвараюцца метамарфічныя горныя пароды і многія рудныя карысныя выкапні.

Метаморфические горные породы — метамарфічныя горныя пароды, горныя пароды, якія ўтварыліся шляхам змены асадкавых або магматычных парод пад дзеяннем цеплыні і ціску пры апусканні гэтых парод у глыбіні зямной кары, г. зн. у выніку метамарфізму. Да М. г. п. адносяцца гнейсы (утвараюцца шляхам пераўтварэння гранітаў), кварцыты (пераўтвораныя пясчанікі), мармур (зменены вапняк), крышталічныя сланцы і інш.

Метаморфические сланцы — метамарфічныя сланцы, горныя пароды, якія ўтвараюцца пры метамарфізме асадкавых і вулканічных парод. Па ступені змянення займаюць прамежкавае становішча паміж крышталічнымі і гліністымі сланцамі. Да М. с. належаць філіты, хларытавыя і іншыя тыпы зялёных сланцаў.

Метаморфогенные месторождения — метамарфагенныя радовішчы, залежы карысных выкапняў, якія ўтварыліся пры працэсах метамарфізму горных парод, што абумоўлена ўздзеяннем на іх высокіх тэмператур і ціску ў нетрах Зямлі. Распаўсюджаны ў пародах дакембрыйскага ўзросту (напрыклад, месцараджэнні жалезных руд Крывого Рога і Курскай магнітнай анамаліі на Усходне-Еўрапейскай раўніне).

Метасоматизм — метасаматызм, працэс замяшчэння ў горнай пародзе адных мінералаў другімі з істотным змяненнем хімічнага складу пароды пры ўздзеянні на яе раствораў з высокай хімічнай актыўнасцю. Пры гэтым у горную пароду прыносяцца адны хімічныя элементы і выносяцца другія, утвараюцца т. зв. метасаматычныя горныя пароды.

Метасоматические месторождения — метасаматычныя радовішчы, залежы карысных выкапняў, якія складаюцца з каштоўных мінералаў, што ўтварыліся шляхам замяшчэння адных мінералаў другімі ў працэсе метасаматызму. М. р. маюць складаную форму і занальную будову

Прыклады М. р.— залежы поліметалічных руд у Казахстане і Сярэдняй Азіі, медных руд на Урале і інш.

Метелица, вьюга — мяцеліца, завіруха, завея, перанос снегу дастаткова моцным ветрам над паверхняй глебы або снегавым покрывам.

Метеориты — метэарыты, камяністыя або жалезныя целы Сонечнай сістэмы, якія падаюць на Зямлю з міжпланетнай прасторы. Маюць памеры ад некалькіх мм да некалькіх м і масу ад доляў грама да дзесяткаў тон. Пры падзенні на паверхню Зямлі могуць утвараць метэарытныя кратэры. Самы вялікі М.— Гоба (жалезны, масай каля 60 т) знойдзены ў Намібіі.

Метеорологическая служба — метэаралагічная служба, дзяржаўная арганізацыя, якая складаецца з сеткі метэаралагічных станцый, навуковых і аператыўных метэаралагічных устаноў і г. д. У задачы М. с. уваходзіць забеспячэнне інфармацыяй аб бягучым надвор'і, яго прагнозе, а таксама выдача звестак аб кліматычных умовах тых або іншых раёнаў. Акрамя агульнадзяржаўных, выдзяляюць таксама М. с. з абмежаванай сферай абслугоўвання, напрыклад, у грамадзянскай авіяцыі, марскім флоце. У Беларусі існуе гідраметэаралагічная (аб'яднаная гідралагічная і метэаралагічная) служба.

Метеорологические станции — метэаралагічныя станцыі, установы (станцыі), якія вядуць пастаянныя назіранні за надвор'ем (тэмпературай, ціскам, ветрам, вільготнасцю, воблачнасцю, ападкамі і іншымі з'явамі). У Беларусі назіранні на М. с. ажыццяўляюцца па аднолькавых праграмах, адна тыпнымі прыборамі, у дакладна вызначаныя тэрміны. Па выніках назіранняў складаюцца сінаптычныя карты і ажыццяўляецца прагноз надвор'я.

Метеорологические приборы — метэаралагічныя прыборы, прыборы і ўстаноўкі, якія служаць для рэгістрацыі і вымярэння розных метэаралагічных элементаў. Адна тыпнымі М. п. абсталяваны ўсе метэаралагічныя станцыі. Бываюць з візуальным адлікам і з аўтаматычнай рэгістрацыяй адпаведных метэаралагічных элементаў (самапісцы). Гэта тэрмометры розных тыпаў, гігрометры, ападкамеры, барометры, анемометры і інш.

Метеорологические элементы — метэаралагічныя элементы, агульная назва характарыстык стану паветра (тэмпературы, ціску, ветру, вільготнасці, воблачнасці, ападкаў) і некаторых атмасферных з'яў (туману, мяцеліцы, навальніцы і інш.). Назіранні за М. э. вядуцца на метэаралагічных станцыях.

Метеорологические спутники — метэаралагічныя спадарожнікі, штучныя спадарожнікі Зямлі, якія прызначаны для аператыўнага назірання за размеркаваннем воблачнага, снегавага і лёдавага покрыва, а таксама цеплавага выпраменьвання Зямлі з мэтай атрымання метэаралагічных даных для прагнозу надвор'я. Дапаўняюць інфармацыю, атрыманую з наземных метэаралагічных станцый.

Метеорология — метэаралогія, навука аб атмасферы Зямлі, яе скла-

дзе, працэсах і стане. Адна з галоўных задач М.— прагноз надвор'я на розныя тэрміны.

Механічны склад глеб, грануламетрычны склад глеб, утрыманне ў глебе неагрэгіраваных часцінак розных памераў. У залежнасці ад суадносін фізічнай гліны (часцінак драбней за 0,01 мм) і фізічнага пяску (буйней за 0,01 мм) глебы падзяляюцца на пясчаныя, супясчаныя, сугліністыя і гліністыя. З М. с. г. звязаны многія фізічныя і фізіка-хімічныя ўласцівасці глеб і іх урадлівасць.

Міграцыя жывёл і раслін — міграцыя жывёл і раслін, перамяшчэнне жывёл і раслін з адных месц у другія. Бываюць перыядычнымі (пералёты птушак) і непэрыядычнымі; пасіўнымі (перанос арганізмаў ветрам, цячэннямі, транспартнымі сродкамі і інш.) і актыўнымі, самастойнымі. Раслінам уласцівы толькі пасіўныя міграцыі.

Міграцыя элементаў — міграцыя элементаў, перанос і пераразмеркаванне хімічных элементаў у зямной кары і на паверхні Зямлі. Адбываецца пры розных геахімічных працэсах у расплавах, водных растворах, газападобнай і цвёрдай фазах. Да элементаў з вельмі высокай міграцыйнай здольнасцю належаць хлор, бром, ёд, азот, бор, радый, натрый; з высокай — калій, кальцый, германій, уран, жалеза; з сярэдняй — алюміній, крэмній, магній; з нізкай — цырконій, ніобій, тантал; з вельмі нізкай — плацінавыя металы.

Мікроклімат — мікраклімат, 1) клімат прыземнага слоя паветра на невялікай тэрыторыі (лясной паляне, беразе ракі і г. д.). Залежыць ад непасрэднага ўздзеяння зямной паверхні, характар якой значна ўплывае на рэжым вятроў, назапашванне снегу і іншыя метэаралагічныя элементы і з'явы; 2) адрозненні метэаралагічнага рэжыму ўнутры якога-небудзь мясцовага клімату.

Мікрорэльеф — мікрарэльеф, дробныя формы рэльефу, памеры якіх звычайна не перавышаюць некалькіх м (напрыклад, стэпавыя блюдцы, прырэчышчавыя валы). Маюць пераважна эразійнае ці антрапагеннае паходжанне.

Микулинское межледниковье, мгинское межледниковье — мікулінскае міжледавікоўе, мгінскае міжледавікоўе, міжледавіковая эпоха, якая падзяляе сярэднеплейстацэнавую (маскоўскую) і познеплейстацэнавую (валдайскую) ледавіковыя эпохі Усходне-Еўрапейскай раўніны. Адпавядае рыс-вюрму або зямскаму міжледавікоўю Заходняй Еўропы і сангамонскаму — Паўночнай Амерыкі.

Миндель-рисское межледниковье — міндэль-рыскае міжледавікоўе, міжледавіковая эпоха, якая падзяляе ранне- і сярэднеплейстацэнавае (міндэльскае і рыскае) абледзяненне Альпаў. Адпавядае гальштэйнскаму міжледавікоўю Паўночнай Еўропы, ліхвінскаму — Усходне-Еўрапейскай раўніны, ярмуцкаму — Паўночнай Амерыкі.

Миндельская ледниковая эпоха (ледниковье), миндель — міндэльская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), міндэль, раннеплейстацэнавая

ледавіковая эпоха Альпаў (каля 0,5—0,4 млн гадоў назад). Супастаўляецца з окскай ледавіковай эпохай (ледавікоўем) Усходне-Еўрапейскай раўніны, эльстэрскай — Цэнтральнай Еўропы і канзаскай — Паўночнай Амерыкі.

Минерализация природных вод — мінералізацыя прыродных вод, агульная (сумарная) колькасць раствораных рэчываў у вадзе. Выражаецца ў мг/л, г/л, г/м³ і працэнтах. Важнейшая характарыстыка якасці вады. Залежыць ад прыродных умоў, у першую чаргу ад клімату і літалагічнага складу ваданосных пластоў, якія жывяць рэкі.

Минералогический состав почв — мінералагічны склад глеб, колькасная суадносіна розных мінералаў у глебе. Вызначаецца складам глебаўтваральных парод і працэсамі выветрывання. Мінералы ў глебе бываюць першасныя (утварыліся ў глыбінных сляях зямной кары) і другасныя (узніклі ў кары выветрывання і глебе пры пераўтварэнні першасных мінералаў). М. с. г. у многім вызначае ўрадлівасць глебы.

Минералогия — мінералогія, навука аб мінералах, іх складзе, уласцівасцях, асаблівасцях і заканамернасцях будовы (структуры), а таксама аб умовах іх утварэння і змянення ў прыродных умовах.

Минералогия почв — мінералогія глеб, раздзел глебазнаўства, які вывучае мінералагічны склад глеб, утварэнне, разбурэнне і змяненне мінералаў пры глебаўтварэнні, уласцівасці мінералаў, што знаходзяцца ў глебе, і іх геаграфічнае распаўсюджанне.

Минеральное сырьё — мінеральная сыравіна, паліўна-энергетычныя, металічныя і неметалічныя карысныя выкапні з канцэнтрацыяй мінералаў, якая забяспечвае эканамічную мэтазгоднасць іх здабычы пры існуючым узроўні тэхнічнага развіцця.

Минеральные воды — мінеральныя воды, падземныя (часам наземныя) воды і крыніцы са значным утрыманнем солей і газаў (ад 1 да 50 г на 1 л), часта з павышанай тэмпературай. Многія маюць лекавыя ўласцівасці. М. в. сустракаюцца ў многіх раёнах Беларусі (Ждановічы, Бабруйск, Ельск, Рагачоў і інш.).

Минеральные озёра — мінеральныя азёры, салёныя азёры, вада якіх моцна мінералізавана (утрымлівае вялікую колькасць солей). Пры салёнасці вады менш за 1 г/л азёры прэсныя, пры салёнасці ад 1 да 24 г/л саланаватыя, або слабамінералізаваныя, з большай салёнасцю — салёныя азёры, або мінеральныя. Пры высокіх канцэнтрацыях солей яны выпадаюць у асадак; такія М. а. называюцца самасадочнымі, а вада ў іх — рапай. Па хімічнаму складу М. а. бываюць карбанатнымі (содавымі), сульфатнымі (горка-салёнымі) і хларыднымі (салёнымі) М. а. найбольш распаўсюджаны ў засушлівых раёнах; займаюць бяссцёкавыя катлавіны або ўтвараюцца на марскіх узбярэжжах (у адасобленых ад мора залівах і ліманах). З М. а. здабываюць спажывальную соль, соду, злучэнні бром, ёду, бору і іншых хімічных элементаў; некаторыя іх донныя адклады (мінеральныя, пераважна серавадародныя газы) выкарыстоўваюцца ў лекавых мэтах.

Мінеральныя рэсурсы, мінеральна-сыравыя рэсурсы — мінеральныя рэсурсы, мінеральна-сыравыя рэсурсы, прыродныя ўтварэнні ў зямной кары, якія могуць быць здабыты з нетраў і выкарыстаны ў народнай гаспадарцы. Па фізічнаму стану М. р. дзеляцца на цвёрдыя, вадкія і газападобныя, па складу і асаблівасцях выкарыстання — на паліўныя (вугаль, нафта, прыродны газ, гаручыя сланцы, торф); металічныя (руды чорных і каляровых металаў); горна-хімічная сыравіна (калійная і спажыўная соль, апатыты і фасфарыты, сера і серны калчандан, глаўберава соль і інш.); неметалічныя (вапняк, гліны, будаўнічы камень, азбест, графіт, каштоўныя і абліцовачныя камяні і інш.). Важнейшыя М. р. Беларусі: калійная і спажыўная соль, нафта, будаўнічы камень, торф.

Мінералы — мінералы, прыродныя ўтварэнні (целы), аднародныя па хімічнаму саставу і фізічным уласцівасцях. З'яўляюцца складанай часткай горных парод і руд (напрыклад, у склад граніту ўваходзяць мінералы кварц, палявы шпат і слюда). Утвараюцца ў выніку фізіка-хімічных ці біялагічных працэсаў у зямной кары і на яе паверхні. Вядома каля 2 тыс. мінералаў, большасць з іх — цвёрдыя; маюцца таксама вадкія (самародная ртуць, вада) і газападобныя мінералы.

Мінімальная тэмпература — мінімальная тэмпература, найменшая тэмпература паветра, глебы або вады ў дадзеным месцы за пэўны час назіранняў (суткі, месяц, год, шматгадовы перыяд). Вымяраецца мінімальным тэрмометрам. Абсалютныя М. т. у Беларусі дасягаюць — 42° (поўнач і ўсход рэспублікі).

Міоцэнавая эпоха, міоцэн — міяцэнавая эпоха, міяцэн, ранняя эпоха неагенавага перыяду.

Міраж — міраж, аптычная з'ява ў атмасферы, часта ва ўмовах пустыні, якая заключаецца ў тым, што разам з аддаленымі прадметамі (або ўчасткам неба) бачны іх несапраўдныя вобразы, што зрушаны адносна саміх прадметаў. Бачнымі бываюць таксама вобразы прадметаў, што знаходзяцца за лініяй гарызонту. М. тлумачыцца скрыўленнем прамянёў святла, якія ідуць ад прадмета ў неаднолькава нагрэтых і маючых розную шчыльнасць сляях атмасферы.

Містраль — містраль, моцны і халодны паўночна-заходні вецер на міжземнаморскім узбярэжжы Францыі, у даліне ракі Роны. Адзначаецца на працягу ўсяго года, аднак часцей бывае зімою. Выклікае моцныя хваляванні на моры, наносіць шкоду пасевам.

Многoletнемерзлыя горныя пароды, вечная мерзлота — шматгадовамерзлыя горныя пароды, вечная мерзлота, горныя пароды, якія захаваліся (пры адпаведных прыродных умовах) у мёрзлым стане дзесяткі, сотні і тысячы гадоў. Залягаюць на некаторай глыбіні ад паверхні, утрымліваюць лёд, прысутнасць якога істотна ўплывае на фізічныя, механічныя і фільтрацыйныя ўласцівасці парод.

Многoletнiе колебания стока — шматгадовыя ваганні сцёку, змяненне воднасці ракі, якое адбываецца на працягу шматгадовых перыя-

даў у выглядзе больш або менш значных адхіленняў ад сярэдняй шматгадовай велічыні сцёку. Праяўляюцца ў форме паслядоўнай змены мнагаводных і малаводных цыклаў, якія адрозніваюцца як па сваёй працягласці, так і па велічыні адхілення ад сярэдняга значэння сцёку за ўвесь разглядаемы перыяд.

Многoletний лёд — шматгадовы лёд, марскі лёд, які ўтвараецца ў высокіх шыратах акіянаў і захоўваецца не менш за два гады. Таўшчыня 3 м і болей. Ш. л. шчыльны, апрэснены, звычайна мае блакітны колер. У летні перыяд на яго паверхні з'яўляюцца шматлікія азяркі прэснай расталай вады.

Многoletняя криолитозона, зона многoletнемёрзлых пород, область подземного оледенения — шматгадовая крыялітазона, зона шматгадовамёрзлых парод, вобласць падземнага абледзянення, верхні слой зямной кары з устойлівай (на працягу дзесяткаў, сотняў і нават тысяч гадоў) адмоўнай або нулявой тэмпературай, якая забяспечвае доўгатэрміновае захаванне падземных ільдоў. Ш. к. складаюць шматгадовамёрзлыя горныя пароды і падземныя ледзяныя целы; у яе склад уваходзяць непрамыраючыя гарызонты моцнамінералізаваных падземных вод. Ш. к. утвараецца ў раёнах з адмоўнымі значэннямі сярэднегадавой тэмпературы зямной паверхні (пры яе дадатных значэннях часам захоўваецца як рэлікт мінулых, больш суровых кліматычных умоў). Ніжняя граніца Ш. к. ад некалькіх м або дзесяткаў м ва ўмераных шыратах да некалькіх км у высокіх. Ш. к. займае каля 35 млн км², у тым ліку каля 11 млн км² у Расіі (галоўным чынам у Сібіры).

Многoletняя мерзлота, вечная мерзлота — шматгадовая мерзлата, вечная мерзлата, мёрзлыя горныя пароды і грунты з адмоўнай тэмпературай, якія не растаюць на працягу доўгага часу (ад некалькіх год да тысячагоддзяў). Залягае на некаторай глыбіні ад паверхні глебы. Бывае суцэльнай і астраўной, месцамі з выкапнёвым лёдам. Магутнасць ад некалькіх метраў да соцень метраў. Утварылася ў ледавіковую эпоху чацвярцічнага перыяду ў абласцях, не пакрытых лёдам, аднак з нізкімі сярэднегадавымі тэмпературамі. Распаўсюджана ў Расіі на поўначы Еўрапейскай часткі і ў Сібіры, у Паўночнай Амерыцы.

Мобилизм — мабілізм, тэктанічныя гіпотэзы, якія дапускаюць вялікія (да некалькіх тысяч км) гарызантальныя перамяшчэнні мацерыковых глыб зямной кары адносна адна адной і ў адносінах да полюсаў на працягу геалагічнага часу.

Модуль стока — модуль сцёку, аб'ём сцёку ў адзінку часу з адзінкі плошчы вадазбору. Вылічваецца шляхам дзялення расхода вады на плошчу вадазбору; звычайна выражаецца ў л/с·км² або м³/с·км²

Молассы — маласы, комплекс абломкавых горных парод — кангламератаў, пясчанікаў, мергеляў, глін і іншых, якія назапашваюцца ў краявых і міжгорных прагінах. Характэрны для заключных (арагенных) стадый развіцця геасінкліналяў, месцамі дасягаюць магутнасці ў некалькі тысяч М. З М. часта звязаны радовішчы вуглёў, нафты, газу, розных солей і іншых карысных выкапняў.

Молибденовые руды — малібдэнавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы малібдэну. Сярэдняе ўтрыманне металу ў рудзе 0,06—1 %. Галоўны мінерал — малібдэніт. Радовішчы па паходжанню пераважна гідратэрмальныя, найбольшыя з іх на Каўказе, у Казахстане, ЗША, Мексіцы, Канадзе.

Молния — маланка, бліскавіца, гіганцкі электрычны разрад у атмасферы, які праяўляецца звычайна яркай успышкай святла і суправаджаецца грамам. Найбольш часта ўзнікае ў кучава-дажджавых воблаках; пры гэтым М. назіраюцца ў саміх воблаках або дасягаюць зямлі. М. часцей за ўсё бываюць лінейнымі. Асаблівы характар маюць плоскія і шаравыя М.

Молодой лёд — малады лёд, марскі лёд ва ўзросце меней аднаго года. Таўшчыня 10—30 см, салёнасць ад 2 да 10 %. Бывае ў выглядзе ледзянога сала, блінчатага лёду, ніласу, снежур, шугі, маладзіка, ледзяных закрайкаў і г. д. (у залежнасці ад умоў і стадыі ўтварэння).

Монаднок — манаднок, ізаляваныя астанцы невялікіх памераў, якія складзены цвёрдымі і больш стойкімі да выветрывання і дэнудацыі горнымі пародамі ў параўнанні з пародамі, што складаюць акаляючую тэрыторыю. Тэрмін ужываецца галоўным чынам у Паўночнай Амерыцы.

Мониторинг — маніторынг, інфармацыйная сістэма, асноўная задача якой — назіранне і ацэнка стану прыроднага асяроддзя пад уплывам антрапагенных уздзеянняў з мэтай рацыянальнага выкарыстання прыродных рэсурсаў і аховы акаляючага асяроддзя. Найбольш развітой сістэмай М. з'яўляецца кантроль за забруджваннем воднага і паветранага асяроддзя. Адрозніваюць М.: лакальны біяэкалагічны, або санітарна-гігіенічны, рэгіянальны геасістэмны, або прыродна-гаспадарчы, і глабальны біясферны. Існуюць спецыялізаваныя станцыі М., назіранні вядуцца таксама і ў біясферных запаведніках.

Моногляциализм — монагляцыялізм, гіпотэза аднаразовасці покрыўнага абледзянення ў чацвярцічным (антрапагенавым) перыядзе.

Монолит — маналіт, 1) узор горнай пароды (цэльная глыба), які ўзяты без парушэння складу, уласцівага пародзе ў натуральным заляганні; памер у папярочніку да некалькіх м. Узор глебы — глебавы маналіт; 2) буйны ўзор снегу (лёду), які выпілены са снежнай (ледзяной) тоўшчы і прызначаны для лабараторнага даследавання.

Море — мора, частка акіяна, больш ці менш адасобленая сушай або падводнымі падняццямі і якая адрозніваецца сваімі прыроднымі ўмовамі (глыбінёй, рэльефам дна, тэмпературай, салёнасцю, хваляваннем, цячэннямі, прылівамі, арганічным жыццём). Самым цёплым (да 32°) і салёным (да 42⁰/₀₀) з'яўляецца Чырвоная мора. Па асаблівасцях і прыродных умовах М. раздзяляюцца на ўскраінныя, унутраныя, міжастраўныя, міжмацерыковыя і ўнутрымацерыковыя.

Морена — марэна, цвёрдыя абломкавы матэрыял, які пераносіцца ледавіком і адкладваецца пры яго раставанні. Складаецца з несартаваных абломкаў горных парод (валуноў, шчэбню, гравію, пяскоў,

супеску, суглінкаў, глін). М. утвараюць характэрны марэнны рэльеф. У Беларусі М. — адзін з асноўных відаў грунтоў, яна служыць сыравінай для вытворчасці будаўнічых матэрыялаў, з'яўляецца мацярынскай пародай глеб, змяшчае падземныя воды.

Морена напору, напорная морена — марэна напору, напорная марэна, дуга або валападобныя грады, якія ўтвораны ў выніку гляцыядыслакацый (напору ледавіка) і складзены рыхлымі адкладаннямі рознага паходжання (галоўным чынам ледавіковага і водналедавіковага), ёсць таксама адарванні карэнных парод. Многія М. н. адрозніваюцца значнай вышынёй і інтэнсіўнымі парушэннямі ва ўнутранай будове, фарміруюцца звычайна ў канцы ледавіка. М. н. найбольш характэрны для пульсуючых ледавікоў.

Моренные гряды — марэнныя грады, валападобныя назапашванні прадуктаў разбурэння горных парод, адкладзеныя ледавікамі. Звычайна фарміруюцца зблізку канцоў ледавікоў і фіксуюць іх становішча пры працяглым стацыянарным стане; узнікаюць таксама пры кароткачасовых зрушэннях лёду (марэны напору). М. г. покрыўных ледавікоў цягнуцца на дзесяткі, часам сотні км; у гарах яны часта перааграджваюць ледавіковыя даліны. М. г. характэрны для рэльефу Беларусі.

Моренные озёра — марэнныя азёры, азёры, якія займаюць катлавіны паміж марэннымі адкладамі. Характэрны для абласцей старажытнага абледзянення. М. а. могуць утварацца таксама ў выніку запруджвання рэк марэннымі адкладамі, што звычайна назіраецца ў горных раёнах. М. а. на тэрыторыі Беларусі шырока распаўсюджаны ў Беларускай Паазер'і.

Моренный рельеф — марэнны рэльеф, рэльеф, створаны ледавіком пры яго раставанні і назапашванні рыхлых ледавіковых наносаў (марэны). Часцей за ўсё сустракаецца ўзгорыста-марэнны рэльеф з хаатычна раскіданымі ўзгоркамі, у паніжэннях паміж якімі размяшчаюцца шматлікія азёры і балоты. М. р. характэрны паўночнай частцы Усходне-Еўрапейскай раўніны (у тым ліку і для Беларусі), дзе ў чацвярцічным перыядзе неаднаразова было покрыўнае абледзяненне.

Морозное выветривание — марознае выветрыванне, механічнае драбленне горных парод пад уздзеяннем частых хістанняў тэмпературы паветра каля 0°. Характэрна для палярных і высакагорных раёнаў.

Морозобойные трещины — маразобойныя трэшчыны, трэшчыны, якія ўтвараюцца ў глебах і рыхлых горных пародах у выніку іх сціскання пры моцных маразах. Распаўсюджаны галоўным чынам у высокіх шыротках і ў гарах, у зоне распаўсюджання сезонна- і шматгадовамёрзлых горных парод. Сетка М. т. часта ўтварае сістэму многавугольнікаў памерам ад некалькіх м да дзесяткаў і сотняў м.

Морось — імжа, вадкія атмасферныя ападка, якія складаюцца з вельмі дробных кропляў (дыяметрам не больш за 0,5 мм); скорасць іх выпадзення такая малая, што яны надоўга застаюцца завіслымі ў

паветры. Выпадаюць са слаістых або слаіста-кучавых воблакаў.

Морская вода, океаническая вода — марская вада, акіянічная вада, вада мораў і акіянаў, горка-салёная на смак. Утрымлівае ў 1 кг вады 35 г раствораных солей (35 %). Мае пастаянна салявы састаў (хларыды — 88,7 %), сульфаты — 10,8 %, усе іншыя солі — 0,5 %) і ўтрымлівае раствораныя газы (кісларод, азот, вуглякіслы газ, часам серавадарод). Гэта складаны комплекс мінеральных і арганічных рэчываў.

Морская геология — марская геалогія, раздзел геалогіі, які вывучае склад, будову і гісторыю развіцця нетраў Зямлі пад Сусветным акіянам.

Морская геоморфология, геоморфология моря — марская геамарфалогія, геамарфалогія мора, раздзел геамарфалогіі, які вывучае будову, паходжанне і развіццё рэльефу берагоў і дна акіянаў і мораў.

Морская фауна — марская фауна, сукупнасць жывёл, якія жывуць у морах і акіянах. Налічвае каля 160 тыс. відаў (беспазваночныя, рыбы, некаторыя млекакормячыя і паўзуны). Найбольш разнастайная М. ф. трапічных мелкаводдзяў, асабліва каралавых рыфаў. Адрозніваюць М. ф. тоўшчы вады (пелагічныя жывёлы) і дна (бентас).

Морская флора — марская флора, сукупнасць відаў раслін, якія растуць у морах і акіянах. Налічвае каля 4000 відаў. Найбольш распаўсюджаны водарасці (як аднаклетачныя, так і мнагаклетачныя), якія насыляюць тоўшчу вады да ніжняй граніцы пранікнення святла (100—200 м) і з'яўляюцца асноўнымі стваральнікамі арганічнага рэчыва. Некаторыя формы распаўсюджаны ў паверхневых сляях (фітапланктон), іншыя, пераважна буйныя формы (макрафіты, зялёныя, бурныя і чырвоныя водарасці), — на дне (фітабентас). З вышэйшых раслін характэрны травы (рдзесты і інш.).

Морские воздушные массы, морской воздух — марскія паветраныя масы, марское паветра, паветраныя масы, якія фарміруюцца над акіянамі і морамі. Адрозніваюцца ад кантынентальнага паветра большай вільготнасцю, нязначнымі сутачнымі і гадавымі ваганнямі тэмператур; зімой марское паветра цяплейшае, летам — халаднейшае за кантынентальнае.

Морские волны — марскія хвалі, вагальныя рухі вады ў морах і акіянах. Выклікаюцца ў асноўным ветрам. Характарызуюцца вышыняй, даўжынёй, скорасцю і перыядам. Звычайная вышыня М. х. у акіяне — 4—7 м, максімальная — да 18 м, даўжыня — да 250 м. Асабліва вялікія хвалі ў паўднёвых умераных шыратах, дзе акіян найбольш шырокі і заходнія вятры моцныя і пастаянныя. У морах хвалі меншыя (вышыня не больш чым 3 м, даўжыня — да 150 м).

Морские каналы — марскія каналы, каналы, якія злучаюць паміж сабой моры і акіяны. Паляпшаюць умовы суднаходства. Прыклады: Суэцкі канал (даўжыня 161 км, злучае Міжземнае і Чырвонае моры, пабудаваны ў 1861 г.), Панамскі (даўжыня 81,6 км, злучае Карыбскае мора з Ціхім акіянам, адкрыты для суднаходства ў 1920 г.).

Морские навигационные карты — марскія навігацыйныя карты,

асноўны тып марскіх карт, якія выкарыстоўваюцца для забеспячэння суднаваджэння і бяспекі плавання. На М. н. к. паказаны: рэльеф марскога дна і адзнакі глыбінь, склад грунтоў, абрысы і характар берагоў, рэльеф і прыкметныя прадметы на беразе, навігацыйныя небяспекі (водмелі, рыфы, скалы, буруны і г. д.), навігацыйныя знакі (маякі і інш.), звесткі аб магнітным схіленні, элементы гідралогіі (цячэнні, прылівы, граніцы льдоў і г. д.).

Морские отложения, донные отложения Мирового океана — марскія адклады, донныя адклады Сусветнага акіяна, асадкавыя пароды, якія ўтвараюцца на дне акіянаў і мораў. Асадкавы матэрыял (цвёрдыя часціцы) прыносіцца з сушы або ўтвараецца ў самім акіяне шляхам назапашвання рэшткаў марскіх арганізмаў і хімічнага асаджэння рэчываў з марской вады. Па паходжанню М. а. падзяляюцца на тэрыгенныя, біягенныя, хемагенныя, вулканагенныя і полігенныя. На дне старажытных мораў і акіянаў утварылася большасць вапнякаў, даламітаў, мергеляў і крамяністых парод, значная частка глін, пясчанікаў, кангламератаў і інш. парод.

Морские террасы — марскія тэрасы, берагавыя формы рэльефу, якія створаны морам пры адносна больш нізкім ці больш высокім, чым сучасны, узроўні мора. Выражаны звычайна ў выглядзе шэрага ступеняў, што выцягнуты ўздоўж берагавой лініі. Па паходжанню бываюць акумулятыўнымі і абразіўнымі. М. т. фарміруюцца ў выніку падняцця або апускання сушы і ваганняў узроўня мора.

Морские (океанические) течения — марскія (акіянічныя) цячэнні, гарызантальнае перамяшчэнне водных мас у акіянах і морах у выглядзе вялікіх патокаў, якія рухаюцца па пэўных пастаянных шляхах. Утвараюцца галоўным чынам пад уздзеяннем пануючых вятроў; у выніку сутачнага вярчэння Зямлі адхіляюцца ў Паўночным паўшар'і ўправа, у Паўднёвым — улева. Бываюць цёплымі (Гальфстрым, Паўночна-Атлантычнае, Кура-Сіва) і халоднымі (Лабрадорскае, Курільскае і інш.).

Морской берег — марскі бераг, надводная частка сучаснай берагавой зоны; паласа сушы, на якой ёсць формы рэльефу і адклады, што створаны морам пры яго сучасным узроўні.

Морской климат, океанический климат — марскі клімат, акіянічны клімат, клімат акіянаў, астравоў і прыакіянічных раёнаў мацерыкоў з адносна раўнамерным гадавым ходам тэмператур, нязначнымі іх гадавымі і сутачнымі ваганнямі і вялікай колькасцю ападкаў. Фарміруецца пры панаванні марскіх паветраных мас. З удаленнем у глыбіню мацерыкоў паступова пераходзіць у кантынентальны клімат.

Морской лёд — марскі лёд, лёд, які ўтвараецца ў моры ў выніку замярзання марской вады. Адрозніваецца салёнасцю, порыстасцю, большай эластычнасцю ў параўнанні з мацерыковым прэсным лёдам. Па ўзросту бывае аднагадовым (маладыя льды), двухгадовым і шматгадовым. Шматгадовыя марскія льды маюць нязначную салёнасць

і значную таўшчыню (да 3—5 м.). М. л. утвараюцца ў акіянах і морах у палярных і паўночных умераных шыратах.

Морской парк — марскі парк, катэгорыя прыродных, асабліва ахоўваемых тэрыторый і акваторый. Звычайна займае частку воднай прасторы і ўчастак марскога ўзбярэжжа мацерыка або вострава.

Морфогенез, геоморфогенез — морфагенез, геоморфагенез, паходжанне і развіццё розных форм рэльефу зямной паверхні пад уплывам знешніх і ўнутраных працэсаў і фактараў.

Морфографія — морфаграфія, раздзел геамарфалогіі, які ўключае апісанне форм рэльефу зямной паверхні і іх сістэматызацыю па знешніх прыкметах (без разглядання іх генезісу і ўзросту).

Морфологический анализ, геоморфологический анализ — марфалагічны аналіз, геамарфалагічны аналіз, метады вызначэння ходу і развіцця рухаў зямной кары на аснове вывучэння знешніх абрысаў зямной паверхні і характару экзагенных рэльефаўтвараючых працэсаў.

Морфология ландшафта — марфалогія ландшафту, раздзел ландшафтаназнаўства, які вывучае марфалагічную будову геаграфічных ландшафтаў (узаемнае размяшчэнне ўнутры ландшафту яго марфалагічных частак — фацый, урочышч і мясцовасцей), іх дынамічныя і генетычныя суадносіны.

Морфология почв — марфалогія глеб, раздзел глебазнаўства, які вывучае знешнія прыкметы глеб (будову профілю, афарбоўку, склад, структуру, шчыльнасць, вільготнасць, механічны састаў глеб, размеркаванне па глыбіні, розныя новаўтварэнні і ўключэнні, размеркаванне па глыбіні глебавага слоя каранёў раслін і інш.).

Морфометрия — морфаметрыя, 1) раздзел картаграфічнага метаду даследавання, які вывучае спосабы колькаснай характарыстыкі на картах форм і структур геаграфічных аб'ектаў: глыбіню і гушчыню расчлянэння, нахілы паверхні, форму, аднароднасць і суседства арэалаў, шчыльнасць і канцэнтрацыю пунктавых аб'ектаў, звлістасць і арыенціроўку ліній, канфігурацыю і раўнамернасць сетак; 2) раздзел геамарфалогіі, які вывучае колькасныя характарыстыкі рэльефу зямной паверхні (даўжыні, плошчы, вышыні, аб'ёмы асобных форм рэльефу, глыбіню і гушчыню яго расчлянэння і г. д.).

Морфоскульптура — морфаскульптура, адносна невялікія формы рэльефу (яры, лагчыны, марэнныя грады, дзюны, карставыя варонкі і інш.); звычайна з'яўляюцца дэталямі морфаструктуры. У іх утварэнні галоўнае значэнне маюць знешнія (экзагенныя) працэсы.

Морфоструктура — морфаструктура, буйныя формы зямной паверхні — значныя няроўнасці рэльефу мацерыкоў і акіянічнага дна, ва ўтварэнні якіх галоўная роля належыць унутраным (эндагенным) працэсам (у першую чаргу тэктанічным рухам), а ў знешняй будове яскрава адлюстроўваюцца геалагічныя структуры. Прыклады М.— платформавыя раўніны, горныя краіны складкаватых абласцей. Самыя вялікія М. называюцца геатэктурамі.

Московская ледниковая эпоха (ледниковье) — маскоўская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), эпоха другога сярэднеплейстацэнавага абледзянення Усходне-Еўрапейскай раўніны (220—110 тыс. гадоў назад). Адпавядае адной са стадыі заальскага абледзянення Заходняй Еўропы.

Мостовая гигантов — маставая гігантаў, аголеная паверхня некаторых лававых плато, якая мае выгляд маставой. Утворана мазаікай тарцовых зрэзаў слупавых асобнасцей базальтаў, часам андэзітаў (пяці-, шасцігранныя выпуклыя прызмы памерам 0,5—1,5 м у папярочніку).

Мофеты — мафеты, струмені вуглякіслага газу з дамешкаю вадзяной пары і іншых газаў, якія выдзяляюцца з невялікіх каналаў і трэшчын на дне і схілах кратэра вулкана або на лававых патоках і покрывах, што астываюць. Тэмпература каля 100 °С. Узнікаюць у апошніх стадыі дзейнасці вулкана.

Мохово-лішайніковая тундра — мохава-лішайнікавая тундра, тундра, расліннасць якой прадстаўлена ў асноўным рознымі відамі імхоў, і лішайнікаў; у разрэджаным верхнім ярусе маюцца асокі, мятлікі, дрыяды, вербы і іншыя расліны. З'яўляецца адным з асноўных тыпаў тундраў.

Мрамор — мрамур, метамарфічная горная парода, складзеная пераважна кальцытам. Звычайна М. белы, аднак розныя дамешкі могуць афарбоўваць яго ў шэры, зялёны, ружовы і інш. колеры. М. добра паліруецца, выкарыстоўваецца як дэкаратыўна-аблічовачны і вырабны матэрыял. Радовішчы ў Расіі, на Украіне, у Грузіі, Італіі, Грэцыі і інш. краінах.

Мульчирование — мульчыраванне, адзін з відаў меліярацыі; пакрыццё глебы перагноем, саломай і г. д. для памяншэння выпарэння вільгаці з паверхні, скарачэння амплітуды ваганняў тэмпературы глебы, прадухілення ўтварэння глебавай скарынкі.

Муссонные леса — мусонныя лясы, лясы абласцей з мусонным кліматам. Распаўсюджаны пераважна ў тропіках, сустракаюцца таксама ў субтрапічных і ўмераных шыратах. Адрозніваюць вільготныя змешаныя М. л., фларыстычны склад якіх адносна багаты (галоўным чынам цік, сал, эўкаліпт, у падлеску — вечназялёныя віды, травяны покрыв самкнуты) і сухія монадамінтныя М. л., у якіх пануе адзін які-небудзь від. Распаўсюджаны на Далёкім Усходзе, на паўстравах Індастан і Індакітай, у Паўночнай і Паўночна-Усходняй Аўстраліі, у Цэнтральнай Афрыцы, у Цэнтральнай і Паўднёвай Амерыцы.

Муссонные субтропические леса, субтропические переменновлажные леса — мусонныя субтрапічныя лясы, субтрапічныя пераменна-вільготныя лясы, прыродная зона на ўсходзе мацерыкоў у субтропіках (паўднёвы ўсход ЗША і Бразіліі, Усходні Кітай, Японія, паўднёвы ўсход Афрыкі і Аўстраліі і інш.). Клімат субтрапічны мусонны (лета гарачае і дажджлівае, зіма халаднаватая і сухая, гадавая колькасць ападкаў

800—1200 мм). Лясы змешаныя, лістападна-вечназялёныя, складаюцца з ліставых і хваёвых відаў. Глебы чырваназёмы і жаўтазёмы.

Муссонныя течения — мусонныя цячэнні, паверхневыя ветравыя цячэнні ў акіянах і морах, якія выклікаюцца мусонамі і характарызуюцца зменай напрамку пры пераходзе ад зімняга сезону да летняга. Распаўсюджваюцца да глыбіні 100—200 м. Найбольш развіты ў паўночнай частцы Індыйскага акіяна; працягваюцца таксама ў морах заходняй часткі Ціхага акіяна.

Муссонны клімат — мусонны клімат, клімат, які фарміруецца пад уздзеяннем мусонаў і адрозніваецца сухой зімой і дажджлівым летам. Ападкі (да 70 % і больш гадавой сумы) прыносяцца вільготным летнім мусонам, які дзьме з мора на сушу. Зіmnі мусон сухі — нясе кантынентальнае сухое паветра з сушы на мора.

Мусоны — мусоны, устойлівы перанос паветраных мас у ніжняй частцы трапасферы над пэўнымі абласцямі Зямлі са зменай напрамку ад зімы да лета і ад лета да зімы на процілеглы або блізкі да процілеглага. Абумоўлены ў пазатрапічных шыратах розніцай у награванні мацерыкоў і акіянаў і сезонным адрозненнем ціску над імі. Зіmnія М. напраўлены з сушы на акіян, нясуць сухое кантынентальнае паветра, летнія — з акіяна на сушу, нясуць вільготнае марское паветра і ападкі. Са зменай мусонаў адбываецца змена сухога малавоблачнага зімняга надвор'я на дажджлівае летняе.

Мутность воды — мутнасць вады, колькасць завіслых рэчываў рознага паходжання ў адзінцы аб'ёму вады. Выражаецца ў вагавых адзінках (г/м³, мг/л) або аб'ёмных (м³). У буйных азёрных і марскіх вадаёмах М. в. памяншаецца па меры аддалення ад берагоў, у рэках — звычайна ўзрастае ад паверхні да дна і ў перыяды паводак; яе размяшчэнне носіць занадны характар.

Мутьевой поток, суспензионный поток — муцьявы паток, суспензійны паток, прыдоннае цячэнне ў морах і акіянах, насычанае завісямі і характарызуемае павышанай шчыльнасцю. Спаўзаючы матэрыял рухаецца ўніз па схілу дна са скорасцю да 70—90 км/г на сотні км.

Мшары — імшары, сфагнавыя верхавыя балоты, з магутным слоём торфу. Звычайна выпуклай формы. Тэрмін ужываецца на поўначы і ў сярэдняй частцы Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Мыс — мыс, участак сушы, які выдаецца ў мора, возера ці раку. Устойлівыя М. бываюць складзены карэннымі пародамі. М. нізкіх участкаў сушы з'яўляюцца звычайна канцамі акумулятыўных берагавых форм.

Мягкая вода — мяккая вада, вада з малым утрыманнем карбанатаў кальцыю і магнеію (у адрозненне ад жорсткай вады).

Н

Наветренный склон — наветраны схіл, схіл, звернуты ўбок, адкуль дзьмуць пераважаючыя ў дадзенай мясцовасці вятры.

Навеянный ледник — навеяны ледавік, ледавік, які ўзнік у выніку знясення снегу ветрам з бліжэйшых, больш узвышаных участкаў або перавявання снегу з наветранага схілу на падветраны. Н. л. часам сустракаецца ніжэй кліматычнай снегавай лініі. Утвараюцца яны каля падэшвы скалістых тэрас, у задніх сценах караў, у зацэненых вузкіх цяснінах.

Наводнение — навадненне, незвычайнае затапленне вадой мясцовасці, размешчанай у рачной даліне вышэй поймы. Выклікаецца багатым паступленнем вады ў рачную сістэму ад моцных дажджоў і ліўняў, інтэнсіўнага раставання снегу, а таксама загрузшчваннем рэчышча ракі лёдам у час крыгаходу, у вусцевых участках некаторых раўнінных рэк — у выніку нагону вады ветрам з боку мора (напрыклад, Н. у вусці Нявы). Н. частыя на рэках Далёкага Усходу, здараюцца на Місісіпі, Агаё, Гангу, Дунаі і інш. рэках.

Нагон — нагон, павышэнне ўзроўню вады, якое выклікана ўздзеяннем ветру.

Нагорные террасы, гольцовые террасы — нагорныя тэрасы, гальцовыя тэрасы, слабанахіленыя тэрасападобныя паверхні ў гарах, якія выпрацаваны ў карэнных пародах у выніку сукупнага ўздзеяння на паверхню працэсаў марознага выветрывання і саліфлюкцыі. Размешчаны на схілах адна над адной і аддзелены ўступамі вышынёй ад 1—3 м да 2—3 дзесяткаў м. Уласцівы для горных абласцей з суровым кантынентальным кліматам, сустракаюцца звычайна ў межах так званай гальцовай зоны (вышэй верхняй граніцы лесу). Характэрныя для гор Арктыкі, Усходняй Сібіры, Паўночнага і Палярнага Урала і інш.

Нагорный берег — нагорны бераг, высокі абрывісты бераг ракі або рачной даліны, часта пакрыты лесам. Часам атаясамліваецца з карэным берагам.

Нагорья — нагор'і, вялікія па плошчы ўчасткі горных краін, якія характарызуюцца спалучэннем горных хрыбтоў і выраўнаваных участкаў, высока размешчаных над узроўнем мора (Малаазіяцкае, Армянскае, Іранскае нагор'і, Тыбет і інш.).

Надвиг — насоў, разрыўное парушэнне залягання горных парод з пакатым (менш чым 45—60°) нахілам плоскасці зрушэння, па якой вісячы бок узняты адносна ляжачага і насунуты на яго. Н. звычайна спадарожнічае лінейным складкам і развіваецца ў абставінах інтэнсіўнага гарызантальнага сціскання, пры якім адбываецца пластычнае пераразмеркаванне матэрыялу і яго выжыманне з крылаў у замкі складак. У сувязі з гэтым больш старажытныя слаі ядзер — антыкліналі, як правіла, насоўваюцца на больш маладыя слаі замкоў сінклиналей. Вельмі пакатыя Н. з вялікай гарызантальнай амплітудай змяшчэння

называюцца тэктанічнымі пакрывамі або шар'яжамі. Н. і шар'яжы характэрныя для складкаватых горных збудаванняў і вельмі рэдкія на платформах.

Надмерзлотные воды — надмярзлотныя воды, падземныя гравітацыйныя воды шматгадовамёрзлых парод, якія залягаюць на мёрзлых пародах, як на водатрывалым слоі. Падзяляюцца на сезоннапрамярзаючыя і часткова прамярзаючыя, а таксама незамярзаючыя воды шматгадовых праталін.

Надписи на картах — надпісы на картах, 1) геаграфічныя назвы, якія неабходны для знаходжання і распазнавання аб'ектаў, паказаных на карце; 2) тлумачальныя надпісы, якія характарызуюць паказаныя на карце аб'екты — геаграфічныя тэрміны (напрыклад, вулкан, ліман, перавал і інш.); колькасныя характарыстыкі (напрыклад, вышыня вадаспаду, шырыня ракі і інш.); якасныя характарыстыкі (напрыклад, паказ пануючых парод лесу); храналагічныя рамкі і даты падзей (напрыклад, даты геаграфічных адкрыццяў).

Надпойменные террасы — надпоймавыя тэрасы, рачныя тэрасы, якія ўзвышаюцца над поймай ракі і падзелены паміж сабой уступамі. Колькасць Н. т. на вялікіх рэках вагаецца ад 1—2 да 5—6 (у тэктанічна актыўных горных раёнах іх часам звыш 10), лік тэрас вядзецца знізу ўверх.

Наледь — наледзь, ледзяное цела, якое ўтвараецца пры замярзанні падземных, рачных і азёрных вод, што выліліся на дзённую паверхню. Н. утвараецца ва ўмовах суровай зімы і шматгадовай мерзлаты, пры нязначным снежным пакрыве; таўшчыня Н. дасягае 2 м і болей, плошча — дзесяткі і сотні м². У рачных далінах Якуціі сустракаюцца гіганцкія Н. плошчай звыш 10 км².

Наложенная терраса — наложаная тэраса, рачная тэраса, алювій якой накладзены на адкладанні больш старажытнай (пахаванай) тэрасы.

Намытые почвы — намытыя глебы, глебы, якія фарміруюцца ва ўмовах актыўнага паступлення звонку мінеральнага глебаўтвараючага матэрыялу. Характарызуюцца часта слаістасцю профілю і наяўнасцю пахаваных гумусавых гарызонтаў; магутнасць намытага слоя дасягае некалькіх дзесяткаў см. Уласцівы падножжам схілаў, днішчам яроў і лагчын, часта падсцілаюцца пахаванымі глебамі. Н. г. звычайна валодаюць значнай урадлівасцю.

Наносы — наносы, цвёрдыя часцінкі, якія пераносяцца вадой у рэках, вадасховішчах, азёрах і морах. Паступаюць у водныя аб'екты ў выніку разбурэння сушы і з паверхневым сцёкам. Пры павышаным паступанні Н. адбываецца заіленне вадаёмаў.

Напорные воды — напорныя воды, падземныя воды, якія залягаюць паміж воданепранікальнымі сляямі і знаходзяцца пад напорам. Утвараюць узыходныя крыніцы, пры наяўнасці свідравін часам фантазіруюць або самавыліваюцца на паверхню.

Наст — шарпак, шарон, цвёрдая ледзяная скарынка на паверхні снежнага покрыва, што ўзнікла ў выніку ветравога ўшчыльнення або замярзання верхняга тонкага вільготнага слоя снегу.

Натёчно-капельныя образования — нацёчна-капелжныя ўтварэнні, пераважна вапняковыя нацёчныя формы, якія ўзнікаюць у выніку выпадання з раствору вуглякіслага кальцыю. Да іх належаць сталактыты, сталагміты і інш. утварэнні. Сустрадаюцца гіпсавыя і саляныя. Н.-к. у., якія ўзнікаюць з кропель адпаведных раствораў.

Натёчны лёд, наложанны лёд — нацёчны лёд, наложаны лёд, лёд, які ўтварыўся ў вобласці жыўлення ледавіка з расталага снегу за адзін цёплы сезон. Мае гладкую бліскую паверхню і ляжыць паралельнымі слямі. Широка распаўсюджаны на палярных ледавіках, а таксама ў гарах Цянь-Шаня і Цэнтральнай Азіі.

Национальные атласы — нацыянальныя атласы, атласы асобных краін, якія ўтрымліваюць рознабаковую комплексную характарыстыку прыроды, насельніцтва, эканомікі і культуры краіны. Выдаюцца дзяржаўнымі і грамадскімі ўстановамі як працы нацыянальнага значэння і прэстыжу. Н. а. — каштоўны збор ведаў па геаграфіі краіны, які абагульняе дасягненні нацыянальнай навукі і адлюстроўвае, такім чынам, узровень яе развіцця.

Национальные паркі — нацыянальныя паркі, вялікія ахоўваемыя тэрыторыі, якія размяшчаюцца ў маляўнічай мясцовасці і выкарыстоўваюцца для адпачынку насельніцтва і турызму. У Н. п. маюцца ўчасткі з запаведным і заказніковым рэжымам; прыродныя рэсурсы выкарыстоўваюцца строга абмежавана, у асноўным на абслугоўванне наведвальнікаў.

Начальный меридиан, нулевой меридиан — пачатковы мерыдыян, нулявы мерыдыян, мерыдыян, які ўмоўна прымаецца за першы пры адліку геаграфічных даўгот. Па міжнароднаму пагадненню 1884 г. пачатковым лічыцца Грынвіцкі мерыдыян, які праходзіць праз Грынвіцкую абсерваторыю ў Лондане.

Небрасская ледниковая эпоха (ледниковье) — небраская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), найбольш ранняя ледавіковая эпоха Паўночнай Амерыкі ў чацвярцічным перыядзе. Прыкладна супастаўляецца з гюцам альпійскай стратыграфічнай схемы.

Нейстон — нейстон, сукупнасць арганізмаў, якія жывуць у паверхневым тонкім (да 5 см) слоі вады якога-небудзь вадаёма. Н. складаюць прасцейшыя, аднаклетачныя водарасці і іншыя дробныя прэснаводныя або марскія арганізмы.

Нектон — нектон, сукупнасць водных жывёл, якія здольны да актыўнага самастойнага перамяшчэння на значныя адлегласці ў тоўшчы вады (рыбы, кіты, цюлені, кальмары і інш.).

Неметаллические полезные ископаемые, нерудные полезные ископаемые — неметалічныя карысныя выкапні, нярудныя карысныя выкапні, негаручыя цвёрдыя горныя пароды і мінералы, якія выкарыстоўваюцца

ў прамысловасці і будаўніцтве ў натуральным выглядзе або пасля механічнай, тэрмічнай, хімічнай апрацоўкі, а таксама для здабычы з іх неметалічных элементаў або іх злучэнняў. Да Н. к. в. належаць: апатыт, сера, калійныя солі і інш. (хімічная сыравіна), магнезіт, флюсавыя вапнякі і даламіты, фармовачныя гліны, пяскі і інш. (металургічная сыравіна); граніт, вапнякі, мармур, шкляныя пяскі і інш. (мінеральныя будаўнічыя матэрыялы); азбест (вогнетрывалая сыравіна); алмаз, рубін, яшма і інш. (каштоўныя і вырабныя камяні); карунд, наждак і інш. (абразіўныя матэрыялы).

Неогеновый период, неоген — неагенавы перыяд, неаген, другі перыяд кайназойскай эры. Пачаўся 30 млн гадоў і закончыўся 1 млн гадоў таму назад. Для Н. п. характэрны: галоўная фаза альпійскай складкаватасці, утварэнне Альпаў, Каўказскіх гор, Гімалаяў і іншых буйных горных краін, актыўны вулканізм, адасабленне Міжземнага, Чорнага, Каспійскага і Аральскага мораў, развіццё вышэйшых форм раслін і чалавекападобных малпаў, утварэнне бурых вуглёў, нафты, бурштыну, каменных солей, асадкавых жалезных руд.

Неотектоника, новейшая тектоника — неатэктоніка, навейшая тэктоніка, раздзел тэктонікі, які вывучае структуры, рухі і гісторыю тэктанічнага развіцця зямной кары, пачынаючы з алігацэну.

Неритические организмы — нерытычныя арганізмы, марскія арганізмы, якія жывуць у прыбярэжных водах мораў і акіянаў да глыбіні 200 м.

Неритовые отложения — нерытавыя адклады, марскія мінеральныя асадкі, якія ўтвараюцца ў межах мацерыковай водмелі на глыбіні да 200 м. Пераважна гэта розныя ілы, галечнікі, пяскі, ракушчакі.

Нефелиновые руды — нефелінавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія ўтрымліваюць у прамысловай колькасці нефелін (ад 10 да 90 %). Другі (пасля баксітаў) па прамысловаму значэнню від алюмініевай сыравіны. Па паходжанню звязаны з асноўнай і ультраасноўнай магмай. Радовішчы ў Расіі, Манголіі, ЗША, Канадзе, Нарвегіі, Партугаліі, Італіі, Мексіцы і інш.

Нефелиновый сиенит — нефелінавы сіеніт, крышталічная інтрузіўная шчолачная горная парода, якая складаецца з палявых шпатаў, нефеліну (10—30 %) і каляровых мінералаў (біятыту, шчолачнага піраксену і амфіболу). Характэрна прысутнасць цыркона- і тытанасілікатаў, а таксама мінералаў, што ўтрымліваюць фтор, фосфар, рэдкія элементы і інш. З Н. с. звязаны месцараджэнні апатытаў, графіту і некаторых руд рэдкіх элементаў.

Нефть — нафта, прыродная гаручая масляністая вадкасць, распаўсюджаная ў асадачнай абалонцы Зямлі. Утвараецца разам з газападобнымі вуглевадародамі звычайна на глыбіні звыш 1,5—2 км. Н. складаецца з сумесі розных вуглевадародаў, а таксама кіслародных, сярністых і азоцістых злучэнняў. Мае найбольшую цеплатворную здольнасць сярод усіх відаў паліва арганічнага паходжання. Цеплыня згарання

Н.— 43,7—46,2 МДж/кг. Сустракаецца на ўсіх кантынентах (за выключэннем Антарктыды), на многіх буйных астравах і шэльфавых зонах мораў і акіянаў. Найбольш значныя запасы нафты — у Саудаўскай Аравіі, Кувейце, Расіі, Казахстане, Іране, Іраку, Злучаных Арабскіх Эміратах, ЗША. На Беларусі распрацоўваюцца невялікія радовішчы на Палессі.

Нивальны клімат, нивальна-гляціальны клімат — нівальны клімат, нівальна-гляціальны клімат, клімат, ва ўмовах якога снегу выпадае больш, чым можа растаць і выпарыцца, што садзейнічае ўтварэнню снежнікаў і ледавікоў. Н. к. уласцівы ледавіковым пакрывам Антарктыды, Грэнландыі, некаторым іншым палярным і горным раёнам зямнога шара.

Нивальны пояс, нивальна-гляціальны пояс — нівальны пояс, нівальна-гляціальны пояс, самы верхні вышыны пояс у гарах, а таксама ў палярных абласцях, які размяшчаецца звычайна вышэй снегавай лініі і валодае нівальным кліматам. Найбольшай вышыні (звыш 6500 м) ніжняя граніца пояса дасягае ў пустынных гарах Цэнтральнай Азіі і ў Андах Паўднёвай Амерыкі; у Антарктыдзе і Грэнландыі нярэдка зніжаецца да ўзроўню мора. Для Н. п. характэрны ледавікі і снежнікі, ледавіковыя формы рэльефу, скалы і васыпы. Широка распаўсюджаны працэсы нівачыі і фізічнага выветрывання. Расліннасць вельмі бедная (галоўным чынам лішайнікі і імхі).

Нивачыя, эрозія снежніков — нівачыя, эрозія снежнікаў, разбуральнае ўздзеянне снегу на горныя пароды; прыводзіць да ўтварэння спецыфічных форм рэльефу і адкладаў. Н. найбольш ярка выражана ў палярных, субпалярных і высакагорных абласцях, у месцах, дзе назапашваюцца вялікія масы снегу і існуюць снежнікі.

Нівелір — нівелір, геадэзічны інструмент для вызначэння розніцы вышынь двух пунктаў зямной паверхні пры геаметрычным нівеліраванні. Асноўныя часткі Н.— ватэрпас і зрокавая трубка, якая служыць для візіравання.

Нівеліраванне — нівеліраванне, работы па вызначэнню адносных і абсалютных вышынь пунктаў зямной паверхні. Для тапаграфічнай здымкі прымяняецца геаметрычнае і тапаграфічнае Н., а пры здымках у маштабе драбней 1:25000 і здымцы цяжкадаступных раёнаў — бараметрычнае Н.

Ніжний уровень денудации — ніжні ўзровень дэнудацыі, уяўная паверхня, да якой можа быць паніжана суша пад дзеяннем дэнудацыі ва ўмовах працяглага, адносна спакойнага тэктанічнага стану. Тэарэтычна супадае з агульным базісам эрозіі (узроўнем Сусветнага акіяна), аднак у рэчаіснасці можа знаходзіцца і ніжэй, так як некаторыя раёны сушы размешчаны ніжэй гэтага ўзроўню, і, акрамя таго, рачная эрозія і марская абразія ў межах шэльфа праяўляюцца і пад вадой.

Нізінныя болота, евтрофныя болота — нізінныя балоты, эўтрофныя балоты, балоты, якія жывяцца галоўным чынам грунтавымі водамі,

багатымі мінеральнымі солямі. Найбольш характэрны для паўднёвай паласы лясной зоны ўмеранага пояса. Шырока распаўсюджаны ў Беларусі, асабліва ў Беларускай Палесі.

Низинные луга — нізінныя лугі, лугі з адносна вільгацелюбівай расліннасцю (пераважаюць гіграфіты і мезафіты), якія развіваюцца ва ўмовах блізкага залягання грунтавых вод. Уласцівы паніжэнням міжрэччаў. Шмат Н. л. у Беларусі (Палессе, Нарачана-Вілейская, Нёманская і інш. нізіны).

Низкие широты — нізкія шыроты, умоўная назва абласцей зямнога шара, якія размяшчаюцца прыкладна паміж 40° пн. і пд. шыраты.

Низкие горы, низкогорье, низкогорный рельеф — нізкія горы, нізкагор'е, нізкагорны рэльеф, горы, вяршыні якіх не ўзнікаюцца вышэй 1000 м (Ціманскі краж, ускраінныя часткі сярэдніх і высокіх гор). Характарызуюцца згладжанасцю рэльефу, нязначнымі адноснымі вышынямі, вялікай колькасцю дробных хрыбтоў і асобных узвышшаў, назапашваннем знесенага зверху абломкавага матэрыялу. Рэльеф нізкагор'я набліжаецца да раўніннага.

Низкотравье — нізкатраўе, ярус або суполка невысокіх (да 10—15 см), пераважна травяністых раслін, якія растуць большую частку года ва ўмовах недахопу цяпла або вільгаці. Н. уласціва, напрыклад, апусціненым саваннам, альпійскім лугам.

Низменность, низменная равнина — нізіна, нізінная раўніна, раўнінны ўчастак сушы, размешчаны не вышэй чым 200 м над узроўнем мора (нізіны Амазонская, Ла-Плацкая, Інда-Гангская, Прыкаспійская і інш., у Беларусі — нізіны Полацкая, Нёманская, Цэнтральна-Бярэзінская, Палеская і інш.).

Низовые реки — нізоўе ракі, ніжні ўчастак ракі, які звычайна характарызуецца параўнальна пакатым падоўжным профілем, спакойным цячэннем, адкладаннем рачных наносаў, найбольшымі расходамі вады.

Никелевые руды — нікелевыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы нікелю. Утрыманне нікелю ад 0,3 да 4%. Асноўныя радовішчы ў Канадзе, Аўстраліі, Расіі, Новай Каледоніі.

Нисходящее развитие рельефа — сыходнае развіццё рэльефу, развіццё рэльефу, якое ажыццяўляецца ва ўмовах перавагі працэсаў дэнудацыі над тэктанічнымі падняццямі. Для С. р. р. характэрна памяншэнне абсалютных і адносных вышынь, крутасці схілаў і ўтварэнне непяленаў.

Ниша — ніша, паглыбленне на схіле або ў яго падножжа параўнальна невялікіх памераў. Могучь утварацца хвалямі, быць звязаны з нівацыйй, эрозіяй, карставымі, эолавымі і іншымі прыроднымі працэсамі.

Новоземельская бора — Новаземельская бара, моцны, сыходны, халодны вецер (бара), які дзьме з гор Новай Зямлі да ўзбярэжжаў Карскага і Баранцавага мораў і распаўсюджваецца над воднай паверх-

няй на 40—50 км. Звычайна адзначаецца пры праходжанні атмасферных франтоў; скорасць ветру можа дасягаць 60 м/с (пры парывах да 100 м/с).

Новолуніе — маладзік, первая квадра, фаза Месяца, калі Месяц знаходзіцца ў напрамку, супрацьлеглым Сонцу, і бачны як поўны асветлены Сонцам дыск.

Новообразования в почвах и горных породах — новаўтварэнні ў глебах і горных пародах, розныя формы назапашвання лёгкарастваральных солей, гіпсу, вуглякіслага кальцыю, вокісаў жалеза і марганцу, крэменекіслаты і арганічных рэчываў, якія рэзка адрозніваюцца ад астатняй глебы або горнай пароды па складу і структуры. Гэта налёты, скарыначкі, прымазкі, пацёкі, прожылкі, трубочкі, сцяжэнні, праслойкі і інш.

Новороссийская бора, Норд-Ост — Новарасійская бара, Норд-Ост, моцны, халодны, сухі паўночна-ўсходні вецер (бара), які дзьме са схілаў Каўказа на Чарнаморскае ўзбярэжжа паміж Анапай і Туапсе. Выклікаецца галоўным чынам значнай розніцай тэмператур па абодва бакі гор Заходняга Каўказа. Асаблівай сілы дасягае ў Новарасійску, дзе за год бывае звычайна каля 50 дзён з гэтым ветрам (часцей у лістападзе і сакавіку). Працягласць Н. б. 1—3 суткі, часам да аднаго тыдня; скорасць ветру дасягае 45—50 м/с (пры парывах да 100 м/с).

Новоэвксинский бассейн — Новаэўксінскі басейн, замкнуты азёрна-марскі басейн, які існаваў на месцы сучаснага Чорнага мора ў другой палове позняга плейстацэну, аднак займаў меншую плошчу. Найбольш нізкі ўзровень (на 70—80 м ніжэй сучаснага) прыкладна супадаў з максімальным развіццём познеплейстацэнавага абледзянення на Усходне-Еўрапейскай раўніне.

Новый Свет — Новы Свет, агульная назва часткі свету, што ўключае Паўночную і Паўднёвую Амерыку. Супрацьпастаўляецца Старому Свету (Еўропа, Азія і Афрыка). У гэтым гістарычным падзеле сушы не ўлічваюцца Антарктыда, Аўстралія і Акіянія.

Нозоареал, ареал болезни — нозаарэал, арэал хваробы, сукупнасць тэрыторый, населеных чалавекам, на якіх ёсць або былі ў недалёкім мінулым актыўныя ачагі той ці іншай хваробы; важнейшае паняцце нозагеаграфіі. Па велічыні Н. бываюць глабальнымі, занальнымі, рэгіянальнымі і лакальнымі. Акрамя арэалаў асобных хвароб, існуюць і групавыя Н.

Нозогеография, география болезней человека — нозагеаграфія, геаграфія хвароб чалавека, раздзел медыцынскай геаграфіі, які вывучае геаграфічнае распаўсюджанне асобных хвароб чалавека ў сучасны перыяд або ў недалёкім мінулым. Асноўная задача Н.— вывучэнне нозаарэалаў, іх структуры і дынамікі, а таксама ўмоў узнікнення хвароб.

Ноосфера — наасфера, новы стан біясферы, пры якім разумная дзейнасць чалавека стане галоўным, вызначаючым фактарам яе развіцця.

Норд, Бакинський норд — **Норд, Бакінскі норд**, халодны, сухі і пыльны паўночны вецер на Апшэронскім паўвостраве і на ўзбярэжжы Каспійскага мора на поўдзень ад Баку. Дасягае часам сілы шторму. Адзначаецца каля 60 разоў у год, часцей летам. Дзьме ад 1 да 3,5 сут (на моры — тыднямі).

Норма стока — **норма сцёку**, сярэдняе значэнне велічыні сцёку за шматгадовы перыяд. Вылічваецца як сярэдняе арыфметычнае гадавых велічынь сцёку (норма гадавога сцёку), сцёку за веснавую паводку (норма вясенняга сцёку), за асобныя месяцы або іншыя перыяды года.

Нормальная вода — **нармальная вада**, марская вада з дакладна ўстаноўленым утрыманнем хлору (каля 19,38 ‰, што адпавядае салёнасці 35 ‰). Выкарыстоўваецца ў якасці міжнароднага эталона для вызначэння салёнасці марской вады. Часам Н. в. называюць «капенгагенскай», так як яе ўпершыню пачалі нарыхтоўваць у Капенгагенскай гідралагічнай лабараторыі.

Нормальное атмосферное давление — **нармальны атмасферны ціск**, атмасферны ціск на ўзроўні мора і геаграфічнай шыраце 45°. Роўны 760 мм ртутнага слупка.

Ночь — **ноч**, цёмная частка сутак ад канца вячэрняга змроку да пачатку ранішняга; працягласць Н. залежыць ад геаграфічнай шыраты і пары года. У высокіх шыратах Паўночнага паўшар'я Зямлі каля дня летняга сонцастаяння вячэрні змрок змыкаецца з ранішнім і назіраюцца беляны ночы; такая ж з'ява назіраецца ў Паўднёвым паўшар'і каля дня зімовага сонцастаяння.

Нулевая поверхность — **нулявая паверхня**, умоўная паверхня ў тоўшчы вады акіяна (мора), на якой мяркуецца малая гарызантальная скорасць цячэнняў або іх поўная адсутнасць.

Нуль глубин — **нуль глыбін**, умоўная паверхня, ад якой адлічваецца адзнакі глыбін на марскіх навігацыйных картах. У Расіі для мораў без прыліваў (Балтыйскае мора і інш.) за Н. г. прымаецца велічыня нуль Кранштацкага футштока; у морах з прылівамі (Ахоцкае мора і інш.) — сярэдні ўзровень малой вады ў сізігіі.

Нуль Кронштадского футштока — **нуль Кранштацкага футштока**, гарызантальная рыска на металічнай пласцінцы, якая ўмацавана на апоры моста праз Абвадны канал у Кранштаце. Размешчана на вышыні сярэдняга ўзроўню мора за перыяд з 1825 па 1840 г. Фіксуе нулявую адзнаку, ад якой адлічваецца абсалютныя вышыні сушы ў Расіі (Балтыйская сістэма вышынь).

Нунатак — **нунатак**, ізалаяваная скалістая вяршыня, якая выступае над паверхняй ледавіка. Н. характэрны для крайніх частак ледавіковых покрываў Грэнландыі і Антарктыды.

О

Оазисы — аазісы, месцы ў пустынях і паўпустынях з багатай расліннасцю і развітым земляробствам. Утвараюцца ля крыніц вады (пры неглыбокім заляганні прэсных грунтавых вод, наяўнасці крыніц, калодзежаў, рэк, каналаў, азёр). Адзін з буйнейшых А. свету — Нільская даліна ў Паўночнай Афрыцы (пустыня Сахара).

Обвалование — абвалаванне, агараджэнне землянымі валамі (дамбамі) мясцовасці ад затаплення водамі прылягаючых вадаёмаў і рэк.

Обводнение — абвадненне, стварэнне штучных запасаў вады ў малаводных раёнах шляхам выкарыстання мясцовага сцёку і падземных вод (стварэнне сажалак, калодзежаў і іншых вадаёмаў) або шляхам транспарціроўкі вады каналамі з іншых раёнаў.

Обзорные карты, обзорно-топографические карты — аглядныя карты, аглядна-тапаграфічныя карты, тапаграфічныя карты маштабу 1 : 1 000 000 і 1 : 500 000.

Облака — воблакі, вялікая колькасць прадуктаў кандэнсацыі (вадзяных кропелек, ледзяных крышталікаў) на вышыні ў свабоднай атмасферы. Часцей за ўсё ўзнікаюць у выніку ахаладжэння паветра пры яго падняцці. Падзяляюцца на перыстыя, кучавыя, слаістыя В. і іх спалучэнні. Вызначаюцца з дапамогай Атласа воблакаў, які змяшчае фотаздымкі і малюнкi ўсіх іх відаў.

Область внешнего стока — вобласць знешняга сцёку, частка сушы, з якой рэкі нясуць ваду ў моры і Сусветны акіян. Займае 78 % плошчы сушы. Да басейна Атлантычнага акіяна належыць 35 % плошчы сушы, Ціхага — 15 %, Індыйскага — 14 %, Паўночнага Ледавітага — 14 %.

Область внутреннего стока — вобласць унутранага сцёку, частка сушы без сувязі праз рачныя сістэмы з Сусветным акіянам. Займае 22 % сушы. В. у. с. звычайна ўласцівы сухім абласцям. Рэкі ў такіх абласцях або ўпадаюць у бяссцёкавыя азёры, або перасыхаюць.

Область питания ледника — вобласць жыўлення ледавіка, частка ледавіка з сумежнымі ўчасткамі сушы, што размешчаны вышэй снегавой лініі. Тут адбываецца назапашванне снегу і пераўтварэнне яго ў лёд.

Облачность — воблачнасць, ступень пакрыцця неба воблакамі. Ацэньваецца ў балах ад 0 да 10. Кожны бал роўны $\frac{1}{10}$ або 10 % плошчы неба, пакрытай воблакамі. Пры поўнай іх адсутнасці В. роўна 0, пры суцэльнай — 10 балам. У Беларусі агульная В. у сярэднім за год складае 6,5—7 балаў, найбольшая — у снежні і лістападзе (8—9 балаў) і найменшая — у чэрвені (5—6 балаў). Пахмурных дзён (В. 8—10 балаў) за год бывае ад 135 на паўднёвым усходзе рэспублікі да 175 на паўночным захадзе. Ясных дзён (В. 0—2 балы) каля 30—35 за год; найчасцей у сакавіку і красавіку.

Обледенение — абледзяненне, адкладанне лёду любога віду на паверхні збудаванняў, галінах дрэў, правадах, пакрыцці дарог, аэрадро-

маў і іншых наземных прадметах. Адрозніваюць галалёд, галаледзіцу, намаразь, адкладанне і замярзанне мокрага снегу.

Облесение — аблясенне, стварэнне лесанасаджэнняў у бязлесных мясцовасцях (на пясках, схілах яроў, берагах некаторых рэк і г. д.). Адзін з відаў меліярацыі.

Обложные осадки — аблажныя ападкі, ападкі (дождж, снег), якія выпадаюць на невялікіх плошчах, на працягу доўгага часу і з сярэдняй інтэнсіўнасцю; велічыня кропель і сняжынак сярэдня. Выпадаюць са слаіста-дажджавых воблакаў, часам высока-слаістых. З'яўляюцца важнейшым відам ападкаў ва ўмераных шыротам.

Обломочные горные породы, кластические горные породы — абломкавыя горныя пароды, кластычныя горныя пароды, асадкавыя горныя пароды, якія ўтварыліся ў выніку назапашвання прадуктаў разбурэння (абломкаў) іншых горных парод (за лік пераносу і пераадкладання) у вадаёмах і на паверхні сушы (гліны, пяскі, жвір, галька, шчэбень, пясчанікі, гліністыя сланцы і інш.). Самыя буйныя абломкі — валуны і глыбы. Многія з А. г. п. — карысныя выкапні (гліны, пяскі, гравій і інш.).

Обменная способность почв, поглотительная способность почв — абменная здольнасць глеб, паглынальная здольнасць глеб, уласцівасць глеб (галоўным чынам іх тонкадысперснай калоіднай часткі) паглынаць з глебавага раствору розныя катыёны і аніёны, пры гэтым выдзяляць у раствор эквівалентную колькасць іншых катыёнаў і аніёнаў. Залежыць ад мінералагічнага і хімічнага складу тонкадысперснай фракцыі, а таксама ад утрымання гумусу і рэакцыі глебавага раствору. Выражаецца ў мг-экв. на 100 г глебы. Для ўрадлівых глеб характэрны высокая абменная здольнасць і перавага ў складзе абменных катыёнаў кальцыю і калію.

Обнажение горных пород — агаленне горных парод, непасрэдна выхад карэнных горных парод на зямную паверхню, звычайна на крутых схілах горных хрыбтоў, стромкіх берагах рэк, яроў, кар'ераў і г. д. Узнікае ў асноўным пад уплывам знешніх працэсаў, а таксама ў выніку гаспадарчай дзейнасці чалавека.

Обновление топографических карт — абнаўленне тапаграфічных карт, прывядзенне зместу карт у адпаведнасць з сучасным станам тэрыторый, асноўнымі патрабаваннямі гаспадаркі і абароны і дзеючымі нарматыўнымі дакументамі. А. т. к. базіруецца на аэрафотаздымцы або касмічнай здымцы і матэрыялах картаграфічнага значэння; бывае перыядычным (праз 3—15 год) і бесперапынным.

Обратная термическая стратификация — адваротная тэрмічная стратыфікацыя, павышэнне тэмпературы ў вадаёмах з глыбінёй (у межах ад 0 да 4 °С). Назіраецца звычайна зімой у вадаёмах умераных шырот, а таксама позняй восенню і ранняй вясной. Для вадаёмаў палярных шырот характэрна на працягу ўсяго года.

Обращение Земли вокруг Солнца — абарачэнне Зямлі вакол Сонца,

рух Зямлі на эліптычнай арбіце вакол Сонца. Перыяд абарачэння называецца годам. Поўны абарот Зямля вакол Сонца робіць за 365 дзён 6 гадзін, скорасць руху — 29,8 км/с. Прынята лічыць тры гады па 365 дзён, а ў чацвёртым — 366 дзён (высакосны год).

Обрыв — **абрыў**, адвесны або вельмі стромкі (звычайна больш за 55°) схіл. Фарміраванне А. можа быць абумоўлена навейшымі тэктанічнымі рухамі, працэсамі абразіі (кліф), эрозіі (рачныя тэрасы). Пры замаруджванні або спыненні гэтых працэсаў А. звычайна траціць крутасць і паступова пераходзіць у пакаты схіл.

Общая физическая география, общее землеведение — агульная фізічная геаграфія, агульнае землярэзнаўства, галіна фізічнай геаграфіі, якая вывучае геаграфічную абалонку Зямлі ў найбольш агульных уласцівасцях яе рэчывага складу, будовы і развіцця; навука аб найбольш агульных геаграфічных заканамернасцях Зямлі.

Общая циркуляция атмосферы — агульная цыркуляцыя атмасферы, планетная сістэма паветраных цячэнняў атмасферы. Абумоўліваецца неаднолькавым награваннем зямной паверхні на розных шыратах, над мацерыкамі і акіянамі і адхіляючым уплывам сутачнага вярчэння Зямлі. Уключае занальныя вятры (пасаты ў трапічных шыратах, заходнія — ва ўмераных, паўночна-ўсходнія і паўднёва-ўсходнія — у палярных), цыклоны, антыцыклоны і мусоны.

Общегеографические карты — агульнагеаграфічныя карты, карты, на якіх паказаны прыродныя і сацыяльна-эканамічныя аб'екты і з'явы (рэльеф, воды, населеныя пункты, транспартная сетка, дзяржаўныя і адміністрацыйныя граніцы і інш.).

Общественная география — грамадская геаграфія, сукупнасць усіх геаграфічных навуковых дысцыплін, аб'ектам даследавання якіх з'яўляецца тэрытарыяльная арганізацыя грамадства ў цэлым або асобных яго складаючых элементаў ці аспектаў. Сумесна з фізічнай геаграфіяй і картаграфіяй утварае адзіную сістэму навук. Галоўная галіна Г. г. — сацыяльна-эканамічная геаграфія. Сюды належаць таксама рэкрэацыйная геаграфія, геаграфія культуры, палітычная геаграфія, этнагеаграфія, гістарычная геаграфія і інш.

Обраги — **яры**, глыбокія, вялікіх памераў равы з крутымі схіламі; утвараюцца ліўневымі і расталымі водамі. Звычайна глыбіня Я. 10—20, часам 80 м, даўжыня — некалькі кіламетраў. Часцей за ўсё ўзнікаюць на ўзгорыстых узвышаных раўнінах, складзеных рыхлымі пародамі (лёсам, суглінкамі). Найбольш характэрныя для стэпавых і лесастэпавых раёнаў (Вальна-Падольскае, Сярэднярускае, Стаўрапальскае, Прыволжскае ўзвышшы, сярэдні захад ЗША і Канады, Лёсавае плато Кітая і інш.). У Беларусі Я. пашыраны на Навагрудскім і Ашмянскім узвышшах, Аршанска-Магілёўскай раўніне, Мазырскай і Капыльскай градах.

Образно-балочный рельеф — **ярыста-лагчыны рэльеф**, рэльеф з шырокім развіццём яроў і лагчын, якія раздзяляюцца злёгка пукатымі водападзеламі. Найбольш характэрны для ўзгорыстых узвышаных раў-

нін стэпавай і лесастэпавай зон, дзе мясцовасць складаецца рыхлымі лёгкаразмываемымі горнымі пародамі. У Беларусі Я.-л. р. найбольш пашыраны на павышанай Аршанска-Магілёўскай раўніне.

Огивы — **агівы**, шырокія палосы лёду светлага і цёмнага колеру, якія працягваюцца ўпоперак ледавіковых языкоў і звернуты вылучкасацямі ў напрамку руху ледавіка. Сумарная шырыня пары палос (адной цёмнай і адной светлай) роўна гадавому зрушэнню ледавіковай паверхні. А з'яўляюцца каля падножжа ледаспадаў у выглядзе хвалепадобных дэфармацый, якія пры руху ледавіка спачатку памяншаюць сваю амплітуду, а затым знікаюць і змяняюцца палосамі рознага колеру. Мяркуюць, што цёмныя палосы ўзнікаюць на ўчастках лёду, што прайшлі праз ледаспад у перыяд абляцыі, а светлыя палосы — на ўчастках, што прайшлі тую ж зону ў перыяд акумуляцыі.

Оглеение почв — **агліенне глеб**, пераход вокісных злучэнняў (жалеза, марганцу і іншых элементаў) у закісныя пры пераўвільгатненні глеб застоінымі водамі, якія перашкаджаюць доступу кіслароду. У выніку А. узнікае аглеены або глеевы гарызонт і істотна паніжаецца ўрадлівасць глебы. А. характэрна для забалочаных і балотных глеб.

Оглинение почв — **агліненне глеб**, абагачэнне гліністымі часцінкамі ўсяго глебавага профілю, асобнага гарызонту ці яго часткі. А. г. — вынік унутрыглебавага выветрывання; упывае на ўрадлівасць многіх глеб і іх гаспадарчае выкарыстанне.

Огнеупорные глины — **вогнетрывалыя гліны**, малажалезістыя, пераважна каалінавыя гліны; сыравіна для керамічнай вытворчасці. Вогнетрываласць звыш 1580 °С. Радовішчы на Украіне, у Расіі, Вялікабрытаніі, Кітаі і інш. краінах, невялікія на Беларусі ў Столінскім раёне Брэсцкай вобласці.

Огни святого Эльма — **агні святога Эльма**, электрычная з'ява ў атмасферы. Зрокава ўспрымаецца як пучок або кутасік што свецяцца на вострых канцах аб'ектаў, якія ўзвышаюцца над зямной паверхняй (званіц, вежаў, мачтаў, горных вяршынь і інш.). Назіраюцца пры вельмі вялікай напружанасці электрычнага поля ў атмасферы, прадстаўляюць сабой адну з форм ціхіх разрадаў (часам суправаджаюцца трэскам). Адзначаюцца пры навальніцах, мяцеліцы, пылавых бурях; асабліва частыя ў гарах.

Одинцовское межледниковье, рославльское межледниковье — **адзінцоўскае міжледавікоўе, раслаўскае міжледавікоўе**, сярэднеплейстацэнная міжледавіковая эпоха, якая падзяляе дняпроўскую і маскоўскую ледавіковыя эпохі на тэрыторыі Усходне-Еўрапейскай раўніны, у тым ліку на тэрыторыі Беларусі. Доўжылася каля 50 тыс. гадоў (250—200 тыс. гадоў назад)

Однолетний лёд — **аднагадовы лёд**, марскі лёд, які існуе не больш за адну зіму; таўшчыня ад 30 см да 2 м і болей.

Озёра — **азёры**, замкнутыя ўпадзіны на паверхні сушы, запоўненыя вадой, не маюць непасрэднай сувязі з акіянам, адрозніваюцца зама-

руджаным водаабмена. Па паходжанню адрозніваюць А. тэктанічныя, вулканічныя, ледавіковыя, карставыя, запрудныя, ліманныя, азёрыстарыкі, астаткавыя, або рэліктавыя, і штучныя (вадасховішчы, сажалкі). Па сцёку бываюць сцёкавымі і бяссцёкавымі, па ўтрыманню раствораных солей — прэснымі, саланаватымі і салёнымі. Самае вялікае ў свеце па плошчы — Каспійскае мора-возера (плошча 393 200 км²). Самыя глыбокія А. Зямлі — Байкал (макс. глыбіня 1620 м) і Танганька (1435 м). Многа азёр у Беларусі (каля 10 800), асабліва ў яе паўночнай частцы — Беларускім Паазер'і (самае вялікае — возера Нарач, 80 км²).

Озёрная котловина, озёрная ванна — азёрная катлавіна, азёрная ванна, паніжэнне на паверхні сушы, у якім змяшчаецца азёрная вада. Па паходжанню А. к. падзяляюцца на тэктанічныя, ледавіковыя, запрудныя, рачныя (старыкі), ліманныя, правальныя (карставыя і тэрмакарставыя), вулканічныя, штучныя (вадасховішчы, сажалкі).

Озёрная рака — азёрная рака, рака, што выцякае з возера або працякае праз возера. Характарызуецца больш раўнамерным размеркаваннем сцёку на працягу года (згладжанымі паводкамі, павышанай воднасцю ў межань) у параўнанні з рэкамі, якія не маюць прытоку вады з возера.

Озёрность — азёрнасць, адносіны сумы плошчаў воднай паверхні азёр (і вадасховішчаў) да плошчы ўсёй тэрыторыі (вадазбору, мацерыка і г. д.), выражаная ў працэнтах. Найбольшая А. у Фінляндыі — 9,4 %; у Беларусі ў некаторых раёнах (Браслаўскі, Ушацкі) азёры займаюць 10 % тэрыторыі.

Озёрныя отложения — азёрныя адклады, асадкавыя ўтварэнні, якія адкладаюцца на дне азёр (сучасных і існаваўшых у ранейшыя геалагічныя эпохі). Звычайна маюць тонкую гарызантальную слаістасць. Разнастайныя па свайму складу (пяскі, гліны, мергель, сапрапелі і інш.). У Беларусі найбольш пашыраны ў Беларускім Паазер'і, на Нёманскай нізіне і ў Палессі.

Озёрныя террасы — азёрныя тэрасы, плоскія (гарызантальныя або слабанахіленыя ў бок вадаёма) паверхні на берагах азёр, якія складзены звычайна азёрнымі і алювіяльнымі адкладамі і выпрацаваны прыбоям. Могуць быць надворнымі (утварыліся ў перыяды пашырэння вадаёма) або падводнымі (утварыліся ў перыяды адступання).

Озероведение, лимнология — возеразнаўства, лімналогія, навука, якая вывучае азёры (іх катлавіны, берагі, донныя адклады, уласцівасці і рух вады, арганічны свет, развіццё).

Озокерит — азакерыт, горны воск, прыродны нафтавы бітум (нафтыд); воскападобная сумесь цвёрдых насычаных вуглевадародаў.

Озон в атмосфере, озоносфера — азон у атмасферы, азонасфера, слой у межах стратасферы (на вышыні 10—50 км), які адрозніваецца павышанай канцэнтрацыяй азону. Максімальнае ўтрыманне азону — на вышыні 20—25 км, гэта т. зв. азонавы слой. Азон утвараецца ў выніку

паглыннанні кіслародам найбольш кароткахвалевай часткі ультрафіялетавай сонечнай радыяцыі. Слой азону (азонавы экран) затрымлівае большую частку касмічнага выпраменьвання, пагібельнага для ўсяго жывога.

Озы, эскеры — озы, эскеры, лінейна выцягнутыя, вузкія звільстыя валы або валападобныя грады водналедавіковага паходжання. Утварыліся ў выніку наапаўнення абломкавага матэрыялу ў рэчышчах і дэльтах водных патокаў, у шчылінах ледавіка і пад ім. Даўжыня ад соцень м да дзесяткаў км, шырыня да соцень м, вышыня да некалькіх дзесяткаў м. Схілы звычайна крутыя. О. складзены пераважна пяскамі, жвірам, галькай, часам з дамешкаю валуноў Сустракаюцца галоўным чынам у Швецыі, Фінляндыі, на паўночным захадзе Усходне-Еўрапейскай раўніны, на Беларусі — у межах Беларускага Паазер'я.

Ойкумена, эйкумена — айкумена, эйкумена, частка сушы, якая ўключае ўсе заселеныя, асвоеныя або іншым чынам уцягнутыя ў арбіту жыцця чалавека тэрыторыі. У нашым стагоддзі за межамі А. застаюцца толькі некаторыя раёны ў палярных абласцях зямнога шара (у Арктыцы і Антарктыцы), аднак чалавек усё часцей пранікае і ў іх межы.

Океанарыум, океанарый — акіянарыум, акіянарый, басейн з марскою вадой, які прызначаны для ўтрымання марскіх жывёл (беспазваночных, рыб, паўзуноў, млекакормячых) у мэтах іх паказу. А выкарыстоўваецца для культурна-асветных і турысцкіх мэт; у некаторых з іх вядуцца навуковыя даследаванні.

Океаническая земная кора — акіянічная зямная кара, зямная кара, уласцівая акіянічнаму дну з глыбінь 2—3 км, г. зн. ложу акіяна. У адрозненне ад мацерыковай кары яна значна танчэй (яе магутнасць 6—15 км, месцамі да 1—2 км) і складаецца з двух слаёў — верхняга асадкавага, таўшчынёй у 1—5 км, і ніжняга базальтавага, у 5—10 км; гранітны слой выклінаецца ў межах падводнай ускраіны мацерыкоў і адсутнічае ў вобласці ложа акіяна.

Океанические котловины — акіянічныя катлавіны, вялікія ўпадзіны ў межах ложа акіяна, абмежаваныя падводнымі хрыбтамі, валамі і ўзвышшамі, могуць злучацца паміж сабой глыбокімі праходамі. Сярэдняя глыбіня каля 5 тыс. м. А. к. характарызуецца пераважна ўзгорыстым рэльефам, радзей — плоскім

Океанические осадки — акіянічныя асадкі, асадкавыя і вулканагена-на-асадкавыя ўтварэнні на дне сучасных акіянаў, якія яшчэ не пераўтварыліся ў горныя пароды. Ад марскіх асадкаў адрозніваюцца меншай колькасцю тэрыгеннага матэрыялу, павышанай ролю біягенных працэсаў і нізкай скорасцю назапашвання асадкаў

Океанические острова — акіянічныя астравы, астравы, якія ўзніклі непасрэдна ў акіяне. Ніколі не былі часткай мацерыкоў і ў большасці выпадкаў утварыліся незалежна ад іх. Да А. а. належаць вулканічныя і каралавыя астравы. Супрацьпастаўляюцца мацерыковым астравам

Океанические отложения, пелагические отложения — акіянічныя ад-

клады, пелагічныя адклады, донныя адклады Сусветнага акіяна, якія ўтвараюцца непасрэдна ў акіяне ў выніку адмірання марскіх арганізмаў і выпадзення на дно іх нерастваральных шкелетных рэшткаў і шляхам хімічнага асаджэння рэчываў з марской вады; прысутнічаюць таксама касмічны пыл і танчэйшыя мінеральныя часцінкі, прынесеныя з сушы ветрам і цячэннямі. А. а. прадстаўлены пераважна рознымі іламі, маюць нязначную магутнасць (да 1 км) і накопліваюцца вельмі павольна (для ўтварэння слоя ілу ў 1 см патрэбна 1000—2000 гадоў)

Океанический круговорот, квазистационарный круговорот — акіянічны кругаварот, квазістацыянарны кругаварот, буйны замкнуты элемент агульнай цыркуляцыі вод Сусветнага акіяна (1000—10 000 км у папярочніку). Ахоплівае значную частку акіяна. Напрыклад, Паўночна-Атлантычны антыцыкланічны кругаварот складаецца з Паўночнага пасатнага цячэння на поўдні, Гальфстрыма на захадзе, Паўночна-Атлантычнага цячэння на поўначы і Канарскага цячэння на ўсходзе.

Океанический фронт — акіянічны фронт, зона падзелу розных водных мас у акіяне. На А. ф. назіраюцца найбольшыя гарызантальныя градыенты ўсіх акіяналагічных характарыстык (тэмпература, салёнасць і інш.) і найбольшыя скорасці цячэнняў.

Океаническое полушарие — акіянічнае паўшар'е, паўшар'е Зямлі, у межах якога Сусветны акіян займае найбольшую плошчу (суша ў ім — толькі 9 % плошчы паўшар'я). Цэнтр А. п. размешчаны зблізку Новай Зеландыі.

Океанографические таблицы, океанологические таблицы — акіянаграфічныя таблицы, акіяналагічныя таблицы, таблицы для разліку асноўных характарыстык марской вады (салёнасці, шчыльнасці і ўмоўнай шчыльнасці) па выніках натуральных вымярэнняў і лабараторных вызначэнняў, а таксама паказчыкаў галоўных акіянічных працэсаў (цячэнняў, хвалявання, прыліваў)

Океанологическая станция, океанографическая станция — акіяналагічная станцыя, акіянаграфічная станцыя, месца ў акіяне або моры, дзе праводзяцца назіранні з борта судна або з буя (буйкавыя А. с.) Па працягласці падзяляюцца на разавыя, сутачныя, шматсутачныя і г. д. У залежнасці ад знаходжання судна на якары або ў дрэйфе А. с. бываюць якарнымі і дрэйфавымі.

Океанологические приборы — акіяналагічныя прыборы, тэхнічныя сродкі для гідрафізічных, гідрахімічных, марскіх геалагічных, гідрабіялагічных і іншых вымярэнняў характарыстык марскога асяроддзя, а таксама прыстасаванні для збору ўзораў (проб) марской вады, грунтоў, раслін і жывёл (лоты, рэчалоты, тэрмометры, вяртушкі, хвалямеры, хваляграфы, футштокі, мораграфы, электрасалямеры, каларыметры і інш.)

Океанологический разрез, океанографический разрез — акіяналагічны разрез, акіянаграфічны разрез, 1) вертыкальнае сячэнне акіяна

(мора), якое паказвае яго структуру па размеркаванню якога-небудзь элемента (тэмпературы, салёнасці, шчыльнасці, утрыманню кіслароду, скорасці цячэння і г. д.); 2) паслядоўны рад акіяналагічных станцый, якія размешчаны па пэўнаму напрамку і выконваюцца ў самы кароткі тэрмін.

Океанологический трасер, океанографический трасер — акіяналагічны трасер, акіянаграфічны трасер, фарбуючае рэчыва, якое ўводзіцца ў вадаём для вызначэння руху вады або наносаў (трытый, вуглярод і інш.).

Океанология, океанография — акіяналогія, акіянаграфія, навука аб Сусветным акіяне (яго дне, донных адкладах, фізіка-хімічных уласцівасцях і руху вады, арганічным свеце, рэсурсах і развіцці).

Океаны — акіяны, буйныя часткі Сусветнага акіяна, адасобленыя мацерыкамі. Выдзяляюць А.: Ціхі, Атлантычны, Індыйскі, Паўночны Ледавіты, іншы раз адасабляюць Паўднёвы акіян — водную прастору вакол Антарктыды, плошчай ад 35,7 да 75 млн км². Усе А. злучаны паміж сабой.

Окклюзия циклона — аклюзія цыклону, стадыя развіцця цыклону, пры якой цёплыя масы паветра пры сустрэчы з халодным фронтам выцясяюцца ў верхнія слаі трапасферы і трацяць сувязь з зямной паверхняй. З гэтым звязана павелічэнне вертыкальнай магутнасці цыклону, памяншэнне яго скорасці і наступнае затуханне (ападкі паступова памяншаюцца і спыняюцца, ціск у цэнтры павялічваецца).

Окно — акно, участак адкрытай вады на паверхні зарастаючага возера або балота.

Околоземное пространство — калязямная прастора, вобласць міжпланетнай прасторы, якая непасрэдна прымыкае да магнітасферы і верхніх слаёў атмасферы. Часам у паняцце «К. п.» уключаюць верхнія слаі зямной атмасферы.

Окраинные океанические валы — ускраінныя акіянічныя валы, выцягнутыя асіметрычныя купалападобныя падняцці зямной кары акіянічнага тыпу, якія абмяжоўваюць глыбакаводныя жалабы з боку акіяна. Даўжыня да 1,5—2 тыс. км, шырыня некалькі сотняў км (напрыклад, вал Зенкевіча ля Курыла-Камчацкага глыбакаводнага жолаба). Частыя правы вулканізму.

Окраинные моря — ускраінныя моры, моры, якія размяшчаюцца на ўскраінах мацерыкоў. Неглыбока ўразаюцца ў сушу, шырока злучаюцца з акіянам, аддзяляюцца ад яго астравамі, паўастравамі і падводнымі падняццямі дна (моры Паўночнае, Баранцава, Карскае, Лапцевых і інш.). Рэжым У. м. у параўнанні з унутранымі морамі ў меншай ступені залежыць ад сушы.

Окраинные озёра, предальпийские озёра — ускраінныя азёры, перадальпійскія азёры, канцавыя басейны альпійскіх ледавікоў, якія выходзілі ў час чацвэрцічнага абледзянення за межы горнай краіны на прылягаючую раўніну, з боку якой упадзіны азёр абмежаваны амфі-

тэатрам марэнных град. Размешчаны ўздоўж паўночных і паўднёвых падножжаў Альпаў (Жэнеўскае, Цюрыхскае, Бадэнскае і інш.)

Окружающая среда, окружающая человека среда — акаляючае асяроддзе, акаляючае чалавека асяроддзе, асяроддзе пражывання і вытворчай дзейнасці чалавека, акаляючы чалавека прыродны і створаны ім матэрыяльны свет. А. а. уключае прыроднае асяроддзе, у рознай ступені пераўтворанае чалавекам і штучнае (тэхнагеннае) асяроддзе (пабудовы, збудаванні і г. д.). Часта пад тэрмінам «А. с.» разумеюцца толькі акаляючае прыроднае асяроддзе; у такім значэнні гэты тэрмін выкарыстоўваецца ў міжнародных пагадненнях.

Окская ледниковая эпоха (ледниковье) — окская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), эпоха раннеплейстаэнавага абледзянення Усходне-Еўрапейскай раўніны. Адпавядае міндэльскай ледавіковай эпосе (ледавікоўю) Альпаў

Окультуренные почвы, освоенные почвы — акультураныя глебы, асвоенныя глебы, сукупнасць глеб, у рознай ступені змененых дзейнасцю чалавека, накіраванай на павышэнне іх урадлівасці. Адрозніваюць слаба-, сярэдне- і моцнаакультураныя глебы. А. г ажыццяўляецца іх абагачэннем пажыўнымі рэчывамі, паляпшэннем іх фізічнага саставу, ліквідацыяй моцнай кіслотнасці або павышанай шчолачнасці, актывізацыяй біялагічнай дзейнасці мікраарганізмаў і іншымі мерапрыемствамі.

Оледенение — абледзяненне, назапашванне прыродных ільдоў і іх сукупнасць на зямной паверхні ў сучасны перыяд (сучаснае абледзяненне) і ў геалагічным мінулым (старажытнае абледзяненне)

Олиготрофное болото, верховое болото, моховое болото — алігатрофнае балота, верхавое балота, мохавае балота, тып балот, жыўленне якіх ажыццяўляецца за лік атмасферных ападкаў, з бедным утрыманнем мінеральных рэчываў. Размешчаны звычайна на водападзелах. Маюць выпуклую паверхню (сфагнавыя імхі растуць хутчэй у цэнтры балота, дзе самая малая мінералізацыя вод). Акрамя сфагнавых імхоў, для А. б. характэрны падвей, верас, багун, касандра, журавіны; сустракаюцца балотныя формы сасны і лістоўніцы, карлікавыя бярозкі. У Беларусі А. б. складаюць 13,5 % ад плошчы ўсіх балот, больш іх у паўночнай частцы рэспублікі.

Олиготрофное озеро — алігатрофнае возера, возера, беднае фітапланктонам і пажыўнымі рэчывамі для яго. Характарызуецца звычайна вялікай празрыстасцю, колерам вады ад сіняга да зялёнага, неаднароднасцю размеркавання тэмпературы вады па вертыкалі, паступовым памяншэннем утрымання кіслароду да дна і раўнамерным размеркаваннем яго на працягу года.

Олиготрофные растения — алігатрофныя расліны, расліны, мала патрабавальныя да наяўнасці ў глебе пажыўных рэчываў, у тым ліку мінеральных. Да А. р. належаць: з хмызнякоў — верас, з травяністых раслін — сівец, сфагнавыя імхі і інш.

Олигоценная эпоха, олигоцен — алігаэнавая эпоха, алігацэн,

позняя эпоха палеагенавага перыяду. З адкладамі А. на Беларусі звязаны радовішчы бурога вугалю, тугаплаўкіх і вогнетрывалых глін, фармавацных і шкловых пяскоў, бурштыну.

Оловянные руды — алавяныя руды, пароды, якія служаць сыравінай для атрымання волава, адзін з відаў металічных карысных выкапняў. Галоўны мінерал у складзе А. р. — алавяны камень, ці касетырыт. Акрамя залягання ў зямной кары, А. р. сустракаюцца ў выглядзе россыпаў, з імі звязаны асноўныя запасы (каля 70 % А. р.). Волаваносныя россыпы алювіяльнага, дэлювіяльнага і элювіяльнага тыпаў шырока развіты ў межах краін Паўднёва-Усходняй Азіі, а таксама ў Бразіліі, Нігерыі і Заіры.

Омоложение рельефа — амаладжэнне рэльефу, інтэнсіўнае пераўтварэнне ўчастка зямной паверхні знешнімі працэсамі ў выніку хуткага тэктанічнага падняцця або паніжэння базіса эрозіі; ускоснай прычынай можа быць рэзкая змена кліматычных умоў, напрыклад значнае павелічэнне колькасці ападкаў. А. р. выражаецца ў хуткім паглыбленні далін, узрастанні крутасці схілаў, адносных вышынь і расчлянэнні рэльефу.

Оолиты — ааліты, круглявыя, шарападобныя або эліпсоідныя ўтварэнні з вуглякіслай вапны, аксідаў і сілікатаў жалеза, марганцу і іншых элементаў, якія маюць канцэнтрычна-слаістую, часам радыяльна-прамянёвую будову (вакол цэнтральнага ядра). Памеры да 15—25 мм. Утвараюцца А. у працэсе асадканазапашвання, пры лягенезе і пераўтварэнні асадкаў.

Опылина — апыліна, спаўзанне ўніз па схілу пад дзеяннем сілы цяжару маламагутнага слоя глебы або рыхлай (пясчана-гліністай, лёсавай) горнай пароды. Па паходжанню блізкія да апоўзняў, аднак адрозніваюцца ад іх меншымі памерамі (звычайная шырыня А. да некалькіх м, глыбіня да 1 м). А. фарміруюцца ва ўмовах залішняга ўвільгатнення пры насычэнні глеб і грунтоў расталымі, дажджавымі або грунтавымі водамі да пластычнага (гразепадобнага) стану.

Опозоленные почвы — ападозоленыя глебы, адносна малаўрадлівыя глебы, у якіх ападозольванне спадарожнічае асноўнаму глебаўтваральнаму працэсу (напрыклад, бурый лясныя А. г.). Характэрная асаблівасць А. г. — наяўнасць ападозоленага генетычнага гарызонту, які валодае кіслай (у параўнанні з вышэй і ніжэй размешчанымі гарызонтамі) рэакцыяй, паніжаным утрыманнем ілістых часцінак, нізкай ёмістасцю паглынання, звычайна белай афарбоўкай, плічатай будовай. А. г. шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі.

Опозоливание почв — ападозольванне глеб, разбурэнне і вынас з верхніх гарызонтаў глебы гліністых часцінак, вокіслаў жалеза, марганцу і алюмінію, іншых растваральных рэчываў і назапашванне кварцу і крэменязёму. Характэрна для глеб, якія фарміруюцца ва ўмовах вільготнага клімату. Вядзе да ўтварэння падзолістых глеб і падзолістага гарызонту. Зніжае ўрадлівасць глеб.

Опока — апока, асадкавая шчыльная крамяністая горная парода, часта трэшчынаватая, складзеная аморфным крэменязёмам (апалам да 98 %) з дамешкаю гліністага рэчыва, шкілетных рэшткаў арганізмаў і інш. Колер ад светла-шэрага да цёмна-шэрага, амаль чорнага. Сустрада каецца галоўным чынам сярод мелавых і ніжнепалеагенавых адкладаў, на Беларусі — у Гомельскай і Магілёўскай абласцях. Прымяняецца ў будаўніцтве і ў якасці адсарбенту.

Оползни — апоўзні, ссоўванне мас горных парод уніз па схілу на берагах рэк, каналаў, азёр, мораў, яроў, кар'ераў пад дзеяннем сілы цяжару. Звычайна ўзнікаюць у месцах чаргавання воданепранікальных (гліністых) і ваданосных парод.

Ополя — аполы, узвышаныя, бязлесныя, добра дрэнаваныя слабахвалістыя раўніны на поўдні тайгі і ў зонах змешаных і шыракалістых лясоў Усходне-Еўрапейскай раўніны. Звычайна акружаны палессямі. Адрозніваюцца ўрадлівымі цёмнаколернымі карбанатнымі і шэрымі ляснымі глебамі. Амаль цалкам узараны (напрыклад, Уладзімірскае А.). У Прыкарпацкай Украіне А. называюць ландшафты лясістага нізкагор'я.

Опорная геодезическая сеть — апорная геадэзічная сетка, сістэма замацаваных на мясцовасці пунктаў, якія з'яўляюцца апорнымі пры здымках і геадэзічных вымярэннях на мясцовасці. Адрозніваюць планавую і вышынную А. г. с. Планавая А. г. с. утвараецца пераважна метадам трыангуляцыі і палігометрыі, вышынная — шляхам нівеліравання.

Опустынивание — апустыньванне, пашырэнне плошчы пустынь за лік сумежных тэрыторый. Адбываецца галоўным чынам у выніку негатыўных вынікаў гаспадарчай дзейнасці чалавека, у першую чаргу па прычыне знішчэння ў сумежных з пустынямі рэгіёнах дрэвавай і травяністай расліннасці, што вядзе да пашырэння плошчаў развязаемых паскоў.

Орбита — арбіта, шлях, па якім рухаецца планета, штучны спадарожнік або любое іншае прыроднае або штучнае нябеснае цела. А. большасці цел Сонечнай сістэмы маюць форму эліпса, у адным з фокусаў якога размешчана Сонца (для планет, камет і інш.) або планета (для спадарожнікаў планет).

Орбита Земли — арбіта Зямлі, шлях гадавога руху Зямлі вакол Сонца. Мае форму эліпса, у адным з фокусаў якога размешчана Сонца. Таму адлегласць паміж Зямлёй і Сонцам на працягу года змяняецца ад 147 млн км (у перыгеліі, каля 3 студзеня) да 152 млн км (у афеліі каля 4 ліпеня) пры сярэднім значэнні 149,6 млн км. Даўжыня А. З. 940 млн км, сярэдняя скорасць руху Зямлі па арбіце 29,8 км/с.

Органическое выветривание — арганічнае выветрыванне, разбурэнне горных парод пад уздзеяннем раслін і жывёл. Арганізмы ўздзейнічаюць на пароды механічна, выклікаючы іх драбленне, і хімічна, выдзяляючы растворы. Асабліва вялікая роля пры А. в. мікраарганізмаў.

Органогенныя горныя пароды, біогенныя горныя пароды — арганогенныя горныя пароды, біягенныя горныя пароды, асадкавыя горныя пароды, якія ўтварыліся ў выніку назапашвання арганічных рэшткаў раслін і жывёл і прадуктаў іх жыццядзейнасці (вапнякі, даламіты, вуглі, гаручыя сланцы, торф і інш.).

Ордовікскі перыяд, ордовік — ардавікскі перыяд, ардавік, другі перыяд палеазойскай эры. Пачаўся 500 млн гадоў назад і працягваўся 60 млн гадоў. Для А. п. характэрны каледонская складкаватасць, магутны вулканізм, памяншэнне марскіх басейнаў і ўзнікненне першых наземных беспазваночных жывёл.

Ореалы рассяення — арэалы рассяення, плошчы, што прылягаюць да цел карысных выкапняў. Тут горныя пароды ўтрымліваюць пазы; шаняны колькасці хімічных элементаў, якія ўваходзяць у склад карыснага выкапня. Адрозніваюць першасныя і другасныя А. р. Першасныя А. р узніклі пры працэсе фарміравання цел карыснага выкапня, другасныя — пры разбурэнні гэтых цел на зямной паверхні.

Орыгіналы карт — арыгіналы карт, першасныя экзэмпляры карт Пры паліграфічным размнажэнні А. к. называюць таксама прамежкавыя чарцяжы, па якіх вырабляюць друкаваныя формы. Адрозніваюць аўтарскія арыгіналы (першапачатковыя рукапісныя карты і аўтарскія макеты), выдавецкія арыгіналы (другасныя экзэмпляры, падрыхтаваныя для выдання) і інш.

Ориентирование — арыентаванне, вызначэнне свайго месцазнаходжання (пункта стаяння, пункта знаходжання карабля ў моры) адносна старон гарызонту і навакольнай мясцовасці, устаноўка карты (планшэта) адпаведна старанам гарызонту. А. выконваецца з дапамогай карты (плана) і компаса, а таксама па Сонцу, зорках, мясцовых прыкметах і іншымі спосабамі.

Орнітофауна, авіфауна — арнітафауна, авіфауна, сукупнасць відаў птушак, якія насяляюць пэўную тэрыторыю або сустракаліся ў які-небудзь адрэзак часу ў гісторыі Зямлі. А. Беларусі налічвае 286 відаў, з іх 206 гняздуюцца, 10 толькі зімуюць. 38 пералётных і 32 віды залятаюць выпадкова.

Орогенез, орогенические движения — арагенез, арагенічныя рухі, рухі зямной кары, якія ўтвараюць горы; гораўтваральныя рухі, гораўтварэнне.

Орографические карты — араграфічныя карты, карты, якія характарызуюць рэльеф сушы і акіянічнага дна. На А. к. паказваюць размяшчэнне, арыенціроўку і памеры горных хрыбтоў, уступаў, упадзін, сярэдзіннаакіянічных хрыбтоў, астраўных дуг, каньёнаў, жалабоў і іншых араграфічных элементаў на фоне абагульненага паказу асноўных ступеняў рэльефу.

Орографические ландшафтные рубежи — араграфічныя ландшафтныя рубяжы, прыродныя граніцы паміж ландшафтнымі комплексамі, абумоўленыя галоўным чынам араграфічнымі асаблівасцямі мясцо-

васці. А. л. р. звычайна лінейныя або займаюць параўнальна вузкія палосы; яны добра выдзяляюцца на мясцовасці, на касмічных здымках і аэрафотаздымках. Асабліва яскравыя граніцы паміж раўніннымі і горнымі ландшафтамі, дзе яны часта адлюстроўваюць рэзкую змену усёй сукупнасці прыродных умоў. А. л. р. часта служаць граніцамі і пры фізіка-геаграфічным раяніраванні.

Орографические осадки — араграфічныя ападкі, атмасферныя ападкі, якія ўтвараюцца пад уплывам горнага рэльефу (пры кандэнсацыі вільгаці ва ўзыходных струменях паветра). Араграфічныя перашкоды могуць садзейнічаць узмацненню ападкаў, якія маюць іншае паходжанне (фронтальных або канвектыўных), асабліва пры няўстойлівай стратыфікацыі паветра.

Орография — араграфія, раздзел геамарфалогіі, які вывучае ўзаемнае размяшчэнне хрыбтоў, узвышшаў, рачных далін, катлавін і іншых форм рэльефу.

Орометрия — араметрыя, раздзел геамарфалогіі, які распрацоўвае метады вызначэння лічбавых характарыстык форм рэльефу зямной паверхні (даўжыні плошчы, аб'ёмы, вышыні, глыбіні і інш.).

Оросительная система, ирригационная система — арашальная сістэма, ірыгацыйная сістэма, тэрыторыя з размешчанымі на ёй гідратэхнічнымі і эксплуатацыйнымі збудаваннямі, якія забяспечваюць яе арашэнне. Важнейшы элемент А. с. — арашальная сетка, гэта значыць сетка пастаянных і часовых каналаў і трубаправодаў, якія падаюць ваду на арашальныя землі з крыніцы арашэння. А. с. часта з'яўляюцца часткай буйных гідратэхнічных комплексаў.

Орошаемые почвы — арашаемыя глебы, глебы, якія атрымліваюць дадатковую колькасць вільгаці ў выніку арашэння. Адрозніваюцца ўрадлівасцю, павышаным (у параўнанні з неарашаемымі глебамі) утрыманнем гумусу і элементаў жыўлення раслін (пры ўмове працяглага, у сотні і тысячы гадоў арашэння).

Орошение, ирригация — арашэнне, ірыгацыя, штучнае ўвільгатненне глебы з мэтай атрымання ўстойлівых і высокіх ураджаяў сельскагаспадарчых культур. Ажыццяўляецца рознымі спосабамі (напрыклад, каналамі, дажджаваннем). З'яўляецца адным з відаў меліярацыі глеб. Найбольш шырока выкарыстоўваецца ў засушлівых і сухіх раёнах.

Ортзанд — артзанд, ушчыльненыя праслойкі ржавага, чырвонабурага або цёмна-карычневага адценняў, якія ўтвараюцца ў ніжніх (ілювіяльных) гарызонтах пясчаных глеб, ва ўмовах павышанага ўвільгатнення; адзін з відаў новаўтварэнняў. Сцэмантаваны вокісламі жалеза (жалезістыя А.) або гумусам (гумусавыя А.). Наяўнасць А. — характэрная прымета сучасных і пахаваных падзолістых і балотна-падзолістых глеб.

Ортштейн — артштэйн, жалезіста-марганцавыя сцяжэнні (канкрэцыі), часта з дамешкаю гумусу і крэменязёму, якія ствараюцца ў азёрах, балотах і перыядычна пераўвільгатняемых ніжніх (гліністых і суглі-

ністых) гарызонтах падзолістых і балотна-падзолістых глеб; адзін з відаў новаўтварэнняў. Маюць форму зерня, бобу, жаўлакоў няправільнай формы. Дыяметр звычайна ад 1 да 10 мм (часам — буйней), афарбоўка пераважна цёмная. Могучь утвараць суцэльныя пліты значнай магутнасці (т. зв. артштэйнавы гарызонт).

Осадкі — асадкі (у геалогіі), ападкі (у метэаралогіі), 1) атмасферныя ападкі (у метэаралогіі); 2) у геалогіі — цвёрды матэрыял, які адкладаўся ў вадаёмах і не ператварыўся яшчэ ў горныя пароды (іл, сапрапель). Да А. належаць таксама прадукты дзейнасці ветру, лёду, выветрывання, якія ўзніклі непасрэдна на паверхні сушы і не былі затым істотна зменены.

Осадомер — ападкамер, прылада для вымярэння колькасці выпаўшых атмасферных ападкаў. Складаецца з дажджамернага ядра, у якое пападаюць ападкі, і дажджамернай шклянкі, куды зліваюцца ападкі з ядра. Градуіраваная шклянка паказвае таўшчыню слоя выпаўшых ападкаў у міліметрах.

Осаднаакопленне, седиментация — асадканазапашванне, седиментация, працэс утварэння ўсіх відаў адкладаў у прыродных умовах шляхам пераходу матэрыялу з рухомага, завіслага або растваранага стану (у водным або паветраным асяроддзі) у нерухомае становішча — асадак. Адбываецца на дне рэк, азёр, мораў і акіянаў, а таксама на паверхні сушы.

Осадочные горные породы — асадкавыя горныя пароды, горныя пароды, якія ўтвараюцца ў выніку назапашвання прадуктаў разбурэння раней існаваўшых парод (асадкавых, магматычных, метамарфічных) і рэшткаў арганізмаў у розных вадаёмах і на паверхні сушы (галька, жвір, пясок, гліна, пячанікі, вапнякі, каменная соль і інш.). Залягаюць у выглядзе слаёў. Па паходжанню падзяляюцца на абломкавыя, хемагенныя і арганогенныя горныя пароды. З А. г. п. звязаны пераважна нярудныя карысныя выкапні: вугаль, нафта, прыродны газ, солі і інш. А. г. п. сустракаюцца на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

Осадочные месторождения — асадкавыя радовішчы, пласты і пластападобныя паклады карысных выкапняў, якія складаюцца з мінералаў, што адклаліся на дне старажытных і сучасных акіянаў, мораў, азёр і рэк пры асадканазапашванні. Уваходзяць у склад комплексаў асадкавых парод, якія залягаюць гарызантальна або змяты ў складкі. А. р. падзяляюцца на механічныя (жвір, пяскі, гліны), хімічныя (руды жалеза і марганцу, выкапнёвыя солі) і біяхімічныя (нафта, гаручы газ, вугаль).

Осадочный слой земной коры — асадкавы слой зямной кары, верхняя частка зямной кары, якая складаецца галоўным чынам з рознаўзроставых асадкавых парод. Ад ніжэйляжачага слоя (гранітнага, базальтавага) аддзяляецца граніцай рэзкай нязгоды.

Осень — восень, пара года і пераходны кліматычны сезон паміж летам і зімой. В. у астранамічным разуменні — прамежак часу ад моман-

ту асенняга раўнадзенства да зімовага сонцастаяння (з 23 верасня па 21—22 снежня ў Паўночным паўшар'і, з 20—21 сакавіка да 21—22 чэрвеня ў Паўднёвым); асеннімі месяцамі ў Паўночным паўшар'і лічацца верасень, кастрычнік, лістапад, у Паўднёвым — сакавік, красавік, май. Ва ўмераных шыроты (у тым ліку на тэрыторыі Беларусі). В. характарызуецца паступовым паніжэннем тэмпературы паветра да адмоўных значэнняў, з'яўленнем (у другой палове В.) снежнага покрыва і ледаставу на рэках і азёрах, сезоннымі змяненнямі ў жыцці жывёл і раслін (адлёт птушак, апад лісця на дрэвах і інш.).

Осеннее равноденствие — асенняе раўнадзенства, момант часу, калі Сонца перасякае нябесны экватар пры сваім уяўным руху пры пераходзе з Паўночнага паўшар'я ў Паўднёвае (23 верасня) Лічыцца пачаткам астранамічнай восені.

Основные горные породы — асноўныя горныя пароды, магматычныя пароды адносна бедныя (44—53 %) крэменязёмам і багатыя магніем і кальцыем (напрыклад, базальты, габра і інш.)

Останцы — останцы, ізаляваныя ўзвышшы сярод выраўнаванай прасторы. Гэта ўцалелыя ад разбурэння ўчасткі некалі больш высокай краіны. Складаюцца часцей за ўсё цвёрдымі пародамі. Размяшчаюцца на раўнінах ізалявана або невялікімі групамі, утвараюць астраўныя горы, часам з плоскавяршынай паверхняй і крутымі схіламі. У апошнім выпадку астраўныя горы называюцца сталовымі гарамі. А. характэрныя для саваннаў, пустынь і паўпустынь. Вядомы ў Афрыцы, Амерыцы, Цэнтральнай і Сярэдняй Азіі.

Остаточные озёра, рэліктавыя азёра — астаткавыя азёры, рэліктавыя азёры, азёры, якія ўтварыліся на месцы адступіўшых мораў (Аральскае, Каспійскае). Каспійскае возера, напрыклад, у недалёкім геалагічным мінулым па Кума-Манычскай упадзіне злучалася з Чорным морам, г. зн. было сапраўдным морам.

Острова — астравы, невялікія ў параўнанні з мацерыкамі ўчасткі сушы, акружаныя з усіх бакоў вадой. Складаюць па плошчы 10 млн км² (больш за 6 % сушы). Самыя вялікія астравы Зямлі — Грэнландыя (2,2 млн км²), Новая Гвінея (829 тыс. км²), Калімантан (734 тыс. км²), Мадагаскар (690 тыс. км²). А. размяшчаюцца адзіночна і групамі, па паходжанню падзяляюцца на мацерыковыя і акіянічныя, а апошнія — на вулканічныя і каралавыя.

Остепнённые луга — астэпаваныя лугі, тып лугавой расліннасці, у складзе якой поруч з разнатраўем і мезафільнымі злакамі сустракаюцца стэпавыя дзірваністыя злакі (ціпчак, мятлік і інш.), дробныя хмызнячкі і паўхмызнячкі. Часам да А. л. адносяць лугавыя, або разнатраўныя, стэпы, з перавагаю стэпавых відаў. А. л. не маюць занальнага распаўсюджання і носяць другасны характар; развіты на поўначы леса-стэпаў.

Островная фауна — астраўная фауна, сукупнасць відаў жывёл на тым або іншым востраве. Істотна адрозніваецца ад фауны мацерыкоў

Асаблівасці А. ф. вызначаюцца ў першую чаргу паходжаннем астравоў (акіянічныя або мацерыковыя), а таксама ступенню ізаляцыі і аддаленасці ад мацерыка. Характэрны высокі працэнт эндэмікаў, а таксама адсутнасць некаторых відаў і родаў жывёл, шырока распаўсюджаных на бліжэйшым мацерыку.

Островная флора — астраўная флора, сукупнасць відаў раслін адасобленых участкаў сушы або астравоў, якая адрозніваецца па відавому складу і шляхам фарміравання ад мацерыковай флоры. У большасці выпадкаў А. ф. характарызуецца эндэмізмам, асабліва пры значнай аддаленасці вострава ад мацерыка.

Островные горы — астраўныя горы, ізаляваныя горы і ўзвышшы (адносна вышыня ад 100 м да 1000—2000 м), размешчаныя па адной або групамі сярод шырокай раўніны. Могуць быць у выглядзе ўдаленых ад разбурэння астанцоў або вынікаюць мясцовага гораўтварэння.

Островные дуги — астраўныя дугі, лінейна арыентаваныя горныя збудаванні, што аддзяляюць катлавіны ўскраінных мораў ад глыбакаводных жалабоў. Асновай А. д. служаць падводныя хрыбты (шырыня 40—400 км, даўжыня да 1000 км і болей), пераважна вулканічныя, са шматлікімі вяршынямі, што выступаюць над узроўнем мора ў выглядзе грады або гірлянды астравоў (напрыклад, Алеўскія, Курыльскія, Японскія астравы). Звычайна арыентаваны паралельна глыбакаводным жолабам. Для А. д. характэрны павышаныя значэнні цеплавога патоку, актыўны вулканізм і сейсмічнасць.

Осушение земель — асушэнне зямель, выдаленне з глебы і яе паверхні залішняй вільгаці, звычайна з дапамогай дрэнажу — сістэмы адкрытых і закрытых равоў і каналаў. У забалочаных месцах з'яўляецца адным з відаў меліярацыі глеб, дзе садзейнічае павышэнню прадукцыйнасці сельскагаспадарчых і лясных угоддзяў. Вялікія работы па асушэнню забалочаных зямель праводзяцца ў Беларусі.

Осцилляция — асцыляцыя, 1) паслядоўная кароткачасовая змена наступальнага і зваротнага руху канцоў ледавіка; 2) сляды кароткачасовых вагальных рухаў краю старажытных ледавікоў малой амплітуды, выражаныя ў выглядзе канцавых марэн і іншых краевых форм рэльефу, 3) ваганні ўзроўню мора, якія ўзнікаюць у выніку прыліваў, перыядычных вятроў, сезонных ваганняў рачнога стэку, атмасферных ападкаў і выпарэння, а таксама ў выніку змянення атмасфернага ціску.

Осыпи — васыпы, назапашванне несартаваных абломкаў скальных горных парод, што ўтвараюцца ў выніку сыходнага гравітацыйнага перамяшчэння разбуранага выветрываннем абломкавага матэрыялу на крутых схілах. Даўжыня В. дзесяткі або сотні м, магутнасць да дзесяткаў м, абломкі часам перавышаюць 1 м у папярочніку. В. звычайна маюць форму конуса з пашыранай асновай, часам у выглядзе шлейфаў. Пры сейсмічных штуршках В. могуць набываць характар абвалу.

Ось Воейкова — вась Воейкава, адгалінаванне Азіяцкага антыцыклону ад яго цэнтра (па тэрыторыі Манголіі і поўдні Усходняй Сібіры)

на захад да Урала і Ніжняга Паволжа. Робіць моцны ўплыў на клімат Заходняй Сібіры і Паўночнага Казахстана і садзейнічае фарміраванню зімой на большай частцы гэтай тэрыторыі ўстойлівага малавоблачнага надвор'я.

Отклоняющая сила вращения Земли — адхіляючая сіла вярчэння Зямлі, адна з сіл інерцыі, з'яўленне якой дазваляе ўлічваць уплыў вярчэння Зямлі на рух таго або іншага цела адносна зямной паверхні. А. с. в. З. адхіляе целы, якія рухаюцца ўздоўж зямной паверхні, управа ў Паўночным паўшар'і Зямлі і ўлева — у Паўднёвым. У выніку рэчышчы рэк павольна адхіляюцца, таму іх левыя берагі (у Паўночным паўшар'і) больш пакатыя, чым правыя.

Открытая водная поверхность, открытое русло — адкрытая водная паверхня, адкрытае рэчышча, адкрытая паверхня рэчышчавага патоку або вадаёма пры адсутнасці ледзянога покрыва

Открытое море — адкрытае мора, 1) умоўная назва воднай паверхні мора (акіяна) па-за межамі ўзбярэжнай зоны, 2) частка Сусветнага акіяна, якая размяшчаецца па-за межамі тэрытарыяльных вод і знаходзіцца ў агульным карыстанні ўсіх краін.

Отливное течение — адліўнае цячэнне, гарызантальны рух вады ў моры (акіяне), які ўзнікае ў цыкле прыліўных цячэнняў пры адліве. Звычайна А. ц. накіравана ад берага або ў бок, супрацьлеглы распаўсюджанню прыліўнай хвалі.

Отложения, осадки — адклады, асадкі, старажытныя асадкавыя горныя пароды і сучасныя асадкі. Пры характарыстыцы старажытных утварэнняў тэрмін «А.» ужываецца замест тэрміна «пароды».

Отложенная морена — адкладзеная марэна, марэна, што засталася на месцы расталага або адступіўшага ледавіка. Складаецца з несартаваных і неслаістых адкладаў (буйныя абломкі, шчэбень і інш.).

Относительная влажность — адносная вільготнасць, адносіны фактычнага ўтрымання вадзяной пары ў паветры да магчымага пры дадзенай тэмпературы, выражаныя ў працэнтах. Паказвае, колькі не хапае вадзяной пары да поўнага насычэння паветра.

Относительная высота — адносная вышыня, перавышэнне аднаго пункта зямной паверхні над другім (напрыклад, вышыня горнай вяршыні над узроўнем дна бліжэйшай даліны). Паказвае, на колькі адзін пункт зямной паверхні размешчаны вышэй ці ніжэй за другі.

Относительный возраст горных пород — адносны ўзрост горных парод, суадносіны горных парод паміж сабой па часе ўтварэння. Паказвае, якія пароды ўтварыліся раней, якія пазней. Дае магчымасць меркаваць аб адноснай паслядоўнасці геалагічных падзей. Вызначаецца па выкапнёвых арганічных астатках — акамянеласцях старажытных жывёл і раслін (чым больш старажытныя пароды, тым больш прымітыўныя выкапнёвыя арганізмы, і наадварот; прычым адкладанні аднаго ўзросту ў розных раёнах Зямлі ўтрымліваюць падобныя або аднолькавыя акамянеласці) і па ўзаемнаму размяшчэнню слаёў (пры гарызантальным

залаганні асадкавых тоўшч ніжнія слаі лічацца больш старажытнымі, верхнія — больш маладымі).

Отраслевые карты — галіновыя карты, карты асобных кампанентаў прыродных і сацыяльна-эканамічных тэрытарыяльных сістэм (клімату, сельскай гаспадаркі, ападкаў, жывёлагадоўлі і г. д.).

Отрицательные формы рельефа, вогнутые (полюе) формы рельефа — адмоўныя формы рэльефу, увагнутыя (полюя) формы рэльефу, адносна паніжаныя ў параўнанні з навакольнымі ўчасткі зямной паверхні (напрыклад, яры, лагчыны, катлавіны, даліны, упадзіны і інш.). Памеры вагаюцца ад соцень тыс. і млн км² (буйныя акіянічныя ўпадзіны) да дзесяткаў або некалькіх м² (западзіны, карставыя варонкі і іншыя формы мікрарэльефу).

Отражательная способность — адбіваючая здольнасць, здольнасць воблакаў і зямной паверхні (глебы, грунтоў, расліннага покрыва, снегу, лёду, вады і г. д.) адбіваць сонечную радыяцыю. Асабліва моцна адбівае сонечную радыяцыю снег (да 96 % радыяцыі). Зямля як планета адбівае ў сусветную прастору 40 % паступаючай да яе сонечнай радыяцыі.

Отражённая солнечная радиация — адбітая сонечная радыяцыя, сонечная радыяцыя, адбітая воблакамі і зямной паверхняй. Складае каля 40 % усёй паступаючай на Зямлю радыяцыі. Залежыць ад вышыні Сонца над гарызонтам, воблачнасці, стану і ўласцівасцей зямной паверхні.

Отрог — адгор'е, адносна кароткае вузкае адгалінаванне горнага хрыбта, што адыходзіць ад яго пад некаторым вуглом; хрыбет другога парадку. Утвараецца пры расчляненні асноўнага хрыбта мясцовымі вадацэкамі, у выніку разгалінавання горных ланцугоў (віргацы), часам у выніку мясцовых неатэктанічных падняццяў.

Отрог антициклона — адгалінаванне антыцыклону, адасобленая частка маларухомага антыцыклону, значна (часам на некалькі тысяч км) аддаленая ад яго цэнтра. У А. а. можа фарміравацца мясцовы максімум атмасфернага ціску.

Отступление склонов — адступанне схілаў, перамяшчэнне схілаў у выніку фізічнага выветрывання горных парод з наступным вынасам прадуктаў выветрывання ад іх падножжа працэсамі дэнудацыі. Асабліва энергічна працякае ва ўмовах тэктанічнай стабільнасці, у абласцях з сухім кліматам. Каля падножжа адступаючых схілах фарміруюцца педыменты.

Оттепель — адліга, павышэнне тэмпературы паветра да 0° і вышэй зімой ва ўмераных і высокіх шыратах. Узнікае часцей за ўсё ў выніку прыходу з іншых раёнаў цёплага паветра. На Беларусі за снежань — люты бывае каля 30—50 сутак з А.

Отторженцы — адарванні, 1) глыбы горных парод, якія знаходзяцца далёка ад асноўных раёнаў іх распаўсюджвання і ляжаць над пародамі больш маладога ўзросту. Перанос глыб (на дзесяткі і сотні км)

ажыццяўляўся ледавіком; 2) астанцы тэктанічнага покрыва (кліпы).

Оформление карт — афармленне карт, працэсы і маляўнічыя сродкі графічнага выканання карт; таксама раздзел картаграфіі, які разглядае пытанні выбару маляўнічых сродкаў, праектавання картаграфічных знакаў, распрацоўкі спосабаў графічнага вырабу карт.

Охрана окружающей среды — ахова акаляючага асяроддзя, у вузкім сэнсе — сістэма мерапрыемстваў, накіраваных уласна на ахову прыроды; у шырокім разуменні — сістэма мерапрыемстваў, накіраваных на аптымізацыю ўзаемаадносін чалавечага грамадства з асяроддзем яго пражывання. А. а. а.— агульная задача ўсяго чалавецтва, рашыць якую магчыма сумеснымі намаганнямі ўсіх дзяржаў ва ўмовах мірнага суіснавання.

Охрана природы — ахова прыроды, сістэма дзяржаўных і грамадскіх мерапрыемстваў, накіраваных на рацыянальнае выкарыстанне, аднаўленне і зберажэнне прыродных умоў і рэсурсаў. З'яўляецца неабходнай часткай разумнага, навукова абгрунтаванага прыродакарыстання і пераўтварэння прыроды.

Охраняемые территории — ахоўваемыя тэрыторыі, участкі зямной паверхні, на якіх захоўваецца ў натуральным стане або ўвесь прыродны комплекс, або асобныя прыродныя аб'екты (расліны, жывёлы, карысныя выкапні і інш.). Да А. т. адносяцца запаведнікі, заказнікі, помнікі прыроды, нацыянальныя паркі.

Оценка земель — ацэнка зямель, вызначэнне параўнальнай вытворчай каштоўнасці зямель па іх урадлівасці (баніціроўка глеб), а таксама па паказчыках эфектыўнасці іх выкарыстання, адноснай даходнасці (эканамічная А. з.).

Оценочные карты — ацэначныя карты, карты, якія даюць мэтанакіраваную ацэнку прыродных і сацыяльна-эканамічных геасістэм або іх кампанентаў з пункту погляду жыцця і дзейнасці чалавека і рашэння канкрэтных народнагаспадарчых задач.

Очаг землетрясения — ачаг землетрасення, месца ў нетрах Зямлі, дзе ўзнікаюць раптоўныя, амаль імгненныя разрывы і змяшчэнні мас горных парод, што выклікае падземныя штуршкі і ваганні зямной паверхні. Большасць А. з. знаходзіцца ў тоўшчы зямной кары (да глыбіні 60 км), меншая частка — у верхняй мантыі (да глыбіні 500—600 км).

П

Паводок — паводка, хуткае і кароткачасовае падняцце ўзроўню вады ў рацэ і значнае павелічэнне яе воднасці; узнікае нерэгулярна. Утвараецца звычайна ад моцных дажджоў, іншы раз у выніку раставання снегу або ледавікоў, скідвання вады з вадасховішчаў. П. на беларускіх рэках назіраюцца летам і восенню. Вышыня паводкавых вод летам складае ў сярэднім 0,4—0,7 м над межанню, працягласць лет-

ніх П.— у сярэднім каля 15 дзён. Восенню П. на беларускіх рэках больш працяглыя і вышыня ўздыму вады большая.

Падзенне ракі — падзенне ракі, рознасць вышынь паміж вытокамі і вусцем ракі. Падзенне Волгі, напрыклад, 254 м (вышыня вытоку 226 м, вусця — 28 м). Можна вызначаць падзенне асобных участкаў ракі, знаючы вышыні пачатковага і канечнага пунктаў участка. П. р. памяншаецца ад вытокаў да вусця, ад яго залежаць ухіл ракі і скорасць цячэння.

Падун — падун, назва парогаў, вадаспадаў на рэках паўночнай часткі Усходне-Еўрапейскай раўніны і ў Сібіры.

Падзь — падзь, назва міжгорных паніжэнняў, цяснін і далін, бяссцякавых і з часовым сцякам, у Сібіры і на Далёкім Усходзе. У Заходняй Сібіры — балота на вялікай паніжанай раўніне ў лесе.

Пак — пак, шматгадовы марскі лёд у Арктыцы, таўшчынёй да 3—5 м. Дрэйфуе пад уздзеяннем цячэнняў і вятроў Амаль прэсны.

Палеовулканология — палеавулканалогія, раздзел вулканалогіі, які вывучае вулканічную дзейнасць у мінулыя геалагічныя эпохі. Мае важнае значэнне для палеаграфічных рэканструкцый і даследавання эвалюцыі вулканізму, а таксама пошуку карысных выкапняў

Палеогеновы перыод, палеоген — палеагенавы перыяд, палеоген, першы перыяд кайназойскай эры геалагічнай гісторыі Зямлі. Пачаўся 67 млн гадоў таму назад і працягваўся 41 млн гадоў. Для П. п. характэрны: разбурэнне мезазойскіх гор, праяўленне альпійскага гораўтварэння, шырокае распаўсюджанне пакрытанасенных раслін, развіццё птушак і млекакормячых, утварэнне буйных месцараджэнняў марганцавых руд, а таксама нафты, бурага вугалю, баксітаў і іншых карысных выкапняў

Палеогеаграфічныя карты — палеагеаграфічныя карты, карты, якія адлюстроўваюць фізіка-геаграфічныя ўмовы і выгляд Зямлі ў мінулыя геалагічныя эпохі. На П. к. паказваюць абрысы былых мацерыкоў і акіянаў, геалагічныя працэсы, клімат і аб'едзненні, старажытныя ландшафты, глебавы і раслінны покрывы і іншыя кампаненты прыроднага асяроддзя.

Палеагеаграфія — палеагеаграфія, навука аб заканамернасцях развіцця геаграфічнай абалонкі Зямлі і гісторыі ўзаемадзеяння прыроды і чалавека. Даследуе дынаміку прыродных умоў у розных рэгіёнах на працягу геалагічных эпох, выяўляе прычыны прыродных змяненняў, распрацоўвае прасторавыя рэканструкцыі ў выглядзе розных палеагеаграфічных глабальных і рэгіянальных карт.

Палеозойская эра, палеозой — палеазойская эра, палеазой, трэцяя эра геалагічнай гісторыі Зямлі. Пачалася каля 570 млн гадоў таму назад і працягвалася каля 330 млн гадоў. Падзяляецца на шэсць перыядаў: кембрыіскі, ардавікскі, сілурыіскі, дэвонскі, каменнавугальны і пермскі. Для П. э. характэрны: каледонская і герцынская складкаватасці, развіццё дзеразы, хвашчоў і дрэвападобных папарацей, рыб,

земнаводных і паўзуноў, утварэнне многіх карысных выкапняў (вугалю, нафты, солей, руд металаў і інш.).

Палеомагнетизм — палеамагнетызм, раздзел зямнога магнетызму, які вывучае геамагнітнае поле геалагічнага мінулага на аснове даследавання намагнічанасці горных парод. Дае магчымасць вывучыць змяненне магнітнага поля; вызначаць становішча мацерыкоў або іх буйных глыб адносна адна адной і ў адносінах да полюсаў у мінулыя геалагічныя эпохі; вызначаць палеаграфічныя ўмовы і г. д.

Палеонтология — палеанталогія, навука, якая вывучае арганічны свет мінулых геалагічных эпох і заканамернасці яго гістарычнага развіцця. Складаецца з палеазаалогіі і палеабатанікі.

Палеоценовая эпоха, палеоцен — палеацэнавая эпоха, палеацэн, ранняя (першая) эпоха палеагенавага перыяду.

Палетка — палетка, прыбор для вымярэння плошчаў крывалінейных контураў на плане ці карце. Прадстаўляе сабой вычарчаную на празрыстай бумазе, шкле або цэлулойднай пласцінцы сетку ліній, што ўтвараюць квадраты вядомых памераў. З іх дапамогай і вымяраюць плошчы на плане і карце.

Палинология — паліналогія, навука, якая вывучае пыльцу і споры раслін (у тым ліку выкапнёвых).

Пампа, пампасы — пампа, пампасы, назва субтрапічных стэпаў у Паўднёвай Амерыцы (Аргенціна, Уругвай). На ўсходзе П. большай часткай узарана, тут моцна развіта эрозія глеб; на захадзе П. яшчэ захаваліся сухія злакавыя стэпы з калючымі хмызнякамі на шэра-карычных глебах у спалучэнні з саланцамі, саланчакамі і камяністымі ўчасткамі, тут П. выкарыстоўваецца як паша.

Памперо — пампера, халодны штармавы вецер паўднёвага і паўднёва-заходняга напрамку ў Аргенціне і Уругваі. Выклікаецца ўрываннем антарктычнага паветра з боку Анд праз пампу Аргенціны і далей да Атлантычнага ўзбярэжжа. Суправаджаецца дажджом, навальніцай і рэзкімі паніжэннямі тэмпературы паветра.

Памятники природы — помнікі прыроды, рэдкія або цікавыя аб'екты жывой і нежывой прыроды (вадаспады, пячоры, рэдкія агаленні горных парод, асобныя скалы, вялікія валуны, асобныя дрэвы, рэдкія жывёлы, маляўнічыя ўчасткі і паркі і г. д.). Адносяцца да ахоўваемых аб'ектаў і тэрыторый. Маюць навуковае, культурна-эстэтычнае, асветніцкае і здараўленчае значэнне. У Беларусі звыш 200 П. п. рэспубліканскага значэння: 19 старадаўніх паркаў, больш за 100 векавых і рэдкіх парод дрэў, 15 геалагічных П. п., 7 валуноў.

Пангея — Пангея, гіпатэтычны мацярык, які аб'ядноўваў у палеазой і пачатку мезазой ўсе сучасныя мацерыкі, а затым распаўся на асобныя часткі.

Пантограф — пантограф, прыбор для перарысоўкі карт, планаў, чарцяжоў у іншым, звычайна больш дробным маштабе.

Парагенетические ландшафтные комплексы — парагенетычныя

ландшафтныя комплексы, сістэма прасторава-сумежных, генетычна спалучаных рэгіянальных або тыпалагічных ландшафтных комплексаў. Напрыклад, ярыста-лагчынная сістэма, што складаецца з лагчыны сцёку, яра, лагчыны і конуса вынасу.

Парамо, парамос — парама, парамас, тып высакагорнай расліннасці і вышынны лугава-стэпавы пояс на вышыні ад 3000 м (часам ад 2800 м) да 4500—4900 м у гарах нізкіх шырот (Анды і горы Усходняй Афрыкі). Размешчаны паміж поясам крывалесся і снегавай лініяй. Характэрны халаднаваты вільготны клімат з высокай інсаляцыяй, рэзкія сутачныя ваганні тэмператур, гадавая сума ападкаў 1000—1500 мм (вышэй за 3700 м часта выпадае снег), поры года слаба выражаны. У складзе расліннасці — дзірваністыя злакі (кавыль, барадач і інш.), падушкападобныя і разеткавыя расліны, рэдкія нізкарослыя дрэвы (вышыняй 2—5 м), з лямцавымі стваламі і густаапушаным лісцем.

Парк — парк, тэрыторыя з прыроднай або культурнай расліннасцю, сеткаю дарог, аляямі, вадаёмамі і пляцоўкамі; прызначана для рэкрэацыйных мэт П. бываюць рэгулярнымі (з геаметрычна правільнай планіроўкай), пейзажнымі, або ландшафтнымі, прыроднымі, марскімі, прыродна-гістарычнымі, або помнікавымі. Сярод самых прыгожых паркаў на Беларусі — парк імя Луначарскага ў Гомелі, пасаджаны ў 1849 г., Нясвіжскі парк (1879 г.).

Парковыя ландшафты — паркавыя ландшафты, прыродныя ландшафты зрэджаных лясоў з хмызнякамі і густым травастоем у розных геаграфічных умовах (напрыклад, лесатундравыя рэдкалесі, лясныя саванны тропікаў і інш.). Лясы могуць быць прыроднымі або штучна насаджанымі.

Парниковый эффект атмосферы, тепличный эффект — парниковый эффект атмосферы, цяплічны эффект, ахоўнае дзеянне атмосферы ў працэсе прамянёвага цеплаабмену Зямлі з сусветнай прасторай. Атмасфера прапускае да зямной паверхні сонечную радыяцыю, аднак паглынае даўгахвалевае выпраменьванне зямной паверхні. Нагрэтая такім чынам атмасфера пасылае да зямной паверхні сустрэчнае выпраменьванне, што кампенсуе ў значнай меры страты цяпла зямной паверхняй. Пры адсутнасці атмосферы сярэдняя тэмпература зямной паверхні была б 23 °С, у сапраўднасці 15 °С.

Пасатныя противотечения — пасатныя супрацьцячэнні, цячэнні ў падпаверхневым слоі трапічнай зоны Сусветнага акіяна. Напрамак — з захаду на ўсход. Маюць выгляд адносна вузкіх струменяў. Стрыжань П. с. размяшчаецца на глыбінях 50—200 м. Часткова кампенсуюць згон вады пасатнымі вятрамі з усходніх частак акіянаў.

Пасатныя течения — пасатныя цячэнні, паверхневыя цячэнні Сусветнага акіяна ў трапічных і экватарыяльных шыратах Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў, якія выклікаюцца пануючымі тут вятрамі пасатамі. Накіраваны з усходу на захад, падзяляюцца міжпасатнымі

супрацьцячэннямі. У паўночнай частцы Індыйскага акіяна па прычыне мусоннай цыркуляцыі П. ц. назіраюцца толькі зімой.

Пассатны клімат — пассатны клімат, клімат абласцей зямнога шара, якія знаходзяцца пад уздзеяннем пасатаў. Характарызуецца перавагай малавоблачнага надвор'я з устойлівымі ўмеранымі вятрамі ўсходніх напрамкаў, высокімі тэмпературамі паветра, нязначнай колькасцю ападкаў (за выключэннем гарыстых астравоў і ўзбярэжжаў, якія служаць араграфічнымі перашкодамі). У раёнах П. к. на сушы пануюць трапічныя пустыні і паўпустыні (акрамя ўсходніх частак мацерыкоў, якім уласцівы вільготны трапічны клімат).

Пассаты — пасаты, устойлівыя паветраныя цячэнні ў трапічных шыроты. Абумоўлены існаваннем экватарыяльнай зоны паніжанага атмасфернага ціску і субтрапічных зон павышанага ціску. Прадстаўляюць сабой вятры з экватарыяльнай перыферыі субтрапічных антыцыклонаў. Выражаны паўночна-ўсходнімі вятрамі ў Паўночным паўшар'і паўднёва-ўсходнімі — у Паўднёвым.

Пегматит — пегматыт, светлаафарбаваная розназярністая жыльная горная парода, блізкая па складу да мацерынскай інтрузійнай пароды. Мае складаны і разнастайны мінеральны састаў, характарызуецца павышаным утрыманнем мінералаў, багатых лятучымі кампанентамі (вадой, фторам, борам, хлорам і інш.) і мінералаў рэдкіх і рассеяных элементаў. Залягае ў выглядзе жыл, лінз, гнёзд і іншых цел. З. П. звязаны месцараджэнні многіх карысных выкапняў. На Беларусі трапляецца зрэдку сярод дакембрыйскіх парод.

Пегматитовыя месторождения — пегматытавыя радовішчы, жылы, лінзы і штокі, якія ўтварыліся пры застыванні магматычнага расплаву, што знаходзіцца пад уздзеяннем лятучых кампанентаў (вады, фтору, хлору, броду і інш.). Складзены палявым шпатам, кварцам, іншымі мінераламі, сярод якіх каштоўнымі з'яўляюцца слюда, мінералы рэдкіх і рассеяных элементаў (берылій, літый, торый, уран, цэзій) і каштоўныя камяні (ізмурод, аквамарын, тапаз і інш.). У адпаведнасці з гэтым адрозніваюць керамічныя, слюдзяныя, рэдкаметалныя і каштоўна-камянёвыя П. р. Найбольш вядомы П. р. Расіі, Украіны, Швецыі, Нарвегіі, ЗША, Бразіліі, краін Паўднёвай Афрыкі.

Педимент — педымент, слабанахіленыя (не больш за 3—5°), звычайна слаба задзернаваныя скалістыя перадгорныя раўніны, выпрацаваныя працэсамі дэнудацыі, выветрывання, плоскаснага і рэчышчавага змыву ў падножжы крутых схілаў гор і ўзвышшаў; часта не маюць рыхлых адкладаў або прыкрыты з паверхні іх нязначным слоём. Асабліва характэрныя для раёнаў з сухім кліматам.

Педиментация — педыментацыя, працэс утварэння педыментаў за лік адступання крутых схілаў і фарміравання ля іх падножжа нахіленых дэнудацыйных раўнін. У больш вузкім сэнсе пад П. разумеюць працэс мадэліроўкі і далейшага выраўноўвання паверхні педыментаў за лік плоскаснай і лінейнай эрозіі перыядычных вадацёкаў

Педиплен — педыплен, выраўнаная слабанахіленая (3—5°) дэнудацыйная паверхня, што ўтварылася на месцы раней узвышанага рэльефу шляхам зліцця паміж сабой педыментаў. На паверхню выходзяць карэнныя горныя пароды, якія месцамі перакрыты маламагутным покрывам рыхлых адкладаў; сустракаюцца астраўныя горы — апошнія рэшткі мінулай, больш высокай паверхні. П. характэрныя для раёнаў з засушлівым і сухім кліматам (напрыклад, для пустынь і саваннаў Афрыкі).

Пелагіаль, пелагическая область — пелагіаль, пелагічная вобласць, тоўшча вады акіянаў, мораў і азёр як асяроддзе жыцця планктону, нектону і плейстону. Супрацьпастаўляецца бенталі (дну вадаёмаў), населенай бентасам.

Пелагические организмы — пелагічныя арганізмы, расліны і жывёлы, што насыляюць пелагіаль. Падзяляюцца на пасіўна плаваючых на паверхні вады (плейстон) або ў яе тоўшчы (планктон) і на актыўна плаваючых (нектон). П. а. супрацьпастаўляюцца бентасу (арганізмам, што жывуць на дне вадаёма).

Пелагические отложения — пелагічныя адклады, асадкі мацерыковага схілу і ложа акіянаў, якія складаюцца з рэшткаў планктонных арганізмаў, танчэйшых мінеральных часцінак, прынесеных з сушы, з вулканаў, касмічнага пылу, а таксама прадуктаў хімічных працэсаў у моры. Да П. а. належаць арганагенныя ілы (глабігерынавы, какалітавы, дыатомавы, радыялярыевы і інш.) і акіянічныя гліны.

Пенеплен — пенеплен, слабахвалістая, месцамі амаль роўная дэнудацыйна-аккумуляцыйная раўніна, якая ўтварылася пры працяглым выраўнананні першапачаткова моцна расчлененага рэльефу ва ўмовах стабільнага становішча базіса эрозіі і перавагі вертыкальнай дэнудацыі. Часта пакрыта карой выветрывання (таўшчынёй часам звыш 100 м). Прыклад П.— Казахскі драбнасопачнік.

Пенепленизация — пенепленізацыя, выраўноўванне рэльефу ў выніку працэсаў дэнудацыі і выветрывання, што вядзе ва ўмовах працяглага стабільнага становішча базіса эрозіі да ўтварэння пенепленаў.

Первичные равнины — першасныя раўніны, раўніны, якія ўтварыліся ў выніку адступання мора і агалення марскога дна. Складаюцца гарызантальна залягаючымі сляямі асадкавых парод, чым і абумоўліваецца раўніннасць паверхні. Прыклады — Усходне-Еўрапейская раўніна, Прыкаспійская нізіна, Сярэдне-Сібірскае пласкагор'е і інш.

Перевал — перавал, найбольш нізкае і даступнае месца ў горным хрыбце ці масіве.

Передовые хребты — перадавыя хрыбты, горныя хрыбты і ланцугі, якія размешчаны па перыферыі горнай краіны ўздоўж прылягаючых раўнін. Ад асыяных хрыбтоў адрозніваюцца меншай вышынёй, мяккімі абрысамі грабянёў, часта адасоблены падоўжнымі тэктанічнымі прагінамі. Складзены пераважна асадкавымі пародамі (вапнякі, фліш, гліністыя сланцы і інш.); звычайна больш маладыя, чым асыяныя хрыбты.

Перекат — перакат, мелкаводны ўчастак ракі паміж плёсамі; утвараецца ў выніку назапашвання рачных наносаў. Бываюць і камяністыя П., не звязаныя з пераносам наносаў (шывера).

Перелесок — пералесак, невялікі масіў лесу, які аддзелены палянамі ад іншых лясных участкаў; рэдкі лес паміж густымі ляснымі масівамі.

Перемерзание рек — перамярзанне рэк, спыненне рэчышчавага сцёку на асобных плыткіх участках ракі па прычыне ўтварэння магутнага ледзянога покрыва. Пры П. р. сцёк можа спыняцца або праяўляцца ў выглядзе падрэчышчавага патоку; часам вада разліваецца на паверхні ледзянога покрыва і ўтварае наледзі.

Перемётные ледники — перакідныя ледавікі, два або некалькі ледавікоў, якія размяшчаюцца на супрацьлеглых схілах і маюць агульную вобласць жыўлення на седлавіне хрыбта. П. л. могуць быць вісячымі, даліннымі, схілавымі, скразнымі (апошнія бяруць пачатак унутры горнай краіны і пераразаюць навывёт горныя ланцугі).

Перемешивание океанических вод — перамешванне акіянічных вод, працэсы абмену энергіяй і рэчывам паміж сумежнымі ваднымі масамі; абумоўлены наяўнасцю вертыкальных і гарызантальных градыентаў акіяналагічных характарыстык і накіраваны на ліквідацыю гэтых градыентаў. П. а. в. бывае малекулярным (абумоўлена цеплавым рухам малекул), турбулентным, або фрыкцыйным (утварэнне і разбурэнне віхраў), і канвекцыйным (абумоўлена розніцай у шчыльнасці марской вады і ажыццяўляецца галоўным чынам у вертыкальным напрамку).

Пересыхание рек — перасыханне рэк, спыненне сцёку ў рэчышчы ракі ў перыяды працяглай засухі (вада расходзецца на інфільтрацыю і выпарэнне). П. р. характэрна для сухіх абласцей. Больш буйныя рэкі ў перыяд перасыхання нярэдка разбіваюцца на адасобленыя плёсы.

Перехват реки — перахват ракі, захоп ракой сцёку суседняй ракі. У большасці выпадкаў з'яўляецца вынікам рэгрэсіўнай (адступальнай) эрозіі, калі рака ўразаецца вярхоўямі ў водападзельную прастору і дасягае суседняй рачной даліны. Вада з перахопленай ракі цячэ па новым рэчышчы. На Беларусі П. р. адбываліся ў пасляледавіковы час, сведкі гэтага — скразныя даліны.

Переходная зона (от материка к океану) — пераходная зона (ад мацерыка да акіяна), буйная форма рэльефу і геалагічнай структуры Зямлі, што размяшчаецца паміж мацерыком і акіянам. Уключае катлавіну ўскраінага мора, астраўныя дугі і абмяжоўваючыя іх глыбакаводныя жалабы. Характарызуецца вельмі кантрастным рэльефам, пераходным тыпам зямной кары (ад мацерыковага да акіянічнага), вялікімі скарасцямі і рэзкай дыферэнцыяцыяй вертыкальных тэктанічных рухаў, сейсмічнасцю і магутным вулканізмам, што дазваляе разглядаць П. з. як вобласць сучаснай геасінкліналі. У тыповым выглядзе прадстаўлена на ўсходніх берагах Азіі.

Переходные болота — пераходныя балоты, балоты, прамежкавыя паміж верхавымі балотамі і нізіннымі балотамі. Жывяцца атмасфернымі і грунтавымі водамі, маюць расліны нізінных і верхавых балот (асокі, чарот, тарфяныя імхі, падвей, журавіны і інш.).

Перешеек — перашыек, вузкая паласа сушы, якая злучае мацерыкі, паўвостраў з астатняй часткай мацерыка або вострава (Панамскі перашыек, Суэцкі, Перакопскі і інш.). П., злучаючы ўчасткі сушы паміж сабой, раздзяляюць тым самым вадаёмы.

Перигелий — перыгелій, найбольш блізкі да Сонца пункт арбіты планеты або якога-небудзь іншага цела Сонечнай сістэмы.

Перигляциальная зона, приледниковая зона — перыгляцыяльная зона, прыледавіковая зона, паласа сушы (шырыня ад некалькіх км да некалькіх сотняў км), якая непасрэдна прымыкае да покрыўных ці горна-далінных ледавікоў. П. з. зведвае моцны (галоўным чынам ахалоджваючы) уплыў ледавікоў на ўсё комплекс прыродных умоў, адрозніваецца звычайна суровым кліматам з халоднымі сухімі вятрамі, што дзьмуць з ледавікоў. Характэрны перыгляцыяльныя працэсы; часта распаўсюджана шматгадовая або сезонная мерзлата і мярзлотныя формы рэльефу.

Перигляциальные образования, перигляциальные явления — перыгляцыяльныя ўтварэнні, перыгляцыяльныя з'явы, комплекс спецыфічных форм рэльефу і адкладаў перыгляцыяльнай зоны (марэны, зандравыя палі, а таксама каменныя моры і рэкі, нагорныя тэрасы і іншыя формы мярзлотнага і ледавіковага рэльефу), што ўтварыліся ў выніку перыгляцыяльных працэсаў.

Перигляциальные процессы — перыгляцыяльныя працэсы, сукупнасць прыродных працэсаў, уласцівых перыгляцыяльнай зоне. Звязаны з уздзеяннем на ландшафты гэтай зоны блізка размешчаных ледавіковых покрываў, раставанне якіх садзейнічае пераносу і пераадкладанню матэрыялу, а шматразовыя чаргаванні замярзання і раставання вады ў рыхлых і трэшчынаватых пародах — марознаму растрэскванню, развіццю працэсаў пучэння, соліфлюкцыі і інш., утварэнню мярзлотнага рэльефу. П. п. праяўляюцца і ў раёнах з суровым кантынентальным кліматам без сумежнага покрыўнага абледзянення (напрыклад, ва Усходняй Сібіры).

Перидотит — перыдатыт, глыбінная цёмна-зялёная ультраасноўная горная парода, якая складаецца ў асноўным з алівіну і піраксену. Мае ўкрапіны магнетыту, храміту, радзей піраціну, гранату і інш. У спалучэнні з іншымі ультраасноўнымі і асноўнымі пародамі ўтварае працяглыя паясы і зоны, да якіх прыстасаваны радовішчы храмітавых, плацінавых, нікелевых руд, тальку, азбесту і інш. Вядома некалькі масіваў П. у крышталічным фундаменце Беларусі.

Перисто-кучевые облака — перыста-кучавыя воблакі, тонкія бэлыя воблакі ў выглядзе град або слаёў, пабудаваных з зярнят, шматкоў, рабізны. Складаюцца пераважна з крышталікаў лёду. Назіраюцца

ў верхняй трапасферы. Утварэнне П.-к. в. часцей за ўсё звязана з халодным фронтам.

Перисто-слоистые облака — перыста-слаістыя воблакі, воблакі ў выглядзе бялявай паўпразрыстай пялёнкі, звычайна валакністай, іншы раз размытай; складаюцца з крышталікаў лёду. Назіраюцца ў верхняй трапасферы. Утварэнне П.-с. в. часцей за ўсё звязана з цёплым фронтам.

Перистые облака — перыстыя воблакі, высокія беляыя воблакі ў выглядзе тонкіх белых ніцей або белых шматкоў і выцягнутых град; складаюцца з крышталікаў лёду. Утвараюцца ў верхняй трапасферы (на вышыні 7—10 км) пры вельмі нізкіх тэмпературах. З’яўляюцца прадвеснікамі цёплага атмасфернага фронту.

Перламутровые облака, стратосферныя облака — перламутравыя аблокі, стратасферныя аблокі, аблокі, якія часам узнікаюць у стратасферы на вышыні 20—30 км, галоўным чынам у Паўночнай Еўропе і на Алясцы (зімой). Напамінаюць па форме перыстыя і перыста-кучавыя аблокі з моцнай ірызацыяй (вясёлкавай афарбоўкай па краях).

Перлит — перліт, кіслае водаўтрымліваючае вулканічнае шкло з дробнай канцэнтрычна-шкарлупінавай асобнасцю. Раздроблены і падвергнуты цеплавой апрацоўцы (900—1100 °С) П. моцна ўспучваецца. Выкарыстоўваецца як лёгкі звука- і цеплаізаляцыйны матэрыял, запаўняльнік лёгкіх бетонаў, цэментаў і інш. Радовішчы вядомы ў Расіі, Арменіі, Азербайджане і інш. краінах.

Перманентныя центры дзейства атмасферы, постоянныя центры дзейства атмасферы — перманентныя цэнтры дзеяння атмасферы, пастаянныя цэнтры дзеяння атмасферы, вялікія вобласці атмасферы з перавагай цыклонаў або антыцыклонаў, якія праяўляюцца (у адрозненне ад сезонных цэнтраў дзеяння атмасферы) на кліматычных картах атмасфернага ціску на працягу ўсяго года (напрыклад, Азорскі антыцыклон, Алеўская дэпрэсія і інш.).

Пермскі перыод, пермь — пермскі перыяд, перм, апошні (шосты) перыяд палеазойскай эры геалагічнай гісторыі Зямлі. Пачаўся 285 млн гадоў таму назад і працягваўся 45 млн гадоў. Для П. п. характэрны: заканчэнне герцынскага гораўтварэння, сухі клімат, паступовае знікненне лясоў з дрэвападобных папарацей, хвасчоў і дзеразы, узнікненне голанасенных раслін, росквіт паўзуноў, утварэнне радовішчаў каменных і калійных солей, гіпсу, вугалю, нафты і гаручага газу.

Пескованне почвы — пескаванне глебы, метады меліярацыі цяжкіх гліністых глеб, які заключаецца ва ўнясенні ў іх пяску з мэтай паляпшэння іх водна-фізічных уласцівасцей. П. г. павялічвае водапранікальнасць глеб і запасы даступнай для раслін вільгаці, а таксама аблягчае іх апрацоўку.

Песок — пясок, асадкавая дробнаабломкавая рыхлая горная парода (або сучасны асадак), якая складаецца з абломкаў мінеральнага зерня або шкілетаў арганізмаў розных горных парод, з дыяметрам часцінак ад 0,1 да 1 мм (па другіх класіфікацыях 0,05—2 мм). Прымя-

няецца ў будаўніцтве і прамысловасці будаўнічых матэрыялаў, кварцавыя П.— у шкляной прамысловасці. На Беларусі П. складаюць 39 % антрапагенавых адкладаў.

Песчаная пустыня — **пясчаная пустыня**, тып пустыні з характэрным пясчаным рэльефам. Пяскі ўтвараюцца за лік разбурэння карэнных парод і перавейвання старажытных алювіяльных і марскіх адкладаў; могуць быць замацаваны расліннасцю ці прадстаўлены рухомымі пяскамі. Для рэльефу П. п. характэрны градавыя пяскі, узгорыстыя пяскі, барханы і іншыя формы. П. п. значна багацейшыя вадой, чым іншыя тыпы пустынь, а таксама расліннасцю. Распаўсюджаны ў Сярэдняй і Цэнтральнай Азіі, Афрыцы, Паўночнай Амерыцы. Выкарыстоўваюцца як пашы для авечак, коз, вярблюдаў

Песчаник — **пясчанік**, асадкавая горная парода, сцэментаваны пясок. Складаецца з кварцу, палявых шпатаў, слюды і інш. мінералаў. Адрозніваюць гліністы, вапняковы і жалезісты П. Выкарыстоўваецца як будаўнічы матэрыял, для вытворчасці вогнетрывалай цэглы, шкла і інш. вырабаў. Радовішчы параўнальна шырока распаўсюджаны. На Беларусі П. пашыраны ў асадкавай тоўшчы, складаюць 15 % яе аб'ёму.

Песчаныя почвы — **пясчаныя глебы**, агульная назва глеб лёгкага механічнага складу з перавагай у іх пяску і буйнога пылу (звыш 90 % часцінак буйнейшыя за 0,01 мм). Маюць вельмі высокую водапранікальнасць, нізкую вільгацяёмістасць, малыя запасы пажыўных рэчываў, бесструктурныя, аднак добра праграваюцца і ўтрымліваюць высокі працэнт даступнай для раслін вільгаці (ад яе агульнага запаса). Для паляпшэння водна-фізічных уласцівасцей П. г. ужываюць глінаванне і іншыя меліярацыі. П. г. шырока распаўсюджаны ў Беларусі.

Петраграфія, петрологія — **петраграфія, петралогія**, навука аб горных пародах, іх хімічным і мінералагічным складзе, структурах і тэкстурах, формах залягання, паходжанні і змяненні ў зямной кары і на паверхні. Часам да петраграфіі адносяць толькі апісанне горных парод, а да петралогіі — вывучэнне іх паходжання.

Пешчаныя льды — **пячорныя льды**, розныя па форме і будове ледзяныя ўтварэнні, якія ўзніклі ў падземных пустотах і поласцях мёрзлых або прамярзаючых горных парод.

Пешчеры — **пячоры**, поласці ў верхняй тоўшчы зямной кары, якія адкрываюцца на зямную паверхню адной або некалькімі ўваходнымі адтулінамі. Утвараюцца шляхам вышчалочвання і размыву вадой растваральных горных парод, а таксама ў выніку суфозіі, падземнага размыву трэшчын, абразіі і іншых працэсаў. Найбольш буйныя П.— карставыя (прадстаўляюць сабой складаныя сістэмы хадоў і залаў даўжынёй у дзесяткі км). Часта ўпрыгожаны рознымі нацечна-капежнымі і часам ледзянымі ўтварэннямі.

Пік — **пік**, востраканцовыя горныя вяршыні (звычайна пірамідальнай або конусападобнай формы) або вышэйшы пункт горнага хрыбта, масіву ці асобнай вяршыні незалежна ад яе формы.

Пиктокарты, пиктограммы — **пиктакарты, пиктаграммы**, схематычныя «карты» на скуры, дрэве, камянях. П. былі асабліва распаўсюджаны ў індзейскіх плямён Паўночнай Амерыкі, у старажытных народаў Паўночнай Афрыкі і Міжземнамор'я.

Пиранометр — **піранометр**, прыбор для вымярэння рассеянай сонечнай радыяцыі. Гарызантальная прыёмная паверхня з'яўляецца тэрмабатарэяй з чорных і белых спаяў, што ахавана ад дзеяння доўгахвалёвай радыяцыі, ветру, ападкаў і прамых сонечных прамянёў. Розніца тэмператур спаяў выклікае тэрмаэлектрычны ток, па сіле якога вызначаюць інтэнсіўнасць радыяцыі. Калі прыбор не ахаваны ад прамых сонечных прамянёў, ён вымярае сумарную радыяцыю і называецца салярыметрам.

Пирокластические горные породы, пирокласты — **піракластычныя горныя пароды, піракласты**, абломкавыя вулканічныя горныя пароды. Складаюцца з абломкаў вулканічных прадуктаў рознай велічыні (попелу, лапіляў, больш буйных абломкаў і глыб), выкінутых пры вывяржэнні вулкана; могуць быць запечанымі ці сцэментаванымі (вулканічныя туфы і інш.). П. г. п. трапляюцца ў адкладах верхняга пратэразою на большай частцы Беларусі.

Пироксенит — **піраксеніт**, ультраасноўная поўнакрышталічная горная парода, складзеная з піраксенаў, часам з нязначнымі дамешкамі алівіну, плагіяклазу, магнетыту, тытанамагнетыту і інш. Выкарыстоўваецца як будаўнічы матэрыял, рудныя разнавіднасці прыдатныя як сыравіна на жалеза і тытан. На Беларусі выяўлены ў пародах крышталічнага фундамента.

Пироксены — **піраксены**, група шырока распаўсюджаных пародаўтваральных мінералаў, сілікатаў магнію, жалеза, кальцыю, алюмінію, натрыю, літыю. Колер — белы, шэры, карычнева-зялёны (у саставе цёмнаафарбаваных рознасцей больш жалеза). Уваходзяць у састаў многіх магматычных (пераважна асноўных) і метамарфічных горных парод, а асобныя пароды складаюцца цалкам з П. (напрыклад, піраксеніт). Некаторыя П. з'яўляюцца рудамі металаў або вырабнымі камянямі. На Беларусі трапляюцца ў саставе парод крышталічнага фундамента.

Пиролюзит — **піралюзіт**, мінерал, двухвокіс марганцу. Утварае чорныя сажыстыя або скрытакрышталічныя масы, ааліты, нацечныя выдзяленні, радыяльна-прамянёвыя агрэгаты, дэндрыты. Па паходжанню асадкавы, гіпергенны (у кары выветрывання), гідратэрмальны. Адна з асноўных марганцавых руд.

Питание ледника — **жыўленне ледавіка**, паступленне на ледавік новых мас снегу і лёду за лік атмасферных ападкаў, пераносу снегу мяцеліцай, падзення снежных і ледзяных лавін.

Питание рек (озёр) — **жыўленне рэк (азёр)**, паступленне вады ў рэкі (азёры) шляхам паверхневага і падземнага сцёку. Адрозніваюць чатыры асноўныя крыніцы Ж. р.: дажджавое, снегавое, ледавіковае і падземнае. Большасць рэк жывіцца водамі рознага паходжання, г. зн.

мае змешанае жыўленне. Ж. р. залежыць галоўным чынам ад клімату і пораў года; ім вызначаецца воднасць рэк. Рэкі Беларусі маюць змешанае жыўленне.

Плавиковый шпат, флюорит — плавиковы шпат, флюарыт, мінерал, фторысты кальцый. Колер фіялетава, зялёны, ружавата-жоўты або празрысты, бясколерны. Найбольш тыповы для гідратэрмальнай радовішчаў. Цвёрдасць невысокая. Выкарыстоўваецца ў каляровай і чорнай металургіі, у опыты, як вырабны камень. Радовішчы ў Расіі, Мексіцы, Францыі, ПАР. Зрэдку трапляецца на Беларусі.

Плавни — плаўні, участкі забалочаных пойм у ніжнім цячэнні і дэльтах многіх рэк на поўдні Усходне-Еўрапейскай раўніны; на працяглы перыяд (часам на некалькі месяцаў) заліваюцца паводкавымі водамі. Пакрыты цяжкапраходнымі зараснікамі трыснягу, асокаў і рагозаў, сустракаюцца пойменныя лясы. П. значныя плошчы займаюць у дэльтах Дуная, Днястра, Дняпра, Дона, Кубані, Волгі. Выкарыстоўваюцца галоўным чынам як сенажаці, пры асушэнні — пад рыс і другія культуры.

Плавучие льды — пльвучыя льды, льды ў морах і акіянах, якія не звязаны з берагам і знаходзяцца ў руху. Перамяшчаюцца (дрэйфуюць) пад уплывам вятроў і цячэнняў. Сярод П. л. адрозніваюць ледзяныя палі (марскі лёд), ледзяныя астравы (шэльфавы лёд), ледзяныя горы, або айсбергі (мацерыковы лёд у моры), і іншыя віды. П. л. найбольш характэрны для палярных і субпалярных шырот (Арктыка і Антарктыка).

Плагиоклазы — плагіяклазы, група мінералаў, вапнякова-натрыевыя палявыя шпаты. Утвараюць бесперапынны ізаморфны рад; крайнія члены — альбіт (натрыевы) і анартыт (кальцыевы), прамежкавыя — алігаклаз, андэзін, лабрадор, бітаўніт. Адны з самых распаўсюджаных пародаўтваральных мінералаў, уваходзяць у склад многіх магматычных, метамарфічных і піракластычных парод. Пры змяненні замяшчаюцца складзістым аграгатам, кальцытам і іншымі мінераламі. Пры выветрыванні П. утвараюцца гліністыя мінералы.

Плакор — плакор, плоская або слабанахіленая водападзельная прастора. Характарызуецца глыбокім заляганнем грунтавых водаў, адсутнасцю значнага змыву або акумуляцыі, глебавы і раслінны покрыв найбольш поўна адлюстроўвае тыповыя занальныя рысы прыроды.

Планетарная геоморфология — планетарная геамарфалогія, раздзел геамарфалогіі, які вывучае асноўныя асаблівасці рэльефу Зямлі як планеты і рэльеф планет Сонечнай сістэмы пераважна дыстанцыйнымі метадамі. Прадметам вывучэння П. г. служаць найбольш буйныя рысы рэльефу (мега- і макрарэльеф) з пункту погляду іх паходжання і развіцця: мацерыковыя выступы і акіянічныя ўпадзіны, раўнінныя краіны, арагенічныя паясы і інш. П. г. часам разглядаецца як састаўная частка планеталогіі.

Планетология, сравнительная планетология — планеталогія, па-раўнальная планеталогія, комплекс навук, якія вывучаюць будову і развіццё планет Сонечнай сістэмы і іх спадарожнікаў

Планеты — планеты, нябесныя целы, якія рухаюцца вакол Сонца або іншых зорак па эліптычных арбітах і свецяцца адбітым сонечным святлом. П. Сонечнай сістэмы (у напрамку ад Сонца): Меркурый, Венера, Зямля, Марс (планеты зямной групы), Юпітэр, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон (планеты-гіганты)

Планиметр — планиметр, прыбор для вымярэння плошчаў плоскіх фігур. Найбольш распаўсюджаным з'яўляецца палярны П., з дапамогаю якога можна вызначыць плошчу фігуры ў выніку абвядзення яе контуру.

Планктон, биосестон — планктон, біясестон, сукупнасць раслінных (фітапланктон) і жывёльных (зоопланктон) арганізмаў, што насыляюць тоўшчу вады кантынентальных і марскіх вадаёмаў і не здольны супрацьстаяць пераносу цяжэннямі. У прэсных вадаёмах адрозніваюць П. азёрны (лімнапланктон) і рачны (патамапланктон). Да П. належаць розныя водарасці, прасцейшыя, некаторыя ракападобныя, медузы, малюскі і інш. П. служыць кормам многім прамысловым жывёлам, у тым ліку рыбам і кітападобным.

Планшет — планшэт, 1) квадратная дошчачка памерам ад 40 см × 40 см да 60 см × 60 см, якая выкарыстоўваецца пры мензульнай здымцы мясцовасці; 2) дошчачка або папка, на якой умацоўваецца графлёная папера і кампас для вакамернай здымкі.

Пласт — пласт, асноўная форма залягання асадкавых горных парод, якая адлюстроўвае паслядоўнасць іх адкладання ў выглядзе слаёў П. валодае аднароднымі прыкметамі і абмежаваны больш ці менш паралельнымі паверхнямі: верхняй — дахам і ніжняй — падэшвай.

Пластичность почв и горных пород — пластычнасць глеб і горных парод, 1) П. глеб — здольнасць вільготных глеб незваротна змяняць форму без утварэння трэшчын пад уплывам нагрузкі пэўнай інтэнсіўнасці. Вызначае многія фізіка-механічныя ўласцівасці глеб, іх «спеласць» і гатоўнасць да апрацоўкі; 2) П. горных парод — здольнасць парод да пластычных дэфармацый. Улічваецца пры будаўніцтве, меліярацыі зямель, праходнасці тэрыторыі і г. д.

Пластовая равнина — пластавая раўніна, раўніна, размешчаная ў межах платформы (адпавядае пліце платформы). Складзена гарызонтальна або злёгка нахіленымі пластамі асадкавых горных парод. У яе межах выдзяляюцца асобныя нізіны і ўзвышшы. Да П. р. належаць самыя вялікія раўніны зямнога шара (напрыклад, Усходне-Еўрапейская і Заходне-Сібірская).

Платиновые руды — плацінавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для атрымання плацінавых металаў (плаціны, паладыю, ірыдыю, радыю, осмію, рутэнію). Па складу падзяляюцца на ўласна плацінавыя і комплексныя. Канцэнтрацыя плацінавых металаў у рудах розная: ад 2—5 г/т да адзінак кг/т — у карэн-

ных радовішчах і ад дзесяткаў мг/м^3 да сотняў г/м^3 — у рассыпных. Па паходжанню П. р. карэнныя (магматагенныя) і асадкавыя (россыпы). Найбольш значныя рэсурсы плацінавых металаў — у карэнных месцараджэннях. Здабыча ў ПАР, Канадзе, Калумбіі, Фінлянды, ЗША.

Плато — плато, павышаная раўніна з роўнай або хвалістай, слаба расчлененай паверхняй, выразна аддзеленая ад сумежных больш нізкіх раўнін выразнымі ўступамі (П. Тургайскае, Усцюрт у Казахстане, Каларада і Калумбійскае ў Кардыльерах і інш.). П. бываюць структурнымі (складзены гарызантальна або слабадыслацыраванымі пластамі горных парод), вулканічнымі, або лававымі (вялікія масы лавы залілі няроўнасці мінулага рэльефу), дэнудацыйнымі (узнятыя дэнудацыйныя раўніны з яркава выражанымі краямі), нагорнымі (выраўнаваныя прасторы ва ўнутраных частках горных краін, запоўненыя прадуктамі разбурэння акаляючых гор).

Платформы — платформы, буйныя (тысячы кіламетраў у папярочніку) адносна ўстойлівыя ўчасткі зямной кары. Характэрны павольныя ваганні сушы, часам разломы і расколы. Утварыліся на месцы геасінкліналей, у выніку іх развіцця і набыцця зямной карой жорсткасці, устойлівасці. Маюць двух'ярусную будову: знізу — адносна выраўнаваны складкаваты фундамент, утвораны крышталічнымі магматычнымі і метамарфічнымі горнымі пародамі, над ім — тоўшча гарызантальна залягаючых асадкавых парод; фундамент размяшчаецца на рознай глыбіні, утварае ўпадзіны, падняцці, іншы раз выходзіць на дзённую паверхню (шчыты). Па ўзросту адрозніваюць старажытныя П., з фундаментам дакембрыйскага ўзросту (напрыклад, Усходне-Еўрапейская) і маладыя П., з палеазойскім фундаментам (напрыклад, Заходне-Сібірская). У рэльефе П. адпавядаюць вялікія раўніны. У замежнай літаратуры П. нярэдка называюцца кратонамі.

Платформенны чехол, осадочны чехол — платформавы чэхол, асадкавы чэхол, верхні структурны паверх платформы, складзены з неметамарфізаваных, пераважна асадкавых горных парод, якія залягаюць на крышталічным фундаменце. Магматычныя пароды, якія маюць падпарадкаванае значэнне, прадстаўлены пераважна пакрывамі базальтаў. Магутнасць П. ч. ад першых дзесяткаў м на шчытах да дзесяткаў і соцень, месцамі тысяч м на плітах (на Беларусі ад некалькіх дзесяткаў м да 6 км у Прыпяцкім прагіне).

Плейстон — плейстон, сукупнасць раслінных і жывёльных арганізмаў, якія пасіўна плаваюць на паверхні вады або паўапушчаны ў ваду. Распаўсюджаны галоўным чынам у трапічным поясе; найбольш разнастайныя прадстаўнікі марскога П. (саргасавыя водарасці, раска, актыніі, сіфанафоры і інш.).

Плейстоцен — плейстацэн, ніжняя, большая частка чацвярцічнага перыяду. Характарызуецца агульным пахаладаннем клімату Зямлі і перыядычным узнікненнем у сярэдніх шыратах вялікіх пакрыўных абледзяненняў.

Плѣс — плѣс, глыбокі ўчастак ракі паміж перакатамі. Звычайна ўтвараецца ў месцах павелічэння скорасці цячэння вады і інтэнсіўнага размывання дна (напрыклад, у выгінах рэк, у звужаных рачных далінах)

Плиоценовая эпоха, плиоцен — **пліяцэнавая эпоха, пліяцэн**, апошняя эпоха неагенавага перыяду.

Плита — **пліта**, буйныя (сотні і нават тысячы кіламетраў у папярочніку) участкі платформы з тоўшчай асадкавых парод і глыбінёй залягання фундамента да 3—5 км і больш. П. называюцца таксама маладыя платформы (напрыклад, Заходне-Сібірская, Туранская). Тэрыторыя Беларусі цалкам размешчана на П. Усходне-Еўрапейскай платформы.

Плодородие почвы — **урадлівасць глебы**, здольнасць глебы забяспечыць расліны пажыўнымі рэчывамі, вадой, паветрам і ўтварыць ураджай раслін. Залежыць ад уласцівасцей глебы, галоўным чынам гумусу, і дзейнасці чалавека.

Плоскогорья — **пласкагор'і**, вялікія раўнінныя ўчасткі сушы, якія размяшчаюцца над узроўнем мора больш чым на 500 м і характарызуюцца значным расчляненнем. П. многа ў Азіі (Сярэдне-Сібірскае, Аравійскае, Дэкан і інш.), у Афрыцы, якая з'яўляецца ў асноўным мацерыком ступеньчатых пласкагор'яў, а таксама ў Амерыцы і Аўстраліі

Плоскостной смыв, плоскостная эрозия, поверхностный смыв — **пласкасны змыў, пласкасная эрозія, паверхневы змыў**, разбурэнне і змыў глебы, часам і грунту, ліўневымі і расталымі водамі, што сцякаюць па схілу суцэльнай воднай паласой па зменлівых дробных рэчыхах. Асабліва хутка адбываецца П. з. на крутых схілах, не замацаваных расліннасцю.

Плотностные течения — **шчыльнасныя цячэнні**, рух вады ў морах і акіянах, які выклікаецца нераўнамерным размеркаваннем шчыльнасці марской вады. Шч. ц. пераважаюць у глыбінных сляях, дзе ветравыя цячэнні нязначныя. Характэрныя для праліваў паміж басейнамі з рознай шчыльнасцю вады.

Плотность воды — **шчыльнасць вады**, фізічная характарыстыка, роўная адносінам масы вады да яе аб'ёму. Шчыльнасць прыроднай вады звычайна роўна 1 г/см³.

Плотинные озёра, запрудные озёра — **плацінныя азёры, запрудныя азёры**, азёры, якія ўтварыліся шляхам перагараджэння, перакрыцця, запруды, загрузавання рачной даліны, яра, лагчыны натуральнай (абвал, ледавік, рачныя наносы, лававыя патокі і г. д.) або штучнай плацінай. Да П. а. належыць возера Сарэзскае на Паміры, Севан у Арменіі, Тана на Эфіопскім нагор'і, многія азёры Альпаў, Гімалаяў і іншых горных краін.

Площадное извержение — **плошчавае вывяржэнне**, вывяржэнне, якое адбываецца па многіх трэшчынах і трубкападобных каналах на вялікай плошчы. У выніку П. в. утвораны лававыя пакрывы Ісландыі, базальтавыя плато Дэкана і інш.

Пльвун — пльвун, насычаныя вадой рыхлыя адклады, якія здольны расцякацца і адплываць пад ціскам вышэйляжачых тоўшчаў і ў выніку іншых механічных уздзеянняў. Пры прамярзанні П. падвяргаецца моцнаму пучэнню.

Плювиальные эпохи, плювиалы — плювіяльныя эпохі, плювіялы, эпохі інтэнсіўнага ўвільгатнення клімату за лік павелічэння колькасці ападкаў або памяншэння выпарэння. Па часе, відаць, былі блізкія з ледавіковымі эпохамі. Супрацьпастаўляюцца адносна сухім ксератэрмічным перыядам.

Пляж — пляж, пакаты намыўны бераг мора, ракі ці возера, складзены звычайна пяском, жвірам, галькай або ракушачнікамі. Захоўвае бераг ад размыву хвалямі; іншы раз ствараецца штучна чалавекам.

Побережье — узбярэжжа, пагранічная паласа паміж сушай і морам, якая характарызуецца распаўсюджаннем сучасных і старажытных берагавых форм рэльефу. У найбольш поўным выглядзе складаецца з прымор'я (зона сушы са старажытнымі марскімі тэрасамі), берагавой зоны (дзе прадстаўлены сучасныя берагавыя формы) і ўзмор'я, або прыбярэжжа, з затопленымі старажытнымі берагавымі формамі.

Поверхностные воды — паверхневыя воды, воды сушы, якія пастаянна або часова знаходзяцца на зямной паверхні ў вадкім (рэкі і часовыя вадацёкі, азёры, вадасховішчы, балоты) або цвёрдым (ледавікі і снежныя пакрыў) стане.

Поверхности выравнивания — паверхні выраўноўвання, агульная назва прыўзнятых участкаў зямной паверхні з выраўнаваным, згладжаным рэльефам. Утвараюцца ў выніку выраўноўвання першапачаткова расчлененага рэльефу і перавагі на працягу доўгага часу экзагенных (дэнудацыйных і дэнудацыйна-аккумуляцыйных) працэсаў над эндагеннымі.

Поверхностные течения — паверхневыя цячэнні, паступальны або вярчальны рух паверхневага слоя марскіх або азёрных водаў. Абумоўлены рознымі сіламі, з якіх галоўная роля належыць ветру.

Поверхностная морена — паверхневая марэна, вялікая колькасць абломкавага матэрыялу на паверхні ледавіка, што ўтвараецца ў вобласці языкоў горных ледавікоў у выніку абвалаў і восыпаў са схілаў ледавіковай даліны, а таксама пры раставанні ўнутранай марэны. Матэрыял П. м. звычайна назапашваецца ў месцах замаруджанага цячэння лёду. Сярод П. м. адрозніваюць бакавыя, сярэднія і канцавыя марэны.

Поверхностный сток — паверхневыя сцёк, сцёк вод атмасферных ападкаў па зямной паверхні ў рэкі, азёры, моры і акіяны. Адрозніваюць сцёк схілавы (сцёк расталых снегавых і дажджавых вод па схілу без пастаянных рэчышчаў) і рэчышчавы (сцёк вод па пастаянных рэчышчах). Залежыць ад клімату, рэльефу, горных парод, расліннасці. Актыўна на П. с. уздзейнічае чалавек (будаўніцтва плацін, вадасховішчаў, сажалак, каналаў, снегызатрыманне, лесанасаджэнне і г. д.).

Поверхность Мохоровичича — паверхня Махаровічыча, граніца па-

дзелу зямной кары з мантыяй Зямлі. Вызначана па скачку скорасці падоўжных сейсмічных хваль з 6,7—7,6 да 7,9—8,2 км/с. Названа па прозвішчу югаслаўскага вучонага А. Махаровічыча, які яе і адкрыў.

Поглощённая солнечная радиация — паглынутая сонечная радыяцыя, сонечная радыяцыя, якая паглынаецца атмасферай і зямной паверхняй. Залежыць ад празрыстасці атмасферы, воблачнасці, стану і ўласцівасцей зямной паверхні, вугла падзення сонечных прамянёў. Атмасфера (у асноўным вадзяная пара, малекулы газаў, кроплі, цвёрдыя часціцы і інш.) паглынае толькі каля 15 %, зямная паверхня (расліннасць, глебы, грунты, воды і інш.) — звыш 40 % сонечнай радыяцыі, ператвараючы яе галоўным чынам у цеплыню. П. с. р. для тэрыторыі Беларусі за год складае каля 67 ккал/см².

Погода — надвор'е, стан атмасферы ў пэўны момант або за які-небудзь прамежак часу ў дадзенай мясцовасці. Характарызуецца сукупнасцю значэнняў метэаралагічных элементаў (тэмпературы, атмасфернага ціску, ветру, вільготнасці, воблачнасці, ападкаў). Змяняецца на працягу года і сутак.

Погребённые почвы, ископаемые почвы, палеопочвы — пахаваныя глебы, выкапнёвыя глебы, палеаглебы, рэшткі глебавых покрываў мінулых геалагічных эпох, якія сустракаюцца ў тоўшчах кантынентальных, пераважна чацвярцічных адкладаў. Найбольш поўна захаваліся ў лёсавых пародах, паказваюць звычайна на істотныя змяненні прыродных умоў. Даюць магчымасць меркаваць аб палеагеаграфічных абставінах мінулага.

Погребённые торфяники — пахаваныя тарфянікі, паклады торфу, што перакрыты мінеральнымі асадкамі рознага паходжання (алювіяльнымі, марэннымі і інш.) і ўзросту. Асабліва характэрны для міжледавіковых эпох чацвярцічнага перыяду. Іх вывучэнне дае магчымасць узаіма характар і змену палеагеаграфічных умоў, што існавалі ў дадзенай мясцовасці.

Погребённый карст, ископаемый карст — пахаваны карст, выкапнёвы карст, тып карсту, які характарызуецца адсутнасцю паверхневых карставых форм рэльефу, так як растваральныя горныя пароды залягаюць на глыбіні. Выяўляецца ў геалагічных разрэзах і свідравінах, а таксама геафізічнымі метадамі даследавання.

Погребённый рельеф — пахаваны рэльеф, рэльеф мінулых геалагічных эпох, пакрыты тоўшчамі пазнейшых асадкавых і вулканагенных адкладанняў. Формы П. р. складзены пераважна цвёрдымі горнымі пародамі; працэсамі дэнудацыі яны могуць быць зноў выведзены на дзённую паверхню (так званы адкапаны, або выкапнёвы, рэльеф). Да П. р. таксама часта адносяць рэльеф, перакрыты мацерыковымі льдамі, а таксама рэльеф, затоплены водамі мораў і вялікіх азёр.

Подветренный склон — падветраны схіл, схіл хрыбта, гары, узгорка, што звернуты ў бок, супрацьлеглы напрамку пануючых вятроў.

Подвижка ледника — зрушэнне ледавіка, рэзкі ўзмоцнены рух леда-

віка (часам на некалькі км), што суправаджаецца драбленнем лёду і ўзнікненнем мноства трэшчын. Такія зрушэнні характэрны для пульсуючых ледавікоў

Падводная окраина материков — падводная ўскраіна мацерыкоў, частка дна Сусветнага акіяна, якая прадстаўляе сабой падводны працяг мацерыкоў. Характарызуецца зямной карой мацерыковага тыпу, падабенствам рэльефу і геалагічнай будовы да прылягаючых участкаў сушы. Уключае шэльф, мацерыковы схіл і мацерыковае падножжа.

Падводныя горы — падводныя горы, ізаляваныя горы рознага паходжання (часцей вулканічнага), якія ўзнікаюцца з дна акіянічных катлавін, або асобныя вяршыні падводных акіянічных хрыбтоў.

Падводныя долины — падводныя даліны, адмоўныя, лінейна выцягнутыя формы рэльефу дна мораў і акіянаў, у межах шэльфу і верхняй частцы мацерыковага схілу. На шэльфе гэта звычайна часткі затопленых морам рачных далін мінулай сушы.

Падводныя каньёны — падводныя каньёны, глыбокія (да 1—2 км) з крутымі схіламі і вузкім дном, разгалінаваныя падводныя даліны ў межах падводнай ускраіны мацерыкоў. Пачынаюцца пераважна на шэльфе і заканчваюцца конусам вынасу ў асновы мацерыковага схілу ў межах мацерыковага падножжа на глыбіні 2—4 км. Многія служаць працягам наземных рачных далін (Конга, Інд, Амазонка і інш.)

Падводныя ландшафты — падводныя ландшафты, прыродна-аквальныя комплексы, якія ўключаюць дно вадаёма (возера, вадасховішча, мора) і водную масу над ім. Структура П. л. у многім вызначаецца іх аддаленасцю ад берага і глыбінёй, таму што гэтыя фактары звычайна вызначаюць асветленасць, тэмпературу вады, утрыманне ў ёй кіслароду, склад біяцэнозаў, запасы і прадукцыйнасць біямасы.

Падводныя хребты — падводныя хрыбты, горныя збудаванні на дне мораў і акіянаў. Гэта астраўныя дугі ў межах пераходнай зоны ад мацерыкоў да акіянаў, глыбавыя, вулканічныя і іншыя П. х. у межах ложа акіянаў, сярэднеакіянічныя хрыбты і інш.

Падводны вулканізм, субмарынны вулканізм — падводны вулканізм, субмарынны вулканізм, праява вулканічнай дзейнасці пад вадой. Пры вялікіх глыбінях дзякуючы гідрастатычнаму ціску вывяржэнні звычайна непрыкметныя на паверхні мора; у неглыбокіх месцах суправаджаюцца выкідамі вялікай колькасці пары, газаў, вулканічнага попелу, а таксама лавы. Часам у выніку падводных вывяржэнняў утвараюцца астравы. П. в. найбольш вядомы ў Ціхім акіяне.

Подгорныя равнины, предгорныя равнины, п'едмонт — падгорныя раўніны, падгорныя раўніны, п'едмонт, нахільныя хвалістыя раўніны, што прылягаюць да гор і цесна звязаны з імі ў працэсе свайго ўтварэння і развіцця. Адрозніваюць дэнудацыйныя П. р.— педыменты і педыплены (уласцівы пераважна раёнам з сухім кліматам) і акумуляцыйныя (у асноўным алювіяльна-пралювіяльныя) П. р., якія ўтвораны звычайна

конусамі вынасу пастаянных і часовых патокаў, якія зліліся ля падножжа схілаў.

Поделочные камни — выработныя камяні, мінералы і горныя пароды, якія валодаюць прыгожым колерам, дэкаратыўным структурным малюнкам і здольнасцю паліравацца; прымяняюцца для мастацкіх і дэкаратыўных мэт (напрыклад, яшма, малахіт, агат і інш.).

Подземные воды — падземныя воды, воды, якія знаходзяцца ў порых, пустотах і трэшчынах горных парод у верхняй частцы зямной кары (да глыбіні 12—16 км). Утвараюцца ў асноўным шляхам прасочвання атмасферных ападкаў, часткова за лік паступлення з нетраў Зямлі. Па ўмовах залягання падзяляюцца на грунтавыя і міжпластавыя. Бываюць напорнымі і ненапорнымі, з нармальнай, паніжанай і павышанай тэмпературай, прэснымі (да 1 г солей на 1 л вады), мінеральнымі (ад 1 да 50 г солей на 1 л) і расоламі (звыш 50 г солей на 1 л вады). Вялікія запасы П. в. размешчаны ў Беларусі; 80 % гарадоў рэспублікі прамысловых прадпрыемстваў і сельскіх населеных пунктаў забяспечваюцца П. в.

Подземные льды — падземныя ільды, ільды, што знаходзяцца ў тоўшчы мёрзлых горных парод і грунтоў у абласцях распаўсюджання шматгадовамёрзлых парод. Адрозніваюць першасныя П. і., або лёдцэмент (утвараюцца ў працэсе прамярзання рыхлых адкладаў) і другасныя — крышталізуюцца з вады і вадзяной пары ў трэшчынах (жыльны лёд), у порах і пустотах (пячорныя льды), ствараюцца на зямной паверхні і перакрываюцца асадкавымі пародамі (пахаваныя льды).

Подземные реки и озёра — падземныя рэкі і азёры, вадатокі і вадаёмы, якія размешчаны ў пячорах і іншых падземных пустотах, галоўным чынам у карставых абласцях.

Подземный сток — падземны сцёк, перамяшчэнне падземных вод у ваданосных гарызонтах да месца выхаду на дзённую паверхню. П. с. жывяцца рэкі і азёры.

Подзолисто-болотные почвы, дерново-подзолисто-глеевые почвы, болотно-подзолистые почвы — падзоліста-балотныя глебы, дзярнова-падзоліста-глеевыя глебы, балотна-падзолістыя глебы, тып глеб, якія фарміруюцца галоўным чынам у тайзе сярод падзолістых глеб пры павышаным іх увільгатненні паверхневымі або грунтавымі водамі. Маюць прыкметы аглянення. Рэакцыя кіслая або слабакіслая. Верхняя частка профілю ўзбагачана крэменязёмам і рухомымі формамі жалеза. Прыродная ўрадлівасць нізкая; глебы патрабуюць асушэння і ўнясення ўгнаенняў.

Подзолистые почвы, подзолы — падзолістыя глебы, падзолы, глебы тайгі Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (Швецыя і Фінляндыя, паўночная частка Усходне-Еўрапейскай раўніны, Сібір, Аляска і Канада). Добра прамываюцца, таму лёгкарастваральныя рэчывы выносяцца з верхніх гарызонтаў і назапашваюцца ў ніжніх, маюць акрэслена выражаныя глебавыя гарызонты, бедныя пажыўнымі рэчывамі і перагноем, кіслыя. Афарбоўка папяліста-шэрая, напамінае попел (па-руску «зола», адсюль назва).

Подзолистый горизонт — падзолісты гарызонт, глебава гарызонт у верхняй частцы глеб, які характарызуецца паніжаным утрыманнем ілу, жалеза, марганцу, алюмінію і назапашваннем крэменязёму. Утвараецца ў выніку ападзольвання глеб, г. зн. вынасу лёгкарастваральных рэчываў у ніжнія гарызонты і за межы глебы. Мае плітачную будову, часта бесструктурны, афарбоўка светла-бялявая, папяліста-шэрая, пад колер попелу. Адзін з асноўных гарызонтаў дзярнова-падзоістых глеб Беларусі.

Подлесок — падлесак, група раслін у лесе, якая складаецца з хмызняковых, радзей дрэвавых (звычайна ценелюбівых) парод, што не ўваходзяць у пануючы дрэвавы полаг і не дасягаюць звычайна верхняга яруса.

Подмерзлотные воды — падмярзлотныя воды, напорныя падземныя воды абласцей распаўсюджання шматгадовай мерзлаты, што залягаюць пад тоўшчамі мёрзлых горных парод. Тэмпература іх вагаецца ад -3 да $+20$ °C і болей. Жыўленне і разгрузка П. в. адбываецца праз навывётныя праталіны, што звязваюць П. в. з міжмярзлотнымі, надмярзлотнымі і паверхневымі водамі.

Подошва склона, подошва гор — падэшва схілу, падэшва гор, лінія або вузкая пераходная паласа, якая абмяжоўвае ў плане горнае збудаванне і аддзяляе яго крутыя схілы ад размешчаных ніжэй больш роўных і пакатых паверхняў. Ніжэй П. с. працэсы эрозіі і дэнудацыі схілаў звычайна хутка затухаюць.

Подповерхностное течение — падпаверхневае цячэнне, рух вады ў вадаёме ніжэй паверхневага слоя, па-за сфераю непасрэднага ўздзеяння ветру (звычайна на глыбінях ад 10 да 500 м). Выклікаецца галоўным чынам розніцай шчыльнасці вады, можа быць таксама кампенсатыўным цячэннем, што папаўняе страты вады, якая зганяецца ветрам.

Подпор — падпор, павышэнне ўзроўню вады ў рацэ ў выніку стварэння штучных збудаванняў або ўтварэння натуральных перашкод (звужэнне рэчышча, рэзкія павароты, награвашчванне камянёў, зажоры і заторы) Можа быць пастаянным (напрыклад, ад плаціны) або часовым.

Подстилаящая поверхность, деятельная поверхность — падсцілаючая паверхня, дзейная паверхня, паверхня Зямлі (глеба, расліннасць, снег, вада, лёд), непасрэдна ўплывае на сумежныя слаі атмасферы і цесна з імі ўзаемадзейнічае (абменьваецца цяплом, вільгацю, мінеральнымі рэчывамі і г. д.).

Подтопление — падтапленне, павышэнне ўзроўню грунтавых вод, выкліканае большай часткай стварэннем гідратэхнічных збудаванняў і падпорам паверхневых вод. Вядзе да забалочвання зямель і пагаршэння сельскагаспадарчых угоддзяў.

Поды — поды, буйныя замкнутыя паніжэнні прасадкавага паходжання ў стэпавай зоне Усходне-Еўрапейскай раўніны (пераважна на Украіне) Даўжыня ад некалькіх соцень м да некалькіх км, глыбіня ад

1—1,5 м да 5—8 м, форма круглявая або авальная. Вясной, пры раставанні снегу, П. залішне ўвільготнены, іншы раз у іх утвараюцца часовыя азёры. Пакрыты стэпавай і балотна-лугавой расліннасцю, сустракаюцца засоленыя ўчасткі.

Позёмка — **пазёмка, замець**, перанос снегу ветрам непасрэдна над паверхняй снежнага пакрыва; адна з разнавіднасцей мяцеліцы. Бачнасць пры П. памяншаецца.

Пойма — **пойма**, паніжаная частка рачной даліны, якая затапляецца ў паводкі. Складаецца рачнымі наносамі. Мае раўнінную паверхню, ускладненую лагчынамі (астаткамі лукавін і рукавоў), старыкамі і градамі. Шырыня П. буйных раўнінных рэк дасягае 15—20 км, часам 40 км. Адрозніваюць нізкую П. (заліваецца штогодна) і высокую П. (заліваецца адзін раз у некалькі гадоў, у час найбольш высокіх паводак).

Пойменное озеро, старица — **поймавае возера, старыца, старык**, возера прадаўгаватай звільстай формы. Уяўляе сабой рукаў або пратоку ракі, якія аддзяліліся ад асноўнага рэчышча.

Пойменные почвы, алювиальные почвы — **поймавыя глебы, алювіяльныя глебы**, глебы, якія ўтвараюцца ў поймах і дэльтах рэк ва ўмовах перыядычнага затаплення і наапаўнення рачных наносаў. Разнастайны па будове і ўласцівасцях, часта валодаюць высокай урадлівасцю. На Беларусі складаюць 8,3 % глеб сельскагаспадарчых угоддзяў найбольш пашыраны на Беларускім Палессі.

Покатость, покатая поверхность, макросклон — **пакатасць, пакатая паверхня, макрасхіл**, паверхня з агульным паніжэннем у пэўным напрамку (напрыклад, паўднёвая П. Усходне-Еўрапейскай раўніны ў бок Чорнага мора).

Покровные ледники, ледниковые покровы, материковые льды — **покровныя ледавікі, ледавіковыя пакрывы, мацерыковыя льды**, наземныя ледавікі ў выглядзе суцэльнага ледзянога шчыта (купала). Магутнасць да некалькіх км і плошча ў мільёны км². Іх форма не залежыць ад рэльефу зямной паверхні, а абумоўлена размеркаваннем жыўлення і расходам лёду. Займаюць 98,5 % плошчы сучаснага абледзянення сушы. Характарызуюцца расцяканнем лёду ад цэнтра купалаў, дзе знаходзіцца вобласць жыўлення ледавіка, да краёў. Скорасць руху — ад 3 да 30 см у суткі (10—130 м у год). Расход лёду адбываецца звычайна шляхам абломвання канцоў ледавікоў, якія часта спускаюцца ў мора і ўтвараюць ледзяныя горы, або айсбергі. П. л. характэрны цяпер для Антарктыды і Грэнланды; шырока былі развіты ў геалагічным мінулым.

Покровные суглинки — **покровныя суглінкі**, агульная назва маламагутных безвалунных адкладаў пераважна сугліністага складу (месцамі пераважаюць алеўрыты, сустракаюцца лінзы пяску). Пакрываюць розныя формы рэльефу, у тым ліку ледавіковыя ў вобласці плейстацэнавых абледзяненняў раўнін.

Покрытый карст — **пакрыты карст**, тып карсту, у якім пароды, што раствараюцца вадой, пакрыты маларастваральнымі геалагічнымі адкла-

дамі; апошнія генетычна не звязаны з карставай тоўшчай і могуць быць марэнай, марскімі пясчана-гліністымі асадкамі, водналедавіковымі адкладамі і інш. Развіты своеасаблівыя формы рэльефу (варонкі, ванны, сляпыя яры і інш.). Широка распаўсюджаны ў межах Усходне-Еўрапейскай раўніны, сустракаецца на Каўказе, ва Усходняй Сібіры і інш. раёнах.

Полая вода — паводка, разводдзе, павелічэнне воднасці і павышэнне ўзроўню вады ў рэках у перыяд вясенняга раставання снегу (вясенняя паводка) або ў перыяд зенітальных дажджоў (напрыклад, у басейнах рэк Амазонкі, Конга і інш.).

Полдень — поўдзень, момант верхняй кульмінацыі сапраўднага Сонца (сапраўдны П.) або сярэдняга Сонца (сярэдні П.). У П. Сонца (сапраўднае або сярэдняе) праходзіць адносна гарызонту самы высокі пункт свайго сутачнага шляху па небе.

Полевые географические исследования — палявыя геаграфічныя даследаванні, вывучэнне мясцовасці экспедыцыйнымі і стацыянарнымі метадамі на працягу г. зв. палявога перыяду (звычайна ў летнія месяцы) або на працягу ўсяго года.

Полевые шпаты — палявыя шпаты, група найбольш распаўсюджаных пародаўтваральных мінералаў класа сілікатаў. Усе важнейшыя магматычныя і метамарфічныя горныя пароды (граніт, гнейс, базальт) складзены пераважна П. ш. У састаў П. ш. уваходзяць алюміній, крэмній, кісларод, а таксама калій, натрый або кальцый і інш. элементы. Розную афарбоўку (шэрую, ружовую, зялёную) надаюць П. ш. дробныя ўключэнні вокіслаў жалеза, цынку, свінцу. П. ш. выкарыстоўваюцца ў вытворчасці керамічных, фарфоровых і шкляных вырабаў і як вырабныя камяні.

Полезацитные лесные полосы, лесные полосы — полеахоўныя лясныя палосы, лясныя палосы, штучныя лесанасаджэнні ў выглядзе палос шырынёй 10—60 м. Размяшчаюцца на межах палёў, звычайна перасякаюцца пад прамым вуглом. Ствараюцца ў стэпах і паўпустынях для аховы сельскагаспадарчых культур ад сухавеяў. Садзейнічаюць назапашванню вільгаці ў глебе (затрымліваюць снег, сцёк расталых і дажджавых вод, памяншаюць сілу ветру і выпарэнне) і прадухіляюць размыў і выдзіманне глеб.

Полезные ископаемые — карысныя выкапні, прыродныя мінеральныя ўтварэнні зямной кары, якія могуць быць выкарыстаны ў вытворчасці. Фарміруюцца ў ходзе геалагічнай гісторыі пад уплывам экзогенных і эндагенных працэсаў. Выдзяляюць цвёрдыя (выкапнёвыя вугалі, руды, неметалічныя К. в.), вадкія (нафта, падземныя воды) і газападобныя (прыродныя гаручыя газы), а таксама гаручыя металічныя і неметалічныя К. в. Утвараюць радовішчы. На Беларусі амаль 5000 радовішчаў і пакладаў 30 відаў мінеральнай сыравіны (калійныя солі, нафта, торф і інш.).

Полесья — палессі, старажытныя прыледавіковыя пясчаныя нізіны. Утварыліся ў буйных паніжэннях рэльефу за кошт назапашвання пяс-

чаных і іншых наносаў, што прыносіліся расталымі водамі чацвярцічных ледавікоў. Пакрыты лясамі, звычайна сасновымі, балотамі і лугамі. Распаўсюджаны ў межах паўднёвай тайгі, змешаных і шыракалістых лясоў Еўропы (у Беларусі — Беларускае Палессе).

Полигенетические поверхности — **полігенетычныя паверхні**, марфалагічна адзіныя паверхні выраўноўвання, што ўтвораны ў розных сваіх частках рознымі, аднак узаемазвязанымі рэльефаўтвараючымі працэсамі. Часта размяшчаюцца ўздоўж берага мора, дзе ахопліваюць як прыбярэжную сушу, так і шэльф. Супрацьпастаўляюцца генетычна аднародным паверхням.

Полигляциализм — **полігляцыялізм**, тэорыя шматразовасці покрыўных абледзяненняў у чацвярцічным перыядзе. Грунтуецца на аналізе адпаведных змяненняў складу выкапнёвых флары і фауны, неаднаразовых паўторах у разрэзах ледавіковых і міжледавіковых адкладаў

Полигональные образования — **паліганальныя ўтварэнні**, формы мікра- і мезарэльефу, што ўзнікаюць пры маразабойным растрэскванні тонкадысперсных грунтоў у палярных і субпалярных абласцях. Маюць выгляд шматвугольнікаў або прамавугольнікаў. Найбольш буйныя П у сустракаюцца ў тундравай зоне, дзе маразабойныя трэшчынныя палігоны могуць дасягаць некалькі сотняў м у папярочніку.

Полигонометрия — **палігонометрыя**, метады вызначэння становішча пунктаў зямной паверхні (геадэзічных пунктаў), якія служаць апорнымі пры тапаграфічных здымках, планіроўцы населеных пунктаў, інжынерных пошуках і г. д. Становішча пунктаў вызначаецца пракладаннем палігонометрычных ходоў, якія прадстаўляюць сабой замкнутыя (або разамкнутыя) ломаныя лініі, што абапіраюцца на пункты геадэзічнай сеткі з вядомымі каардынатамі. Вымярэнне даўжыні бакоў ходоў і вуглоў паміж імі дазваляе вылічыць каардынаты ўсіх вяршынь ходоў, калі вядомы каардынаты пачатковага пункта і зыходны дырэкцыйны вугал. Вуглы вымяраюць тэадалітамі, а даўжыню бакоў — святло- і радыёдальнамерамі, вымяральнымі лентамі або дротам.

Полиметаллические руды — **поліметалічныя руды**, комплексныя руды складанага мінералагічнага саставу, што змяшчаюць цынк, свінец, серабро, медзь, вісмут, кобальт і інш. металы. Галоўная сыравіна для выплаўкі свінцу і цынку. Пры комплекснай перапрацоўцы П р. на прадпрыемствах каляровай металургіі з іх атрымліваюць многія каштоўныя элементы. Радовішчы ў Расіі, Казахстане, Польшчы, Чылі, Перу, Канадзе, Аўстраліі, Мексіцы, Балівіі, ЗША.

Полная вода — **поўная вада**, самы высокі ўзровень вады пры прыліве.

Полнолуние — **поўня**, фаза Месяца, калі Месяц знаходзіцца ў напямку, супрацьлеглым Сонцу і бачны як поўны асветлены Сонцам дыск.

Полночь — **поўнач**, момант ніжняй кульмінацыі сапраўднага Сонца (сапраўдная П.) або сярэдняга Сонца (сярэдняя П.) Час наступлення П залежыць ад геаграфічнай даўгаты месца.

Половодье — паводка, разводдзе, высокі і працяглы пад'ём узроўню вады ў рацэ, які паўтараецца ў адзін і той жа сезон і звычайна суправаджаецца найбольшай воднасцю і заталеннем поймы. Выклікаецца веснавым раставаннем снегу на раўнінах, летнім раставаннем снегу і лёду ў гарах і палярных краінах, багатымі дажджамі на працягу значнага перыяду часу. Вышыня пад'ёму вады розная. Неаднолькавы ў розных геаграфічных умовах час наступання і працягласць П. На беларускіх рэках веснавая П. пачынаецца ў сакавіку, працягваецца 14—20 дзён, на некаторых рэках — амаль месяц, вышыня ўздыму вады — ад 2—4 (на Нёмане і Прыпяці) да 5—8 м (на Дняпры і Заходняй Дзвіне); у асобныя гады ўзровень вады на рэках узнімаецца на 3—4 м вышэй сярэдняга.

Полог леса — полаг лесу, сукупнасць крон дрэў, самкнутых ў межах аднаго ці некалькіх ярусаў лесу.

Положительные формы рельефа, выпуклые формы рельефа — дадатныя формы рэльефу, выпуклыя формы рэльефу, прыўзнятыя ў параўнанні з навакольнымі ўчасткі сушы або дна акіянаў і мораў (горныя хрыбты, узвышшы, плато і г. д.).

Полонины, планины — паланіны, планіны, мясцовая назва высакагорных лугоў у Карпатах. У Балгарыі і Югаславіі называюцца планінамі. Размяшчаюцца на ўчастках гор з плоскімі вяршынямі. Звычайна служаць летнімі горнымі пашамі. Тэрмін уваходзіць у склад назваў хрыбтоў і асобных вяршынь (напрыклад, Стара-Планіна).

Полуденная линия — паўдзённая лінія, лінія ў плоскасці гарызонту, якая праходзіць праз пункты поўначы і поўдня. Супадае з напрамкам мясцовага мерыдыяна і паўдзённым ценем.

Полукустарники — паўхмызнякі, шматгадовыя расліны, у якіх сцябліны дрывянеюць толькі ў ніжняй частцы, верхнія іх часткі травяністыя і штогод адміраюць. Распаўсюджаны галоўным чынам на пясках у пустынях і паўпустынях (напрыклад, джужгун, дрэвападобная салянка, некаторыя віды эфедры). Нізкарослыя П. (вышыняй 10—30 см) называюцца паўхмызнячкамі (многія віды палыну, астрагалаў, салянак).

Полуострова — паўастравы, участкі сушы, якія ўразаюцца ў водную прастору; з трох бакоў акружаны вадой, з чацвёртага боку злучаюцца з масівам сушы (мацерыка або вострава). Большасць П.—прамы працяг мацерыка (Апенінскі і Балканскі ў Еўропе, Малая Азія і Індакітай у Азіі, Самалі ў Афрыцы, Лабрадор і Аляска ў Паўночнай Амерыцы). Другія П. раней былі астравамі, а затым далучыліся да мацерыкоў (Індастан, Камчатка, Крымскі, Малака, Фларыда). Самы вялікі П. Зямлі — Аравійскі.

Полупустыни — паўпустыні, пераходныя прыродныя зоны з сухім кліматам, небагатай расліннасцю і жывёльным светам. Адрозніваюць паўпустыні ўмеранага пояса, субтрапічныя і трапічныя. Паўпустыні ўмеранага пояса размяшчаюцца ва ўнутраных раёнах Еўразіі (ад Прыкаспійскай нізіны на захадзе да плато Ардос на ўсходзе) і Паўночнай Амерыкі (Вялікі Басейн), а таксама на поўдні Паўднёвай Амерыкі (Па-

тагонія). Клімат умераны, рэзка кантынентальны, сухі з халоднай зімой (сярэдня тэмпература студзеня ад -16 да -4 °С), гарачым летам (сярэдня тэмпература ліпеня ад $+22$ да $+25$ °С) і нязначнай колькасцю ападкаў (150—300 мм у год, выпаральнасць у 4—7 разоў вышэйшая). Расліннасць разрэджаная, з дзірваністых злакаў і паўхмызнякоў Глебы каштанавыя і бурныя, паўпустынныя, нярэдка засаленыя. Водзяцца жывёлы стэпаў і пустынь.

Полынья — палонкі, праталіны, участкі незамерзлай вады ў ледзяным покрыве ракі, возера, мора. П. на рэках часцей за ўсё ўтвараюцца на ўчастках хуткага цячэння, пры выхадзе ракі з глыбокага возера, у месцах з вялікай колькасцю крыніц, а таксама ў месцах скідання цёплых вод прамысловых прадпрыемстваў.

Польдеры — **польшэры**, асушаныя ўчасткі нізінных забалочаных марскіх узбярэжжаў — маршаў. Часта размяшчаюцца ніжэй узроўню мора, ахаваны валамі, дамбамі і іншымі гідратэхнічнымі збудаваннямі ад заталення марскімі і рачнымі водамі. Узровень грунтовых вод рэгулююцца дрэнажнымі збудаваннямі, часта з машынным адкачваннем вады. П. адрозніваюцца высокай урадлівасцю, звычайна апрацаваны. Распаўсюджаны галоўным чынам па берагах Паўночнага мора (Нідэрланды, Данія, ФРГ).

Поля — **полы**, паверхневая формы карставага рэльефу ў выглядзе вялікіх (плошчай да 400 км²) замкнутых катлавін, звычайна з крутымі схіламі і плоскім дном. Выкарыстоўваюцца як палі і пашы. Сустрэкаюцца на Балканскім (Дынарскі Карст), Крымскім паўастравах, на Каўказе, Паміры.

Полюсы ветров — **полюсы вятроў**, раёны высокай паўторнасці моцных вятроў і штормаў на зямным шары — узбярэжжа Антарктыды, мыс Эрыма ў Японіі, фіёрд Прынс-Крысціян на паўночным усходзе Грэнланды, горы і перадгор'і Патагоніі, паўночнае ўзбярэжжа Азіі (Хатангскі заліў, дэльта ракі Лены, праліў Вількіцкага і Саннікава), берагі астравоў Новая Зямля, Зямля Франца-Іосіфа, Урангеля і іншыя раёны.

Полюсы мира (Северный и Южный) — **полюсы свету (Паўночны і Паўднёвы)**, пункты перасячэння нябеснай сферы воссю свету, паралельнай восі вярчэння Зямлі. Зблізку Паўночнага П. с. размешчана Палярная зорка (яна выкарыстоўваецца для арыентавання на мясцовасці ў Паўночным паўшар'і). Зблізку Паўднёвага П. с. адсутнічаюць яркія зоркі.

Полюсы относительной недоступности — **полюсы адноснай недаступнасці**, найбольш цяжкадаступныя раёны Арктыкі і Антарктыкі. У Арктыцы П. а. н. размяшчаецца прыблізна пад 84° пн. ш., 175° з. д., у Антарктыдзе — пад 82° пд. ш., 60° усх. д.

Полюсы тепла — **полюсы цяпла**, мясцовасці на зямным шары з найбольш высокімі тэмпературамі паветра на зямной паверхні, звычайна ў трапічных паясах (пустыня Тар у Індыі, да 53 °С; пустыня Махаве, у Даліне Смерці ў ЗША, да $56,7$ °С; Лівійская пустыня ў Афрыцы, у Эль-

Азіі, да $57,8^{\circ}\text{C}$ — самая высокая зарэгістраваная тэмпература на зямным шары; даліна ракі Фліндэрс у Аўстраліі, да 53°C ; даліна ракі Парана ў Паўднёвай Амерыцы, каля 47°C). У Сусветным акіяне самыя цёплыя паверхневыя воды ў Персідскім заліве ($35,6^{\circ}\text{C}$), у паўднёвай частцы Чырвонага мора і ў Мексіканскім заліве (33°C).

Полюсы холада — полюсы холаду, раёны з найбольш нізкімі тэмпературамі на зямной паверхні. П. х. Зямлі — усходняя Антарктыда, дзе на станцыі «Усход» была зарэгістравана самая нізкая тэмпература на планеце ($-89,2^{\circ}\text{C}$), а сярэдняя гадавая тэмпература складае каля -55°C . П. х. Паўночнага паўшар'я — раён Верхаянска-Аймякона, з абсалютным мінімумам тэмператур некалькі ніжэй — -70°C , Грэнландыя (ніжэй -65°C).

Полярная звезда — Палярная зорка, найбольш яркая зорка ў сузор'і Малой Мядзведзіцы. Знаходзіцца ў Паўночным паўшар'і, заўсёды над паўночнай старонай гарызонту. Па П. з. вызначаюцца стораны гарызонту і прыблізна шырата дадзенага месца, прыкладна роўная вышыні П. з. над гарызонтам.

Полярная ноч — палярная ноч, перыяд у палярных абласцях Зямлі (паўночнай і паўднёвай) да $66^{\circ}33'$ пн. і пд. ш., калі Сонца на працягу сутак не з'яўляецца над гарызонтам. Працягласць П. н. узрастае ад адных сутак на палярных кругах да паўгода на геаграфічных полюсах. Так, на паралелі 70° пд. ш. П. н. цягнецца каля 60 сутак, на 80° пд. ш. — каля 127 сутак. У П. н. зямная паверхня моцна выхалоджаецца.

Полярная фауна — палярная фауна, сукупнасць відаў жывёл, якія жывуць у прыпалярных абласцях зямнога шара. Больш ужываюцца тэрміны «арктычная фауна», «антарктычная фауна».

Полярное сияние — палярнае ззянне, аптычная з'ява ў верхніх сляях атмасферы (іонасферы), якая выражаецца ў свячэнні (люмінесцэнцыі) разрэджанага паветра (галоўным чынам атамаў кіслароду і малекул азоту) на вышыні ад 60 да 1000 км. Назіраецца галоўным чынам у высокіх шыратах абодвух паўшар'яў (большай часткай на адлегласці $20-25^{\circ}$ пн. ш. і пд. ш. ад магнітнага полюса), прычым адначасова на ўсіх даўготах, аднак з рознай інтэнсіўнасцю. П. з. узнікае пры пранікненні ў ніжнюю іонасферу зараджаных часціц высокай энергіі з верхняй іонасферы пры хуткіх ваганнях інтэнсіўнасці магнітнага поля. Працягласць П. з. ад дзесяткаў мінут да некалькіх сутак.

Полярные круги (Северный и Южный) — палярныя кругі (Паўночны і Паўднёвы), граніца палярных дня і ночы ў Паўночным і Паўднёвым паўшар'ях. Паралель $66^{\circ}33'$ пн. ш. — Паўночны палярны круг; на гэтай паралелі адзін раз у год, у дзень летняга сонцастаяння (21—22 чэрвеня) бесперапынна на працягу сутак зямная паверхня асвятляецца Сонцам (палярны дзень). Паралель $66^{\circ}33'$ пд. ш. — Паўднёвы палярны круг, на гэтай паралелі 21—22 чэрвеня Сонца не з'яўляецца над гарызонтам (палярная ноч). Ужо на наступны дзень, 23 чэрвеня, на паралелі $66^{\circ}33'$ пн. ш. наступае кароткая ноч, а на $66^{\circ}33'$ пд. ш. — Сонца крыху

ўзнімаецца над гарызонтам. У дзень зімовага сонцастаяння (21—22 снежня) малюнак мяняецца на супрацьлеглы: на паралелі $66^{\circ}33'$ пн. ш.— на працягу сутак палярная ноч, а на $66^{\circ}33'$ пд. ш.— палярны дзень. На поўдзень ад Паўночнага і поўнач ад Паўднёвага палярнага кругоў не бывае палярных дня і ночы, да полюсаў іх колькасць павялічваецца да паўгода.

Полярныя станцыі — палярныя станцыі, навукова-назіральныя пункты, створаныя на ўзбярэжжы кантынентаў і астравах Паўночнага Ледавітага акіяна і ў Антарктыцы. На іх вядуцца сістэматычныя аэраметэаралагічныя, актынаметрычныя, геафізічныя, гідралагічныя, гляцыялагічныя і ў асобных выпадках біялагічныя і медыцынскія назіранні.

Полярны дзень — палярны дзень, перыяд у палярных абласцях Зямлі (паўночнай і паўднёвай) да $66^{\circ}33'$ пн. і пд. ш., калі Сонца на працягу сутак не апускаецца за гарызонт. Працягласць П. д. узрастае ад адных сутак на палярных кругах да паўгода на геаграфічных полюсах. Так, на паралелі 70° пн. ш. П. дз. цягнецца каля 60 сутак, на 80° пн. ш.— каля 127 сутак.

Полярны фронт — палярны фронт, атмасферны фронт паміж паветрам умераных шырот і тропічнымі паветранымі масамі ў Паўночным і Паўднёвым паўшар'ях (звычайна паміж $30—45^{\circ}$ пн. ш. і пд. ш. зімой і $40—55^{\circ}$ пн. ш. і пд. ш. летам). З П. ф. звязаны ў асноўным цыклоны ў пазатрапічных шыротах.

Помор'я — памор'і, прымор'і, мясцовасці, якія размешчаны паблізу мора. Тэрмін ужываецца на паўднёвых берагах Белага і Балтыйскага мораў і на некаторых іншых узбярэжжах, населеных славянамі.

Понор, катавотра — панор, катавотра, натуральная адтуліна (трэшчына, круглявыя калодзежы, каналы рознай велічыні) на паверхні закарставанага масіву (на дне карставай варонкі, западзіны і інш.), якія паглынаюць і адводзяць углыбіню дажджавую, расталую снегавую і рачную ваду.

Поперечны профіль долины — палярочны профіль даліны, паказ у графічнай форме будовы рачной даліны ў плоскасці, перпендыкулярнай яе падоўжнаму напрамку. На П. п. звычайна выдзяляюць карэнныя схілы даліны, яе дно, або ложа, рачныя тэрасы, пойму і рэчышча ракі. У залежнасці ад мясцовых умоў адзначаюць таксама старыкі, азёры, яры, лагчыны, далінныя ледавікі, асаблівасці геалагічнай будовы і расліннасці і іншыя геаграфічныя аб'екты.

Порыстость (порозность) горных пород и почв — порыстасць (поразнасць) горных пород і глеб, сукупнасць пустот (пор) у горных пародах і глебах. Залежыць ад шчыльнасці пароды і глебы, формы і размераў складаючых яе часцінак. Высокую П. маюць рыхлыя асадкавыя горныя пароды (пяскі, лёс), невысокую — шчыльныя горныя пароды (вапнякі, даламіты). Порыстасць вызначае водапранікальнасць парод, глеб і грунтоў.

Пороги — парогі, мелкаводныя камяністыя або скалістыя ўчасткі ў

рэчышчы ракі з хуткім цячэннем. Утвараюцца выхадам цвёрдых цяжка размываемых горных парод. Даволі часта сустракаюцца на рэках. Для беларускіх рэк П. не характэрны. Сустракаюцца яны часам на Дняпры (Кабяліцкія П. на поўнач ад Оршы) і Заходняй Дзвіне.

Породообразующие минералы — пародаўтваральныя мінералы, мінералы, якія ўваходзяць у якасці пастаянных істотных кампанентаў у склад горных парод; найбольш распаўсюджаныя мінералы зямной кары. Прадстаўлены пераважна сілікатамі, алюмасілікатамі, аксідамі, карбанатамі і фасфатамі. Кожнай генетычнай групе парод уласцівы свае П. м. (для магматычных — кварц, палявыя шпаты, піраксены, амфіболы, слюды; для асадкавых — кальцыт, даламіт, гліністыя мінералы, халцэдон; для метамарфічных — звычайныя сілікаты і інш.).

Поророка — парарока, назва адзіночнай хвалі, якая назіраецца ў вусці ракі Амазонкі.

Порфир — парфір, агульная назва эфузіўных кіслых горных парод з буйнымі ўкрапленнямі палявога шпату. Аналаг ліпарытаў (кварцавы парфір) і трахітаў (артаклазавы парфір). П.— тыповы кампанент старажытных вулканагенных парод. Будаўнічы матэрыял. Кварцавыя парфіры трапляюцца ў крышталічным фундаменце Беларусі.

Порфирит — парфірыт, агульная назва шырока распаўсюджаных змененых (палеаэтыпных) эфузіўных горных парод з буйнымі (парфіравымі) вылучэннямі плагіяклазу, рагавой абманкі або піраксену. Пароды складаюцца з тых жа мінералаў і са змененага шкла і маюць парфіравую структуру. Кіслотатрывалы і будаўнічы матэрыял. На Беларусі П. трапляюцца ў вулканагеннай тоўшчы крышталічнага фундаменту.

Потамология — патамалогія, раздзел гідралогіі сушы, які вывучае рэкі. Часцей ужываюць у цяперашні перыяд тэрміны «вучэнне аб рэках» і «гідралогія рэк».

Почва — глеба, самы верхні рыхлы слой зямной кары, які валодае ўрадлівасцю. Утвараецца ў выніку ўзаемадзеяння горных парод, клімату, расліннасці, жывёл і рэльефу мясцовасці; вялікае ўздзеянне робіць чалавек. Складаецца з мінеральных часцінак, гумусу (перагною), глебавых вады, раствораў і паветра. У вертыкальным напрамку падзяляецца на глебавыя гарызонты. На зямной паверхні выдзяляецца многа розных тыпаў і відаў глеб, размеркаванне якіх на зямной паверхні вызначаецца шыротнай занальнасцю і вышыннай пояснасцю.

Почвенная вода (влага) — глебавая вада (вільгаць), вада, якая змяшчаецца ў глебе ў парападобным, вадкім і цвёрдым станах. Вадкая вада ўтварае глебавыя растворы. Асноўныя запасы вільгаці, што выкарыстоўваецца раслінамі, утварае свабодная вада, якая запаўняе глебавыя поры і здольна перамяшчацца ў іх пад уплывам сілы цяжару і капілярных сіл.

Почвенная фауна, эдафон — глебавая фауна, эдафон, сукупнасць відаў жывёл, што жывуць у глебе (дажджавыя чэрві, кляшчы, мнагажыткі, краты і інш.). Г. ф.— важны фактар глебаўтварэння, які ўплы-

вае на асноўныя ўласцівасці глеб, у тым ліку на ўрадлівасць.

Почвенное районирование — глебавае раяніраванне, падзел тэрыторыі на асобныя рэгіёны па характару глебавага покрыва. Асноўныя адзінкі Г. р.— глебавыя зоны, вобласці, фазы, правінцы, акругі, раёны.

Почвенные горизонты, генетические горизонты почв — глебавыя гарызонты, генетычныя гарызонты глеб, слаі глебы, якія адрозніваюцца паміж сабой па свайму складу, будове, структуры, колеру і іншых уласцівасцях. Узнікаюць пры ўтварэнні і развіцці глеб у выніку ўнутрыглебавага пераразмеркавання і пераўтварэння рэчываў, іх прыносу і вынасу.

Почвенные карты — глебавыя карты, карты, якія паказваюць размяшчэнне, распаўсюджванне глеб на зямной паверхні, іх асаблівасці і ўласцівасці.

Почвенные коллоиды — глебавыя калойды, драбнейшыя арганічныя і мінеральныя часцінкі глебы памерамі меней за 0,0002 мм (па іншых класіфікацыях, меней за 0,0001 мм), што прадстаўлены ў тонкадысперснай форме. Г. к. складаюць асноўную масу арганічнага рэчыва глебы; мінеральныя калойды складаюцца галоўным чынам з гліністых мінералаў. Г. к. садзейнічаюць утварэнню структуры глебы, вызначаюць яе іншыя ўласцівасці, у тым ліку ўрадлівасць глеб.

Почвенный воздух — глебавае паветра, паветра, якое запаўняе поры і пустоты глебай масы, не запоўненыя вадой. Уздзейнічае на ўрадлівасць (пры недахопе ў Г. п. кіслароду ўрадлівасць глебы рэзка паніжаецца).

Почвенный климат — глебавы клімат, шматгадовы цеплавы, водны і паветраны рэжым глеб, цесна звязаны з кліматам (галоўным чынам прыземнага слоя паветра). Асаблівасці Г. к. у значнай ступені вызначаюць дынаміку рэчываў, напрамак глебаўтвараючага працэсу і ступень урадлівасці глебы.

Почвенный монолит — глебавы маналіт, вертыкальны ўзор глебы, які ўзяты (без парушэння яе будовы) са сценкі глебавага разрэзу. Ахоплівае ўсю тоўшчу глебы або яе асноўныя гарызонты. Выкарыстоўваецца для даследавання розных (галоўным чынам фізічных) уласцівасцей глебы, а таксама ў якасці нагляднага дапаможніка.

Почвенный покров — глебавае покрыва, сукупнасць розных глеб, якія сустракаюцца ў дадзенай мясцовасці.

Почвенный профиль — глебавы профіль, вертыкальны разрэз глебай тоўшчы ад паверхні да мацярынскай (глебаўтваральнай) пароды. Складаецца з сукупнасці генетычна ўзаемазвязаных глебавых гарызонтаў і падгарызонтаў, якія сфарміраваліся ў працэсе глебаўтварэння. Магутнасць Г. п.— ад дзесяткаў см да некалькіх м. Асаблівасці будовы Г. п., складу і ўласцівасцей яго гарызонтаў служаць асновай для класіфікацыі глеб.

Почвенный разрез — глебавы разрэз, вертыкальная сценка ямы (шурфа), якая ўскрывае глебавы профіль.

Почвенный раствор — глебавы раствор, глебавая вада з раствора-

нымі ў ёй рознымі рэчывамі. Утрымлівае пажыўныя рэчывы, якія выкарыстоўваюцца раслінамі.

Почвоведение — глебазнаўства, навука аб глебах, іх уласцівасцях, утварэнні і развіцці, геаграфічным распаўсюджванні, спосабах разумнага выкарыстання і павышэння ўрадлівасці.

Почвогрунты — глебагрунты, сукупнасць глеб і падсцілаючай іх тоўшчы (ад 2—3 м да 7—10 м) горных парод. Паміж глебай і пародай адбываецца абмен цеплавой энергіяй, газамі і растворамі.

Почвообразовательный процесс, почвообразование — глебаўтваральны працэс, глебаўтварэнне, зараджэнне і фарміраванне глебы пад уплывам прыродных фактараў і гаспадарчай дзейнасці чалавека. У натуральных умовах працякае бесперапынна, сумесна з развіццём усяго прыроднага асяроддзя. Канкрэтныя формы Г. п. — першаснае глебаўтварэнне, агліненне, латэрызацыя, гумуса- і торфанакапленне, засаленне, расаленне, агляенне, вышчалочванне, ападзольванне глеб і інш. У выніку Г. п. фарміруецца глебавы профіль з расчлянненнем яго на глебавыя гарызонты.

Поясное время — паясны час, сістэма лічэння часу па паясах. Зямная паверхня падзелена ўздоўж мерыдыянаў праз 15° даўгаты на 24 паясы. Нумарацыя паясоў — з захаду на ўсход ад Грынвіцкага мерыдыяна, пояс якога лічыцца нулявым. Межы паясоў не заўсёды праведзены па мерыдыянах, а часта праходзяць па дзяржаўных і адміністрацыйных граніцах, рэках і інш. Для кожнага паяса ў дадзены момант-час лічыцца аднолькавым і роўным часу сярэдняга мерыдыяна паяса. Суседнія паясы па часе адрозніваюцца роўна на 1 гадзіну.

Пребреальное время (период) — прабрэальны час (перыяд), пачатковы этап галацэну, які характарызаваўся пацяпленнем клімату пасля раставання льдоў апошняга абледзянення і з'яўленнем лясной расліннасці на раўнінах умераных шырот Еўропы.

Предгорный ледник — перадгорны ледавік, ледавік, размешчаны ўздоўж падножжа горнага хрыбта; утвораны з некалькіх асобных далінных ледавікоў, якія зліліся паміж сабой пры выхадзе на раўніну. Характэрны для абласцей з шырокім развіццём абледзянення (напрыклад, на Алясцы ледавік Маласпіна, плошча 2200 км²).

Предгорья — перадгор'і, паніжаныя ўскраінныя часткі горных краін, горных сістэм або асобных хрыстоў, якія ўтвараюць паступовы пераход да прылягаючых раўнін. Рэльеф узгорысты або нізкагорны, яму часта ўласціва дробнае расчлянненне або ступенепадобны профіль (г. зв. перадгорныя лесвіцы). П. складзены звычайна больш маладымі і падатлівымі да разбурэння пародамі, чым асявыя зоны хрыстоў, часам прадуктамі разбурэння горных схілаў.

Предельно-допустимые выбросы (ПДВ) — гранічна-дапушчальныя выкіды (ГДВ), максімальна дапушчальныя колькасці шкодных рэчываў у адзінку часу ад сукупнасці крыніц забруджвання, якія не перавышаюць гранічна-дапушчальнай канцэнтрацыі.

Предельно-допустимые концентрации (ПДК) — гранична-дапушчальныя канцэнтрацыі (ГДК), максімальна дапушчальныя колькасці шкодных рэчываў у атмасферы ў адзінцы аб'ёму або вагі, якія пры перыядычным або пастаянным уздзеянні на арганізм і акаляючае асяроддзе не выклікаюць паталагічных адхіленняў і неспрыяльных змяненняў у нашчадкаў.

Прэриі — прэрыі, назва стэпаў ва ўнутраных раёнах Паўночнай Амерыкі (ЗША і Канада). Характарызуюцца панаваннем злакаў; развіты на чарназёмападобных глебах. Адрозніваюць высакатраўную П. з перавагай кавылёў, танканогаў, барадача і нізкатраўную П. з бізонавай травой і інш. злакамі.

Прэсная вода — прэсная вада, вада, мінералізацыя якой меней чым 1 ‰.

Прэсноводная фауна — прэсноводная фауна, сукупнасць жывёл, якія насяляюць рэкі, азёры і іншыя прэсныя вадаёмы, а таксама падземныя воды. У склад П. ф. уваходзяць ракападобныя, рыбы, прасцейшыя, малюскі, п'яўкі.

Прэсныя азёра — прэсныя азёры, азёры, якія маюць прэсную ваду, г. зн. ваду з малой колькасцю раствараных мінеральных рэчываў (да 1 г/л). Звычайна гэта праточныя і сцёкавыя азёры, водная маса якіх няспынна абнаўляецца і ў сілу гэтага з'яўляецца прэснай. Самыя вялікія П. а. Зямлі — Верхнія ў Паўночнай Амерыцы (82,4 тыс. км²) і Вікторыя ў Афрыцы (68 тыс. км²); у Беларусі — Нарач (80 км²) і Асвейскае (52,8 км²). Усе беларускія азёры (а іх налічваецца каля 11 тыс.) прэсныя.

Прыбой — прыбой, дэфармацыя марской (азёрнай) хвалі непасрэдна каля берага. П., як і бурун, суправаджаецца рэзкім павелічэннем круцізны схілу хвалі, грабяні якіх перакульваюцца на беразе і пеняцца. П. выклікае разбурэнне берагоў і садзейнічае ўтварэнню пляжаў на водмельных берагах.

Прыбярэжнае возера — прыбярэжнае возера, вадаём з салёнай або саланаватай вадой, які аддзелены ад мора нізкімі наноснымі пясчанымі косамі (лагуна) або ўтварыўся ў выніку заносу вусцевай часткі эстуарыя наносамі (ліман).

Прыдонная морэна — прыдонная марэна, марэна, што ўтварылася ў ніжняй частцы ледавіка ў выніку разбурэння горных парод ледавіковай эрозіяй з наступным умярзаннем абломкаў у тоўшчу лёду і іх перамяшчэннем. Частка матэрыялу П. м. паступае па ледавіковых трэшчынах. Яе магутнасць звычайна не перавышае 5 м.

Прыдонное течение — прыдоннае цячэнне, рух вады ў прыдонным пагранічным слоі, дзе істотны ўплыў трэння вады аб паверхню дна.

Прыземны слой паветра — прыземны слой паветра, ніжні, прылягаючы да зямной паверхні слой трапасферы таўшчынёй 30—50 м (часам да 250 м), уласцівасці якога ў значнай ступені вызначаюцца блізкасцю падсцілаючай паверхні. Пры мікракліматыхных назіраннях да П. с. п. адносяць толькі самы ніжні слой паветра да вышыні 1,5—2 м ад паверхні глебы.

Приливная волна — прыліўная хваля, хваля, выкліканая прыліваўтваральнымі сіламі Месяца і Сонца. Распаўсюджваецца ў Сусветным акіяне двойчы ў суткі і выклікае перыядычныя цячэнні і ваганні ўзроўню мора.

Приливные течения, приливо-отливные течения — прыліўныя цячэнні, прыліўна-адліўныя цячэнні, агульная назва гарызантальных рухаў вады, што выклікаюцца прыліваўтваральнымі сіламі Месяца і Сонца, і іх скорасць — да 25 см/с.

Приливы и отливы — прылівы і адлівы, перыядычныя ваганні ўзроўню акіянаў і мораў, якія выклікаюцца гравітацыйнымі сіламі Месяца і Сонца. Пад'ём узроўню называецца прылівам, спад — адлівам. Суправаджаюцца таксама прыліўнымі цячэннямі, якія перыядычна змяняюцца па напрамку і скорасці. Прылівы бываюць паўсутачнымі, сутачнымі і змешанымі (няправільныя паўсутачныя і няправільныя сутачныя); найбольш распаўсюджаны ў акіянах паўсутачныя прылівы. Сярэдняя вышыня прыліваў у адкрытым акіяне — да 0,5 м, каля берагоў — да 2 м, у асобных выпадках (у лейкападобных залівах) можа дасягаць нават 18 м (заліў Фандзі, усходняе ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі).

Примитивные почвы, слаборазвитые почвы — прымітыўныя глебы, слабаразвітыя глебы, глебы, якія знаходзяцца на ранніх стадыях развіцця і яшчэ не валодаюць сфарміраваным глебавым профілем. Утвараюцца на розных горных пародах, належаць да розных генетычных тыпаў.

Припай — прыпай, нерухомы марскі лёд, што ўтварыўся ўздоўж узбярэжжа. Ён прымацаваны да берага, ледзяной сценкі, ледзянога бар'ера, знаходзіцца паміж водмялямі або сеўшымі на водмель айсбергамі. Можа ўтварацца натуральным шляхам з марской вады або ў выніку прымярзання да берага дрэйфуючага лёду любога ўзросту. Працягласць ад некалькіх м да сотняў км. П., які ўзвышаецца болей чым на 2 м над узроўнем мора, называецца шэльфавым лёдам. У высокіх шыротях П. можа быць шматгадовым.

Природа — прырода, у шырокім сэнсе П.— усё існуючае, увесь свет у разнастайнасці яго форм, у больш вузкім сэнсе — сукупнасць натуральных умоў існавання чалавечага грамадства і аб'ект навукі, дакладней, сукупны аб'ект прыродазнаўства.

Природная среда, окружающая природная среда — прыроднае асяроддзе, акаляючае прыроднае асяроддзе, прыродная частка асяроддзя пражывання і вытворчай дзейнасці чалавецтва. Уключае ўсю сукупнасць акаляючых чалавека аб'ектаў жывой і нежывой прыроды, як не змененых чалавекам, так і ў рознай ступені закранутых антрапагеннымі пераўтварэннямі, аднак часткова або поўнасцю захаваных здольнасць да самаразвіцця. Некаторыя элементы штучнага (тэхнагеннага) асяроддзя з цягам часу таксама могуць стаць часткаю П. а., калі іх далейшае развіццё будзе ажыццяўляцца без умяшання чалавека (напрыклад, закінутыя каналы і паркі, распрацоўкі карысных выкапняў і г. д.).

Природно-ресурсный потенциал территории — природно-ресурсны патэнцыял тэрыторыі, сукупнасць прыродных рэсурсаў тэрыторыі, якія могуць быць выкарыстаны ў народнай гаспадарцы. Велічыня П.-р. п. т. — гэта сума патэнцыялаў асобных відаў прыродных рэсурсаў (мінеральна-сыравінных, лясных, зямельных і інш.). У працэсе прыродакарыстання адбываюцца колькасныя і якасныя змяненні П.-р. п. т. Захаваанне, развіццё, рацыянальнае і комплекснае выкарыстанне П.-р. п. т. з'яўляецца адной з асноўных задач рацыянальнага прыродакарыстання.

Природные ресурсы, естественные ресурсы — природныя рэсурсы, натуральныя рэсурсы, багаці прыроды, якія выкарыстоўваюцца чалавекам у гаспадарчай дзейнасці. Да іх адносяцца вада, глебы, вугаль, руды і інш. Адрозніваюць наступныя віды П. р.: мінеральныя (карысныя выкапні), кліматычныя, водныя, глебавыя, раслінныя і жывёльныя. У залежнасці ад галоўнага напрамку выкарыстання адрозніваюць рэсурсы прамысловасці, сельскай гаспадаркі і невытворчай сферы. П. р. дзеляцца на вычэрпныя і невычэрпныя, вычэрпныя — у сваю чаргу — на аднаўляемыя і неаднаўляемыя. Неаднаўляемымі з'яўляюцца мінеральныя рэсурсы. Усе віды П. р. патрабуюць беражлівых адносін, рацыянальнага выкарыстання.

Природные сульфаты — природныя сульфаты, мінералы, солі сернай кіслаты (каля 190 мінералаў). Галоўныя з іх — ангідрыт, гіпс, барыт, цэлесцін, алуніт, мірабіліт і інш. Утвараюцца галоўным чынам шляхам асаджэння з вады салёных азёр і лагун і пры выветрыванні ў раёнах з сухім кліматам. Хімічная сыравіна, будаўнічыя матэрыялы і інш.

Природные сульфиды — природныя сульфіды, мінералы, злучэнні цяжкіх металаў з серай. Па складу звычайна многакампанентныя. Характэрны металічны бляск, высокая шчыльнасць. Па паходжанню галоўным чынам гідратэрмальныя. Руды многіх металаў.

Природный ландшафт — природны ландшафт, геаграфічны ландшафт, які слаба зменены або зусім не зменены дзейнасцю чалавека.

Природный парк — природны парк, асабліва ахоўваемая прыродная тэрыторыя, у склад якой уваходзіць дастаткова значны ўчастак тыповага або унікальнага прыроднага ландшафту, параўнальна мала закранутага вытворчай дзейнасцю чалавека, што адрозніваецца асаблівай эстэтычнай каштоўнасцю і прыдатнасцю для рэкрэацыйнага выкарыстання.

Природный территориальный комплекс, географический комплекс, природная геосистема, природный ландшафт — природны тэрытарыяльны комплекс, геаграфічны комплекс, природны ландшафт, заканамернае спалучэнне прыродных кампанентаў (горныя пароды і адпаведныя ім формы рэльефу, паветра, клімат, паверхневыя і падземныя воды, глебы, расліннасць, жывёльны свет), якія знаходзяцца ў пастаянным складаным узаемадзеянні, цесна паміж сабой узаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены і ўтвараюць адзіную сістэму. Паміж асобнымі П. т. к. і іх кампанентамі ажыццяўляецца няспынны абмен рэчывам і энергіяй.

Прирусловые валы — прырэчышчавыя валы, пакатыя валы, якія

ўтвараюцца ў выніку назапашвання рачных наносаў (галоўным чынам часцінак пяску і гліны) у поймах рэк. Большая частка матэрыялу адкладаецца ў час паводкі, калі рака на плыткіх месцах траціць скорасць цячэння. Вышыня П. в. 1—2 м (у вялікіх раўнінных рэк да 5—6 м і больш), часам яны ўтвараюць прыродныя дамбы шырынёй да некалькіх дзесяткаў м.

Приток — прыток, вадацёк, які ўпадае ў больш буйны вадацёк, возера або іншы вадаём.

Провальные озёра — правальныя азёры, карставыя азёры, якія ўтвараюцца шляхам прасадкі паверхневых горных парод у падземныя пустоты, створаныя вынасам растваральных горных парод цякучымі водамі. Звычайна маюць невялікія памеры, аднак значную глыбіню.

Провинциальность в физической географии — правінцыяльнасць у фізічнай геаграфіі, заканамернае змяненне прыродных умоў па меры аддалення ад акіяна ў межах адной геаграфічнай зоны. Абумоўлена галоўным чынам узмацненнем кантынентальнасці клімату ў гэтым напрамку; найбольш яркава праяўляецца на значных прасторах сушы. Даўготна-кліматычныя адрозненні (у спалучэнні з асаблівасцямі рэльефу) знаходзяць адлюстраванне ў змяненні характару глеб, расліннасці і іншых прыродных кампанентаў і ландшафтаў у цэлым.

Прогноз погоды — прагноз надвор'я, навукова абгрунтаваны меркаванні аб будучым стане надвор'я. Ажыццяўляецца на аснове стараннага вывучэння атмасферных працэсаў за папярэдні час. Выкарыстоўваюцца пры гэтым сінаптычныя карты, касмічныя здымкі воблачнага покрыва Зямлі. П. н. можна рабіць і на аснове мясцовых прыкмет надвор'я.

Продольный профиль — падоўжны профіль, паказ вертыкальнага разрэзу рэчышча ракі ад вытоку да вусця ў графічнай форме. Уяўляе сабой крывую лінію, што бесперапынна паніжаецца ўніз па цячэнню і праводзіцца па лініі найбольшых глыбінь або сярэдняму становішчу рэчышча. На П. п. даюцца таксама вышынныя адзнакі, кіламетраж, часам ухілы, глыбіня ракі, адносныя вышыні берагоў і іншыя характарыстыкі.

Продуценты — прадукцэнты, арганізмы, якія з'яўляюцца першаснымі стваральнікамі арганічнага рэчыва. Гэта ў асноўным зялёныя расліны.

Прозрачность атмосферы — празрыстасць атмасферы, здольнасць атмасферы прапусіць сонечныя прамяні; залежыць галоўным чынам ад утрымання вадзяной пары і пылу ў паветры. Найбольшая П. а. у палярных раёнах, найменшая — у гарадах (асабліва летам, у выніку забруджвання).

Прозрачность воды — празрыстасць вады, здольнасць вады прапусіць сонечныя прамяні. Залежыць ад фізічных уласцівасцей вады, наяўнасці ў ёй розных рэчываў і інш. фактараў.

Проливы — пралівы, адносна вузкія водныя прасторы, якія раздзяляюць участкі сушы і злучаюць водныя басейны або іх часткі. Бы-

ваюць працечнымі (рух вады накіраваны ў адзін бок, напрыклад П. Фларыдскі) і абменнымі (вады рухаюцца ў супрацьлеглых напрамках — П. Басфор, Дарданелы, Лаперуза і інш.). П. маюць свой гідралагічны рэжым.

Пролувій, пролювиальные отложения — пралувій, пралувіяльныя адклады, комплекс адкладаў часовых водных патокаў (галька, шчэбень, пясок, гліна, лёсападобныя супесі і суглінкі і інш.). Утвараюцца каля падножжа гор, у вусцях яроў, далін ля конусаў вынасу, ад зліцця якіх узнікаюць пралувіяльныя шлейфы. На Беларусі П. а. трапляюцца ў межах узгорыста-градавага (Беларуская града) і ярыстага рэльефу.

Промежуточное течение — прамежкавае цячэнне, гарызантальны рух вады прамежкавага слоя (або слаёў) акіяна, часцей за ўсё на глыбінях ад 400—500 да 1000—1500 м. Напрыклад, на захадзе Атлантыкі П. ц. мае напрамак з поўначы на поўдзень, затым паварочвае на ўсход, паўночны ўсход і паўночны захад і ўтварае замкнуты кругаварот.

Промилле — праміле, адна тысячная доля якой-небудзь велічыні. Адзінка вымярэння салёнасці марской вады; паказвае, колькі вагавых частак солей прыходзіцца на 1000 вагавых частак вады. Абзначаецца ‰.

Промоина — прамывіна, 1) лінейная форма эразійнага рэльефу, якая ўтворана часовымі вадацёкамі. Даўжыня звычайна дзесяткі м, глыбіня 1—2 м; характэрны крутыя незадзернаваныя схілы; 2) вялікая палонка ў лёдзе, якая прамыта цякучымі водамі.

Просадка, оседание грунта — прасадка, асяданне грунту, апусканне ўчасткаў дзённай паверхні ў выніку памяншэння аб'ёму глеба-грунтоў (пры карставых працэсах, раставанні мёрзлых грунтоў і інш.).

Просачивание воды, инфильтрация — прасочванне вады, інфільтрацыя, пранікненне вады ў глебу і яе рух па порах, капілярах, трэшчынах і пустотах горных парод да грунтавых вод.

Протерозойская эра, протерозой — пратэразойская эра, пратэразой, другая эра геалагічнай гісторыі Зямлі, самая працяглая (пачалася каля 2,6 млрд гадоў назад, працягласяць звыш 2 млрд гадоў). Для П. э. характэрны: галоўная фаза байкальскай складкаватасці, інтэнсіўны вулканізм, утварэнне багатых радовішчаў жалезных руд і іншых карысных выкапняў; арганічны свет быў прадстаўлены прымітыўнымі арганізмамі — галоўным чынам бактэрыямі і водарасцамі.

Протока, проток — пратока, адгалінаванне (рукаў) ракі, звычайна меней мнагаводны, чым галоўнае рэчышча.

Протуберанцы — пратуберанцы, яркія выступы, якія назіраюцца на краі дыска Сонца. У праекцыі на сонечны дыск П. маюць выгляд цёмных валокнаў. Прадстаўляюць сабой воблакі газу, больш шчыльнага і халоднага, чым акаляючая іх сонечная карона.

Профиль равновесия реки — профіль раўнавагі ракі, падоўжны профіль рэчышча, выпрацаваны ракой у выніку працяглага размыву і адкладання наносаў. Мае выгляд плаўнай крывой, якая паступова зні-

жаецца ад вытокаў да вусця. Пры П. р. усе няроўнасці рэчышча (уступы, упадзіны) згладжаны, на значным працягу размыў і адкладанне наносаў роўныя паміж сабой і здольнасць ракі пераносіць наносы аднолькавая па ўсім яе працягу. Аднак звычайна рэкі маюць невыпрацаваны профіль.

Профундаль — прафундаль, глыбокая частка возера, куды не пранікае хвалевы рух і ветравое перамешванне вады. Ложа П. звычайна пакрыта ілам, донная расліннасць адсутнічае; багата развіта флора бактэрый і грыбкоў, у выніку чаго ў ілах назапашваюцца газы (метан, вадарод, серавадарод) і адбываецца ўтварэнне азёрнай жалезнай руды.

Пруд — сажалка, невялікае штучнае возера ў даліне рэчкі, яры, лагчыне. Утвараецца шляхам пабудовы плаціны або выкопвання катлавана. Жывіцца паверхневымі і падземнымі водамі. На Беларусі каля 1100 сажалак.

Прямая сонечная радыяцыя — прамая сонечная радыяцыя, сонечная радыяцыя, якая даходзіць да зямной паверхні ў выглядзе прамых сонечных прамянёў пры бязвоблачным небе. Нясе найбольшую колькасць сонечнага святла і цяпла. Выражаецца ў кал/см² у адзінку часу (мінуту) Залежыць ад вышыні Сонца над гарызонтам і празрыстасці атмасферы (з іх узрастаннем павялічваецца) На тэрыторыі Беларусі П. с. р. летам складае 54—56 % ад сумарнай, а зімой і ўвосень асноўнае значэнне мае рассеяная сонечная радыяцыя (64—80 % ад сумарнай) Сярэдняя велічыня П. с. р. для рэспублікі за год складае звыш 44 ккал/см²

Прямая тэрмічная стратифікацыя — прамая тэрмічная стратыфікацыя, паніжэнне тэмпературы вады ад паверхні да дна вадаёма. Тыпова выражана летам ва ўмераным поясе і на працягу ўсяго года ў трапічных шыротых.

Псаммофілы — псамафілы, жывёлы, якія жывуць у пясках. З'яўляюцца найбольш характэрнымі прадстаўнікамі пустынной фауны (паўкі, яшчаркі, суслікі, пясчанкі і г. д.). Усе П. — ксерафілы.

Псаммофіты — псамафіты, расліны рухомах пяскоў. Пры засыпанні пяском П. здольны даваць прыдатковыя карані, пераносіць агаленне каранёў. Прадстаўлены рознымі жыццёвымі формамі. Многія П. — ксерафіты і эфемеры. Распаўсюджаны галоўным чынам у пустынях; развіты таксама на берагах мораў, буйных азёр і на пясках уздоўж рэк. Шырока выкарыстоўваюцца для замацавання пяскоў

Псевдокарст, ложный карст — псеўдакарст, несапраўдны карст, тып утварэнняў, якія знешне нагадваюць карст, аднак абумоўлены яны іншымі працэсамі. Адрозніваюць гліністы карст, тэрмакарст, прасадкавыя западзіны.

Псевдотеррасы, ложные террасы — псеўдатэрасы, несапраўдныя тэрасы, выраўнаваныя, гарызантальныя або слабанахіленыя паверхні на схілах, паходжанне якіх не звязана з прычынамі, што выклікаюць утварэнне рачных тэрас. Сярод П. адрозніваюць апоўзневыя ступені,

нагорныя, соліфлюкційныя, структурныя тэрасы, марэнныя тэрасы асядання, паверхні дэлювіяльных шлейфаў і конусаў вынасу бакавых далін, «падрэзаных» ракой, і інш.

Психрометр — **псіхрометр**, прыбор для вымярэння вільготнасці паветра. Складаецца з двух тэрмометраў, у аднаго з якіх рэзервуар абцягнута батыстам, што змочваецца. У выніку затраты цеплыні на выпарэнне вады з батысту тэмпература змочанага тэрмометра звычайна ніжэйшая тэмпературы сухога. Па рознасці тэмператур можна вызначыць уругасць вадзяной пары і іншыя характарыстыкі вільготнасці паветра. У пераносным П. Асмана паветра, што прыводзіцца ў рух вентылятарами, абцякае рэзервуары тэрмометраў.

Психрофиты — **псіхрафіты**, расліны, прыстасаваныя да існавання ў вільготных халодных месцапражываннях высокіх шырот і высакагор'яў (напрыклад, дрыяда, кедровы сланік, камчацкі рададэндран і інш.).

Птичы базары — **птушыныя кірмашы**, масавыя гнездавыя скопішчы птушак на выступах і карнізах берагавых скал (кайры, чайкі і інш.). Распаўсюджаны на берагах Паўночнага Ледавітага акіяна, яго астравых і ў іншых раёнах Зямлі (Чылі, Перу, Паўднёвая Афрыка, Новая Зеландыя).

Пульсирующий ледник — **пульсуючы ледавік**, ледавік, для якога характэрны перыядычныя рэзкія зрушэнні (пульсацыі), пры якіх час ад часу ледавіковы язык з вялікай скорасцю (да сотняў м у суткі) прасоўваецца ўніз па даліне (перамяшчаюцца мільёны м³ лёду), пасля чаго наступае перыяд павольнага аднаўлення былых памераў ледавіка. Зрушэнні П. л. абумоўлены працэсамі, што адбываюцца ў самім ледавіку. Перыядычнасць пульсацый ад некалькіх гадоў да ста гадоў. Больш за ўсё П. л. на Алясцы, Шпіцбергене, Паміры.

Пуна — **пуна**, вышынны ландшафтны пояс Цэнтральных Анд Паўднёвай Амерыкі ў межах высокаўзнятых міжгорных платападобных раўнін (на вышыні 3300—4600 м). Клімат высакагорны трапічна кантынентальны. Заняты высакагорнымі пустынямі і сухімі стэпамі. Расліннасць ксерафітная, разрэджаная. Складаецца з дзірваністых злакаў (віды кавылю, аўсяніцы, вейніку і інш.), падушкападобных хмызнякоў, асобных кактусаў і саянак; сустракаюцца нізкарослыя дрэвы.

Пурга — **пурга**, **завіруха**, **завець**, **замець**, моцная нізавая мяцеліца пры ўварванні халоднага паветра, часта пры бязоблачным небе.

Пустоши — **пустэчы**, **пусткі**, закінутыя неапрацаваныя землі на месцы лясоў, знішчаных высечкамі і пажарамі. У залежнасці ад складу другаснай расліннасці адрозніваюць травяністыя, лішайнікавыя, мохавыя і хмызняковыя П. Распаўсюджаны ў залішне ўвільготненых раёнах умеранага пояса з халаднаватым кліматам на бедных (звычайна падзолістых) глебах, галоўным чынам на поўначы Усходне-Еўрапейскай раўніны і ў Заходняй Еўропе. Тэрмін ужываецца таксама для характарыстыкі горных травяніста-хмызняковых другасных раслінных суполак.

Пустыни — пустыні, прыродныя зоны з вельмі сухім кліматам, беднымі расліннасцю і жывёльным светам. Адрозніваюць пустыні ўмеранага пояса, субтрапічныя і трапічныя. Пустыні ўмеранага пояса размяшчаюцца ва ўнутраных раёнах Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (Паўднёвы Казахстан, Сярэдняя і Цэнтральная Азія, Вялікі Басейн). Клімат умераны, рэзка кантынентальны, сухі, з халоднай зімой (сярэднія тэмпературы студзеня ад -7 да -15 °С, гарачым летам (сярэднія тэмпературы чэрвеня ад $+22$ да $+26$ °С) і нязначнай колькасцю ападкаў (менш за 200 мм у год, выпаральнасць у 7—30 разоў большая). Расліннасць бедная, моцна разрэджаная (пераважаюць шматгадовыя паўхмызнячкі, характэрны эфемеры). Глебы бурія, шэразёмы, саланчакі, саланцы. З жывёл водзяцца некаторыя капытныя, змеі, яшчаркі, насякомыя, грызуны. Па характару паверхні П. бываюць пясчанымі, гліністымі і камяністымі.

Пустынная фауна — пустынная фауна, сукупнасць відаў жывёл, прыстасаваных да жыцця ў пустынях. Найбольш багатая фауна замацаваных пясکوў з дрэвавай і хмызняковай расліннасцю; бядней усяго фауна голых рухомах пясکوў і вялікіх камяністых пустынь. Найбольш характэрны з млекакормячых грызуны і капытныя, паўзуны (агамы і вараны), насякомыя і павукападобныя (фалангі, скарпіёны).

Пушта — пушта, назва стэпаў у Венгрыі. П. падобна паўднёвым стэпам Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Пуша — пушча, буйны лясны масіў; густы, цяжкапраходны лес, гушчар. Назва звычайна прымяняецца да лясоў умеранага пояса Еўропы (у Беларусі — Белавежская пушча, Налібоцкая і інш.).

Пыльная буря — пылавая буря, перанос моцным ветрам у вялікіх колькасцях глебы і пяску. Узнікае пры працяглым моцным ветры і слабай захаванасці глеб расліннасцю. За адну П. б. вецер можа знесці слой глебы таўшчынёй да 25 см і ўрадлівыя да гэтага часу землі ператвараюцца ў бесплодную пустэчу. П. б. характэрны для стэпаў, дзе яны выклікаюцца сухавеямі і засухамі, для паўпустынь і пустынь.

П'яны лес — п'яны лес, лес з нахіленымі або выгнутымі стваламі дрэў, што абумоўлена дэфармацыямі грунту ў час іх росту. Сустрэкаецца ў раёнах развіцця апоўзняў, карсту і тэрмакарсту, у месцах са свежымі прасадкамі, праваламі і асяданнямі грунту (напрыклад, па правабярэжжы сярэдняга цячэння Волгі, на Паўднёвым беразе Крыма, у Якуціі).

Р

Равнинная река — раўнінная рака, рака, што працякае звычайна на раўніннай мясцовасці. Характарызуецца невялікімі ўхіламі і падзеннем, малымі скарасцямі цячэння. Працякае ў добра распрацаванай шырокай даліне са звілістым рэчышчам, дзе чаргуюцца плёсы і перакаты.

Равнины — раўніны, вялікія ўчасткі сушы з параўнальна роўнай паверхняй і малымі ваганнямі адносных вышынь (не большымі чым 200 м). Па характару паверхні могуць быць плоскімі, узгорыстымі, увагнутымі, выпуклымі, нахільнымі і ступеньчатымі. Па абсалютнай вышыні падзяляюцца на нізіны, узвышшы, пласкагор'і, па паходжанню адрозніваюць першасныя, акумулятыўныя і дэнудацыйныя Р. Раўнінны характар паверхні мае і тэрыторыя Беларусі (рэспубліка размешчана ў межах Усходне-Еўрапейскай раўніны). Р. зручныя для жыцця і гаспадарчай дзейнасці чалавека.

Равноденствие — раўнадзенства, момант часу, калі цэнтр Сонца пры яго гадавым руху па нябеснай сферы перасякае нябесны экватар у пункце вясенняга (21—22 сакавіка) або асенняга (22—23 верасня) раўнадзенства. У дні Р. Сонца ў поўдзень знаходзіцца ў зеніце на экватары і на ўсіх шыратах дзень роўны ночы (адсюль назва). Умовы паступлення сонечнага святла і цяпла прамежкавыя ў параўнанні з зімою і летам, што абумоўлівае пераходныя поры года (вясну, восень).

Радиационные пояса Земли — радыяцыйныя паясы Зямлі, унутраныя вобласці магнітасферы Зямлі, у якіх магнітнае поле ўтрымлівае зараджаныя часціцы (пратоны, электроны, альфа-часціцы). Выхаду зараджаных часціц з Р п Зямлі мяшае канфігурацыя сілавых ліній геамагнітнага поля. Адрозніваюць унутраны (пратонны) і знешні (электронны) Р п. Зямлі. Унутраны Р п. Зямлі мае максімальную шчыльнасць часціц (пераважна пратонаў) пад экватарам на вышыні 3—4 тыс. км, знешні Р п.— каля 22 тыс. км. Акрамя Зямлі, радыяцыйныя паясы існуюць у Юпітэра і Сатурна.

Радиационный баланс атмосферы и подстилающей поверхности — радыяцыйны баланс атмасферы і падцілаючай паверхні, сума прыходу і расходу патокаў радыяцыі, што паглынаецца і выпраменьваецца атмасферай і зямной паверхняй; частка цеплага балансу атмасферы і зямной паверхні. Для атмасферы прыходная частка складаецца з паглынутай прамой і рассеянай сонечнай радыяцыі і паглынутага даўгахвалевага выпраменьвання зямной паверхні; расходная частка — гэта ўласнае выпраменьванне атмасферы, накіраванае да зямной паверхні ў сусветную прастору. Для падцілаючай паверхні прыходная частка — паглынутая прамая і рассеяная сонечная радыяцыя, а таксама паглынутае супрацьвыпраменьванне атмасферы; расходная частка складаецца са страты цяпла падцілаючай паверхняй за лік уласнага цеплага выпраменьвання. Р б. можа быць дадатным (летам, днём) і адмоўным (зімой, ноччу). Вымяраецца ў кВт/м² у мінуту.

Радиационный индекс сухости — радыяцыйны індекс сухасці, адносіны гадавога радыяцыйнага балансу зямной паверхні да сумы цяпла, неабходнага для выпарэння гадавой колькасці ападкаў на той жа плошчы.

Радиозонд — радыёзонд, прыбор для вымярэння метэаралагічных элементаў (ціску, тэмпературы, вільготнасці паветра) у свабоднай атмас-

феры і адначасовай перадачы вынікаў вымярэнняў з дапамогаю радыёхваль.

Радиологические (радиоактивные) методы определения абсолютного возраста — радыелагічныя (радыеактыўныя) метады вызначэння абсалютнага ўзросту, метады вызначэння абсалютнага ўзросту горных парод, заснаваныя на працэсе распаду радыеактыўных элементаў. Радыеактыўны распад працякае на Зямлі ў любых умовах з пастаяннай для кожнага элемента скорасцю, якая і выкарыстоўваецца як эталон геалагічнага часу. У залежнасці ад канчатковага прадукту распаду таго ці іншага радыеактыўнага элемента адрозніваюць свінцовы, геліевы, аргонавы і стронцыевы метады, якія служаць для вызначэння абсалютнага ўзросту старажытных парод; для вызначэння абсалютнага ўзросту больш маладых парод выкарыстоўваюць радыевугляродны і інш. метады.

Радиолокатор — радыёлакатар, радыётэхнічная прылада (прыбор) для выяўлення ў прасторы розных аб'ектаў шляхам іх абпраменьвання радыёхвалямі і прыёму адбітых ад іх радыёсігналаў. У метэаралогіі ўжываецца для вывучэння воблакаў, ападкаў, навальніц, атмасферных франтоў, трапічных ураганаў, вызначэння скорасці і напрамку ветру на вышынях.

Радиолокация — радыёлакацыя, метады выяўлення ў прасторы розных аб'ектаў шляхам абпраменьвання іх радыёхвалямі і прыёму адбітых ад іх радыёхваль. Выкарыстоўваецца для вывучэння метэаралагічных працэсаў, аб'ектаў і з'яў.

Радуга — вясёлка, радуга, аптычная з'ява ў атмасферы ў выглядзе адной або некалькіх рознакаляровых дуг, бачных на купале неба на фоне заслоны дажджу; знаходзіцца ў супрацьлеглым ад Сонца баку. Абумоўлена працэсамі праламлення, адбіцця і дыфракцыі святла ў кроплях дажджу.

Разводье — разводдзе, прастора адкрытай вады сярод суцэльнага лёду, прыпаю або дрэйфуючага лёду, якая ўтвараецца ў выніку зрушэнняў лёду. Працягласць Р. ад некалькіх м да некалькіх км. З'яўленне Р. у моры звязана з дзеяннем ветру або з прылівамі.

Разливы рек — разлівы рэк, затопленне рачнымі водамі часткі даліны (поймы) у час паводкі. Назіраецца перыядычна і эпізадычна. У выключна мнагаводныя гады Р. р. утвараюць навадненні.

Разнотравные степи, луговые степи — разнатраўныя стэпы, лугавыя стэпы, стэпы, якія характарызуюцца панаваннем маляўнічага стэпавага разнатраўя і самкнутым травяным покрывам. Сярод злакаў пераважаюць карэншчавыя і рыхладзірваністыя формы. Утвараюць паўночную падзону стэпаў.

Разнотравье — разнатраўе, травяністыя расліны ўсіх відаў, акрамя злакаў, бабовых і асаковых. Шырока прадстаўлены ў травастой многіх тыпаў лугоў і лугавых стэпаў.

Разрывное течение — разрыўное цячэнне, гарызантальны рух вады ў моры, які ўзнікае ў прыбярэжным раёне і накіраваны ў бок адкрытага

мора. Утвараецца пад уплывам моцнага ветравога нагону вады і нахілу ўзроўню ў бок адкрытага мора.

Район — раён, 1) тэрыторыя (акваторыя), якая выдзяляецца па сукупнасці якіх-небудзь узаемазвязаных прыкмет або з'яў; таксанамічная адзінка ў якой-небудзь сістэме тэрытарыяльнага дзялення; 2) у геаграфіі — цэласная тэрыторыя (акваторыя), якая характарызуецца агульнымі ўласцівасцямі. Адно з ключавых паняццяў у геаграфіі, а таксама ў сумежных навуках.

Районирование — раёнраванне, дзяленне тэрыторыі (акваторыі) на тэрытарыяльныя адзінкі, якія адрозніваюцца сваёй спецыфікай і агульнымі ўласцівасцямі. Адрозніваюць прыватнае Р., калі ўлічваюцца толькі асобныя элементы тэрыторыі (у фізічнай геаграфіі — пакапанентнае, у сацыяльна-эканамічнай геаграфіі — галіновае) і агульнае Р. (у фізічнай геаграфіі — комплекснае, у сацыяльна-эканамічнай геаграфіі — інтэгральнае). Вынікам Р. з'яўляецца сетка раёнаў розных узроўняў.

Районистика — раённыка, навуковы напрамак, які распрацоўвае агульныя прыныпы і метады сістэматызацыі геаграфічнай інфармацыі шляхам раёнравання.

Районоведение — раёназнаўства, частка краіназнаўства, якая займаецца комплексным геаграфічным вывучэннем і апісаннем раёнаў якой-небудзь краіны.

Районообразование — раёнаўтварэнне, працэс узнікнення ўстойлівых прасторавых спалучэнняў кампанентаў ландшафту (прыроднае Р.) або элементаў грамадства (эканамічнае Р.) з высокай інтэнсіўнасцю ўнутраных узаемазвязей і ўзаемадзянняў.

Ракушечник, ракушник — ракушачнік, ракушнік, вапняк, які складаецца пераважна з цэлых і раздробленых ракавін малюскаў і брахіяпод. Звычайна ўтвараецца ў прыбярэжнай марской зоне.

Рамень, чернолесье — рамень, чарналессе, густыя, цёмныя высокапрадукцыйныя яловыя лясы (радзей піхтавыя, часам з дамешкаю сасны і драбналістых парод) на сухіх, добра дрэнаваных глебах; супрацьпастаўляюцца барам. Тэрмін ужываецца галоўным чынам на Усходне-Еўрапейскай раўніне.

Рапа — рапа, вада мінеральных (саляных) азёр, ліманаў і штучных вадаёмаў, якая ўяўляе сабой насычаны салявы раствор (расол). Адрозніваюць Р. мацерыковых азёр (фарміруецца за лік вышчалчвання акаляючых горных парод) і Р. прыморскіх азёр (солі такіх азёр маюць пераважна марское паходжанне). Канцэнтрацыя Р. дасягае 300—370 г/л солей. Выкарыстоўваецца галоўным чынам у лекавых мэтах, а таксама як карысны выкапень.

Рассеянная солнечная радиация — рассеяная сонечная радыяцыя, сонечная радыяцыя, якая рассеіваецца ў атмасферы вадзяной парай, малекуламі газаў, цвёрдымі часцінкамі, воблакамі. Сонечныя прамяні адхіляюцца ад прамалінейнага руху і пераходзяць у прамяні, якія ідуць ва ўсіх напрамках. Частка іх дасягае зямной паверхні. Р. с. р.

выражаецца ў ккал/см² у адзінку часу (1 м). Для тэрыторыі Беларусі Р с. р. за год у сярэднім складае каля 46 ккал/см² (прамая сонечная радыяцыя — некалькі большая за 44 ккал/см²); яна асноўнае значэнне мае зімой і восенню (64—80 % ад сумарнай сонечнай радыяцыі).

Рассолы, рассольные воды — расолы, рассольныя воды, прыродныя воды, у якіх утрыманне раствараных солей перавышае 50 г на 1 л вады. Трапляюцца ў паверхневых вадаёмах і ў падземных водах. Утвараюцца пры ўзмоцненым выпарэнні паверхневых або падземных вод і пры вышчалочванні водамі саляных адкладаў. На Беларусі Р. выяўлены ў раёнах Ельска, Нароўлі і інш. месцах.

Рассоление почв — расаленне глеб, натуральны працэс або від меліярацыі глеб, які заключаецца ва ўдаленні з засоленых глеб лішку лёгкарастваральных рэчываў. Ажыццяўляецца з дапамогаю прамыўкі і дрэнажу.

Растительность, растительный покров — расліннасць, раслінны покрыў, сукупнасць раслінных суполак (фітацэнозаў) Зямлі ў цэлым або асобных рэгіёнаў. У адрозненне ад флоры характарызуецца не толькі відавым складам, а галоўным чынам колькасцю і спалучэннем розных жыццёвых форм раслін, іх прасторавай структурай і дынамікай. Р. п. Беларусі складаюць лясы, лугі, балоты.

Расход воды — расход вады, колькасць вады, якая працякае праз папярочнае сячэнне ракі ў адзінку часу. Выражаецца ў м³/с (для малых вадацёкаў — у л/с). Роўна плошчы папярочнага сячэння ракі, памножанай на скорасць цячэння. Найбольшы Р. в. маюць ракі Амазонка (120 тыс. м³/с) і Місісіпі (19 тыс. м³/с). Беларускія ракі, як і многія іншыя, вызначаюцца няўстойлівасцю Р. в. Так, напрыклад, Заходняя Дзвіна ля Полацка мае сярэдні гадавы расход 307, максімальны — 4060 і мінімальны — 25 м³/с. Для Дняпра ля Оршы гэтыя паказчыкі складаюць адпаведна 127, 1960 і 14 м³/с. Асабліва вялікую няўстойлівасць Р. в. мае Сож ля Гомеля, дзе сярэдняя гадавая велічыня Р. в. дасягае 207 м³/с, максімальная 6600, мінімальная 16 м³/с.

Реакция почвы, реакция почвенного раствора — рэакцыя глебы, рэакцыя глебавага раствору, суадносіны канцэнтрацыі іонаў Н⁺ і ОН⁺ у глебавым раствору; паказчык кіслотна-шчолачнага стану глебы. Звычайна выражаецца велічынёй рН (адмоўны лагарыфм канцэнтрацыі водных іонаў). У кіслых глебах рН роўны 3—6, у нейтральных — 7, у шчолачных 8—11. Р. г. істотна ўплывае на скорасць міграцыі розных злучэнняў і іх урадлівасць. Для большасці сельскагаспадарчых культур найбольш спрыяльная слабакіслая Р. г., таму моцна- і сярэднякіслыя глебы вапнуюць, а шчолачныя — гіпсуюць. На Беларусі каля 85 % ворных зямель патрабуюць вапнавання.

Ревёрсивное течение — рэверсіўнае цячэнне, рух вады ў морах і акіянах, уласцівы для прыліўных цячэнняў. Змяняюць свой напрамак на зваротны за перыяд прыліву. Цыкл Р. ц. уключае прыліўнае і адліўнае цячэнні.

«Ревущие сороковые» — «равучья саракавыя», традыцыйная назва акіянічнай прасторы на 40-х шыратах Паўднёвага паўшар'я, дзе звычайна моцныя і ўстойлівыя заходнія вятры і часта бываюць штормы.

Реги — рэгі, пясчана-галечнікавыя пустыні, паверхня якіх часта пакрыта жвірам; разнавіднасць хамады. Тэрмін ужываецца галоўным чынам у Паўночнай Афрыцы, у Сахары, а таксама ў краінах Блізкага і Сярэдняга Усходу.

Регион — рэгіён, 1) тое ж, што раён; 2) тэрыторыя (акваторыя), часта вельмі значная па сваіх памерах; не з'яўляецца абавязкова таксанамічнай адзінкай у сістэме якога-небудзь тэрытарыяльнага дзялення (напрыклад, Сібірскі рэгіён); 3) прыродны Р.— значная па памерах тэрыторыя, якая валодае некаторай агульнасцю прыродных умоў.

Региональные атласы — рэгіянальныя атласы, атласы частак краін (напрыклад, Атлас Іркуцкай вобласці, Атлас Кракаўскага ваяводства і інш.), частка кантынентаў і акіянаў (напрыклад, Атлас дунайскіх краін, Атлас Паўночнай Атлантыкі і інш.). Многія з іх з'яўляюцца комплекснымі па зместу.

Региональные ландшафтныя комплексы — рэгіянальныя ландшафтныя комплексы, сістэма прасторава сумежных фізіка-геаграфічных комплексаў, якія характарызуюцца індывідуальнай структурай і генетычным адзінствам; з'яўляюцца аб'ектамі фізіка-геаграфічнага раяніравання. Да Р. л. к. належаць, напрыклад, фізіка-геаграфічны раён, правінцыя, вобласць, краіна і г. д.

Регрессивная эрозия, пятающаяся эрозия, попятная эрозия — рэгрэсіўная эрозія, адступаючая эрозія, разбурэнне і змыў горных парод і глеб паверхневым вадацёкам (пастаянным або часовым). Р. э. распаўсюджваецца ў бок вытоку, даўжыня вадацёку пры гэтым узрастае, што вядзе часам да перахопу рэк суседніх басейнаў. Разам з глыбіннай эрозіяй Р. э. садзейнічае росту яроў, фарміраванню падоўжнага профілю даліны.

Регрессия — рэгрэсія, паступовае адступленне мора ад берагоў. Адбываецца ў выніку падняцця сушы, апускання акіянічнага дна або памяншэння аб'ёму вады ў Сусветным акіяне (напрыклад, у эпоху максімальнага абледзянення) або ў замкнутым вадаёме (пад уплывам змянення кліматычных умоў і ўсыхання). Р. неаднаразова адбываліся на працягу геалагічнай гісторыі Зямлі і звычайна супадалі з эпохамі гораўтварэння або ледавіковымі эпохамі. Супрацьлеглы працэс — трансгрэсія.

Регулирование стока — рэгуляванне сцёку, штучнае мэтанакіраванае павелічэнне, памяншэнне або захаванне аб'ёму рачнога сцёку, змяненне яго рэжыму ў адпаведнасці з патрэбамі розных галін народнай гаспадаркі (гідраэнергетыкі, арашэння, водазабеспячэння, воднага транспарту і г. д.). Ажыццяўляецца шляхам стварэння вадасховішчаў, снегазатрыманнем, будаўніцтвам каналаў. Прыроднае Р. с. ажыццяўляецца азёрамі.

Регуры — **рэгуры**, цёмнаколерныя гліністыя глебы на базальтавых пакрывах Дэканскага пласкагор'я ў Індыі. Адрозніваюцца вялікай магутнасцю, арэхавата-зярністай структурай, трэшчынаватасцю, моцна набухаюць пры ўвільгатненні. Утрыманне гумусу 0,5—1,5 %; рэакцыя нейтральная або слабашчолачная, высокая ёмістасць абмену, насычаная асновамі. Сярод іншых трапічных глеб вылучаюцца высокай урадлівасцю і выкарыстоўваюцца пад зерневыя і бавоўнік.

Редколесье, редкостойны лес — **рэдкалессе, рэдкастойны лес**, лес, які не ўтварае самкнутага дрэвавага яруса ва ўмовах недастатковага ці залішняга ўвільгатнення або нізкай тэмпературы. Характэрна для лесатундраў, балот, засушлівых раёнаў, субальпійскага пояса гор.

Редуценты — **рэдуцэнты**, арганізмы, якія жывяцца мёртвым арганічным рэчывам і мінералізуюць яго да простых неарганічных злучэнняў. Гэта ў асноўным мікраарганізмы, што жывуць у глебе і вадзе.

Рэжым рек — **рэжым рэк**, заканамернае змяненне стану ракі ў часе (змяненне ўзроўню, расходаў, сцёку, скорасці цячэння, тэмпературы вады і г. д.). Залежыць галоўным чынам ад жыўлення і кліматычных умоў. У гадавым рэжыме беларускіх рэк выдзяляюцца межаны, паводкі, ледастаў і крыгаходы.

Резерват — **рэзерват**, ахоўваемая прыродная тэрыторыя, дзе галоўным аб'ектам аховы з'яўляецца адзін з кампанентаў прыроднага комплексу. Бываюць розныя па рэжыму і прызначэнню (лясныя, балотныя, арніталагічныя і іншыя Р.). Р. маюцца ў Вялікабрытаніі, Бірме, краінах Афрыкі.

Рэзка кантынентальны клімат — **рэзка кантынентальны клімат**, разнавіднасць кантынентальнага клімату; характарызуецца значнымі ваганнямі сутачных і месячных тэмператур паветра (апошнія часам вышэйшыя за 70 °С), малой колькасцю атмасферных ападкаў (часта меншых за 100 мм у год), нязначнай вільготнасцю паветра, невялікай воблачнасцю, высокай выпаральнасцю. Мясцовасці з Р.к.к. звычайна размешчаны ва ўнутраных частках мацерыкоў (напрыклад, у Цэнтральнай Азіі).

Реки — **рэкі**, натуральныя водныя патокі, якія цякуць у падоўжна выцягнутых паніжэннях сушы пастаянна або з перарывамі ў сухі сезон (перасыхаючыя рэкі). Характарызуюцца даўжынёй, шырынёй, глыбінёй, падзеннем, ухіламі, рачной далінай, жыўленнем, плошчай басейна, скарасцямі цячэння, расходамі, сцёкам, рэжымам. Распаўсюджаны на зямной паверхні вельмі нераўнамерна. На Беларусі 20,8 тыс. рэк, іх агульная даўжыня 90,6 тыс. км.

Рекреационные ресурсы — **рэкрэацыйныя рэсурсы**, прыродныя і антрапагенныя аб'екты, якія пры сучасным развіцці вытворчых сіл могуць быць выкарыстаны для задавальнення рэкрэацыйных патрэб грамадства. Да Р. р. належаць: прыродныя комплексы і іх кампаненты (рэльеф, клімат, расліннасць, вадаёмы), культурна-гістарычныя помнікі, гарады і іншыя населеныя пункты, унікальныя тэхнічныя збудаванні. Адрозні-

ваюць курортныя, аздараўленчыя, спартыўныя і экскурсійна-турыстыкі Р. р.

Рекреация — **рэкрэацыя**, аднаўленне страчаных у працэсе працы і развіццё фізічных і духоўных сіл чалавека. Ажыццяўляецца спецыяльнай галіной гаспадаркі, што спецыялізуецца на рэкрэацыйным абслугоўванні насельніцтва.

Рекультивация — **рэкультывацыя**, аднаўленне прадукцыйнасці зямель, парушаных воднай ці ветравай эрозіяй, адкрытай здабычай карысных выкапняў або іншымі работамі. Адрозніваюць тэхнічны і біялагічны этапы Р. Тэхнічны этап — падрыхтоўка зямель для наступнага мэтавага выкарыстання ў народнай гаспадарцы; біялагічны этап уключае мерапрыемствы па ўзнаўленню ўрадлівасці.

Реликты — **рэлікты**, жывёлы або расліны, якія ўваходзяць у склад сучаснага жывёльнага свету або расліннага покрыва як перажыткі фаун і флор мінулых геалагічных эпох. Часта знаходзяцца ў некаторай неадпаведнасці з сучаснымі ўмовамі існавання.

Рельеф — **рэльеф**, сукупнасць няроўнасцей зямной паверхні (акіянічныя ўпадзіны, мацерыковыя падняцці, горы, раўніны, катлавіны, даліны, барханы і г. д.). З'яўляецца вынікам працяглага ўзаемадзеяння ўнутраных (рухі зямной кары) і знешніх (праца цяжкіх вод, лёду, ветру і інш.) працэсаў.

Рельеф дна Мирового океана — **рэльеф дна Сусветнага акіяна**, сукупнасць няроўнасцей паверхні дна акіянаў і мораў (падводныя раўніны, даліны, катлавіны, упадзіны, узвышшы, плато, пасярэдне-акіянічныя хрыбты, вулканічныя горы і хрыбты, глыбакаводныя жалабы і інш.).

Рельефные карты — **рэльефныя карты**, карты, якія даюць аб'ёмнае трохмернае адлюстраванне рэльефу мясцовасці. Для нагляднасці вертыкальны машаб павялічваецца ў параўнанні з гарызантальным у 2—10 разоў. Гэты ж прынцып прымяняецца на рэльефных глобусах Зямлі і іншых нябесных цел. Р. к. вырабляюць з пластыку, картону, гіпсу.

Рельеф суши — **рэльеф сушы**, сукупнасць няроўнасцей паверхні сушы. Асноўныя формы Р. с. — раўніны (каля 55 % плошчы сушы) і горы (каля 45 %). Раўніны звязаны з платформамі, горы — з геасінкліналямі.

Ресурсы Мирового океана — **рэсурсы Сусветнага акіяна**, прыродныя элементы, рэчывы і віды энергіі, якія здабываюцца ці могуць быць здабыты непасрэдна з вады, прыбярэжнай сушы, дна, нетраў акіянаў і мораў. Служаць важным сродкам існавання чалавецтва і выкарыстоўваюцца для прамысловай перапрацоўкі і ў іншых мэтах. Гэта біялагічныя рэсурсы (рыба, малюскі, ракападобныя, кітападобныя, водарасці), мінеральныя рэсурсы (нафта, газ, каменны вугаль, жалезныя руды, касітэрыт, золата, алмазы і інш.), энергетычныя рэсурсы (энергія прыліваў і інш.).

Речная долина — рачная даліна, падоўжна выцягнутае паніжэнне, створанае або пераўтворанае ракой, з ухілам ад вытокаў да вусця ракі. Складаецца з рэчышча, поймы, схілаў; схілы могуць быць ступеньчатымі.

Речная сетка — рачная сетка, сукупнасць усіх рэк у межах якой-небудзь тэрыторыі (мацерыка, яго часткі, вострава, краіны, вобласці, раёна). Характарызуецца гушчынёй і воднасцю. Залежыць пераважна ад клімату, а таксама рэльефу, характару горных парод і расліннага покрыва. Р. с. Беларусі густая, добра развітая. Рэк на тэрыторыі рэспублікі 20,8 тыс., іх агульная даўжыня 90,6 тыс. км. Аднак пераважаюць малыя рэкі, даўжыня якіх не дасягае 10 км (на іх долю прыходзіцца 93 % усёй колькасці рэк і 53 % даўжыні рэк).

Речная система — рачная сістэма, рака з усімі сваімі прытокамі. Складаецца з галоўнай ракі (па ёй называецца Р. с.) і яе прытокаў. Галоўную раку выдзяляюць па даўжыні, воднасці, становішчу ў сістэме. Часта галоўныя рэкі не адпавядаюць гэтым адзнакам (Місісіпі і Об карацейшыя, чым адпаведна іх прытокі Місуры і Ртыш). Буйнейшыя ў свеце Р. с. Амазонкі (17 прытокаў Амазонкі маюць даўжыню ад 1500 да 3500 км, больш за 100 прытокаў суднаходныя), Конга, Янцзы, Енісея, Місісіпі, Лены; у Беларусі — Р. с. Дняпра, Заходняй Дзвіны, Нёмана.

Речное возера — рачное возера, возера, якое ўтварылася ў выніку зразійнай або акумуляцыйнай дзейнасці ракі — старыка, часовы вадаём у плёсе перасыхаючай ракі.

Речной сток — рачны сцёк, 1) перамяшчэнне вады ў выглядзе патоку па рачному рэчышчу; 2) колькасць вады, якая працякае праз папярочнае сячэнне ракі за які-небудзь прамежак часу.

Речные террасы — рачныя тэрасы, раўнінныя або злёгка нахіленыя ступені (пляцоўкі) на схілах рачных далін, створаныя работай ракі. Абмяжоўваюцца ўступамі зверху і знізу і прадстаўляюць сабой рэшткі ранейшых днішчаў даліны ракі, існаваўшых у той час, калі рака цякла на больш высокім узроўні. Узнікаюць у выніку неаднаразовых паніжэнняў базіса эрозіі (пры паніжэнні базіса эрозіі рака распрацоўвае новую пойму на больш нізкім узроўні, а ранейшая ператвараецца ў тэрасу-ступень, якая ўзвышаецца над новай поймай). У добра распрацаваных рачных далінах налічваецца некалькі тэрас. Добра развітыя Р. т. маюць буйныя рэкі Беларусі (Днепр, Прыпяць, Нёман, Заходняя Дзвіна і інш.).

Рисовый берег — рысавы бераг, бераг, які характарызуецца чаргаваннем мысаў і доўгіх вузкіх звільстых заліваў. Утвараецца пры затопленні морам вусцевых частак далін горных краін або ўзвышшаў, якія падыходзяць да берагавой лініі ў перпендыкулярным або блізкім да яго напрамку.

Ригель — рыгель, папярочны скалісты ўступ на дне ледавіковага

даліни, які ўтварыўся на месцы выхату на паверхню цвёрдых карэнных парод або пераўглыбленні далін.

Ринг — **рынг**, кальцавое цячэнне, што ўтвараецца пры аддзяленні рэзкіх завалін ад галоўнага патоку гарызантальнага цячэння (напрыклад, Гальфстрыма). Ахоплівае слаі акіяна да 1000—1500 м і глыбей. Тэмпература, салёнасць і шчыльнасць вод у ядры Р. рэзка адрозніваюцца ад характарыстык акаляючых вод.

Рисс-вюрмское межледниковье — **рыс-вюрмскае міжледавікоўе**, міжледавіковая эпоха, якая падзяляе рыскую і вюрмскую ледавіковыя эпохі ў Альпах. Адпавядае земскаму міжледавікоўю Цэнтральнай Еўропы, мікулінскаму — Усходне-Еўрапейскай раўніны, сангамонскаму — Паўночнай Амерыкі.

Рисская ледниковая эпоха (ледниковье), **рисс** — **рыская ледавіковая эпоха (ледавікоўе)**, **рыс**, эпоха максімальнага сярэднеплейстацэнавага абледзянення Альпаў (250—75 тыс. гадоў назад). Падзяляецца на дзве стадыі, якія ў сваю чаргу падзяліліся істотным пацяпленнем клімату. Адпавядае заальскай ледавіковай эпосе (ледавікоўю) Паўночнай Еўропы, дняпроўскай і маскоўскай — Усходне-Еўрапейскай раўніны, ілінойскай — Паўночнай Амерыкі.

Ритмические явления — **рытмічныя з'явы**, паўтарэнне ў аднолькавай паслядоўнасці розных прыродных працэсаў і з'яў. Адрозніваюць сутачныя рытмы (абумоўлены сутачным вярчэннем Зямлі і зменаў дня і ночы), гадавыя, або сезонныя, рытмы (звязаны з гадавым рухам Зямлі і зменаў параў года), шматгадовыя, звышвекавыя і геалагічныя рытмы (прычыны і працягласць розныя). Р. з. не замкнёны ў сабе і існуюць на фоне бесперапыннага развіцця прыроды.

Рифей — **рыфей**, буйное падраздзяленне геалагічнай гісторыі Зямлі, што адпавядае верхняму пратэразою. Ніжняя граніца мае ўзрост 1650 млн гадоў, верхняя — 650—680 млн гадоў. На працягу Р адны платформы былі высока прыўзняты і толькі іх прагнутыя краявыя часткі заліваліся морамі, а іншыя былі апушчаны; у геасінкліналях месцамі адбываліся тэктанічныя рухі (байкальская складкаватасць); атрымалі шырокае развіццё карбанатныя адклады.

Рифт — **рыфт**, грабен, абмежаваны скідамі. Р. асабліва характэрны для Усходняй Афрыкі (Вялікія Усходне-Афрыканскія разломы працягласцю 6000 км).

Рифы — **рыфы**, рэзкія надводныя або падводныя ўзвышэнні марскога дна на мелкаводдзях. Утвараюцца пры разбурэнні скалістага дна ці берагоў або з'яўляюцца збудаваннямі марскіх арганізмаў каралаў.

Ров — **роў**, падоўжная адмоўная форма рэльефу, якая ўтварылася ў натуральных умовах размывам або разрываам зямной паверхні. Штучныя Р. ствараюцца чалавекам.

Рог — **рог**, мыс, стрэлка пры зліцці рэк, выгнуты ў выглядзе рога паўвостраў, яр, заліў. Тэрмін уваходзіць у склад назваў некаторых населеных пунктаў (напрыклад, Крывы Рог), заліваў (Залаты Рог) і іншых геаграфічных аб'ектаў.

Роговая обманка — раговая абманка, мінерал групы амфіболаў. Утварае чорныя крышталі, цёмна-зялёныя зярністыя агрэгаты, украпаная зерні і інш. Шырока распаўсюджаны пародаўтваральны мінерал многіх магматычных і метамарфічных парод. Пры выветрыванні пераходзіць у гліністыя мінералы, ліманіт, кальцыт.

Роговик — рагавік, шчыльная тонказярністая кантактна-метамарфічная горная парода, якая ўзнікла ў выніку ўздзеяння інтрузійных мас на суседнія пароды (галоўным чынам асадкавыя). Звычайна цёмнага або шэрага колеру, з ракавістым зломам, масіўная. Складзена з кварцу, палявых шпатаў, біятыту, гранату, андалузіту, кардыерыту, часам з амфіболамі і піраксенамі.

Роза ветров — ружа вятроў, дыяграма (чарцёж) паўтаральнасці вятроў розных напрамкаў у дадзенай мясцовасці за пэўны перыяд часу (месяц, сезон, год).

Ропак — рапак, асобная крыга на замёрзлым моры, возеры, вада-сховішчы, якая стаіць вертыкальна сярод адносна роўнай паверхні лёду або рэзка выступае сярод таросаў.

Роса — раса, вадкія наземныя ападка і ў выглядзе драбнейшых кропелек вады. Утвараецца ў цёплы перыяд года, звычайна яснай ціхай ноччу, калі глеба і наземныя прадметы шляхам выпраменьвання цяпла выхалоджваюцца і на іх паверхні кандэнсуецца вадзяная пара прыземнага слоя паветра.

Россыпныя месторождения, россыпи — россыпныя радовішчы, россыпы, рыхлыя або сцэментаваныя адклады абломкавага матэрыялу, што ўключаюць зерні або крышталі рудных мінералаў у прамысловых канцэнтрацыях (напрыклад, золата, алмазаў, касітэрыту). Утвараюцца ў працэсе разбурэння (фізічнага і хімічнага выветрывання) і пераадкладання горных парод на схілах далін (элювіяльна-дэлювіяльныя Р. р.), у рэчышчах рэк (алювіяльныя Р. р.), ля берагоў мораў і акіянаў (латэральныя, або прыбярэжна-марскія Р. р.). Вядомы маладыя сучасныя і старажытныя пахаваныя выкапнёвыя Р. р.

Роща — гай, невялікі, часта адасоблены ад асноўнага ляскога масіву ўчастак лесу, які складаецца звычайна з лісцевых дрэвавых парод аднаго ўзросту (напрыклад, дубовы, бярозавы, асінавы Г.).

Ртутныя руды — ртутныя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, што выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы ртуті; утрымліваюць ад 0,06—0,3 да 1—3 % ртуті. Галоўны мінерал — кінавар. Месца-раджэнні нізкатэмпературныя, гідратэрмальныя, у выглядзе пластоў, жыл і гнёздаў.

Ртутный барометр — ртутны барометр, барометр, у якім запаяная зверху шкляная трубка з ртутцю апускаецца адкрытым канцом у чашу з ртутцю; над паверхняй ртуті ў трубки — беспаветраная прастора. Змяненне атмасфернага ціску на паверхню ртуті ў чашы застаўляе ртутны слупок падымацца або апускацца. Велічыня атмасфернага ціску вызначаецца па вышыні ртутнага слупка ў трубки.

Руда — руда, природнае мінеральнае ўтварэнне, якое ўтрымлівае металы ў такіх злучэннях і канцэнтрацыях, пры якіх іх прамысловае выкарыстанне тэхнічна магчыма і эканамічна мэтазгодна. Часам Р. таксама называюць некаторыя віды неметалічнай мінеральнай сыравіны (напрыклад, серная Р.). Адрозніваюць Р. чорных, каляровых, высакародных і радыеактыўных металаў. Бываюць монамінеральнымі (складаюцца з аднаго мінералу) і полімінеральнымі (утрымліваюць некалькі мінералаў). Адрозніваюць таксама Р. карэнных і россыпных (россыпы) радовішчаў.

Рукава реки — рукавы ракі, адгалінаванні рэчышча ракі, што ўтвараюцца ў выніку ўзмоцненага адкладання наносаў (у выглядзе астравоў), а таксама пры прарывах лукавін (галоўным чынам у час паводак). На горных рэках Р. ствараюцца звычайна пры выхадзе вадацёку на перадгорныя раўніны і ў міжгорных паніжэннях, дзе здольнасць ракі пераносіць наносы часта паслабляецца; на раўнінных рэках Р. удасцівы для дэльт, дзе нахілы паверхні вельмі невялікія.

Рубки ухода — высекі догляду, работы па паляпшэнні санітарнага стану лесу, у час якіх вядзецца прарэджванне, высякаюцца сухія і хворыя дрэвы. В. д. праводзяцца ў лясах, якія маюць санітарнае, глебаахоўнае і водаахоўнае значэнне.

Румб — румб, напрамак да пунктаў бачнага гарызонту адносна старон гарызонту або вугал паміж двума такімі напрамкамі. У марской навігацыі акружэнне гарызонту падзяляюць на 32 Р., у метэаралогіі і геаграфіі — звычайна на 16. У геадэзіі Р. называецца вугал да 90°, складзены дадзенай лініяй з геаграфічным мерыдыянам. Напрамкі на поўнач, усход, захад, поўдзень называюць галоўнымі Р. і абазначаюць пачатковымі літарамі старон гарызонту; назвы астатніх Р. камбінуюць ад назваў галоўных.

Русло реки — рэчышча ракі, найбольш паніжаная частка рачной даліны, па якой адбываецца сцёк вады. Шырыня Р. буйных рэк ад дзесяткаў і сотняў метраў да некалькіх кіламетраў (напрыклад, у ніжнім цячэнні Амазонкі, Обі, Лены), значных велічынь дасягаюць і глыбіні. Раўнінныя рэкі маюць у плане звільстую форму Р., характарызуюцца чаргаваннем глыбокіх (плёсаў) і плыткіх (перакатаў) участкаў. Водны паток няспынна змяняе Р.

Русловой процесс, русловый процесс — рэчышчавы працэс, пастаяннае змяненне марфалагічнай будовы рэчышча (ракі або канала) і поймы, абумоўленае ўзаемадзеяннем патоку і яго ложа. Р. п. вызначае характар і велічыню размыву дна і берагоў, пераносу і адкладання наносаў у рэчышчы, сезоннасць праяўлення гэтых працэсаў; цесна звязаны з многімі асаблівасцямі ландшафту, галоўным чынам з геалага-геамарфалагічнымі ўмовамі вадазбору і гідралагічным рэжымам вадацёку.

Русловые запасы воды — рэчышчавыя запасы вады, колькасць вады, што знаходзіцца ў дадзены момант у рэчышчы ракі; частка агульных запасаў вады ў рачным басейне.

Русловыя образования — рэчышчавыя ўтварэнні, назапашванне рыхлых адкладаў у рэчышчах раўнінных рэк, што фарміруюць іх канфігурацыю і рэльеф дна. Выдзяляюцца акумуляцыйныя Р. у. (косы, водмелі, астравы і інш.) і эразійныя (плёсы, ямы). Р. у. звычайна няўстойлівыя, што звязана са змяненнямі воднага рэжыму рэк.

Ручей — ручай, невялікі пастаянны або часовы вадацёк, што ўтвараецца ад сцёку снегавых, дажджавых або пры выхадзе на паверхню падземных вод. Звычайная даўжыня — 3—5 км. Р. характарызуецца звілістым рэчышчам, вузкай поймай, слабавыражанай далінай.

Рытвыны — калдобіны, рэзка выражаныя лінейныя формы рэльефу рознага паходжання (пераважна эразійнага, часам — карставага, золавага або ледавіковага). Глыбіня 1—2 м, звычайна ўзнікаюць і развіваюцца на рыхлых пародах, у выніку іх размыву часовымі вадацёкамі; часам К. перарастаюць у яры.

Рыбь — рабізна, 1) пачатковая форма развіцця хвалявання пад дзеяннем ветру; гладкая паверхня вадаёму робіцца шарахаватай і пакрываецца як бы лускай (капілярныя хвалі). Р. доўга не захоўваецца і пры ўзмацненні ветру пераходзіць у ветравыя хвалі; 2) форма паверхні снегу ў выглядзе вузкіх, выцягнутых па напрамку ветру грабнёў; 3) Р. пясчаная — рады валікаў на паверхні пяскоў, што маюць складанае галінаванне.

С

Саванны і редкалесся — саванны і редкалессі, асноўная прыродная зона субэкватарыяльнага пояса. Распаўсюджана на Бразільскім і Гвіянскім нагор'ях, у Арынокскай нізіне, Цэнтральнай Афрыцы (на поўнач, усход і поўдзень ад катлавіны Конга), у Индастане, Индакітай і Паўночнай Аўстраліі. Клімат субэкватарыяльны (высокія тэмпературы, чаргаванне вільготнага і сухога сезонаў). Расліны покрыў травяны, з асобнымі невысокімі дрэвамі, іх групамі і зараснікамі хмызнякоў. Адрозніваюць высакатраўныя, тыповыя і апустыненыя саванны, што звязана з памяншэннем ад экватарыяльных шырот да трапічных працягласці вільготнага сезону (ад 9—8 да 3—2 месяцаў) і колькасцю ападкаў (ад 2000—1500 мм да 250 мм). Глебы ў высакатраўных саваннах — чырвоныя фералітныя, у тыповых — чырвона-бурыя, у апустыненых — чырванавата-бурыя, пад редкалессямі і зараснікамі хмызнякоў — карычнева-чырвоныя. Многа траваедных жывёл, драпежнікаў, птушак, паўзуноў і насякомых.

Самаровская ледніковая эпоха (ледніковье) — самараўская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), эпоха сярэднеплейстацэнавага абледзянення Заходняй Сібіры; характарызавалася найбольшым распаўсюджваннем лёду ў раўнінных абласцях. Супастаўляецца з эпохай дняпроўскага абледзянення Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Самоочищення рек и водоёмов — самаачышчэнне рэк і вадаёмаў, аднаўленне прыродных уласцівасцей вады рэк і вадаёмаў пасля забруджвання; адбываецца ў выніку біяхімічных працэсаў і паглынання забруджвальнікаў наносамі і адкладамі.

Самородное золото — самароднае золата, мінерал, звычайныя дамешкі ў выглядзе серабра (да 43%), медзі і інш. Утварае яркажоўтыя, а з дамешкамі чырвона-жоўтыя, зеленаватыя зерні, лускавінкі, дэндрыты, суцэльныя масы. Сустракаецца ў карэнных, гідратэрмаль-ных месцаараджэннях і россыпах. Галоўная руда золата.

Самородная сера — самародная сера, мінерал з групы самародных элементаў, што трапляюцца ў прыродзе ў свабодным стане і ў амальчыстым выглядзе. Цвёрдае жоўтае рэчыва, крохкае. Выкарыстоўваецца ў якасці сыравіны для атрымання сернай кіслаты, серавугляроду і інш. злучэнняў. С. с. і яе злучэнні прымяняюцца ў вытворчасці фосфарных угнаенняў, штучных валокнаў, запалак, цэлюлозы; паперы і інш.

Самородок — самародак, параўнальна буйное прыроднае адасабленне самароднага металу (золата, серабра, плаціны і інш.) у карэнных радовішчах і россыпах. Маса звычайна большая за 1 г.

Самосадочные озёра — самасадачныя азёры, салёныя азёры з вельмі вялікім утрыманнем раствораных солей. Солі ў С. а. выпадаюць з раствору ў асадак на дно возера. Растворы, з якіх адбываецца асадак солей, называюцца расоламі. Прыкладамі С. а. з'яўляюцца азёры Эльтон і Баскуйчак у Прыкаспійскай нізіне.

Самум — самум, сухі гарачы вецер у пустынях Аравіі і Паўночнай Афрыкі, з пясчанай бурай, нярэдка з навальніцай.

Сангамонское межледниковье — сангамонскае міжледавікоўе, міжледавіковая эпоха, якая падзяляе ілінойскую і віскансінскую ледавіковыя эпохі Паўночнай Амерыкі. Супастаўляецца з земскім (рыс-вюрмскім) міжледавікоўем Заходняй Еўропы і мікулінскім — Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Санташ — санташ, моцны ўсходні вецер, што дзьме на ўсходзе Ісык-Кульскай катлавіны з аднайменнага перавалу. У Пржэвальску адзначаецца ў сярэднім 71 дзень у годзе, часта з'яўляецца прадвеснікам працяглага перыяду дрэннага надвор'я.

Сапробионты, сапробы — сапрабіёнты, сапробы, жывёлы і расліны, што жывуць у забруджаных арганічным рэчывам водах. Склад, колькасць і структура суполак С. служаць крытэрыямі для ацэнкі ступені забруджанасці вадаёмаў. Выкарыстоўваюцца для самаачышчэння забруджаных водаў, асабліва сцёкавых.

Сапрофаги — сапрафагі, жывёлы, што жывяцца трупамі іншых жывёл. Частковымі С. з'яўляюцца многія драпежнікі і ўсёдныя жывёлы (гіены, грыфы, некаторыя ракападобныя і насякомыя). С. выконваюць ролю санітараў.

Сарма — сарма, моцны вецер, які дзьме з Прыморскага хрыбта на паверхню возера Байкал у раёне вусця ракі Сармы са скорасцю да

40 м/с. Найбольш часта назіраецца ў кастрычніку—снежні.

Сартанская ледниковая эпоха (ледниковье) — сартанская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), эпоха развіцця апошняга горнага абледзянення ў гарах Сібіры і пакрыўнага абледзянення на Таймыры і плато Путарана ў канцы позняга плейстацэну. Часам разглядаецца як заключная стадыя адзінага (зыранскага) познеплейстацэнавага абледзянення.

Сахель — сахель, паўпустыні і апустыненыя саванны ў Афрыцы паміж пустынямі Сахары і саваннамі Судана. Назіраюцца перыядычныя засухі, якія прыводзяць часам да катастрофічных вынікаў (голаду, масавых міграцый насельніцтва і да т. п.). Асабліва цяжкія вынікі мела працяглая засуха ў 70-х гг. 20-га стагоддзя.

Сброс — скід, перамяшчэнне ўчасткаў (глыб) зямной кары па разломах у вертыкальным ці бліжэй да яго напрамку. Велічыня зрушэння глыб дасягае 1—2 км. Можа ўтварыцца адна скідавая ступень або некалькі (ступеньчатыя С.). У выніку С. утвараюцца глыбавыя горы, горсты, грабены.

Сбросовая впадина — скідавая ўпадзіна, замкнутае паніжэнне на зямной паверхні, абмежаванае скідамі. У С. у. размяшчаюцца буйнейшыя азёры Зямлі (Байкал, Танганьіка, Ньаса і інш.).

Сбросовая долина — скідавая даліна, рачная даліна, размешчаная ўздоўж лініі скіду.

Сверхглубокое бурение — звышглыбокае бурэнне, бурэнне шчылін (свідравін) глыбінёй у 10—15 км для вывучэння зямной кары і верхняй манты. Шчыліны такой глыбіні называюцца звышглыбокімі.

Свердруп — свердруп, адзінка вымярэння расходу вады акіянічных цячэнняў, роўная 1 млн м³/с. Напрыклад, расход Гальфстрыма дасягае 90 Св.

Светлохвойные леса — светлахвойныя лясы, лясы, якія ўтвораны светлалюбівымі хвойнымі дрэвавымі пародамі — сасной і лістоўніцай; у параўнанні з цёмнахвойнымі лясамі лепш асветлены, на паверхню глебы паступае больш ападкаў, глеба лепей праграваецца, што садзейнічае фарміраванню падлеску. С. л. добра развіты ў Расіі, на Скандынаўскім паўвостраве, у Канадзе і ЗША, а таксама ў Беларусі.

Светолюбивые растения, гелиофиты — светлалюбівыя расліны, геліфіты, расліны адкрытых месцаў; патрабуюць для нармальнага росту добрага сонечнага або штучнага асвятлення. Прадстаўлены рознымі жыццёвымі формамі.

Свечение моря, биолюминесценция — свячэнне мора, біялюмінесценцыя, свячэнне паверхневага слоя акіяна (мора) ноччу «халодным» святлом пры механічным уздзеянні на ваду. Святло вылучаюць некаторыя дробныя марскія арганізмы (розныя рачкі і інш.) і параўнальна буйныя жывёлы (медузы і інш.). Назіраецца паўсюдна ў акіянах і морах, акрамя раёнаў з моцна апрачэненымі водамі.

Свинцово-цинковые руды — свінцова-цынковыя руды, мінеральныя

ўтварэнні, якія ўтрымліваюць свінец і цынк у канцэнтрацыях і колькасцях, пры якіх іх здабыча метаэгодна. Бываюць сярністымі (сульфіднымі) або акісленымі (карбанатнымі). С.-ц. р. звычайна з'яўляюцца комплекснымі і ўтрымліваюць, акрамя свінцу і цынку, серабро, медзь, волава, сурму, вiсмут, кадмій і інш. спадарожныя металы. Буйныя месцараджэнні С.-ц. р. — у Казахстане, Сярэдняй Азіі і інш. раёнах.

Свинцовые руды — свінцовыя руды, складаная частка поліметалічных руд; радзей утвараюць самастойныя залежы. Галоўныя мінералы: галеніт, цэрусіт, англезіт. Найбольш вядомыя месцараджэнні — у ЗША (штат Місуры), Аўстраліі, Намібіі, Замбіі, Польшчы, Канадзе, Перу, Мексіцы.

Свободная атмосфера — свабодная атмосфера, частка атмасферы (звычайна вышэй узроўню тэрэня, г. зн. вышэй 1000 м), якая не зведвае непасрэднага ўплыву паверхні Зямлі.

Сводовое падняцце — купалападобнае (скляпеннае) падняцце, аркападобны выгін вялікага радыуса або крывізны, які ахоплівае прасторны ўчастак зямной кары. У структуры К. п. звычайна значная роля разломаў, якія разбіваюць яго на сістэму блокаў. Часам ускладняецца рыфатамі. К. п. могуць групаваліся ў вобласці (напрыклад, Алтай-Саянская вобласць) і паясы (напрыклад, горны пояс Паўднёвай Сібіры).

Связаныя воды — звязаныя воды, падземныя воды, што ўтрымліваюцца ў горных пародах і глебах малекулярнымі сіламі (напрыклад, гіграскапічныя, плёначныя, капілярныя, крышталізацыйныя).

Связаньць почв и горных пород — звязаньць глеб і горных парод, уласцівасць глеб і горных парод, якая абумоўлена наяўнасцю крышталічных, цэментацыйных і іншых сувязей паміж асобнымі іх часцічкамі і аграгатамі; залежыць галоўным чынам ад іх механічнага складу і ўтрымання гумусу ў глебе.

Свіжы нагонныя явленні — згонна-нагонныя з'явы, перамяшчэнне пад уздзеяннем ветру водных мас з адной часткі мора, акіяна, вадасховішча, ракі (асабліва ў вусці) у другую і адпаведнае паніжэнне ўзроўню вады (згон) у падветранай частцы і павышэнне (нагон) — у наветранай. Асабліва моцныя згоны і нагоны ў абмялелых берагоў. Розніца ўзроўняў можа дасягаць некалькіх м. Нярэдка выклікаюць катастрафічныя навадненні (напрыклад, у вусці Нявы, на нізінных узбярэжжах Нідэрландаў, Бельгіі, Вялікабрытаніі).

Сдвиг — зрух, перамяшчэнне глыб зямной кары ў гарызантальным напрамку.

Селва, селба — селба, селба, замкнутыя бясцёкавыя паніжэнні рэльефу з плоскімі гліністымі днішчамі, пакрытыя саланчакамі або еучаснымі салёнымі азёрамі. Тэрмін ужываецца галоўным чынам у Сахары.

Север, точка севера — поўнач, пункт поўначы, адзін з галоўных пунктаў гарызонту, пункт перасячэння матэматычнага (сапраўднага)

гарызонту з нябесным мерыдыянам, бліжэйшым да Паўночнага полюса свету. Абазначаецца літарамі Пн., С або N.

Северо-восточный пассат — паўночна-ўсходні пасат, пасат Паўночнага паўшар'я. Асноўны напрамак руху каля зямной паверхні — з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад.

Седловина — седлавіна, паніжэнне паміж вяршынямі горнага хрыбта або ўзвышша. Да С. часцей за ўсё прыўрочаны перавальныя дарогі.

Сезон — сезон, частка года, якая выдзяляецца па астранамічных, кліматычных, фэналагічных або іншых прыкметах, працягласцю звычайна ў некалькі месяцаў.

Сезонно-мёрзлыя почвы и грунты, сезонная мерзлота — сезонна-мёрзлыя глебы і грунты, сезонная мерзлата, верхні слой глеб і горных парод (магутнасцю ад 0,1—0,2 м да 4—5 м — у палярных і горных раёнах), які прамярзае поўнасю або часткова ў халодны і растае ў цёплы час года; падсцілаецца не мёрзлымі пародамі. Глыбіня і працягласць прамярзання вызначаюцца механічным складам і вільготнасцю глеб і грунтоў, суровасцю зім, вышынёй снегавага покрыва, характарам расліннасці.

Сезонныя центры дзейства атмасферы — сезонныя цэнтры дзеяння атмасферы, вялікія вобласці (цэнтры) павышанага або паніжанага атмасфернага ціску, што працяўляюцца на працягу якога-небудзь пэўнага сезону года. Іх утварэнне абумоўлена галоўным чынам адрозненнямі ў награванні мацерыкоў і акіянаў. Мацерыкі мацней награвуюцца летам і ахалоджваюцца зімой, таму ў цэнтральных частках буйных мацерыкоў зімой часта фарміруюцца антыцыклоны, а летам — барычныя дэпрэсіі (Азіяцкі антыцыклон, Канадскі антыцыклон, Аўстралійская дэпрэсія і інш.).

Сейсмическая область (зона) — сейсмічная вобласць (зона), тэрыторыя, дзе часта бываюць землетрасенні. Землетрасенні найбольш характэрны для Альпійска-Гімалайскага пояса маладых складкаватых гор (Атлас, Пірэнеі, Альпы, Апеніны, Карпаты, Крымскія горы, Каўказ, Малаазіяцкае, Армянскае і Іранскае нагор'і, Капетдаг, Памір, Гімалаі і інш.) і Ціхаакіянскага ўзбярэжжа (Анды, Кардыльеры, Японскія астравы і інш.). На раўнінах (напрыклад, Усходне-Еўрапейскай і Заходне-Сібірскай) землетрасенні вельмі рэдкія.

Сейсмическая шкала — сейсмічная шкала, шкала ацэнкі інтэнсіўнасці землетрасенняў. Бывае для ацэнкі энергіі ачагоў землетрасенняў (шкала магнітуд землетрасенняў або шкала Рыхтара) і для ацэнкі інтэнсіўнасці працяўлення землетрасенняў на паверхні Зямлі (у балах). У 12-бальнай міжнароднай шкале асновай для вызначэння інтэнсіўнасці служыць ступень пашкоджання пабудов, парушэння зямной паверхні.

Сейсмические карты — сейсмічныя карты, карты, на якіх з дапамогай умоўных знакаў паказваецца паўтаральнасць землетрасенняў, іх сіла і раёны распаўсюджвання.

Сейсмические методы — сейсмичныя метады, метады вывучэння ўнутранай будовы зямной кары і Зямлі з дапамогай сейсмічных хваль, якія ўзнікаюць пры землетрасеннях і штучных выбухах. Сейсмичныя хвалі праходзяць цераз слаі і горныя пароды з неаднолькавай скорасцю. Па іх праходжанню, праламленню і адбіццю вызначаюць глыбіню залягання крышталічнага фундаменту платформ і розных слаёў асадкавых парод, вывучаюць будову зямной кары па ўсёй яе тоўшчы і яе прыкладны рэчыўны састаў, выдзяляюць абалонкі зямнога шара (зямную кару, мантыю, ядро) і мяркуюць аб іх фізічным стане і складзе.

Сейсмические станции — сейсмичныя станцыі, станцыі, якія вядуць бесперапынныя назіранні за землетрасеннямі. Даныя назіранняў С. с. выкарыстоўваюцца для вывучэння землетрасенняў, складання карт землетрасенняў, праектавання і будаўніцтва будынкаў у сейсмічных раёнах.

Сейсмическое районирование — сейсмичнае раённаванне, дзяленне тэрыторыі на раёны рознай сейсмічнай актыўнасці, ацэнка і картаграфаванне патэнцыяльнай сейсмічнай небяспекі. У выніку С. р. складаюцца карты, на якіх выдзяляюцца зоны з мяркуемай інтэнсіўнасцю землетрасенняў у балах і частатой паўтарэння адзін раз у 1, 100, 1000 і 10 000 гадоў.

Сейсмичность — сейсмичнасць, здольнасць нетраў Зямлі (у цэлым або асобных абласцей) выклікаць землетрасенні. Характарызуецца тэрытарыяльным размеркаваннем ачагоў землетрасенняў, інтэнсіўнасцю і частатой іх паўтарэння.

Сейсмограф — сейсмограф, прылада для запісаў ваганняў зямной кары пры землетрасеннях і штучных выбухах. С. фіксуе самыя нязначныя штуршкі і ваганні зямной кары. Асноўнай часткай большасці С. з'яўляецца маятнік і барабан з бумагай або фотаплёнкай. Пры землетрасенні корпус прылады і барабан пачынаюць вагацца, а маятнік па інерцыі імкнецца захаваць стан спакою і фіксуе з дапамогай спецыяльнага прыстасавання штуршкі і ваганні на бумазе або фотаплёнцы барабана.

Сейсмология — сейсмалогія, навука, якая вывучае землетрасенні (прычыны, вынікі, сувязь землетрасенняў з тэктанічнымі працэсамі, прагназіраванне, заканамернасці распаўсюджвання сейсмічных хваль, сейсмичнае раённаванне).

Сейши — сейшы, стаячыя хвалі вялікага (ад некалькіх мінут да дзесяткаў гадзін) перыяду, без распаўсюджвання іх формы на паверхні замкнутых або паўзамкнутых вадаёмаў; назіраюцца пасля спынення дзеяння знешняй сілы, што выклікала хваляванне. Частыя ў азёрах, калі паверхня возера нахіляецца папераменна то ў адзін, то ў другі бок. Нерухомая вось, вакол якой вагаецца люстэрка возера, называецца вузлавой лініяй.

Секреция — сакрэцыя, мінеральны аграгат круглявай або ізаметрычнай формы, што ўтвараецца шляхам запаўнення пустот у горных

пародах мінеральным рэчывам, якое адрозніваецца па складу ад апошніх. Поўнае або частковае запаўненне адбываецца паслядоўнымі канцэнтрычнымі сляямі ад перыферыі (сценак поласці) да цэнтра.

Сель, сель, мур — сель, сіль, мур, гразева або гразекаменны паток, што раптоўна ўзнікае ў рэчышчах горных рэк і характарызуецца рэзкім кароткачасовым (1—3 г) пад'ёмам узроўню, хвалепадобным рухам і адсутнасцю строгай перыядычнасці. Утрыманне цвёрдага матэрыялу вагаецца ад 10—15 да 75 %, рухаецца са значнай скорасцю (часам звыш 10 м/с) і пераносіць вялікую колькасць абломкавага матэрыялу (сотні тысяч, часам млн м³). С. фарміруецца пры выпаданні багатых ліўняў, інтэнсіўным раставанні снегу і лёду ледавікоў, радзей — пры землетрасеннях або гаспадарчай дзейнасці (напрыклад, пры ўзрыўных работах у гарах). Перадумовай служыць назапашванне вялікай колькасці прадуктаў выветрывання на горных схілах, іх значныя ўхілы, часта багатае працяглае ўвільгатненне грунтоў, што памяншае іх трываласць. С. найбольш характэрны для горных і перадгорных раёнаў з кантынентальным кліматам (напрыклад, для гор Сярэдняй Азіі).

Сельва, сельвас — сельва, сельвас, назва вільготных экватарыяльных лясоў Паўднёвай Амерыкі (Амазонская нізіна). Цяжкапраходныя, выключна багатыя па відавому складу (да 200 відаў пальмаў, гевея, фікусы, бамбукі, дыннае дрэва, багачце ліянаў і эпифітаў і інш.).

Сельгі — сельгі, агульная назва градападобных форм рэльефу (озы, марэнныя грады, кучаравыя скалы і інш.) у Карэліі, а таксама на ўсходзе Фінляндыі і ў Эстоніі. Адносныя вышыні да некалькіх дзесяткаў м часам да 100 м. Складзены крышталічнымі пародамі або рыхлымі ледавіковымі адкладамі, пакрыты звычайна сухімі сасновымі лясамі. Падзелены паніжэннямі, якія часта заняты азёрамі і балотамі, у спалучэнні з якімі С. складаюць т. зв. сельгавы ландшафт.

Семиаридный климат, полуаридный климат — семіарыдны клімат, паўарыдны клімат, клімат з увільгатненнем, недастатковым у асобныя гады для нармальнага развіцця сельскагаспадарчых культур; уласцівы лесастэпам і стэпам умеранага пояса.

Серебряные руды — сярэбраныя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, што выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы серабра (мінімальнае ўтрыманне серабра ў рудзе 45—350 г/т). З С. р. здабываецца каля 29 % серабра, астатняе — спадарожна з поліметалічных, медных, залатых руд. Асноўныя запасы С. р. канцэнтраваны ў ЗША, Канадзе, Мексіцы, Перу, Расіі, Казахстане.

Серир — серыр, вялікія камяніста-шчэбецевыя і галечнікавыя пустыні на плоскіх раўнінных паніжэннях у Паўночнай Афрыцы; адзін з відаў хамады.

Серные руды — серныя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, што выкарыстоўваюцца для здабычы серы. Галоўныя мінералы: самародная сера, кальцыт, даламіт, гіпс, ангідрыт, кварц, апал, алуніт, гліністыя мінералы. Сярэдняе ўтрыманне серы ў рудзе 10—25 %. Сера

з'яўляецца таксама спадарожным кампанентам многіх карысных выкапняў, дзе яе запасы ў многа разоў перавышаюць запасы ў С. р. Асноўныя радовішчы С. р. знаходзяцца ў Польшчы, Іраку, ЗША, Мексіцы, Чылі, на Украіне, у Туркменістане.

Серный колчедан, пирит — **серны калчадан, пірыт**, мінерал, сульфід жалеза. Колер латунна-жоўты. Мае да 45 % жалеза, дамешкі медзі, золата, нікелю, кобальту і інш. Сыравіна для атрымання сернай кіслаты, руда на золата, медзь, кобальт.

Серо-бурыя пустынные почвы — **шэра-бурыя пустынныя глебы**, глебы пустынь умеранага і субтрапічнага паясоў (Вялікі Басейн, Паўднёва-Заходняя і Цэнтральная Азія, поўнач і поўдзень Афрыкі, поўдзень Аўстраліі, Цэнтральны Казахстан, Сярэдняя Азія). Утвараюцца пад разрэджанай галафітнай расліннасцю. Бесструктурныя ў верхняй частцы, ушчыльненыя структурныя — у ніжняй, з нязначнай колькасцю перагною (меншай за 1%) і вялікім утрыманнем мінеральных солей (карбанаты, гіпс, хларыды, сульфаты); афарбоўка верхніх гарызонтаў светла-шэрая, ніжніх — бурая.

Серозёмы — **шэразёмы**, глебы пустынь і паўпустынь умераных і субтрапічных паясоў (Вялікі Басейн, Паўднёва-Заходняя і Цэнтральная Азія, поўнач і поўдзень Афрыкі, поўдзень Аўстраліі, Сярэдняя Азія). Глебавыя гарызонты развіты слаба, бедныя перагноем (1—1,5%) і багатыя мінеральнымі солямі (карбанаты, гіпс, сульфаты, хларыды); афарбоўка светла-шэрая.

Серо-коричневые почвы — **шэра-карычневыя глебы**, глебы субтрапічных стэпаў і паўпустынь (Пірэнейскі паўвостраў, Паўднёва-Заходняя Азія, Лёсавае плато Кітая, Вялікі Басейн і паўднёвы захад Вялікіх раўнін ЗША, поўнач і поўдзень Афрыкі, поўдзень Аўстраліі). Маюць шэра-карычневую афарбоўку, арэжавата-камякаватую структуру, не кіслыя (рэакцыя нейтральная або слабашчолачная), перагною ад 1,5 да 4,5%; багаты карбанатамі.

Серпентинит — **серпенцініт**, шчыльная метамарфічная горная парода, якая ўтварылася ў выніку змянення (серпенцінізацыі) гіпербазітаў. Складаецца галоўным чынам з мінералаў групы серпенціну і дамешак карбанатаў, магнетыту, храміту і інш. Афарбоўка зялёная з плямамі рознага колеру. З С. звязаны радовішчы тальку, азбесту, храміту, нікелевых руд. Выкарыстоўваецца як сыравіна для вырабу вогнетрывалых матэрыялаў, як гука-, цепла- і электраізалятар, як абліцовачны і вырабны камень.

Серраки, сераки — **серакі**, ледзяныя зубцы і пікі на паверхні ледавікоў. Утвараюцца пры абрушэнні і нераўнамерным раставанні ледзяных перагародак паміж папярочнымі трэшчынамі ў вобласці ледаспадаў. С. называюць таксама прызматычныя глыбы лёду, што ўтвораны перасячэннем трэшчын у ледавіку.

Серые лесные глеевые почвы — **шэрыя лясныя глеевыя глебы**, тып глеб умеранага пояса, якія фарміруюцца сярод шэрых лясных глеб пры

павышаным паверхневым або грунтавым увільгатненні. Сустракаюцца ў паўднёвай частцы лясной і лесастэпавай зон пад лісцевымі лясамі або злакава-разнатраўнымі лугамі, маюць значныя прыкметы аглянення ва ўсіх гарызонтах.

Серые лесные почвы — шэрыя лясныя глебы, глебы зон шыракалістых лясоў і лесастэпаў умеранага пояса Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (у Еўразіі — перарывістая паласа ад Кодр у Малдавіі да Забайкалля, маюцца таксама ў Канадзе і прылягаючых да яе раёнах ЗША). Фарміруюцца пад шыракалістымі і змешанымі лясамі, звычайна на карбанатных суглінках, ва ўмовах умеранакантынентальнага і кантынентальнага клімату. Маюць добра развіты перагнойны гарызонт, адрозніваюцца камякаватай структурай і высокай урадлівасцю (гумусу да 7—9%), афарбоўка шэрая.

Сжатие Земли — сціск Зямлі, адносіны розніцы экватарыяльнага і палярнага дыяметраў Зямлі да дыяметра экватара. Сціск характарызуе адхіленне фігуры Зямлі ад шарападобнай формы; ён абумоўлены цэнтрабежнай сілай, якую стварае вярчэнне Зямлі вакол сваёй восі. Значэнне *S. З.*, прынятае ў 1979 г. Міжнародным геадэзічным і геафізічным саюзам, складае 1 : 298, 257.

Сіаль, сіалічэская оболочка — сіаль, сіалічная абалонка, знешняя абалонка «цвёрдай» Зямлі, што складзена горнымі пародамі, у склад якіх уваходзяць пераважна крэмній (Si) і алюміній (Al).

Сиенит — сіеніт, глыбінная поўнакрышталічная сярэдняя інтрузійная горная парода, якая складаецца галоўным чынам з каліевага палявога шпату, плагіяклазу і каляровых мінералаў (піраксену, рагавой абманкі, біятыту і інш.). Колер ружовы, чырвоны, светла-шэры, белы. Выкарыстоўваецца як абліцовачны матэрыял.

Сизигийный прилив — сізігійны прыліў, прыліў у час маладзіка і поўні (сізігій). У час сізігій Месяц і Сонца знаходзяцца на адной прамой, іх прыліваўтваральныя сілы складаюцца, таму *S. п.* найбольшыя.

Силикатная оболочка — сілікатная абалонка, верхняя абалонка Зямлі, таўшчынёй да 120 км, што створана ў асноўным сілікатамі і складаецца з гранітнага і базальтавага слаёў. Паняцце «*S. а.*» блізкае да сучаснага паняцця «літасфера».

Силикаты — сілікаты, вялікі клас мінералаў, найбольш шырока распаўсюджаных у зямной кары (80% па масе). Уключае каля 500 мінералаў. Важнейшыя *S.*: палявыя шпаты, піраксены, амфіболы, тальк, алівін і інш. Выкарыстоўваюцца галоўным чынам у будаўніцтве, шкляннай і керамічнай прамысловасці, як руды металаў, каштоўныя і вырабныя камяні.

Силурийский период, силур — сілурыўскі перыяд, сілур, трэці перыяд палеазойскай эры. Пачаўся 440 млн гадоў назад і працягваўся 30 млн гадоў. У *S. п.* была галоўная фаза каледонскай складкаватасці, з'явіліся першыя вышэйшыя наземныя расліны (псілафіты) і рыбы,

утварыліся многія карысныя выкапні (жалезныя, медныя і іншыя руды, золата, фасфарыты, гаручыя сланцы).

Сіма — сіма, абалонка Зямлі, якая залягае над сіалем і складзена горнымі пародамі, у склад якіх пераважна ўваходзяць крэмній (Si) і магній (Mg). Мяркуецца, што верхняя частка С. складаецца з габра або парод, блізкіх па складу да перыдатытаў. Часцей ужываецца тэрмін «сілікатная абалонка», што аб'ядноўвае паняцці «С.» і «сіаль».

Сімбіоз — **сімбіёз**, формы сумеснага жыцця арганізмаў розных відаў, у выніку якога партнёры (сімбіёнты) або адзін з іх атрымлівае перавагі. С. узнік у працэсе эвалюцыі як прыстасаванне да ўмоў знешняга асяроддзя (напрыклад, С. рака-самотніка і актыніі).

Сінантропныя арганізмы, сінантропы — **сінантропныя арганізмы, сінантропы**, жывёлы і расліны, жыццёвыя цыклы якіх звязаны з чалавекам, яго жылём або антрапагеннымі ландшафтамі. С. а. рассяляюцца разам з чалавекам і могуць пранікаць у такія раёны, дзе без паселішчаў чалавека існаваць не змаглі б. Да С. а. належаць дамавая мыш, чорны і шэры пацукі, галубы, клопы, прусакі і інш.

Сінекліза — **сінекліза**, буйная (сотні км, часам большая за 300 км у папярочніку) увагнутая платформавае структура; мае ў плане няправільную авальную або ізаметрычную форму. Характэрны вялікая магнутнасць адкладаў платформавага чохла і паўната стратыграфічнага разрэзу ў параўнанні з антэклізамі. Утвараецца ў выніку паступовых апусканняў зямной кары, якія прадаўжаюцца без перапынкаў дзесяткі і сотні мільёнаў гадоў. Прыклады С.: Маскоўская, Вілюйская, Тунгуская.

Сінкінг — **сінкінг**, працэс паступовага апускання вялікіх мас вады з паверхні акіяна (мора) у выніку павелічэння іх шчыльнасці.

Сінкліналь, сінклінальная складка — **сінкліналь, сінклінальная складка**, складка слаёў горных парод, павернутая выпукласцю ўніз. У рэльефе звычайна адпавядае горнай даліне. С. звычайна чаргуюцца з процілеглымі ім па форме выгінамі — антыкліналямі.

Сінклінорый — **сінклінорый**, вялікая і складаная структура агульнай сінклінальнай будовы, якая ўзнікае звычайна ў межах геасінкліналей у выніку дэфармацыі асадкавых тоўшчаў у буйных прагінах зямной кары. Даўжыня да соцень км, шырыня да дзесяткаў км.

Сіноптычная метеаралогія, сіноптыка — **сінаптычная метэаралогія, сіноптыка**, раздзел метэаралогіі, які вывучае буйнамаштабныя атмасферныя працэсы (узнікненне і перамяшчэнне цыклонаў і антыцыклонаў, паветраных мас і атмасферных фронтаў), што вызначаюць умовы надвор'я вялікіх рэгіёнаў. У задачу С. м. уваходзяць таксама праблемы прагнозу надвор'я. Асноўным зыходным матэрыялам для даследавання служаць сінаптычныя карты.

Сіноптыцкія карты — **сінаптычныя карты, карты**, на якіх лічбамі і ўмоўнымі знакамі абазначаны вынікі адначасовых метэаралагічных назіранняў. Складаюцца для асобных раёнаў і ўсёй зямной паверхні. Выкарыстоўваюцца для вывучэння атмасферных працэсаў, аналізу і прагнозу надвор'я.

Синузия — **сінузія**, прасторава і экалагічна адасобленая частка фітацэнозу, якая складаецца з відаў раслін адной або некалькіх экалагічна блізкіх жыццёвых форм. С. часта супадае з ярусам расліннасці (т. зв. ярусная С.; напрыклад, дрэў, хмызнякоў у лесе).

Сіроко — **сірока**, моцны, гарачы, сухі вецер паўднёвых напрамкаў у Міжземнамор'і, які дзьме з боку пустынь Паўночнай Афрыкі і Аравійскага паўвострава. Нясе многа пяску і пылу. Звычайна дзьме 2—3 дні запар і павышае тэмпературу паветра да 35 °С. Часцей за ўсё назіраецца вясной.

Системный подход в географии — **сістэмны падыход у геаграфіі**, даследаванне геаграфічных аб'ектаў як сістэм, гэта значыць утварэнняў, якія складаюцца з разнародных, аднак узаемазвязаных кампанентаў і элементаў, што ствараюць адзінае цэлае.

Скала, утёс — **скала, уцёс**, канцавая частка адгор'я, што выдаецца над акаляючай мясцовасцю; каменная глыба, што стаіць адзінока і складзена ўстойлівымі да выветрывання горнымі пародамі.

Скарны — **скарны**, поўнакрышталічныя метасаматычныя горныя пароды, складзеныя вапнякова-магнезіяльна-жалезістымі сілікатамі; узнікаюць на мяжы магматычных і асадкавых карбанатных парод. Адрозніваюць вапняковыя і магнезіяльныя С. Часта ўтрымліваюць каштоўныя мінералы і ўтвараюць скарнавыя радовішчы жалеза, медзі, свінцу, цынку, малібдэну, вальфраму і інш., якія маюць важнае прамысловае значэнне (напрыклад, Магнітагорскае жалезаруднае на Урале, Тырнаўскае вальфрамамалібдэнавае на Каўказе і інш.).

Сквозные долины, долины прорыва — **навылётныя (скразныя) даліны, даліны прарыву**, вузкія і глыбокія ўчасткі рачных далін, што пераразаюць навылёт (ва ўсю шырыню) горныя хрыбты або ўзвышшы. Ствараюцца ў выніку дзеяння рэгрэсіўнай эрозіі, калі рака паступова ўразаецца ў водападзельны грэбень і перапільвае яго, або ў выпадку павольнага падняцця якога-небудзь участка даліны, у які рака паспявае ўрэзацца.

Скелетные почвы — **шкілетныя глебы**, глебы розных генетычных тыпаў, якія складаюцца са слабавыветраных абломкаў горных парод і мінералаў дыяметрам звыш 3 мм (па другіх класіфікацыях, звыш 1 мм), змешаных з драбназёмам. Адрозніваюцца павышанай водапранікальнасцю, добрай аэрацыяй і цеплаправоднасцю.

Складки горных пород — **складкі горных парод**, выгіны слаёў горных парод. Складкі могуць быць пакатымі і крутымі, прамымі, касымі, перакуленымі і ляжачымі. Найбольш простымі відамі складак з'яўляюцца антыкліналі і сінкліналі.

Складчато-глыбовые горы — **складкавата-глыбавыя горы**, складкаватыя горы, якія ўзніклі ў далёкім геалагічным мінулым і перанеслі паўторнае гораўтварэнне, якое адбывалася без утварэння складак (да гэтага часу зямная кара страціла пластычнасць і набыла жорсткасць і ўстойлівасць). Паўторнае гораўтварэнне суправаджалася ў асноўным

разломамі, скідамі, падняццямі і апусканнямі асобных глыб. Так узніклі С.-г. г., звычайна з плоскімі вяршынямі і стромкімі схіламі. Да С.-г. г. адносяцца Уральскія, горы Алтая, Саяны, хрыбты Забайкалля, Вялікі Водападзельны хрыбет і інш.

Складчатость, горообразование — складкаватасць, гораўтварэнне, утварэнне складак горных парод, агульнае падняцце буйных глыб зямной кары на значную вышыню і ўтварэнне горных краін. Назіраецца ў пэўныя геалагічныя перыяды. Адрозніваюць С.: дакембрыйскую, байкальскую, каледонскую, герцынскую, мезазойскую і альпійскую.

Складчатые горы — складкаватыя горы, горы, якія ўтварыліся ў рухомах участках зямной кары (геасінкліналях) у выніку змянення асадкавых тоўшчаў у складкі і агульнага падняцця ўсяго ўчастка на значную вышыню. Падняцце буйнога блока зямной кары кампенсуецца апусканнем сумежнага ўчастка і ўтварэннем краявога перадгорнага прагіну. С. г. працягваюцца ў даўжыню на сотні і тысячы кіламетраў, сустракаюцца амаль на ўсіх мацерыках і з'яўляюцца самымі высокімі. Да іх належаць горы Альпійска-Гімалайскага горнага пояса (Атлас, Пірэнеі, Альпы, Апеніны, Карпаты, Стара Планіна, Крымскія, Каўказ, горныя ланцугі Малаазіяцкага, Армянскага і Іранскага нагор'яў, Капетдаг, Памір, Гімалаі і інш.) і Ціхаакіянскага (Кардыльеры, Анды і інш.).

Склоновые процессы — схілавыя працэсы, сукупнасць працэсаў, што ўплываюць на форму і эвалюцыю схілаў. Вызначаюцца тэктонікай, геалагічнай будовай, кліматам, водным рэжымам мясцовасці і іншымі фактарамі.

Склоновый ледник — схілавы ледавік, ледавік, які займае шырокую прастору слабарасчлянёнага горнага схілу. Звычайна спускаецца ад горнага грэбеня і ў ніжняй частцы схілу ўтварае кароткі язык. С. л. адрозніваецца ад даліннага ледавіка тым, што размяшчаецца на нерасчлянёным схіле, а ад вісячага — што не «вісіць», а ляжыць на параўнальна пакатым схіле.

Склоновый сток — схілавы сцёк, бязрэчышчавы сцёк, як паверхневы, так і грунтавы, які фарміруецца ў межах схілу.

Склоны — схілы, нахіленыя ўчасткі зямной паверхні, што ствараюцца ў выніку эндагенных і экзогенных працэсаў як на сушы (у межах гор, узвышшаў, па далінах рэк і г. д.), так і на дне мораў і акіянаў (С. падводных хрыбтоў і ўзвышшаў, мацерыковы схіл). Характар С. вызначаецца складам і будовай парод, абсалютнымі і адноснымі вышынямі, асаблівасцямі клімату, глеб, расліннасці, іх экспазіцыяй, інтэнсіўнасцю схілавых працэсаў. Рознае спалучэнне гэтых умоў садзейнічае вялікай разнастайнасці С. (С. прамыя, адвесныя, выпуклыя, увагнутыя, складаныя, ступеньчатыя, абвальныя, апоўзневыя, соліфлюкцыйныя, дэлювіяльныя, эразійныя). Важнейшы паказчык С.— іх крутасць.

Склянка — шклянка, адзін з відаў маладога лёду; утвараецца пры штылі, адсутнасці хвалявання і цяжэнняў шляхам хуткага змярзання

ледзянога сала пераважна ў закрытых бухтах, у разводзях і палонках сярод старога лёду. Таўшчыня да 5 см.

Скорость ветра — скорасць ветру, лікавая велічыня скорасці руху паветра. Выражаецца ў м/с, км/г. Змяняецца на зямным шары ад 0 (штыль) да 100 м/с і больш. С. в., выражаная ў балах шкалы Бафорта, называецца сілай ветру. У Беларусі С. в. зімой 4—5 м/с, летам 2—3 м/с. Моцны вецер бывае рэдка (5—10 дзён за год).

Скорость течения воды рек — скорасць цячэння вады рэк, колькаснае выражэнне скорасці руху вады ў рэках. Вызначаецца ў м/с. Залежыць галоўным чынам ад падзення і ўхілу ракі. Неаднолькавая ў розных частках воднага патоку: паступова павялічваецца ад дна і бакоў рэчышча да сярэдняй часткі патоку; С. ц. в. р. дасягае 5—7 м/с і больш (горныя рэкі); памяншаецца ад верхняга цячэння ракі да вусця.

Скреб, скруб, скраб — скрэб, скруб, скраб, хмызняковыя зараснікі з сухалюбівых відаў эўкаліптаў, акацыі і казуарын у засушлівых раёнах Аўстраліі.

Сланцы — сланцы, дробназярністыя горныя пароды, якія характарызуюцца амаль паралельным размяшчэннем пародаўтваральных мінералаў, тонкаслаістай тэкстурай і здольнасцю расшчапляцца на тонкія пласцінкі. Утвараюцца пры метамарфізме асадкавых або магматычных парод. Па ступені метамарфізму сярод С. выдзяляюць глыбокаметамарфізаваныя крышталічныя С. (слюдзяныя, амфіболавыя і інш.) і слабаметамарфізаваныя або неметамарфізаваныя С. (гліністыя, вуглістыя, карбанатныя, бітумінозныя і інш.).

Слитные почвы — злітныя глебы, глебы, якія маюць у глебавым профілі злітны гарызонт — вельмі шчыльны і цвёрды ў сухім і высокапластычны ў вільготным стане. Фарміруюцца на гліністых пародах, ва ўмовах перыядычнага пераўвільгатнення і моцнага высушвання. Да 3 г. належаць рэгуры, смолніцы і іншыя глебы.

Сложение почв — склад глеб, асаблівасці ўзаемага размяшчэння элементарных глебавых часцінак і глебавых агрэгатаў, што падзелены поласцямі і парамі; адна з асноўных фізічных характарыстык глеб. С. г. бывае танкапорыстым, порыстым, губчатым, ячэйстым, трэшчынаватым і інш. Ад яго залежыць шчыльнасць глеб (глебы злітныя, шчыльныя і рассыпчатыя). С. г. звычайна вызначаюць велічынямі аб'ёмнай вагі глебы або яе агульнай порыстасці.

Слоисто-дождевые облака — слаіста-дажджавыя воблакі, шэры воблачны покрыв значнай вертыкальнай магутнасці (у некалькі кіламетраў). С.-д. в. звычайна звязаны з атмасфернымі франтамі; з іх выпадаюць абложныя ападкі.

Слоисто-кучевые облака — слаіста-кучавыя воблакі, воблакі ў выглядзе шэрых або белых слаёў і град, нязначнай вертыкальнай магутнасці. Размяшчаюцца ў ніжняй трапасферы, звычайна ніжэй за 2 км.

Слоистые облака — слаістыя воблакі, шэры, аднародны на выгляд

воблачны слой, з якога іншы раз можа выпадаць імжа або вельмі слабы снег. Маюць малую вертыкальную магутнасць (ад дзесяткаў да некалькіх сотняў метраў), размяшчаюцца на вышыні ніжэй за 2 км. Утвараюцца пры тэмпературнай інверсіі, якая не дазваляе вертыкальным струменям паветра падняцца вышэй, або пры змешванні розных слаёў паветра.

Слой стока — **слой сцёку**, колькасць вады, якая сцякае з вадазбору за які-небудзь перыяд (суткі, месяц, год, паводку, межань) і раўнамерна размеркавана па плошчы вадазбору; вылічваецца шляхам дзялення аб'ёму сцёку на плошчу вадазбору. Выражаецца ў мм.

Слюды — **слюды**, шырока распаўсюджаныя пародаўтваральныя мінералы, алюмасілікаты слаістай структуры, калію, магнію, жалеза, літыю, рэдка натрыю. Колер ад светлага да чорнага. Лёгка расшчэпляюцца на тонкія пругкія лісцікі. Па паходжанню — магматычныя, пегматытавыя, метамарфічныя, метасаматычныя і інш. Валодаюць высокімі дыэлектрычнымі ўласцівасцямі і тэрмастойкасцю. Выкарыстоўваюцца ў электра- і радыётэхніцы. Найбольшыя радовішчы ў Расіі і Індыі.

Смерч — **смерч**, моцны атмасферны віхор, які ўзнікае ў навальнічным воблаку і распаўсюджаецца да зямной паверхні. Мае выгляд ступа (дыяметрам ад дзесяткаў да сотняў м) з лейкападобным пашырэннем зверху і знізу. Паветра ў ім круціцца супраць гадзіннікавай стрэлкі са скорасцю да 100 м/с і адначасова ўзнімаецца па спіралі, уцягваючы знізу пыл, ваду і розныя прадметы. Утвараецца ва ўмовах моцнай няўстойлівасці стратыфікацыі атмасферы і перамяшчаецца са скорасцю 10—20 м/с. Суправаджаецца навальніцай, дажджом, градам; выклікае вялікія разбурэнні. Над морамі і акіянамі ўтвараецца часцей, чым на сушы, дзе нярэдка называецца тромбам, у ЗША — тарнада. На Беларусі штогод з сакавіка да верасня адзначаюць 1—2 выпадкі С., у асобныя гады — да 5.

Смешанные леса — **змешаныя лясы**, прыродная зона ўмеранага пояса, размешчаная ў асноўным у Паўночным паўшар'і, пераважна ў прыакіянічных і пераходных раёнах на поўдзень ад тайгі (поўдзень Фенаскандыі, Германа-Польская нізіна, сярэдняя паласа Усходне-Еўрапейскай раўніны, поўдзень Сібіры і Далёкага Усходу, паўднёвы ўсход Канады і паўночны ўсход ЗША). Клімат — умераны (марскі, умерана кантынентальны і мусонны), з халоднай зімой (сярэднія тэмпературы студзеня ад —5 да —14 °С, на Далёкім Усходзе ад —16 да —28 °С), цёплым летам (сярэднія тэмпературы ліпеня да +20 °С) і гадавой сумай ападкаў 400—1000 мм. Лясы — змешаныя, хвойна-шыракалістыя (сасна, елка, дуб, ліпа, клён, граб і інш.), у больш кантынентальных раёнах — хвойна-драбналістыя. Глебы дзярнова-падзолістыя. Водзяцца жывёлы тайгі (лось, буры мядзведзь, рысь і інш.) і шыракалістых лясоў (алені, дзікі, касулі і інш.). У Паўднёвым паўшар'і (поўдзень Чылі, Тасманіі, Новай Зеландыі) З. л. вельмі вільготныя і густыя, з багаццем вечназялёных лісцевых відаў. З. л. — частка лясной зоны ўмеранага пояса. У межах зоны З. л. размешчана Беларусь.

Смешанные облака — змешаныя воблакі, високаслаістыя, слаіста-дажджавыя і кучава-дажджавыя (часам нават високакучавыя, слаістыя і слаіста-кучавыя) воблакі, якія складаюцца з сумесі вадзяных кропель і снежных крышталёў (звычайна пры тэмпературы не вышэй — 10 °С).

Смешанный прилив — змешаны прыліў, няправільны сутачны або паўсутачны прыліў, у сутачным цыкле якога адзначаюцца два перыяды поўнай вады і два перыяды малой вады рознай вышыні ўзроўню. З. п. можа быць бліскім да сутачнага, калі адзін максімум значна перавышае другі, або да паўсутачнага, калі іх розніца невялікая.

Смешанный тип извержения — змешаны тып вывяржэння, вулканічнае вывяржэнне з чаргаваннем вылівання вадкай лавы і выкіду рыхлых прадуктаў — попелу, лапіляў, вулканічных бомб і інш. (напрыклад, вулканы Ключаўская Сопка на Камчатцы, Этна на востраве Сіцылія).

Смог — смог, моцна забруджанае паветра вялікіх гарадоў і прамысловых цэнтраў. Існуе два тыпы: густы туман з дамешкамі дыму або газавых адходаў вытворчасці і пялёнка едкіх газаў і аэразоляў павышняй канцэнтрацыі (без туману).

Смолицы, смоницы — смолицы, смоницы, смаляна-чорныя гліністыя злітныя глебы, якія сустракаюцца ў абласцях з сухім умераным або субтрапічным кліматам. Фарміруюцца галоўным чынам у міжгорных далінах і катлавінах, якія складзены гліністымі пародамі і падвяргаюцца перыядычнаму ўвільгатненню. Утрыманне гумусу 3—5 %; рэакцыя нейтральная або слабашчолачная. Выкарыстоўваюцца пераважна пад павышаныя эбожжавыя культуры.

Смытые почвы — змытыя глебы, глебы, верхні гумусавы гарызонт якіх поўнасю знішчаны (змыты) расталымі і дажджавымі водамі. Адрозніваюцца рэзкім паніжэннем урадлівасці. Пры частковым змыве гумусавага гарызонту ўтвараюцца паўзмытыя і слабазмытыя глебы.

Снег — снег, цвёрдыя ападкі ў выглядзе ледзяных крышталікаў вельмі разнастайнай формы, што ўтвараюць сняжынкі. Узнікае пры нізкіх тэмпературах у халодны перыяд года. У адносна цёплае надвор'е (каля 0 °С) сняжынкі зліпаюцца ў камякі. С. выпадае часцей за ўсё са слаіста-дажджавых і кучава-дажджавых воблакаў. Выпадзенне С. (снегапады) прыводзіць да ўтварэння снегавага покрыва.

Снеговая линия (граница) — снеговая лінія (мяжа), лінія (мяжа) у гарах, вышэй якой выпадзенне снегу перавышае яго раставанне і са снегу ўтвараюцца лёд і ледавікі. На С. л. гадавы прыход і расход цвёрдых атмасферных ападкаў роўныя паміж сабой, г. зн. за год выпадае столькі снегу, колькі яго растае, ніжэй — снегу выпадае менш, чым можа растаць, і таму назапашванне яго немагчыма. Вышыня С. л. залежыць ад клімату і характару рэльефу і паніжаецца ад экватарыяльных шырот (з вышыні 5000—6000 м у гарах пад экватарам) да полюсаў (да ўзроўню акіяна).

Снегозадержание, снегонакопление — снегазатрыманне, снеганазашаванне, затрыманне і назапашванне на палях снегу для павелічэння

запасаў вільгаці ў глебе і для ўцяплення зімуючых раслін (азімых культур, шматгадовых траў і інш.).

Снегозапас — **снегазапас**, маса вады, што ўтрымліваецца ў дадзены момант у снегавым покрыве. Вылічваецца шляхам множання таўшчыні снегу на яго шчыльнасць і выражаецца слоём вады (мм або см) або ўдзельнай масай снегу (г/см^3 або кг/м^3). На тэрыторыі Беларусі запас вады ў снегавым покрыве к надыходу яго максімальнай магутнасці складае каля 40 мм на паўднёвым захадзе, 40—60 мм у Цэнтральнай частцы рэспублікі і ад 60 да 100 мм на паўночным усходзе і ўсходзе.

Снеголавинная станция — **снегалавінная станцыя**, спецыялізаваная даследчая станцыя ў гарах для назіранняў за снегавым покрывам і ўмовамі фарміравання і сыходу снежных лавін. Ажыццяўляе метэаралагічныя назіранні, рэгулярныя вымярэнні таўшчыні, шчыльнасці і фізіка-механічных уласцівасцей снегу, рэгістрацыю і апісанне сыходу лавін, праводзіць лабараторныя даследаванні снегу, дае прагноз сыходу лавін.

Снегомерная зьёмка — **снегамерная здымка**, вымярэнне вышыні і таўшчыні снегавага покрыва з мэтай вызначэння снегазапасаў.

Снегопад — **снегапад**, выпадзенне снегу з воблакаў. Па велічыні сняжынак адрозніваюць дробна-, сярэдне- і буйнаструктурны. С. Інтэнсіўнасць С. вызначаюць па бачнасці ў ім, па ўтрыманню сняжынак у адзіцы аб'ёму паветра, па прыросту вышыні снегавага покрыва.

Снеготаяние — **снегараставанне**, працэс пераўтварэння ў ваду снегу і лёду пры павышэнні тэмпературы паветра да 0°C і вышэй. Адбываецца ў выніку цеплаабмену снегавага покрыва з акаляючым асяроддзем. Характарызуецца дадатным цеплавым балансам, памяншэннем і знікненнем снегазапасаў і з'яўленнем расталых вод, на рэках умераных шырот выклікае веснавую паводку.

Снежная крупа — **снежная крупа**, цвёрдыя атмасферныя ападкі ў выглядзе круглявых мяккіх ядзеркаў, дыяметрам у некалькі мм. Выпадае з кучава-дажджавых воблакаў, у асноўным вясной і восенню, пры тэмпературах, блізкіх да нуля.

Снежник — **снежнік**, нерухомае скопішча снегу і лёду ў месцах, якія захаваны ад сонца і ветру. Не растае значна даўжэй снегу, які ляжыць у навакольным раёне або на працягу ўсяго года.

Снежница — **снежніца**, назапашванне прэснай расталай вады на паверхні ледзянога покрыва мораў у выніку раставання снегу. У пачатковай стадыі С. прадстаўляе сабой плямы прамочанага вадой снегу, а затым, па меры назапашвання вады, ператвараецца ў азяркі расталай вады на паверхні лёду.

Снежность — **снежнасць**, якасная характарыстыка снегавага покрыва на дадзенай тэрыторыі. Уключае ўмовы выпадзення і адкладання цвёрдых ападкаў, узнікнення, існавання і сыходу снегавага покрыва, даныя аб колькасці выпаўшага з атмасферы лёду і максімальных снегазапасах.

Снежность зим — снежнасць зім, характарыстыка зімы па велічыні выпадання і акумуляцыі снегу. Адрозніваюць маласнежныя зімы (вышыня снегавага покрыва ніжэй нормы), сярэдняснежныя зімы (вышыня снегавага покрыва блізкая да сярэдняй шматгадовай), няўстойлівыя зімы са значнымі ваганнямі вышыні снегавага покрыва на працягу ўсёй зімы, мнагаснежныя зімы з вышынёй снегавага покрыва, што значна перавышае сярэднюю шматгадовую норму. Устойлівае снегавое покрыва на тэрыторыі Беларусі дасягае ў сярэднім вышыні 7—10 см на паўднёвым захадзе, 25—30 см у сярэдняй яе частцы і павышаецца да 40 см на паўночным усходзе; у цёплыя зімы ў асобных раёнах яно можа адсутнічаць.

Снежны карніз — снегавы карніз, акумуляцыйная снежная форма, што ўтвараецца ў выглядзе навеса на падветраным баку вострых грабянёў у час мяцеліцы. Часам служыць крыніцай жыўлення ледавікоў, часта з'яўляецца прычынай узнікнення лавін.

Снежны покрыв — снегавое покрыва, слой снегу на паверхні Зямлі, што ўзнікае ў выніку снегападаў. Бывае часовым (растае за некалькі гадзін або дзён пасля ўтварэння) і ўстойлівым (існуе на працягу ўсёй зімы або з невялікімі перапынкамі). Захоўвае глебу ад моцнага выхаладжэння і азімыя пасевы ад вымярзання. С. п. робіць вялікі ўплыў на клімат, рэльеф, гідралагічныя і глебаўтваральныя працэсы, жыццё раслін і жывёл. Расталыя воды фарміруюць большую частку рачнога сцёку. Служыць крыніцай жыўлення ледавікоў. С. п. на Беларусі трымаецца ад 70—80 сутак на паўднёвым захадзе да 100—110 сутак на паўночным усходзе.

Современное оледенение — сучаснае абледзяненне, назапашванне прыродных ільдоў і іх сукупнасць на зямной паверхні ў сучасны перыяд. Прадстаўлена на сушы пакрыўнымі і горнымі ледавікамі. Аб'ём сучасных ледавікоў Зямлі — 30 млн км³, плошча звыш 16 млн км² (каля 11 % паверхні сушы); найбольш шырока распаўсюджана ў палярных шыроты. 98,5 % С. а. займаюць пакрыўныя ледавікі. Асабліва вялікія і магутныя ледавіковыя пакрывы характэрны для Антарктыды (аб'ём лёду 28 млн км³) і Грэнландыі.

Современные тектонические движения — сучасныя тэктанічныя рухі, падняцці, апусканні, зрухі зямной кары, што адбываюцца ў наш час або адбываліся некалькі сотняў гадоў таму назад у выніку дзеяння эндагенных сіл. Бываюць рознага дыяпазону і частаты (ад сейсмічных да векавых), вертыкальныя і гарызантальныя; іх скорасць ад некалькіх мм у год (у межах раўнінна-платформавых абласцей) да некалькіх см у год (у горных раёнах); у час землетрасенняў вертыкальныя і гарызантальныя зрушэнні могуць дасягаць некалькіх м, часам да 10—20 м.

Согра — согра, 1) забалочаныя прыгнечаныя лясы (з елкі, сасны, бярозы, вольхі, з дамешкаю хмызнякоў) на водападзелах тайгі Усходне-

Еўрапейскай раўніны і Заходняй Сібіры; 2) купінавыя балоты ў тайзе і тундры.

Созвездия — сузор'і, участкі зоркавага неба з характэрнымі групоўкамі зорак. Усё неба падзелена на 88 С.; яны аблягчаюць арыентаванне на зоркавым небе. Большасць назваў С. была дадзена яшчэ ў старажытнасці; гэта часцей за ўсё імёны міфічных герояў (Геркулес, Персей), назвы жывёл (Леў, Жыраф) і розных прадметаў (Ліра і інш.). Некаторыя С. маюць імёны (Сірыус, Вега). Найбольш яркія зоркі С. (звычайна ў парадку памяншэння яркасці) абазначаюцца літарамі грэчаскага алфавіта з дапаўненнем назвы С.

Солевое выветривание — салявое выветрванне, разбурэнне глеб і горных парод пры крышталізацыі ў іх трэшчынах і порах солей з глебавых раствораў; разнавіднасць фізічнага выветрвання. Распаўсюджана пераважна ў пустынных абласцях. Можа суправаджацца хімічным змяненнем глеб і парод.

Солевой режим почв — салявы рэжым глеб, устойлівыя перыядычныя (шматгадовыя, гадавыя або міжпаліўныя) сыходныя або ўзыходныя перамяшчэнні солей у глебе, што вядуць да часовага змянення іх колькасці і складу ў розных гарызонтах. С. р. г. цесна звязаны з водным рэжымам глебы і часта разглядаецца сумесна з ім (водна-салявы рэжым). Перамяшчэнні солей асабліва характэрны для глеб непрымаўнога воднага рэжыму (саланцы, саланчакі, каштанавыя і інш.).

Солёность морской воды — салёнасць марской вады, утрыманне раствораных солей у марской вадзе. Выражаецца ў працэнтах (%), г. зн. у тысячных долях або грамах солей на кілаграм марской вады. Залежыць у асноўным ад выпарэння і ападкаў. Салёнасць у адкрытым акіяне змяняецца нязначна (ад 36—37‰ у тропіках да 32—31‰ у Цэнтральнай Арктыцы); С. у морах дасягае найбольшых і найменшых значэнняў. Сярэдняе значэнне С. для ўсяго Сусветнага акіяна 35‰.

Солёные озёра — салёныя азёры, азёры, вада якіх утрымлівае значную колькасць раствораных солей (ад 1 г на 1 л вады і больш). Часцей за ўсё салёнымі бываюць бяссцёкавыя азёры. У расходзе іх вады пераважае выпарэнне, а ўсе мінеральныя рэчывы, якія прыносяцца рэкамі і грунтавымі водамі, застаюцца і назапашваюцца ў вадаёме. Распаўсюджаны С. а. у стэпах, паўпустынях і пустынях. З'яўляюцца крыніцай хімічнай сыравіны. Самыя вялікія па плошчы С. а. у свеце — Каспійскае і Аральскае моры-азёры.

Солнечная активность — сонечная актыўнасць, фізічныя працэсы, у выніку якіх на Сонцы з'яўляюцца характэрныя ўтварэнні: сонечныя плямы і факелы ў фотасферы, флакулы і ўспышкі ў храмасферы, пратуберанцы ў сонечнай кароне. Пры павышэнні С. а. узмацняецца карпускулярнае, а таксама жорсткае электрамагнітнае выпраменьванне Сонца, што ўплывае на стан магнітасферы і іанасферы Зямлі (магнітныя буры, палярныя зьяні, дысацыяцыя малекул атмасферных газаў). Узровень С. а. змяняецца. Існуюць прыкладна 11-гадовыя цыклы. С. а.

аказвае істотны ўплыў на зямныя з'явы і працэсы (палярныя зьяні, магнітныя буры, землетрасенні, рост дрэў, ураджай сельскагаспадарчых культур, размнажэнне і міграцыя насякомых і г. д.).

Солифлюкционные террасы — солифлюкцыйныя тэрасы, ступені на схілах, што ўтвораны солифлюкцыйным зрушэннем глеб і грунтоў. Сустрэкаюцца галоўным чынам у абласцях распаўсюджання шматгадовамёрзлых парод.

Солифлюкція — солифлюкцыя, павольнае вязкапластычнае цяжэнне расталых, пераўвільготненых глеб і тонкадысперсных грунтоў на пакатых схілах (пачынаецца пры ўхілах 2—3°). Цяжэнне грунтоў адбываецца на мёрзлай паверхні яшчэ не растаўшых горных парод, сцэнтаваных лёдам. С. садзейнічаюць актыўнае раставанне снегу і моцныя ліўні; яны вядуць да зніжэння ўстойлівасці грунтоў на схілах. Скорасць руху матэрыялу пры С. — ад некалькіх см да некалькіх м у год. Распаўсюджана галоўным чынам у вобласці развіцця шматгадовамёрзлых парод у гарах, пераважна вышэй верхняй граніцы лесу. Прыводзіць да ўтварэння спецыфічных форм мярзлотнага рэльефу — солифлюкцыйных тэрас, валоў, град і іншых.

Солнечная корона — сонечная карона, самая знешняя і разрэджаная слая Сонца. Неабсталяваным вокам назіраецца ў часе поўных сонечных зацьменняў у выглядзе ззяння, што акаляе закрыты месцам дыск Сонца; без зацьменняў назіраецца з дапамогаю спецыяльнага астранамічнага інструмента — каранографа. Праглядаецца да адлегласцей у некалькі дзесяткаў радыусаў Сонца і паступова рассяваецца ў міжпланетнай прасторы. Уяўляе сабой высокаіанізаваную плазму з тэмпературай 1—2 млн К.

Солнечная радиация, солнечное излучение — сонечная радыяцыя, сонечнае выпрамяненне, выпрамяненне Сонцам святла і цяпла. Складаецца з прамянёў рознай даўжыні (бачных і нябачных — ультрафіялетавых і інфрачырвоных). Выражаецца ў кал/см² або ккал/см² за адзінку часу. Дасягае зямной паверхні ў выглядзе прамых сонечных прамянёў і рассяяных, утвараючы разам сумарную сонечную радыяцыю. З'яўляецца асноўнай крыніцай энергіі на Зямлі; размяркоўваецца занадта, у залежнасці ад геаграфічнай шыраты; памяншаецца ад экватара да полюсаў.

Солнечная система — Сонечная сістэма, сістэма нябесных цел, якая складаецца з Сонца і 9 вялікіх планет (Меркурый, Венера, Зямля, Марс, Юпітэр, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон) з іх спадарожнікамі, дзесяткаў тысяч малых планет (астэроідаў), мноства камет і дробных метэорных цел.

Солнечное время — сонечны час, сістэма адліку часу, у якой у якасці асноўнай адзінкі прыняты інтэрвал (сонечныя суткі) паміж дзвюма паслядоўнымі верхнімі (або ніжнімі) кульмінацыямі Сонца. Сапраўды С. ч. вымяраецца часавым вуглом пэнтра Сонца. У выніку нераўнамернасці бачнага гадовага руху Сонца па экліптыцы і наліку

екліптыкі да экватара сапраўдны С. ч. змяняецца нераўнамерна, у выніку чаго нязручны для практычнага жыцця. Для ліквідацыі гэтага недахопу ўводзіцца т. зв. сярэдняе Сонца — фіктыўны пункт, які на працягу года рухаецца раўнамерна па экватары і робіць адносна пункта вясяняга раўнадзенства адзін абарот за той жа час, што і сапраўднае Сонца. Сістэма адліку часу, заснаваная на сярэднім Сонцы, называецца сярэднім С. ч., а інтэрвал часу паміж дзвюма паслядоўнымі аднайменнымі яго кульмінацыямі — сярэднімі сонечнымі суткамі, якія падзяляюцца на сярэднія сонечныя гадзіны, минуты, секунды. Сярэдні С. ч. вымяраецца часавым вуглом сярэдняга Сонца. Розніца паміж сярэднім і сапраўдным С. ч. называецца ўзроўнем часу.

Солнечныя часы — сонечны гадзіннік, старадаўні прыбор для вызначэння часу па Сонцу. Складаецца з дыферבלата (гарызантальнага, вертыкальнага або нахіленага) і стрыжня або плаецінкі, што адкідае цень на дыферблат. Становішча ценю паказвае сапраўдны сонечны час, які з дапамогаю ўраўнення часу можа быць пералічаны ў мясцовы сярэдні сонечны час.

Солнечны вецер — сонечны вецер, выцяканне плазмы сонечнай кароны ў міжпланетную прастору. Утварэнне С. в. звязана з патокам энергіі ў карону з болей глыбокіх слаёў Сонца. На ўзроўні арбіты Зямлі сярэдняя скорасць часціц С. в. (пратонаў і электронаў) каля 400 км/с; колькасць часціц некалькі дзсяткаў у 1 см^2 .

Солнце — Сонца, цэнтральнае цела Сонечнай сістэмы, бліжэйшая да Зямлі зорка (сярэдня адлегласць ад Зямлі 149,6 млн км). Прадстаўляе сабой распаленае нябеснае цела шарападобнай формы. Радыус С. 696 тыс. км, маса $2 \cdot 10^{30}$ кг (у 332 400 разоў большы за масу Зямлі), тэмпература паверхні прыкладна 6000 °С. С. — асноўная крыніца энергіі ўсіх працэсаў, якія адбываюцца на зямной паверхні.

Солнцестояние — сонцастанне, момант часу, у які Сонца ў сваім бачным гадавым руху на экліптыцы праходзіць або праз самы паўночны яе пункт, маючы схіленне $23^{\circ}27'$ (дзень летняга С. — 21—22 чэрвеня), або праз самы паўднёвы яе пункт са схіленнем — $23^{\circ}27'$ (дзень зімовага С. — 21—22 снежня). У дні С. Сонца ў поўдзень у зеніце на тропіках. У дзень летняга С. Сонца ў поўдзень у зеніце на Паўночным тропіку; у Паўночным паўшар'і самая кароткая ноч і самы доўгі дзень (у Паўднёвым — наадварот). З гэтай даты працягласць дня ў Паўночным паўшар'і паступова памяншаецца, у Паўднёвым — павялічваецца. У дзень зімовага С. Сонца ў поўдзень у зеніце на Паўднёвым тропіку; у Паўднёвым паўшар'і самая кароткая ноч і самы доўгі дзень (у Паўночным — наадварот). З гэтай даты працягласць дня ў Паўднёвым паўшар'і паступова памяншаецца, у Паўночным — павялічваецца. Дні С. — пачатак лета або зімы ў астранамічным разуменні.

Солоди — соладзі, тып глеб, што ўтвараюцца ў асноўным з саланцоў пры іх павышаным увільгатненні і рассаленні. Сустрэкаюцца ў зонах лесастэпаў, стэпаў і паўпустынь умеранага пояса пад лугава-

стэпавай, лугавой або лугава-балотнай расліннасцю, часам з удзелам дрэвавых парод (асіна, вярба і інш.). Фарміруюцца ва ўмовах перыядычнага прамыўнога рэжыму, што вядзе да разбурэння калоідаў у верхніх гарызонтах глеб, збяднення іх вокісламі і абагачэння крэменязёмам (працэс асаладзення). Часта валодаюць высокім (да 8 % і болей) утрыманнем гумусу, белаватым (асаладзелым) элювіяльным гарызонтам, што падцілаецца слабавадапранікальным ілювіяльным гарызонтам. Пастаянна пераўвільготненыя, малаўрадлівыя, выкарыстоўваюцца галоўным чынам як сенажаць. Распаўсюджаны на поўдні Заходняй Сібіры; сустракаюцца таксама ў ЗША і Канадзе.

Солоноватое озеро — саланаватае возера, возера, вада якога мае адчувальную на смак салёнасць (мінералізацыя ад 1 да 24,7 г/л, па іншай класіфікацыі ад 1 да 35 ‰).

Солонцеватые почвы — саланцеватыя глебы, глебы, якія характарызуюцца наяўнасцю ў паглынальным комплексе натрыю (звычайна ў меншай колькасці, чым у саланцоў). Распаўсюджаны ў засушлівых абласцях умеранага пояса, могуць належаць да лугавых, каштанавых і іншых тыпаў глеб. Наяўнасць натрыю садзейнічае паніжэнню ўрадлівасці гэтых глеб.

Солонцовая растительность — салонцовая расліннасць, сукупнасць фітацэнозаў, якія сфарміраваліся на саланцах і саланцеватых глебах. Спалучае ў сабе прыкметы ксерафітаў і галафітаў. Прадстаўнікі — саялкі, чорны палын і інш. Сустракаецца ў стэпах, паўпустынях і пустынях.

Солонцы — салонцы, засоленыя глебы, якія сустракаюцца асобнымі плямамі ў лесастэпавай, стэпавай, паўпустыняй і пустыняй зонах умеранага пояса. Шырока распаўсюджаны на Прыдунайскай і Прыкаспійскай нізінах, у Заходняй Сібіры, Сярэдняй Азіі. Утрымліваюць менш растваральных солей, чым саланчакі. Характарызуюцца наяўнасцю натрыю ў верхніх гарызонтах, гіпсу, сульфатаў і хларыдаў — у ніжніх. Маюць рэзка выражаныя глебавыя гарызонты. Набухаюць, становяцца вязкімі і ліпкімі ў вільготным стане і ўшчыльняюцца пры высыханні. Малаўрадлівыя, утрымліваюць шкодныя для раслін солі; патрабуюць гіпсавання (унясення гіпсу) або пры блізкім заляганні гіпсавага гарызонту — глыбокага ворыва.

Солончаки — салончакі, засоленыя глебы, якія ўтрымліваюць у паверхневым слоі 1 % і больш растваральных солей. Засаленне звычайна выклікаецца падняццем па капілярах грунтавых вод са значным утрыманнем раствараных мінеральных рэчываў да паверхні і іх выпарэннем. Распаўсюджаны галоўным чынам у пустынях Азіі, Афрыкі і Аўстраліі. Выкарыстоўваюцца для земляробства пасля прамывання і паніжэння ўзроўню грунтавых вод. Пры няправільным арашэнні выклікаецца паўторнае засаленне.

Солончаквая растительность — салончаквая расліннасць, сукупнасць фітацэнозаў, якія сфарміраваліся на салончаках і салончакowych

глебах. Прадстаўлена галафітамі. Сустракаецца ў стэпах, паўпустынях і пустынях.

Сольфатары — сальфатары, струмені сярністага газу і серавадароду з дамешкаю вадзяной пары, вуглякіслага і іншых газаў, што выдзяляюцца з дробных каналаў і трэшчын у кратэры і на схілах вулкана. Тэмпература С. 90—300 °С.

Соляная тектоніка — саяліная тэктоніка, тып складкаватых дэфармацый асадкавага слоя зямной кары, звязаны з наяўнасцю ў аснове або сярэдняй частцы разрэзу дастаткова магутных (звыш 1 км) саялых адкладаў (каменная соль, калійныя солі). Мае ў асноўным выгляд саялых купалаў. Класічныя вобласці С. т. — Прыкаспійская ўпадзіна, упадзіна Мексіканскага заліва і яго ўзбярэжжа.

Соляныя купала — саяліныя купалы, адна з форм праяўлення саялінай тэктонікі. Маюць выгляд купалападобных падняццяў з саялым ядром (штокам), што прыўзнямае або працінае больш маладыя пароды крылаў. У скляпеннях і крылах С. к. часта знаходзяцца радовішчы нафты і газу, а саялыя ядры распрацоўваюцца для атрымання каменнай і калійных солей.

Солярны клімат — саяльны клімат, 1) умоўны, або радыяцыйны, клімат, што разлічваецца тэарэтычна па размеркаванню сонечнай радыяцыі на Зямной паверхні ў залежнасці толькі ад шыраты мясцовасці і часу года (без уліку кліматаўтваральных фактараў і працэсаў, што адбываюцца ў атмасферы, асаблівасцей падсілаючай паверхні і інш.). Адхіленне тэмпературы паветра і іншых характарыстык С. к. ад рэальных адлюстроўвае ролю мясцовых геаграфічных фактараў і асаблівасцей цыркуляцыі атмасферы ў фарміраванні клімату таго або іншага рэгіёна; 2) рэжым сонечнай радыяцыі і эфектыўнага выпрамянення ў дадзеныя месцы.

Сомма — сома, грэбень старажытнага разбуранага вулкана, што ўцалеў пасля ўзрыву або правалу вяршыні і абмяжоўвае часткова або поўнасцю малады вулкан, які ўзнік ва ўпадзіне пры пазнейшым вывяржэнні (напрыклад, Авачынская Сопка на Камчатцы).

Сопка — сопка, назва ўзгоркаў і гор з круглявымі вяршынямі ў Забайкаллі і на Далёкім Усходзе Расіі. На Камчатцы і Курыльскіх астравах С. называюцца таксама вулканы (Ключаўская Сопка, Авачынская і інш.). С. называюць таксама высокія (да 4 м) курганы.

Сорныя расціны, сорнякі — пустазелле, некультурныя расліны, рост якіх на пэўных участках не пажаданы (пагаршаюць умовы росту культурных раслін, зніжаюць ураджай, ядавітыя і г. д.). Найбольш распаўсюджаны па ўсяму зямному шару (чартапалох, асот, аўсюк, пырнік, жыцца).

Сосновы лес, бор, сосняк — сасновы лес, бор, сасняк, чысты сасновы лес на бедных сухіх пячаных і супячаных глебах.

Составление карт — састаўленне (складанне) карт, сукупнасць графічных работ па вырабу арыгінала карты. Уключае: пабудову каар-

дннатных сетак, перанос інфармацыі з крыніц на састаўляемы арыгінал, апрацоўку гэтай інфармацыі (генералізацыю) і графічнае афармленне арыгінала (вычэрчванне, афарбоўку і г. д.). С. к.— таксама адзін з двух галоўных раздзелаў дысцыпліны «Праектаванне і састаўленне карт».

Социально-экономическая география, экономическая и социальная география — сацыяльна-эканамічная геаграфія, эканамічная і сацыяльная геаграфія, адна з асноўных частак грамадскай геаграфіі і ўсёй сістэмы геаграфічных навук, вывучае тэрытарыяльную арганізацыю грамадства ў розных краінах, раёнах, мясцовасцях. Канкрэтныя аб'екты даследавання — насельніцтва, гаспадарка, яе галіны, прыродныя ўмовы і рэсурсы. С.-э. г. падзяляецца на эканамічную геаграфію, сацыяльную геаграфію і асобную галіну — геаграфію насельніцтва.

Социосфера — сацыясфера, частка геаграфічнай абалонкі, якая ўключае ў свой склад чалавецтва з уласцівымі яму на дадзеным этапе развіцця вытворчымі адносінамі, а таксама асвоеную чалавекам частку прыроднага асяроддзя.

Спектральный анализ — спектральны аналіз, метады якаснай і колькаснай характарыстыкі хімічнага саставу якога-небудзь рэчыва, заснаваны на вывучэнні ўласцівага яму аптычнага спектра. Ужываецца пры даследаваннях горных парод, глеб, попелу раслін, завісей у прыродных водах і інш.

Спектрозональная аэрофотосъёмка — спектразональная аэрафотаздымка, фатаграфаванне мясцовасці з паветраных і касмічных лятальных апаратаў адначасова ў некалькіх (мінімум у дзвюх) зонах спектра электрамагнітных хваль. Асноўны від С. а. — каляровая спектразональная; на такіх здымках аб'екты мясцовасці паказваюцца ва ўмоўных колерах; існуе таксама многазональная С. а.

Спелеология, пещероведение — спелеалогія, пячоразнаўства, састаўная частка карстазнаўства. Вывучае пячоры — іх генезіс, марфалогію, мікракліMAT, гідралогію, арганічны свет, рэшткі матэрыяльнай культуры мінулых стагоддзяў, а таксама распаўсюджанне і сучаснае выкарыстанне.

Спелость почвы — спеласць глебы, стан глебы, што дапускае магчымасць яе апрацоўкі (фізічная С. г.) або пасадку культурных раслін (біялагічная С. г.). Наступае пры дастаткова высокіх тэмпературах і пры некаторым аптымальным увільгатненні, што робіць глебу звязнай і пластычнай.

Специальные карты — спецыяльныя карты, карты, прызначаныя для пэўнага круга выкарыстання і рашэння канкрэтных задач (вучэбныя карты, турысцкія карты, навігацыйныя карты і інш.).

Спилит — спіліт, палеатэпная базальтавая горная парода, у якой палявы шпат прадстаўлены другасным альбітам; альбіт замяшчаецца хларытам, кальцытам і эпідотам. Утварылася пры падводных выліваннях; насам у С. назіраецца шаравая (падушкавая) асобнасць.

Сплавина, зыбун — сплавина, зыбун, дрыгва, слой з водных і балотных раслін, што ўтварыўся на паверхні сажалак, азёр і вадасховішч пры адсутнасці цяжэнняў і хвалявання. У вадаёмах, багатых пажыўнымі рэчывамі, складаецца з чароту, рагозу і іншых карэнішчавых раслін, зялёных і сфагнавых імхоў. Нарастае звычайна ад берагоў, часам пакрывае ўвесь вадаём.

Спорово-пыльцевой анализ — спорава-пыльцавы аналіз, метады вызначэння саставу і працэнтных суадносін спор і пыльцы розных раслін ва ўзорах, узятых з геалагічных разрэзаў, пахаваных глеб, тарфяных пакладаў і інш. Такія даследаванні магчымы дзякуючы ўстойлівасці да разбурэння спор і пыльцевых зерняў, знешнія абалонкі якіх захоўваюцца працягла час.

Способ ареалов — спосаб арэалаў, картаграфічны спосаб паказу абласцей распаўсюджвання якой-небудзь з’явы — бесперапыннай, суцэльнай (напрыклад, абледзянення) або разгрупаванай (напрыклад, асобных відаў жывёл — вавёркі, паўночнага аленя і г. д.) шляхам паказу гранічнай лініі, афарбоўкі або штрыхоўкі арэала і інш. Арэалы на карце могуць суправаджацца колькаснымі паказчыкамі, якія характарызуюць сумарную велічыню з’явы ўнутры кожнага арэала (напрыклад, запасы вугалю па басейнах) або яе сярэдняю інтэнсіўнасцю.

Способ знаков движения — спосаб знакаў руху, картаграфічны спосаб паказу перамяшчэнняў прыродных і сацыяльна-эканамічных з’яў (марскія цячэнні, вятры, пералёты птушак, міграцыі насельніцтва, перавозкі грузаў і інш.). Асноўны графічны сродкі — вектары (накіраваныя стрэлкі) і стужкі (палосы). Адрозненні ў малюнку характарызуюць асаблівасці з’явы.

Способ значков, внесмасштабных знаков — спосаб значкоў, пазамаштабных знакаў, картаграфічны спосаб паказу на картах аб’ектаў, якія не выражаюцца ў маштабе карты або займаюць меншую плошчу, чым картаграфічны знак, а таксама перадачы з’яў, што лакалізаваны па пунктах. Знакі паказваюць від і месцазнаходжанне аб’ектаў, іх велічыню, значэнне, змяненне ў часе і г. д. Па форме адрозніваюць значкі геаметрычныя, літарныя і наглядныя (сімвалічныя).

Способ изолиний — спосаб ізаліній, спосаб паказу, які прымяняецца для картаграфавання велічыні або інтэнсіўнасці бесперапынных і паступова змяняюцца з’яў — вышыні зямной паверхні, тэмпературы паветра, колькасці ападкаў і інш. З дапамогаю ізаліній паказваюць таксама змяненне велічыні з’явы ў часе (напрыклад, гадавое змяненне магнітнага схілення), перамяшчэнне з’яў (напрыклад, сезоннае перамеркаванне паветраных мас), час наступлення якіх-небудзь з’яў (напрыклад, моцнага ветру і штормаў у розныя месяцы года) і г. д.

Способ линейных знаков — спосаб лінейных знакаў, картаграфічны спосаб паказу ліній мерыдыянаў і паралелей, розных граніц, ліній сувязі, а таксама лінейных аб’ектаў, што не выражаюцца па шырыні ў маштабе карты (рэк, дарог і г. д.). Лінейныя знакі прымяняюць

таксама для плошчавых аб'ектаў (напрыклад, восей хрыбтоў пры паказе структуры горнай краіны).

Способ локализованных диаграмм — способ лакалізаваных дыяграм, картаграфічны спосаб паказу сезонных і іншых перыядычных з'яў — іх ходу, велічыні, працягласці, паўторнасці і г. д. шляхам дыяграм, аднесены да пэўных пунктаў і плошчаў. Прыклады: гадавы ход тэмпературы, колькасць ападкаў па месцах, дынаміка снегавага покрыва, размеркаванне гадавага сцёку рэк, напрамак і сіла вятроў і г. д.

Способы изображения рельефа — способы паказу рэльефу, прыёмы перадачы на карце няроўнасцей зямной паверхні. Галоўны з іх — спосаб гарызанталей. Для некаторых асаблівасцей рэльефу, якія амаль немагчыма ці нельга паказаць гарызанталамі (рэзкія парушэнні рэльефу, мікраформы, дынамічныя элементы і інш.), дадаткова прымяняюцца спецыяльныя знакі. Для выдзялення вышынных зон гарызанталі дапаўняюцца каляровай афарбоўкай прамежкаў паміж імі па гіпсаметрычнай шкале. Найбольшай нагляднасцю валодаюць пластычныя спосабы паказу (ствараюць ілюзію выпукласці і глыбіні рэльефу), што дасягаецца фатаграфаваннем трохмернай мадэлі рэльефу, асветленай пад пэўным вуглом, або адмыўкай, калі цені накладваюцца пэндзлікам або распыленнем вадкай фарбы пры мяркуемым касым або адвесным асвятленні рэльефу. Прымяняецца таксама сумяшчэнне паслойнай афарбоўкі і адмыўкі.

Спутники планет — спадарожнікі планет, целы Сонечнай сістэмы, якія рухаюцца вакол вялікіх планет пад дзеяннем іх прыцягнення. Большасць С. п. рухаецца ў тым жа напрамку, у якім рухаюцца планеты вакол Сонца.

Сравнительный метод, сравнительный подход в географии — параўнальны метад, параўнальны падыход у геаграфіі, выяўленне падабенства і адрознення працэсаў, уласцівасцей і стану некалькіх геаграфічных аб'ектаў — як падобных або побач размешчаных, існуючых у адзін і той жа час, так і розных, аднак супараўнальных па структуры або функцыях, аддаленых у прастору і часе; супастаўленне розных станаў аднаго геаграфічнага аб'екта.

Средиземноморские зоны — міжземнаморскія зоны, прыродныя геаграфічныя зоны (часам падзоны), уласцівыя заходнім прыакіянічным сектарам субтрапічных паясоў сушы. Характарызуюцца міжземнаморскім кліматам, ярка выражанай сезоннасцю сцёку рэк, перавагай у прыродным раслінным покрыве вечназялёных лясоў і жорсткалістых хмызнякоў, прыстасаванасцю да ўмоў летняй засухі. Тэрыторыя М. з. у значнай ступені асвоена і моцна зменена гаспадарчай дзейнасцю. М. з. найбольш добра выражаны ў Міжземнамор'і, распаўсюджаны таксама ў Каліфорніі, Сярэднім Чылі, у Паўднёвай і Паўднёва-Заходняй Аўстраліі, на Паўднёвым беразе Крыма і Чарнаморскім узбярэжжы Каўказа (ад Новарасійска да Туапсе).

Средиземноморский климат, климат субтропических жестколистных

вечнозелёных лесов и кустарников — міжземнаморскі клімат, клімат субтрапічных цвердалістых вечназялёных лясоў і хмызнякоў, субтрапічны клімат з сухім гараным летам і цёплай дажджлівай зімой. Сярэднія месячныя тэмпературы паветра ад $+4$ да $+29$ °С, гадавая сума ападкаў ад 300—500 мм на раўнінах да 1500—2000 мм у гарах. Ападкі выпадаюць зімой і звязаны з цыклонамі на палярным фронце. М. к. характэрны для ўзбярэжжа Міжземнага мора (Міжземнамор'я; адсюль яго назва), паўднёвага захаду Афрыкі і Аўстраліі, Сярэдняга Чылі, Каліфорніі, Паўднёвага берага Крыма і Чарнаморскага ўзбярэжжа Каўказа (ад Новарасійска да Туапсе).

Средиземные моря, внутренние моря — міжземныя моры, унутраныя моры, моры, якія размяшчаюцца паміж мацерыкамі або ўнутры якога-небудзь мацерыка і злучаюцца з акіянам пралівамі. У залежнасці ад размяшчэння М. м. падзяляюцца на міжмацерыковыя моры (Міжземнае мора, Чырвонае мора) і ўнутрымацерыковыя моры (Чорнае мора, Белае мора і інш.). М. м. звычайна глыбока ўдаюцца ў сушу, моцна расчлянены, багаты астравамі, маюць характэрныя асаблівасці гідралагічнага рэжыму: прылівы невялікія, тэмпературы ад некаторай глыбіні да дна аднастайныя.

Срединная морена — пасярэдняя марэна, вялікая колькасць шчэбню і буйных абломкаў горных парод у выглядзе грады, што цягнецца зверху ўніз па цячэнню горна-даліннага ледавіка. Утвараецца ў сярэдняй частцы ледавіковага языка пры зліцці бакавых марэн, адносіцца да паверхневых марэн. Зблізку канцоў ледавікоў абломкавы матэрыял часта распаўзаецца і ўтварае суцэльныя марэнныя плошчы, асабліва характэрныя для ўчасткаў з мёртвым лёдам.

Срединно-океанические хребты — пасярэдне-акіянічныя хрыбты, магутныя падводныя горныя збудаванні ў межах дна акіянаў, якія займаюць часцей за ўсё пасярэдняе становішча. Назіраюцца ў выглядзе планетарнай сістэмы на дне ўсіх акіянаў. Сумарная даўжыня каля 75 тыс. км, шырыня да 2000 км, адносная вышыня 1—3 тыс. м. У сістэму П.-а. х. уваходзяць хрыбет Гакеля ў Паўночным Ледавітым акіяне, Пасярэдне-Атлантычны і Цэнтральна-Індыйскі (сумесна з Аравійска-Індыйскім хрыбтом), Паўднёва- і Усходне-Ціхаакіянскае падняцці. Асобныя вяршыні ўзнікаюцца над узроўнем акіяна ў выглядзе вулканічных астравоў (астравы Буве, Святой Елены, Пасхі і інш.). П.-а. х. характарызуюцца развіццём разрыўных парушэнняў зямной кары, у тым ліку вялікімі папярочнымі разломамі і зрухамі, актыўным вулканізмам і высокай сейсмічнасцю. Уздоўж галоўнай восі размяшчаюцца рыфтавыя даліны з аголенымі на дне ультраасноўнымі пародамі, блізкімі па складу да рэчыва манты.

Срединный массив — пасярэдні масіў, адносна ўстойлівы ўчастак зямной кары ў межах геасінклінальнага пояса (вобласці), які падзяляе геасінклінальныя сістэмы. Адрозніваецца ад апошніх меншай рухомасцю і больш старажытным (у асноўным дакембрыіскім) узростам. У палеа-

геаграфічным і палеатэктанічным сэнсе П. м. адпавядае мікраконтынен-там — абломкам старажытных кантынентаў, якія былі аддзелены пры ўтварэнні геасінклінальных паясоў. Прыклады — Тарымскі, Індасінійскі і іншыя масівы.

Средние горные породы — сярэднія горныя пароды, магматычныя пароды, якія займаюць па ўтрыманню крэменязёму (53—64 %) прамежкавае становішча паміж кіслымі і асноўнымі пародамі (напрыклад, дыярыты, андэзіты і інш.).

Средние горы, среднегорья, средневысотные горы, среднегорный рельеф — сярэднія горы, сярэднягор'і, сярэдневышынныя горы, сярэднягорны рэльеф, горы з вышынямі ад 1000 да 2000 м (Карпаты, Урал, Крымскія, горы Забайкалля, многія хрыбты Усходняй Сібіры і інш.) і сярэднія часткі высокіх гор. Характарызуюцца мяккімі абрысамі, круглявымі вяршынямі, адносна пакатымі схіламі. Амаль заўсёды маецца кара выветрывання (слой рыхлых адкладаў), глебы і раслінны покрыв. Скальныя пароды сустракаюцца эпізадычна.

Средний уровень моря — сярэдні ўзровень мора, вышыня ўзроўню мора ў дадзеным пункце, вылічаная па штогадзінных або тэрміновых вымярэннях за пэўны прамежак часу (сярэднясутачны, сярэднямесячны, сярэднегадавы або сярэдні шматгадовы ўзровень). Ад сярэдніх шматгадовых узроўняў вядзецца адлік глыбінь мора і вышынь сушы. Сярэднія ўзроўні розных мораў і акіянаў, а таксама розных частак аднаго акіяна не супадаюць. На заходніх берагах мацерыкоў узровень вышэйшы, чым на ўсходніх.

Средний уровень поверхности литосферы — сярэдні ўзровень паверхні літасферы, гіпатэтычны ўзровень цвёрдай паверхні Зямлі пры дапушчэнні, што яна ідэальна роўная. Знаходзіцца на 2,4 км ніжэй сучаснага ўзроўню Сусветнага акіяна.

Сталагмиты — сталагміты, нацечна-капешныя ўтварэнні ў выглядзе конусаў, слупоў і г. д., якія ўзнікаюцца з дна пячор. Утвараюцца ў выніку выпадзення ў асадак вапняковага рэчыва, што выдзяляецца з упаўшых кропель.

Сталагматы, сталактоны — сталагматы, сталактоны, вапняковыя нацечна-капешныя ўтварэнні ў выглядзе калон, што ўтвараюцца ў карставых пячорах пры зрастанні сталактытаў і сталагмітаў.

Сталактиты — сталактыты, нацечна-капешныя ўтварэнні ў выглядзе ледзяшоў, трубак, грабеньчыкаў, што звісаюць са столі і верхніх частак сцен карставых пячор. Узнікаюць у выніку выпадзення ў асадак вапняковага рэчыва, якое выдзяляецца з завіслых на столі і сценах кропель. Сустракаюцца гіпсавыя і саяльныя С. (узнікаюць за лік выпарэння).

Стамуха — стамуха, ледзяное таросістае ўтварэнне, якое сядзіць на водмелі; утвараецца з рэшткаў берагавога прыпаю і крыг. С. ад-розніваецца ад астатніх таросаў большай вышыняй (да 10 м і болей)

і крутымі схіламі з боку, куды дрэйфаваў лёд. С. могуць быць адзінкавымі, утвараць бар'еры або ланцужкі.

Стандартный горизонт — стандартны гарызонт, глыбіня для акіянаграфічных назіранняў і адбору проб (0, 10, 20, 30, 50, 75, 100, 150, 200, 300, 400, 500, 600, 800, 1000, 1200, 1500, 2000, 2500, 3000, 3500, 4000, 4500, 5000 і далей праз 1000 м), што прыняты Міжнароднай асацыяцыяй фізічнай акіянаграфіі ў якасці ўсеагульнага стандарту. Для мелкаводных раёнаў, акрамя таго, прыняты глыбіні 40, 60, 80 і 250 м; глыбіні 5, 25 і 125 м прыняты як неабавязковыя.

Стандартный океан — стандартны акіян, умоўнае паняцце, прынятае ў акіяналогіі, якое адпавядае акіяну з тэмпературай вады 0 °С, салёнасцю 35 ‰ і ціскам, прапарцыянальным глыбіні. Выкарыстоўваецца ў акіяналагічных разліках (напрыклад, для вызначэння ціску на розных глыбінях).

Старица, староречье — старыкі, старарэччы, участкі былога рэчышча, што поўнасю ці часткова аддзяліліся ад ракі. Маюць падоўжаную або серпападобную форму. Утвараюцца галоўным чынам пры прарыве рэчышча ў месцах развітых лукавін і яго выраўноўванні.

Старый Свет — Стары Свет, агульная назва трох «вядомых старажытных» частак свету — Еўропы, Азіі і Афрыкі. Звычайна супрацьпастаўляецца Новаму Свету (Амерыцы).

Стационарные методы исследования в географии — стацыянарныя метады даследавання ў геаграфіі, вывучэнне прыродных працэсаў і геаграфічных аб'ектаў (напрыклад, ландшафтаў) у стацыянарных умовах на працягу працяглага часу.

Стенобионты — стэнабіёнты, жывёлы і расліны, здольныя існаваць толькі пры адносна пастаянных умовах акаляючага асяроддзя (напрыклад, аўстралійскі сумчаты мядзведзь каала можа быць толькі на тых відах эўкаліптаў, лісцем якіх ён жывіцца). Супрацьпастаўляюцца эўрыбіёнтам.

Стеногалинные животные — стэнагалінныя жывёлы, водныя жывёлы, не здольныя вытрымліваць значныя ваганні салёнасці вады. Гэта большасць жывёл мораў і прэсных вадаёмаў. Супрацьпастаўляюцца эўрыгалінным жывёлам.

Стенотермные животные — стэнатэрмныя жывёлы, марскія і глебавыя жывёлы, здольныя жыць толькі пры пэўнай або зменлівай у вузкіх межах тэмпературы. Адны з іх могуць жыць пры адносна высокай тэмпературы, звычайна не ніжэй +20° (напрыклад, рыфавыя каралы), другія — пры нізкай, блізкай да 0° (напрыклад, некаторыя віды цюленяў). Супрацьпастаўляюцца эўрытэрмным арганізмам.

Стенотопные организмы — стэнатопныя арганізмы, жывёлы і расліны, якія прыстасаваны да вузкага кола месцапражывання. Звычайна бываюць стэнабіёнтамі. Супрацьпастаўляюцца эўрытотным арганізмам.

Стенофаги — стэнафагі, жывёльныя арганізмы, харчаванне якіх абмежавана адным (монафагі) або нямногімі відамі корму (алігафагі)

Напрыклад, крыжадзюбы харчуюцца насеннем хвойных парод.

Степи — стэпы, прыродная зона ўмеранага пояса ва ўнутраных раёнах Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (Прыдунайскія нізіны, поўдзень Усходне-Еўрапейскай раўніны, Паўночны Казахстан, Манголія, Паўночна-Усходні Кітай, Вялікія раўніны), а таксама на поўдні Паўднёвай Амерыкі (Патагонія). Клімат умераны, кантынентальны, засушлівы, з цёплым або гарачым летам (сярэдня тэмпература ліпеня да $+20^{\circ}$, $+23^{\circ}\text{C}$), халаднаватай або халоднай зімой (сярэдня тэмпература студзеня ніжэй 0°), невялікай колькасцю ападкаў (не больш чым 450—500 мм у год; выпаральнасць у 2—3 разы вышэйшая); большая частка ападкаў выпадае ў пачатку лета. Нярэдка бываюць засухі, сухавеі і пылавыя буры. Расліннасць травяная (кавылі, ціпчак, танканог і іншыя злакі, разнатраўе) з хуткай зменаю маляўнічых аспектаў. Глебы чарназёмы і каштанавыя. З жывёл характэрны грызуны і капытныя. С. большай часткай узараны.

Степная фауна — стэпавая фауна, сукупнасць відаў жывёл, што жывуць у стэпах. Характэрны капытныя, грызуны, паўзуны; у Аўстраліі — разнастайныя сумчатыя. С. ф. вельмі моцна змянілася ў сувязі з гаспадарчай дзейнасцю чалавека.

Степныя блюдца, западзіны — стэпавыя блюдцы, западзіны, амаль плоскія, часта круглявыя паніжэнні ў стэпавай і лесастэпавай зонах. Даўжыня С. б. — да дзесяткаў і сотняў м, глыбіня — да некалькіх м. Утвараюцца пры прасадцы грунту ў выніку растварэння і вынясення мінеральных часцінак вадой. Часта ў іх узнікаюць часовыя азёры, якія высыхаюць летам. Такіх азёр многа на поўдні Заходняй Сібіры. Блюдцападобныя паніжэнні і азёры ўзнікаюць таксама пры раставанні лёду ў шматгадовамёрзлых горных пародах і прасадцы грунтоў.

Стереомодель — стэрэамадэль, аб'ёмны (рэльефны) вобраз участка мясцовасці, які ўзнікае ў назіральніка пры разгляданні адначасова двух плоскіх перспектыўных адлюстраванняў (стэрэапар), атрыманых шляхам здымкі з двух розных пунктаў. С. можна вымяраць з дапамогаю фотаграметрычных прыбораў.

Стереотопографічная съёмка — стэрэатапаграфічная здымка, асноўны метад тапаграфічнай здымкі, пры якім адлюстраванне на карце контураў і рэльефу мясцовасці атрымліваюць у выніку апрацоўкі стэрэапар аэрафотаздымкаў зямной паверхні.

Стихийные бедствия — стыхійныя бедствы, катастрофічныя прыродныя з'явы і працэсы (землетрасенні, вывяржэнні вулканаў, цунамі, апоўзні, абвалы, селі, лавіны, навадненні, снегапады, тайфуны, ураганы, смерчы, туманы, замаразкі, град, маланка, пажары), а таксама іх вынікі, якія могуць выклікаць чалавечыя ахвяры і наносіць матэрыяльную страту. Характарызуюцца няпэўнасцю ў часе іх наступання і неадназначнасцю вынікаў, слаба прагназуемыя.

Стланик, сланики — сланік, нізкарослыя формы дрэў і хмызнякоў, якія сцелюцца па зямлі. Утвараюць часта густыя цяжкапраходныя

зараснікі з цесна прыціснутымі- да зямлі галінкамі. Узнікаюць у неспрыяльных прыродных умовах (нізкія тэмпературы, моцныя вятры і г. д.). Распаўсюджаны ў гарах ля верхняй граніцы лесу і на раўнінах у тундры. Форму С. прымаюць сасна, лістоўніца, елка, піхта, бяроза і іншыя расліны.

Сток в гидрологии — сцёк у гідралогіі, працэс сцякання дажджавых і расталых вод у вадаёмы і паніжэнні рэльефу як па зямной паверхні (паверхневы сцёк), так і ў тоўшчы зямной кары (падземны сцёк). Паверхневы сцёк падазяляюць на схілавы сцёк і рэчышчавы. Залежыць ад ападкаў, выпарэння, характару рэльефу і геалагічнай будовы, глебавага і расліннага покрыва. Велічыню С. выражаюць сярэднім расходам вады (у $\text{м}^3/\text{с}$), слоём сцёку (у мм або см), аб'ёмам сцёку (у м^3), модулем сцёку (у $\text{л}/\text{с}^3 \text{ км}^2$), каэфіцыентам сцёку (у долях адзінкі). Сумарны аб'ём гадавога сцёку рэк у Суветны акіян — $42 \cdot 10^3 \text{ км}^3$.

Сток наносов — сцёк наносаў, сумарная колькасць мінеральных і арганічных рэчываў за які-небудзь перыяд часу, што прыносіцца ракой; вымяраецца звычайна ў тонах. Большая частка С. н. рэк праходзіць у перыяды паводкі. Хуанхэ выносіць у мора ў сярэднім каля 1300 млн т наносаў у год, Амазонка — звыш 1000 млн т у год, Місісіпі — каля 360 млн т у год, Лена — каля 12 млн т у год.

Сток растворённых веществ — сцёк раствораных рэчываў, перанос рачнымі водамі рэчываў у раствораным выглядзе. У большасці выпадкаў асноўную масу раствораных мінеральных рэчываў складае іонны сцёк. Выражаецца ў кг або т у адзінку часу.

Сток реки, речной сток — сцёк ракі, рачны сцёк, колькасць вады, якая працякае праз папярочнае сячэнне рэчыва ў перыяд часу (суткі, месяц, сезон, год). Выражаецца звычайна ў км^3 , характарызуе воднасць ракі. Найбольшы сцёк маюць рэкі Амазонка (гадавы сцёк 3160 км^3), Конга (1260 км^3), Янцы (690 км^3), Енісей (больш, чым 600 км^3). Сумарны гадавы сцёк рэк зямнога шара складае звыш $37\,000 \text{ км}^3$, Беларусі — каля 36 км^3 .

Стоковые ветры, стоквые бури — сцёкавыя вятры, сцёкавыя буры, моцныя пастаянныя вятры ў прыбярэжнай паласе Антарктыды (шырынёй 600—800 км). Узнікаюць у выніку вялікай розніцы тэмператур і атмасфернага ціску над унутранымі часткамі мацерыка і сумежнымі акіянамі. Звязаны з праходжаннем цыклонаў і са сцёкам халоднага паветра з цэнтральных раёнаў па схіле ледавіковага шчыта Антарктыды. Узмацняюцца да ўзбярэжжа і часам дасягаюць ураганнай сілы.

Стоковые течения — сцёкавыя цячэнні, цячэнні ў морах і акіянах, якія выкліканы мясцовым павышэннем узроўню мора з-за прытоку марскіх або рачных вод, выпадзення атмасферных ападкаў або выпарэння (напрыклад, Фларыдскае цячэнне).

Столбы — слупы, высокія адасобленыя скалы (у выглядзе зубцоў, іголак, вежаў і інш.). Тэрмін ужываецца на Урале і ў Сібіры (напрыклад, Краснаярскія С., Ленскія С.).

Столовые горы — сталовыя горы, горы з плоскімі вяршынямі і крутымі (у верхніх частках абрывістымі), часам ступеньчатымі схіламі. Плоскія паверхні С. г. звычайна складзены ўстойлівымі да разбурэння горнымі пародамі (вапнякі, трапы, пячанікі), што залягаюць гарызантальна ці амаль гарызантальна; у тропіках С. г. бываюць пакрытымі ахоўнай латэрытнай скарынкай. Часта размяшчаюцца на перыферыі сталовых краін пры іх эразійным расчлянненні, аднак сустракаюцца і ў выглядзе адзінкавых ізалюваных падняццяў (астраўныя горы).

Столовые страны — сталовыя краіны, вялікія тэрыторыі з пераважна гарызантальным заляганнем пластоў і перавагай у рэльефе плато і высокіх раўнін з плоскімі вяршынямі і крутымі схіламі, часта ступеньчатымі (напрыклад, плато Усцюрт, плато Кару). Па перыферыі С. к. як горы-сведкі месцамі сустракаюцца сталовыя горы.

Стороны горизонта, страны света — стораны гарызонту, краіны свету, чатыры галоўныя пункты гарызонту: поўнач, поўдзень, усход і захад. Абазначаюцца літарамі (Пн., Пд., У., З. або N, S, O, W).

Сточные озёра — сцёкавыя азёры, азёры, якія маюць рачны або падземны сцёк. Знаходзяцца пераважна ў зонах залішняга ўвільгатнення. Звычайна прэсныя (Байкал, Анежскае, Вялікія Паўночнаамерыканскія і Усходнеафрыканскія, азёры Канады, Скандынавіі, Фінляндыі і інш.). Да С. а. належаць і азёры Беларусі.

Сточные воды — сцёкавыя воды, воды, забруджаныя вытворчымі адходамі і бытавымі адкідамі, што ўдаляюцца з тэрыторыі населеных месцаў і прамысловых прадпрыемстваў сістэмай каналізацыі. Да С. в. адносяць таксама воды, якія ўтвараюцца ў выніку выпадзення атмасферных ападкаў і раставання снегу ў межах населеных пунктаў і прамысловых аб'ектаў. Частка С. в. пасля ачышчэння зноў выкарыстоўваецца ў вытворчасці і для бытавых патрэб.

Страна — краіна, у фізічнай геаграфіі — буйная тэрыторыя, што валодае агульнасцю геаграфічнага становішча (прыморская К., трапічная К.) або якой-небудзь другой прыроднай прыкметы (горная К., К. вулканаў). Фізіка-геаграфічная К. — адна з вышэйшых адзінак фізіка-геаграфічнага раяніравання.

Страноведение — краіназнаўства, геаграфічная дысцыпліна, якая займаецца комплексным вывучэннем краін; сістэматызуе і абагульняе звесткі аб іх прыродзе, насельніцтве і гаспадарцы, культуры і сацыяльнай арганізацыі.

Странфлат — странфлат, спалучаныя ўчасткі прыбярэжных і падводных раўнін, якія сфарміраваліся ля берагоў Паўночнага і Нарвежскага мораў сумесным дзеяннем абразіі, марознага выветрывання і ледавіковай апрацоўкі. Тэрмін ужываецца галоўным чынам у Нарвегіі, а таксама ў Ісландыі і Грэнландыі.

Стратиграфія — стратыграфія, раздзел гістарычнай геалогіі, які вывучае паслядоўнасць фарміравання горных парод і іх першасныя прасто-

равыя ўзаемаадносіны. С. цесна звязана з палеанталогіяй і геахраналогіяй.

Стратиморфныя месцазьядзеньня — **стратыморфныя радовішчы**, паклады карысных выкапняў, якія сканцэнтраваны сярод слаістых асадкавых і вулканагенна-асадкавых парод (напрыклад, радовішчы свінцова-цынковых руд у карбанатных пародах Казахстана і штата Місуры ў ЗША і інш.).

Стратовулкан — **стратавулкан**, вулкан слаістай будовы, конус якога складзены патокамі зацвярдзелай лавы і назапашваннямі рыхлага матэрыялу. Утвараецца пры чаргаванні вылівання лаў і ўзрыўной дзейнасці вулкана (напрыклад, Ключаўская Сопка і Краноцкая Сопка на Камчатцы ў Расіі, Фудзіяма ў Японіі).

Стратопауза — **стратапаўза**, пагранічны слой паміж стратасферай і мезасферай на вышыні 50—55 км.

Стратосфера — **стратасфера**, слой атмасферы, які размяшчаецца над трапасферай, на вышыні ад 8—18 км да 40—50 км. Характарызуецца малой шчыльнасцю паветра, мізэрным утрыманнем вадзяной пары, амаль поўнай адсутнасцю воблакаў, узрастаннем з вышынёй тэмпературы (ад -40 — 80 °C у ніжняй частцы С. да 0 °C у верхняй) і наяўнасцю слоя азону (азон актыўна і амаль поўнасцю паглынае згубныя для жывых арганізмаў ультрафіялетавае прамяні Сонца).

Стержень реки — **стрыжань ракі**, лінія, якая злучае пункты з найбольшымі скарасцямі цячэння вады ў рачным патоку. Звычайна размяшчаецца на сярэдзіне воднага патоку, аднак нярэдка пад уздзеяннем кос, астравоў і паваротаў рэчышча прыбліжаецца да берагоў.

Стрелка — **стрэлка**, вузкая намыўная паласа сушы на беразе мора (напрыклад, Арабацкая стрэлка ў паўднёва-заходняй частцы Азоўскага мора) або пры ўпадзенні прытока ў галоўную раку. Утвараецца ў месцы сустрэчы двух водных патокаў.

Стремнина — **быстрыня**, парожысты ўчастак ракі з вялікім падзеннем і моцным цячэннем. Утвараецца на ўчастках цяжка размываемых горных парод. Рэчышча ракі бывае загрузваецца абломкамі горных парод.

Струйное течение — **струменнае цячэнне**, паветранае цячэнне ў выглядзе вузкага моцнага цячэння ў верхняй трапасферы і ніжняй стратасферы; у палярных шыратах — таксама і на больш нізкіх узроўнях. Назіраецца ў вышынных фронтальных зонах. Даўжыні С. ц. тысячы км, вертыкальная магутнасць да 10—15 км, шырыня каля тысячы км. Скорасць ветру звыш 30 м/с. Скорасці большыя зімой, чым летам. С. ц. частыя і ўстойлівыя ў субтрапічных зонах Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў. Асабліва магутныя С. ц. над Японскімі астравамі, дзе ўтвараюцца вялікія гарызантальныя кантрасты тэмпературы паміж ахалоджанай Азіяй і цёплым паветрам на поўначы Ціхага акіяна.

Структура вод океана — **структура вод акіяна**, прасторавае размяшчэнне па вертыкалі розных водных мас, тыповае для дадзенага раёна

акіяна ў дадзены час. У структуры Сусветнага акіяна па фізічных, хімічных і біялагічных характарыстыках выдзяляюцца паверхневыя воды (да 75—100 м), падпаверхневыя (да 300 м), прамежжавыя (да 500—1000 м), глыбінныя (да 1200—5000 м) і прыдонныя. Большасць прамежжавых, глыбінных і прыдонных водных мас фарміруецца з паверхневых.

Структура ландшафта — структура ландшафту, устойлівая ў часе і прасторы сукупнасць узаемасувязей паміж кампанентамі ландшафту, яго комплексамі ніжэйшага рангу, іх прасторавымі спалучэннямі; асноўная характарыстыка ландшафту.

Структура почвы, структурность почв — структура глеб, структурнасць глеб, здольнасць глебы распадацца на асобныя камячкі (структурныя асобнасці, агрэгаты) рознай формы і велічыні. Адрозніваюць бесструктурныя, слабаструктурныя і структурныя глебы; па форме і велічыні асобнасцей — глыбістыя, камякаватыя, арэкаватыя, зярністыя, плітчатыя, прызматычныя і іншыя віды структур. С. г. вызначае асноўныя ўласцівасці воднага і паветранага рэжыму і з'яўляецца адным з галоўных фактараў урадлівасці глеб.

Структурная геоморфология — структурная геамарфалогія, раздзел геамарфалогіі, які даследуе ўзаемаадносіны паміж рэльефам (пераважна яго буйнымі элементамі), геалагічнай будовай і рухамі зямной кары.

Структурная терраса, структурно-денудационная терраса — структурная тэраса, структурна-дэнудацыйная тэраса, тэрасападобны ўступ на горным схіле, утвораны выступам пласта шчыльнай пароды, што выходзіць на паверхню і мае гарызантальнае або блізкае да яго заляганне.

Ступенчатый рельеф — ступеньчаты рэльеф, рэльеф, для якога характэрна наяўнасць ступеньчатых схілаў, некалькіх паверхняў выраўноўвання або тэрас, раздзеленых кругымі схіламі. Утвараецца на ўчастках, складзеных тоўшчамі горных парод рознай падатлівасці да разбурэння, а таксама за лік нераўнамернага падняцця глыб зямной кары.

Субальпийская растительность — субальпійская расліннасць, тып высакагорнай расліннасці, распаўсюджанай у субальпійскім поясе горных краін умераных і субтрапічных шырот. Развіваецца ва ўмовах магутнага снежнага покрыва, раўнамернай і дастаткова высокай вільготнасці паветра і глебы пры добрым дрэнажы паверхні (Альпы, Каўказ і інш.). Прадстаўлена ў асноўным суполкамі субальпійскіх лугоў, нізкарослых хмызнякоў і хмызнячкоў (сасновы і кедровы сланікі, рададэндраны), асветленых лясоў паркавага тыпу (альпійскае крывалессе і рэдкалессе). Характар С. р. рэзка змяняецца ў залежнасці ад геаграфічнага становішча горнай сістэмы, экспазіцыі і крутасці схілаў, а таксама ад антрапагенных уздзеянняў.

Субальпийские луга — субальпійскія лугі, высакатраўныя, радзей

нізкатраўныя лугі, звычайна са злакаў (лісахвост, пырнік, мятліца, пажарніца) і разнатраўя (дзівасіл, ветраніца, пярэсна, баршчэўнік і інш.). Нярэдка травастой дасягае 1,5—2,5 м вышыні. Распаўсюджаны ў субальпійскім поясе гор умераных і субтрапічных шырот (Альпы, Пірэнеі, Карпаты, Каўказ, горы Сярэдняй Азіі і інш.). Выкарыстоўваюцца як летнія горныя пашы і сенажаці.

Субальпійскі пояс — субальпійскі пояс, прыродны вышынны пояс у добра і раўнамерна ўвільготненых гарах умераных і субтрапічных шырот (Альпы, Пірэнеі, Карпаты, Каўказ, горы Сярэдняй Азіі і інш.). Размешчаны ніжэй альпійскага і вышэй горна-ляснога пояса ў вільготных раёнах і вышэй горна-стэпавага — у больш сухіх. Клімат халодны, высакагорны, багатыя снегапады, увільгатненне дастатковае. Расліннасць — высакатраўныя, радзей нізкатраўныя субальпійскія лугі, зараснікі нізкарослых хмызнякоў і хмызнячкоў (вербы, карлікавыя бярозкі, ядлоўцы, рададэндраны) і рэдкалессе (сосны, кедровы сланік і інш.) на горна-лугавых глебах.

Субантарктическая депрессия — субантарктычная дэпрэсія, вобласць нізкага атмасфернага ціску, што цягнецца ўздоўж узбярэжжа Антарктыды. Абумоўлена частай паўторнасцю цыклонаў у гэтым раёне і рэзкім кантрастам тэрмічнага рэжыму над ледавіковым покрывам Антарктыды і незамярзаючымі акіянічнымі водамі. Характэрны моцныя вятры. Праяўляецца на працягу ўсяго года.

Субантарктический пояс, субантарктика — субантарктычны пояс, субантарктыка, геаграфічны пояс у паўднёвых акіянічных шыротах, прыкладна паміж 58—60° і 65—67° пд. ш. (акіянічная частка Антарктыкі). Клімат субантарктычны, халодны, марскі з доўгай зімой, кароткім летам (сярэдня тэмпература паветра зімой ад -5° да -15° C, летам ад 0° да $+2^{\circ}$ C), з моцнымі вятрамі і туманамі і гадавой сумай ападкаў каля 500 мм. Ападкі перавышаюць выпарэнне. Зімой пануе антарктычнае паветра, летам — умеранае. Мора зімой пакрыта плывучымі льдамі. Воды багатыя планктонам, які з'яўляецца крыніцай харчавання для кітоў, цюленяў, рыб, птушак.

Субарктические дерновые почвы — субарктычныя дзярновыя глебы, глебы субарктычнага пояса, якія развіваюцца галоўным чынам пад травяністай расліннасцю, часта шчабняватыя. Валодаюць слабакіслай рэакцыяй, добрай водапранікальнасцю; утрыманне гумусу да 5%. Працэсы ападзольвання і агляення не выражаны або выражаны слаба. Распаўсюджаны галоўным чынам у Паўночнай Амерыцы і Ісландыі.

Субарктический пояс, субарктика — субарктычны пояс, субарктыка, геаграфічны пояс у паўночных субпалярных шыротах Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (прыкладна паміж 60—65° і 67—73° пн. ш.). Клімат субарктычны, халодны, з доўгай і суровай зімой (сярэдня тэмпература студзеня ад -5 да -40° C), кароткім і халаднаватым летам (сярэдня тэмпература ліпеня ад $+5$ да $+12^{\circ}$ C) і гадавой колькасцю ападкаў каля 200—500 мм. Ападкі перавышаюць выпарэнне. Характэрны высокая

вільготнасць, вялікая воблачнасць і моцныя вятры. Зімой пануе арктычнае паветра, летам — умеранае. Развіты прыродныя зоны тундры і лесатундры.

Субатлантычнае время — субатлантычны час, позні этап галацэну, што пачаўся каля 2300 гадоў назад і які характарызаваўся ў Еўропе адносна вільготным і ўмераным кліматам.

Суббореальнае время — суббарэальны час, этап галацэну (каля 4—2 тыс. гадоў назад), што пачаўся за атлантычным часам (перыядам галацэну каля 7,5—6 тыс. гадоў назад з найбольшым пацяпленнем) і характарызаваўся ў параўнанні з ім больш сухім і халаднаватым кліматам.

Субконтинент — субконтынент, вялікая частка мацерыка, якая адрозніваецца пэўнай агульнасцю прыродных умоў і аддзелена ад іншых частак кантынента прыроднымі межамі (напрыклад, С. Паўднёвай Азіі).

Сублимационный лёд — сублимацыйны лёд, лёд, які ўтвараецца пры пераходзе вадзяной пары ў цвёрды стан, без вадкай фазы.

Сублимация — сублимацыя, вазгонка, працэс пераходу рэчыва з крышталічнага стану непасрэдна ў газападобны стан, без вадкай стадыі. У метэаралогіі і гляцыялогіі тэрмін «С.» прымяняецца ў зваротным значэнні, як пераход вады ў атмасферы з газападобнага стану ў цвёрды (напрыклад, пры ўтварэнні іню, сублимацыйнага лёду) з узнікненнем крышталёў.

Сублитораль — сублітараль, прыбярэжная частка дна акіянаў і мораў, размешчаная ніжэй літаралі. Звычайная глыбіня да 200 м. Часцей С. абмяжоўваюць толькі зонай распаўсюджання донных раслін (да 40—150 м). С. — найбольш прадукцыйная зона мора з вельмі багатай і разнастайнай фаунай і флорай.

Субтропики — субтропікі, назва субтрапічных шырот, субтрапічных геаграфічных паясоў і іх прыродных зон. Адрозніваюць С.: сухія (субтрапічныя стэпы, паўпустыні і пустыні), паўсухія (субтрапічныя цвердалістыя вечназялёныя лясы і хмызнякі, субтрапічныя лесастэпы і стэпы) і вільготныя (субтрапічныя вільготныя і мусонныя лясы).

Субтропическая растительность — субтрапічная расліннасць, сукупнасць фітацэнозаў, распаўсюджаных у субтрапічных паясах. Адрозніваюць расліннасць сухіх (эфемеры і эфемероіды), паўсухіх (жорсткалістыя лясы і хмызняковыя суполкі — маквіс, гарыга, шыбляк) і вільготных (вечназялёныя шыракалістыя лясы) субтропікаў.

Субтропические антициклоны — субтрапічныя антыцыклоны, устойлівыя на працягу года антыцыклоны ў субтрапічных шыротах над акіянам (Азорскі і Гавайскі — у Паўночным паўшар'і, Паўднёва-Атлантычны, Паўднёва-Індыйскі, Паўднёва-Ціхаакіянскі — у Паўднёвым). З'яўляюцца часткай субтрапічных зон павышанага атмасфернага ціску.

Субтропические жестколистные вечнозелёные леса и кустарники, средиземноморские субтропики — субтрапічныя цвердалістыя вечназялё-

няя лясы і хмызнякі, міжземнаморскія субтропікі, прыродная зона субтрапічнага пояса на захадзе мацерыкоў (узбярэжжа Міжземнага мора — Міжземнамор'е, паўднёвы захад Афрыкі і Аўстраліі, Сярэдняе Чылі, Каліфорнія, Паўднёвы бераг Крыма). Клімат субтрапічны міжземнаморскі (лета гарачае і сухое, зіма цёплая і дажджлівая, гадавая колькасць ападкаў — ад 300—500 мм на раўнінах да 1500—2000 мм у гарах). Лясы цвердалістыя, сухія, вечназялёныя, з лісцевых і хвойных відаў (дубы, лаўры, магноліі, сосны, кіпарысы, цысы і інш.) на значных плошчах высечаны, замест іх зараснікі хмызнякоў з вечназялёных і лістападных відаў, плантацый аліўкавых, цытрусавых і пладовых дрэў, вінаграднікі, палі зерневых культур. Глебы карычневыя.

Субтропічныя зоны высокага ціску — субтрапічныя зоны высокага ціску, зоны з перавагай антыцыклонаў; выцгнуты ў шыротным напрамку ў субтрапічных і часткова ў трапічных шыратах Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў. Праяўляюцца на працягу ўсяго года над акіянамі і заходнімі часткамі мацерыкоў; зімой некалькі перамяшчаюцца да экватара. У межы С. з. в. ц. уваходзяць Азорскі, Паўночна-Ціхаакіянскі, Паўднёва-Атлантычны, Паўднёва-Індыйскі і Паўднёва-Ціхаакіянскі антыцыклоны.

Субтропічныя кліматы — субтрапічныя кліматы, кліматы субтрапічных шырот (прыкладна паміж 30 і 40° ш. у Паўночным і Паўднёвым паўшар'ях). Летам пануе трапічнае паветра, зімой — умеранае. Лета гарачае, зіма цёплая. Ясна выражаны сезонныя змены тэмпературы, ападкаў і вятроў. Характэрна звычайна наяўнасць сухога і вільготнага сезонаў. Ападкі звязаны з цыклонамі на палярным фронце або з летнімі мусонамі. Іх колькасць памяншаецца ад прыакіянных да ўнутрымацерыковых раёнаў ад 1500—2000 мм да 100 мм у год. Адрозніваюць С. к.: міжземнаморскі, субтрапічны кантынентальны, субтрапічны вільготны, субтрапічны мусонны. Міжземнаморскі клімат характэрны для заходніх узбярэжжаў мацерыкоў, субтрапічны вільготны і мусонны — для ўсходніх узбярэжжаў, субтрапічны кантынентальны — для ўнутраных раёнаў.

Субтропічныя лясныя зоны — субтрапічныя лясныя зоны, лясныя субтрапічных паясоў змнога шара. Утвораны галоўным чынам вечназялёнымі дрэвамі. Адрозніваюць С. л. вільготных і сухіх субтропікаў. Найбольш распаўсюджаны ў Міжземнамор'і і ва Усходняй Азіі.

Субтропічныя лесастэпы — субтрапічныя лесастэпы, прыродная зона субтрапічнага пояса ва ўсходніх раёнах мацерыкоў (захад Цэнтральных раўнін у Паўночнай Амерыцы, поўдзень Бразільскага нагор'я і ўсход Пампы ў Паўднёвай Амерыцы, паўднёвы ўсход Афрыкі і Аўстраліі). Клімат субтрапічны, умерана кантынентальны (сярэдня месячныя тэмпературы ад +4 да +24 °С, ападкаў 600—1200 мм у год). Расліннасць травяністая, з высокіх траў (злак, разнатраўе), рэдкалессі і хмызнякі. Глебы чырванавата-чорныя.

Субтропічныя паўпустыні — субтрапічныя паўпустыні, прыродная зона субтрапічнага пояса ва ўнутраных раёнах мацерыкоў (Вялікі

Басейн у Паўночнай Амерыцы, паўднёвы захад Пампы ў Паўднёвай Амерыцы, Паўднёва-Заходняя Азія, поўнач і паўднёвы захад Афрыкі, поўдзень Аўстраліі, Усходняе Закаўказзе). Клімат субтрапічны кантынентальны, сухі (працяглае гарачае лета, халаднаватая кароткая зіма, ападкаў 100—300 мм у год). Расліннасць разрэджаная з дзірваністых злакаў і хмызнякоў. Глебы шэра-карычневыя.

Субтропические пояса, северный и южный — субтрапічныя паясы, паўночны і паўднёвы, геаграфічныя паясы ў субтрапічных шыротах (прыкладна паміж 30 і 40° ш. у Паўночным і Паўднёвым паўшар'ях). Кліматы субтрапічныя, з цёплай зімой, гарачым летам, звычайна сезонным размеркаваннем ападкаў. Развіты прыродныя зоны: субтрапічных жорсткалістых вечназялёных лясоў і хмызнякоў, субтрапічных леса-стэпаў, субтрапічных стэпаў, субтрапічных паўпустынь, субтрапічных пустынь, субтрапічных вільготных і мусонных лясоў.

Субтропические пустыни — субтрапічныя пустыні, прыродная зона субтрапічнага паяса ва ўнутраных раёнах мацерыкоў (Вялікі Басейн у Паўночнай Амерыцы, Сірыйская пустыня, поўдзень Сярэдняй Азіі, Іранскае нагор'е, пустыня Такла-Макан, поўдзень і поўнач Афрыкі, поўдзень Аўстраліі). Клімат субтрапічны рэзка кантынентальны, сухі (гарачае лета, адносна халаднаватая зіма, ападкаў менш за 100 мм у год). Расліннасць з рэдкіх цвёрдых злакаў і калючых хмызнякоў. Глебы прымітыўныя або шэра-бурыя.

Субтропические степи — субтрапічныя стэпы, прыродная зона субтрапічнага паяса ва ўнутраных раёнах мацерыкоў. Найбольшыя плошчы займае ў Амерыцы і на захадзе Азіі. Клімат субтрапічны кантынентальны, сухі (гарачае лета, бясснежная мяккая зіма, 500—600 мм ападкаў у год). Расліннасць з дзірваністых злакаў, хмызнякоў. Глебы шэра-карычневыя. Многа грызуноў. С. с. большай часткай узараны.

Субтропический влажный климат, климат влажных субтропических лесов, климат влажных субтропиков — субтрапічны вільготны клімат, клімат вільготных субтрапічных лясоў, клімат вільготных субтропікаў, вільготны субтрапічны клімат з параўнальна цёплай зімой, гарачым летам і вялікай колькасцю ападкаў. Сярэднямесячныя тэмпературы паветра ад +2° да +27 °С, гадавая сума ападкаў вышэй за 1000 мм. Ападкі размяркоўваюцца раўнамерна на працягу года або выпадаюць у асноўным летам, калі яны прыносяцца вільготным летнім мусонам, які дзьме з мора на сушу. С. в. к. з раўнамерным увільгатненнем уласцівы паўднёваму ўсходу Аўстраліі, Тасманіі, Новай Зеландыі, сярэдняй частцы Аргенціны, Заходняму Закаўказзю, Калхідскай і Ленкаранскай нізінам.

Субтропический континентальный климат, климат субтропических степей, полупустынь и пустынь, климат сухих субтропиков — субтрапічны кантынентальны клімат, клімат субтрапічных стэпаў, паўпустынь і пустынь, клімат сухіх субтропікаў, сухі субтрапічны клімат з гарачым летам (сярэднямесячныя летнія тэмпературы да 35 °С і вышэй,

абсалютныя максімуы да $+58^{\circ}\text{C}$), адносна халаднаватай зімой (сярэдня тэмпературы самага халаднага месяца не ніжэй 0°C , магчымы маразы да -15°C і больш і вельмі рэдка — снег), рэзкімі гадавымі і сутачнымі ваганьнямі тэмператур і малой колькасцю ападкаў (500—100 мм у год). С. к. к. уласцівы для сухога захаду ЗША, унутраных частак Малаазіяцкага, Армянскага і Іранскага нагор'яў, пустыні Такла-Макан, поўдня Аўстраліі, Усходняга Закаўказзя, поўдня Сярэдняй Азіі.

Субтропіцеский муссонный климат, климат субтропических муссонных лесов — субтрапічны мусонны клімат, клімат субтрапічных мусонных лясоў, вільготны субтрапічны клімат з гарачым дажджлівым летам, адносна халаднай і сухой зімой і вялікай колькасцю ападкаў. Сярэднія месячныя тэмпературы ад $+2^{\circ}$ да $+27^{\circ}\text{C}$; зімой звычайны рэзкія пахаладанні; гадавая сума ападкаў 800—1200 мм. Ападкі прыносяцца ў асноўным вільготным летнім мусонам, які дзьме з мора на сушу; зімовы мусон — сухі; нясе кантынентальнае паветра. С. м. к. характэрны для паўднёвага ўсходу ЗША і Бразіліі, Усходняга Кітая, Японскіх астравоў, паўднёвага ўсходу Афрыкі і іншых раёнаў.

Субэкватаріальныя леса — субэкватарыяльныя лясы, пераходная прыродная зона субэкватарыяльнага пояса. Распаўсюджана ў Паўднёвай Амерыцы, Афрыцы, Паўднёвай Азіі і Паўночнай Аўстраліі паміж вільготнымі экватарыяльнымі лясамі і саваннамі. Клімат субэкватарыяльны, з працяглым дажджлівым (да 9—10 месяцаў) і кароткім сухім сезонам (да 2—3 месяцаў), вялікай колькасцю ападкаў (да 1500—2000 мм у год). Лясы змешаныя, лістападна-вечназялёныя і лістападныя (скідаюць лісце на сухі сезон); добра развіты травяны пакрыў. Глебы чырвоныя фералітныя. Сустрадаюцца жывёлы вільготных экватарыяльных лясоў і саваннаў.

Субэкватаріальныя пояса, северный и южный, — субэкватарыяльныя паясы, паўночны і паўднёвы, геаграфічныя паясы ў субэкватарыяльных шыратах (Бразільскае і Гвіянскае нагор'і, Цэнтральная Афрыка на поўнач, усход і поўдзень ад катлавіны Конга, Індастан, Індакітай, Паўночная Аўстралія). Размешчаны паміж экватарыяльным і трапічнымі паясамі. Клімат субэкватарыяльны, цёплы (сярэднямесячныя тэмпературы ад 20 да 30°C), са значнымі ападкамі (да 2000 мм у год), аднак нераўнамерным іх размеркаваннем на працягу года. Летам пануе экватарыяльнае паветра і мусоны, зімой — трапічнае паветра і пасаты. Лета вільготнае, зіма сухая. Працягласць вільготнага сезона і колькасць ападкаў памяншаюцца ад экватарыяльных шырот да трапічных (ад 9—8 месяцаў да 3—2 месяцаў, ад 2000 мм да 250 мм). Асноўная прыродная зона С. п. — саванны і рэдкалессі. Пераходная зона да вільготных экватарыяльных лясоў — субэкватарыяльныя змешаныя лістападна-вечназялёныя і лістападныя (скідваюць лісце на сухі сезон) лясы.

Суглинок — суглінак, рыхлы асадак, які складаецца з часцінак меней чым 0,01 мм (30—50 %) і абломкавага матэрыялу буйнейшага

чым 0,01 мм (70—50 %). Прямняецца пры вырабе цэгля, чарапіцы.

Суккуленты — сукуленты, расліны, якія растуць у сухіх і засушлівых раёнах з недастатковым увільгатненнем і якія назапашваюць вільгаць для жыццядзейнасці ў неспрыяльны сухі перыяд. Растуць пераважна ў раёнах, дзе няма халоднага сезона. Адрозніваюць сцябловыя С. (вільгаць назапашваюць у сцябле — кактусы, кактусападобныя малачаі) і лісцевыя С. (назапашваюць вільгаць у лісці — агавы, алоэ). С. адносяцца да ксерафітаў.

Сукцессія — сукцэсія, паслядоўная змена адных фітацэнозаў (біяцэнозаў, біягеацэнозаў) другімі на пэўным участку. Змена груповак арганізмаў утварае сукцэсійны рад, або серыю. Прыроднае развіццё С. прыводзіць да фарміравання адносна стабільнай суполкі, якая без знешняга ўмяшання можа існаваць неакрэслена доўга.

Сулой, сувой — сулой, сувой, з'ява на моры, калі моцныя прыліўна-адліўныя цячэнні, што выходзяць з праліваў або з-за мысаў, распаўсюджваюцца веерам і ўтвараюць пеністыя палосы, у якіх рух часцінак падобны руху на паверхні вады, што кіпіць. С. назіраюцца таксама ў месцах сустрэчы супрацьлеглых цячэнняў і пры ветры супраць цячэння, калі ўтвараюцца ўсплёскі, віры і таўкатня.

Суммарная радыяцыя — сумарная радыяцыя, сукупнасць прамой сонечнай радыяцыі і рассеянай сонечнай радыяцыі, якія прыходзяць на зямную паверхню. Выражаецца ў кал/см² або ккал/см² у адзінку часу. Залежыць галоўным чынам ад вугла, пад якім сонечныя прамяні падаюць на Зямлю, і працягласці дня, асвятлення: чым большыя гэтыя велічыні, тым больш сонечнага святла і цяпла атрымлівае зямная паверхня. С. р. памяншаецца ад экватара да полюсаў. Для тэрыторыі Беларусі С. р. у сярэднім за год складае 90 ккал/см².

Супесь — супесь, рыхлы асадок, які складаецца прыкладна на 90—70 % з алеўрыта-пясчанага матэрыялу і на 10—30 % з гліністых часцінак меней чым 0,01 мм. Характарызуецца меншай, чым у суглінкаў, пластычнасцю.

Супралітараль — супралітараль, паласа сушы, што размешчана вышэй літаралі. Адрозніваецца высокай вільготнасцю з-за частага пападання пырскаў прыбою і залівання хвалямі. С.— зона сутыкнення марской і наземнай фауны і флары. Відавы склад жывёл бедны, аднак іх колькасць бывае вельмі вялікай. Для С. характэрны некаторыя кветкавыя расліны, лішайнікі, водарасці, з жывёл — цюлені, маржы, марскія чарапахі. С. найбольш выражана ва ўмераных шыроты; у палярных абласцях і ў тропіках жывёльны свет прыгнятаецца ледзяным покрывам або інсалацыяй.

Сурьмяныя руды — сурьмяныя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, што прыгодны для прамысловай здабычы сурмы; утрымліваюць ад 1—3 да 12—25 % сурмы. Галоўны мінерал — антыманіт. Паходжанне пераважна гідратэрмальнае. Радовішчы ў Расіі, Кітаі, ПАР, Аўстраліі.

Суткі — суткі, прамежак часу, роўны перыяду абароту Зямлі вакол сваёй восі.

Суточная амплітуда тэмпературы — сутачная амплітуда тэмпературы, розніца паміж самай высокай і самай нізкай тэмпературай паветра на працягу сутак. Вылічваецца звычайна па шматгадовых даных.

Суточное вярчэнне Зямлі — сутачнае вярчэнне Зямлі, вярчэнне Зямлі вакол сваёй восі. Яно адбываецца з захаду на ўсход, супраць руху гадзіннікавай стрэлкі ў Паўночным паўшар'і. Поўны абарот вакол восі Зямля робіць за суткі (дакладней за 23 г 56 м 4 с). За 1 гадзіну Зямля паварочваецца на 15°, за 4 м — на 1°. Вярчэнне Зямлі вакол восі абумоўлівае раўнамернае награванне паверхні планеты, змену дня і ночы, розны час сутак у адзін і той жа момант на розных мерыдыянах, сутачную рытміку прыродных працэсаў, адхіленне цел, што рухаюцца ў гарызантальным напрамку, у Паўночным паўшар'і — управа, у Паўднёвым — улева. Яно выклікае палярнае сцісканне Зямлі і адбываецца на тэктанічных працэсах. Змена дня і ночы даволі хуткая, таму зямная паверхня не пераграваецца і не пераахладжваецца.

Суточный ход метеорологического элемента — сутачны ход метэаралагічнага элемента, заканамернае змяненне метэаралагічнага элемента (тэмпературы, ціску, ветру, вільготнасці, воблачнасці, ападкаў) на працягу сутак. Выклікаецца галоўным чынам зменай дня і ночы.

Суффозия — суфозія, вышчалочванне і вынас дробных мінеральных часцінак грунтавымі водамі, што фільтруюцца ў тоўшчы горных парод. Вядзе да ўтварэння падземных пустот і наступнай прасадкі грунтоў з утварэннем на зямной паверхні замкнутых паніжэнняў (западзін, сподкаў, лейкападобных паніжэнняў).

Сухие тропические леса и рэдкалесся — сухія трапічныя лясы і рэдкалесці, пераходная зона трапічнага пояса. Размешчана ў Афрыцы (Калахары і інш.), Цэнтральнай і Паўднёвай Амерыцы і Аўстраліі паміж трапічнымі пустынямі і паўпустынямі і трапічнымі вільготнымі лясамі. Клімат трапічны кантынентальны, гарачы, з недастатковым увільгатненнем (сярэднямесячныя тэмпературы ад +12 да +30 °С, гадавая сума ападкаў ад 200 да 1000 мм, ападкі ў асноўным летнія, зіма сухая). Лясы разрэджаныя, светлыя, скідаюць на сухі сезон лісце; маюцца зараснікі хмызнякоў і ўчасткі саваннаў. Глебы карычнева-чырвоныя і чырвона-бурыя. Яскрава выражана сезоннасць прыродных працэсаў у сувязі са зменай вільготнага і сухога сезонаў.

Суховей — сухавей, сухі і гарачы вецер у стэпах і паўпустынях (адносная вільготнасць паветра не вышэйшая чым 30 %, тэмпература 20—25 °С). Высушвае глебу і расліннасць.

Суходолы — сухадолы, 1) вялікія сухія паніжэнні з шырокім дном і пакатымі схіламі (сцёк вады толькі ў час раставання снегу і моцных дажджоў); 2) водападзелы і верхнія часткі схілаў узгоркаў і ўзвышшаў, якія ўвільгатняюцца звычайна толькі атмасфернымі ападкамі і больш сухія, чым акаляючая мясцовасць; 3) сухія ўчасткі сярод балот. Тэрмін

распаўсюджаны галоўным чынам на Усходне-Еўрапейскай раўніне, а таксама ў Балгарыі і Румыніі.

Суходольныя луга — сухадольныя лугі, лугі, развітыя на водапаздзелах, або міжрэччах; не заліваюцца веснавымі расталымі водамі. У адрозненне ад заліўных лугоў маюць менш урадлівыя глебы і адрозніваюцца параўнальна бедным відавым складам расліннасці. Шырока распаўсюджаны ў лясной зоне на месцы высечаных лясоў. У Беларусі займаюць каля 2677 тыс. га — 78 % плошчы ўсіх лугоў.

Сухой клімат — сухі клімат, клімат стэпаў, паўпустынь і пустынь, у якім выпаральнасць перавышае ападкаў.

Сухой сезон — сухі сезон, перыяд у адзін або некалькі месяцаў з малой колькасцю ападкаў, які штогод паўтараецца. Характэрны для абласцей з мусонным, субэкватарыяльным і міжземнаморскім кліматам.

Суша — суша, частка зямной паверхні, не пакрытая акіянамі і морамі (мацерыкі і астравы). Агульная плошча С. звыш 149 млн км² (29,2 % паверхні Зямлі), сярэдняя вышыня 875 м над узроўнем мора, максімальная — 8848 м (гора Джамалунгма ў Азіі).

Сфалерыт — сфалерыт, мінерал, сульфід цынку. Часта ўтрымлівае дамешкі жалеза, кадмію, кобальту і інш. Утварае крысталі, зярністыя агрэгаты, нацечныя выдзяленні і інш. Колер буры, жоўты, чорны і інш. Па паходжанню галоўным чынам гідратэрмальны, радзей асадкавы. Галоўная руда цынку.

Сырты — сырты, 1) у Заволжы і Паўднёвым Перадураллі — выцягнутыя шырокія ўзвышшы (вышыней 300—500 м), расчлянёныя ярамі і пакрытыя стэпавай расліннасцю (напрыклад, Агульны Сырт); 2) на Цянь-Шані і ва Усходнім Паміры — хвалістыя, параўнальна слабарасчлянёныя дэнудацыйныя раўніны, узнятыя навейшымі рухамі на вышыню 3000—4000 м (напрыклад, Аксайскія Сырты) і падзеленыя яшчэ больш высокімі хрыбтамі. Пераважае расліннасць горных стэпаў і халодных пустынь. С. выкарыстоўваюцца галоўным чынам як пашы.

Сьерра, серра — сьера, сера, востраканцовыя горныя хрыбты. Тэрмін ужываецца ў краінах, дзе распаўсюджаны іспанская і партугальская мовы — у Іспаніі, Партугаліі, некаторых краінах Лацінскай Амерыкі, а таксама на Філіпінах і інш. Уваходзіць у склад назваў шматлікіх горных хрыбтоў (напрыклад, Сьера-Невада), дзяржавы Сьера-Леоне ў Афрыцы.

Т

Тазовская ледниковая эпоха — тазаўская ледавіковая эпоха, позняя стадыя сярэднеплейстацэнавай ледавіковай эпохі ў Заходняй Сібіры; большасць даследчыкаў разглядае як самастойнае абледзяненне, што адпавядае маскоўскаму абледзяненню Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Тайга, бореальная лесная зона — тайга, барэальная лясная зона,

прыродная зона ўмеранага пояса Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (Швецыя і Фінляндыя, поўнач Усходне-Еўрапейскай раўніны, Сібір, Аляска і Канада). Клімат умераны, ад марскога да рэзка кантынентальнага, з суровай снежнай зімою (сярэдня тэмпературы студзеня да -30 , -50 °С), халаднаватым або адносна цёплым летам (сярэдня тэмпературы ліпеня ад $+10$ да $+20$ °С) і гадавой сумай ападкаў каля 300—600 мм, што больш выпаральнасці. Шырока распаўсюджаны шматгадовая мерзлата, рэкі, азёры і балоты. Лясы хвойныя (сосны, елкі, лістоўніцы, піхты) з дамешкамі драбналістых парод (бяроза, асіна, вольха); наземны пакрыў — з хмызнячкоў (чарніцы, брусніцы і інш.) і зялёных імхоў. Глебы падзолістыя і тарфяна-балотныя. З жывёл водзяцца рысь, расамаха, буры мядзведзь, лось, цецерукі, рабчыкі, глушцы, дзятлы і інш. Т.— частка лясной зоны ўмеранага пояса.

Тайфун — **тайфун**, назва трапічных цыклонаў, часта ураганнай сілы (скорасць ветру 30—50 км/г, асобныя парывы да 100 км/г) у зоне распаўсюджання мусонаў Усходняй Азіі. Узнікаюць пераважна летам і восенню над Ціхім акіянам, на ўсход ад Філіпінскіх астравоў. Першапачаткова перамяшчаюцца на захад і паўночны захад, часта дасягаюць берагоў Кітая, а затым адхіляюцца на поўнач і паўночны ўсход, у раён Японскіх астравоў. Часам Т. дасягаюць берагоў расійскага Прымор'я і Курільскіх астравоў. Штогод адзначаецца да 20—25 (іншы раз да 45) Т., з працягласцю асобных Т. ад некалькіх дзён да некалькіх тыдняў. З Т. звязаны багатыя ліўні і часта моцныя навадненні. Моцныя Т. прыводзяць да разбурэнняў іносяць вялікія матэрыяльныя страты.

Таксон — **таксон**, назва класіфікацыйных адзінак у геаграфіі, што паказваюць іх клас, ранг або месца ў геасістэме (напрыклад, вобласць, раён, тып ландшафту, від глебы і г. д.). Т. адрозніваюцца адзін ад другога рознай ступенню ўнутранай аднароднасці, якая ўзрастае ад буйных Т. да дробных. Ужываюцца для класіфікацыі, раяніравання і (галоўным чынам у палеагеаграфіі) для перыядызацыі.

Таксонирование, таксономизация — **таксанаванне, таксанамізацыя**, метады даследавання тэрыторыі (акваторыі) у геаграфіі, які заключаецца ў члянэнні яе на параўнальныя або іерархічна супадпарадкаваныя таксоны; абагульняючае паняцце для абазначэння раяніравання, заніравання, выдзялення арэалаў і г. д. Вынік Т.— распрацоўка таксанамічнай сістэмы члянэння тэрыторыі, якая адпавядае мэтам канкрэтнага даследавання.

Такыр — **такыр**, форма рэльефу ў пячаных, гліністых і камяністых пустынях і паўпустынях. Уяўляе сабой глініста-саланцовыя растрэсканыя на многавугольнікі (да некалькіх сотняў км²) плоскія паніжэнні, пакрытыя рэдкай палынна-саянкавай расліннасцю. Перыядычна заліваюцца расталымі і ліўневымі водамі. Распаўсюджаны галоўным чынам у Сярэдняй Азіі, Казахстане, Манголіі, Пярэдняй Азіі, Паўночнай Амерыцы, Аўстраліі і інш.

Такырныя почвы, такыровідныя почвы — такырныя глебы, такырападобныя глебы, глебы, што развіваюцца на такырах. Моцна набухаюць і амаль воданепранікальныя ў вільготным стане і разбіваюцца трэшчынамі на асобныя палігоны — у сухім. Іх магутнасць звычайна не перавышае 40—60 см, утрыманне гумусу да 1 %, рэакцыя шчолачная або слабашчолачная. У сувязі з перыядычнымі змяненнямі воднага рэжыму Т. г. уласціва чаргаванне працэсаў засалення і рассалення. На незасоленых з паверхні арашаемых Т. г. магчыма земляробства. Т. г. распаўсюджаны ў Сярэдняй Азіі, Казахстане, Манголіі і інш. раёнах.

Таласократическія перыоды — таласакратычныя перыяды, перыяды ў гісторыі Зямлі, калі адбывалася значнае пашырэнне плошчы мора (трансгрэсіі), што было абумоўлена перавагай апусканняў на большай частцы зямной паверхні. Да Т. п. адносяць большую частку сілуру, сярэдні і позні дэвон, ранні карбон, позні мел. Супрацьпастаўляюцца геакратычным перыядам.

Таласократон — таласакратон, тэктанічна адносна ўстойлівая, маларухомая вобласць ложа акіянаў, у межах якой развіты глыбакаводныя раўніны.

Талая вода, снеговая вода — талая вада, снеговая вада, вада, якая ўтвараецца ў выніку раставання снегу, што назапасіўся ў папярэдні халодны перыяд года, а таксама раставання ледавікоў, наледзей і высакагорных снягоў. Асноўная крыніца жыўлення большасці раўнінных і горных рэк у раёнах з устойлівым снегавым покрывам.

Талік — пратоліна, частак таллага грунту ў вобласці развіцця шматгадовамерзлых горных парод (напрыклад, пад азёрамі і рэчышчамі рэк). Адрозніваюць навывётныя П. (пранікаюць праз усю тоўшчу мерзлых парод) і П. з падсціланнем мерзлымі пародамі знізу.

Тальвег — тальвег, лінія, якая злучае самыя нізкія пункты дна рачной даліны (звычайна праходзіць па рэчышчы ракі), яра ці лагчыны.

Тальк — тальк, мінерал, слаісты сілікат магнезію. Утварае белыя, зеленаватыя, тлустыя навомацак шчыльныя або лускавінныя масы. Мяккі. Прадукт гідратэрмальнага змянення ультраасноўных парод; сустракаецца таксама ў метамарфічных тоўшчах (талькавыя сланцы). Прымяняецца ў гумавай, папяровай, лакафарбавай, медыцынскай прамысловасці і інш. Галоўныя здабываючыя краіны — Расія, Канада, ЗША, Францыя і інш.

Танталовыя руды — танталавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы танталу. Сярэдняе ўтрыманне пяцівакісу танталу ў рудах 0,012—0,03 %. Асноўныя тыпы радовішчаў: рэдкаметалавыя пегматыты, танталаносныя граніты, карбанатыты, россыпы. Буйнейшыя месцараджэнні ў Канадзе, Бразіліі, Заіры, Нігеры, Зімбабве, Аўстраліі, Малайзіі і Тайландзе.

Тарыны — тарыны, мясцовая назва наледзей на Паўночным Усходзе Сібіры і Далёкім Усходзе. Тэрмін «Т» часам адносяць толькі да вельмі

вялікіх наледзей, што дасягаюць у асобных выпадках 10 км і болей у даўжыню і захоўваюцца на працягу некалькіх гадоў

Тафрогенез, тафрогенезіс — тафрагенез, тафрагенезіс, працэс утварэння ў зямной кары буйных тэктанічных разломаў — скідаў, што прыводзяць да апускання асобных глыб і фарміравання вялікіх грабенаў (напрыклад, Усходне-Афрыканская рыфтавая сістэма).

Тахеометр — тахеаметр, камбінаваны геадэзічны прыбор для вымярэння гарызантальных і вертыкальных вуглоў, даўжыні лініі і перавышэнняў.

Твёрдыя осадкі — цвёрдыя ападкі, атмасферныя ападкі ў выглядзе ледзяных часцінак. Да іх адносяцца снег, крупа, град, галалёд, іней. Выпадаюць з воблакаў або ўтвараюцца на зямной паверхні. Найбольш характэрны для халоднага сезона года, бываюць і ў цёплы перыяд (град).

Твёрды налёт — цвёрды налёт, наземныя ападкі ў выглядзе белага налёту, што складаецца з дробных ледзяных крышталікаў. Утвараецца на ахалоджаных наземных прадметах пры тэмпературы паветра ніжэй нуля ў выніку згушчэння вільгаці ў прыземных сляях паветра. Назіраецца звычайна пры паслабленні марозу, часта пры адлізе, звычайна ў пахмурнае надвор'е.

Твёрды сток реки — цвёрды сцёк ракі, перанос ракой цвёрдага матэрыялу (наносаў). Выражаецца масай або аб'ёмам матэрыялу, які пераносіць рака за пэўны час (напрыклад, за сезон, год). Складаецца з завіслых у вадзе і донных (валакуцца па дне ці перакочваюцца) цвёрдых часцінак грунту (іл, пясок, галька і інш.), а таксама раствараных у вадзе рэчываў; асноўнай крыніцай яго паступлення ў раку з'яўляецца паверхневы змыў. Цвёрды сцёк некаторых рэк дасягае вялікіх паказчыкаў (Хуанхэ — 1500 млн т за год, Інд — 150 млн т, Місісіпі — звыш 200 млн т за год). Цвёрды матэрыял, што пераносіцца ракой, адкладаецца галоўным чынам у яе вусці.

Тектоника, геотектоника — тэктоніка, геатэктоніка, галіна геалогіі, якая вывучае будову, рухі і развіццё зямной кары.

Тектоника ледников — тэктоніка ледавікоў, навука, якая вывучае структурныя і дэфармацыйныя асаблівасці ледавікоў (геаметрыю тэкстур лёду, яго складкаватыя і разрыўныя структуры, іх суадносіны з марфалагічнымі элементамі ледавікоў, паходжанне і эвалюцыю ледавікоў)

Тектоника плит, «новая глобальная тектоника» — тэктоніка пліт, «новая глабальная тэктоніка», гіпотэза, якая мяркуе, што літасфера разбіта на буйныя пліты, якія перамяшчаюцца па астэнасферы ў гарызантальным напрамку. Зблізку пасярэдне-акіянічных хрыбтоў літасферныя пліты нарошчваюцца за кошт рэчыва, што падымаецца з нетраў, і рассоўваюцца; у глыбакаводных жалабах адна пліта падсоўваецца пад другую і паглынаецца мантыяй. Там, дзе пліты сутыкаюцца паміж сабой, утвараюцца складкаватыя збудаванні. Гіпотэза ўзнікла ў 60-я гг 20 ст. у выніку развіцця ідэй мабілізму на новай фактычнай аснове

Тектонические движения — **тэктанічныя рухі**, рухі зямной кары, якія выклікаюцца ўнутранымі сіламі, што дзейнічаюць у зямной кары і ў манты Зямлі. Прыводзяць да дэфармацыі горных парод. Вельмі разнастайныя па форме праяўлення, глыбіні зараджэння, па механізму і прычынах узнікнення.

Тектонические озёра — **тэктанічныя азёры**, азёры, катлавіны якіх утварыліся ў выніку рухаў зямной кары, яе апускання па трэшчынах ці прагінах. Гэта самыя глыбокія і вялікія азёры (Байкал, Вялікія Паўночна-Амерыканскія і Афрыканскія, Мёртвае возера, Чад, Эйр, Ціцікака і інш.).

Тектонические карты — **тэктанічныя карты**, карты, на якіх паказваецца будова зямной кары (размяшчэнне ўстойлівых і рухомах участкаў, разломаў, прагінаў і г. д.), асноўныя этапы яе развіцця, а таксама размяшчэнне карысных выкапняў.

Тектонические разрывы — **тэктанічныя разрывы**, парушэнне суцэльнасці горных парод. Выдзяляюць Т. р. са зрушэннем (разрыўныя зрушэнні, або параклазы) і Т. р. без зрушэння (трэшчыны, або дыяклазы). Сярод разрыўных зрушэнняў выдзяляюць зрухі, скіды, насовы, тэктанічныя покрывы і г. д. Тэктанічныя трэшчыны без зрушэння рэдка маюць значную працягласць. Т. р. са зрушэннем могуць быць на сотні км і рассякаюць усю зямную кару і частку верхняй манты Зямлі (глыбінныя разломы). Нярэдка паверхні Т. р. служаць шляхамі для ўзыходных гідратэрмальнага раствораў, што даюць пачатак жыльным пародам.

Тектонические структуры — **тэктанічныя структуры**, формы залягання горных парод, якія заканамерна паўтараюцца ў зямной кары. Выдзяляюць Т. с. рознага маштабу і глыбіні. Элементарныя структуры — складкі, трэшчыны, зрухі, скіды, ускіды, насовы, дайкі, лакаліты і інш. вывучаюцца структурнай геалогіяй. Найбольш буйныя структуры — платформы, геасінкліналі, глыбінныя разломы і інш. вывучаюцца ўласна тэктонікай (геатэктонікай).

Тектонические эпохи, тектонические фазы — **тэктанічныя эпохі, тэктанічныя фазы**, адносна кароткачасовыя (млн гадоў) эпохі (фазы) павышанай актыўнасці тэктанічных рухаў у гісторыі Зямлі. Праяўляюцца ў інтэнсіўным утварэнні тэктанічных парушэнняў (складак, падняццяў, прагінаў, разломаў). Ім спадарожнічаюць магматызм і рэгіянальны метамарфізм горных парод.

Тектонический покров, шарьяж — **тэктанічны покрыв, шар'яж**, пласты горных парод таўшчыняй ад першых сотняў м да некалькіх км, абмежаваныя знізу пакатахвалістай або амаль плоскай паверхняй і перамешчаныя ад месца іх першапачатковага залягання ў гарызантальным напрамку на адлегласць ад некалькіх км да 100 км і болей. Сустрэкаюцца ў межах складкаватых геасінклінальных сістэм рознага ўзросту. Утвараюцца ў выніку гарызантальнага сціскання і нярэдка пры ўдзеце сілы цяжару (гравітацыйныя шар'яжы).

Тектонический цикл — **тэктанічны цыкл**, перыяд геалагічнай гісторыі

Зямлі, які характарызуецца пэўнай паслядоўнасцю тэктанічных і агульнагеалагічных падзей, дзякуючы якім геасінкліналі пераўтвараюцца ў складкаватыя горныя збудаванні (апусканне зямной кары, назапашванне магутных тоўшчаў асадкаў, падводны вулканізм, гораўтварэнне). Гэты працэс суправаджаецца рэгіянальным метамарфізмам, гранітаўтварэннем, наземнымі вулканічнымі вывяржэннямі. На платформах у гэты час кантынентальныя ўмовы змяняюцца трансгрэсіяй мора, а затым зноў рэгрэсіяй і ўсталяваннем кантынентальнага рэжыму. Сярэдняя працягласць Т. ц. у фанеразоі 150—200 млн гадоў (у дакембрыі, відаць, больш працяглая). Вызначаны наступныя цыклы: грэнвільскі, байкальскі, каледонскі, герцынскі, кімерыйскі, альпійскі. У маштабе ўсёй гісторыі Зямлі тэктанічная цыклічнасць выступае толькі як ускладненне агульнага яе накіраванага развіцця.

Теллурий — тэлурий, прыбор для дэманстрацыі руху Зямлі вакол Сонца і Месяца вакол Зямлі. Складаецца з глобуса на нахіленай восі, які круціцца пры дапамозе асобнага механізма вакол крыніцы святла (лямпацкі). Механізм адначасова прыводзіць у рух вакол Зямлі і мадэль Месяца.

Тематические карты — тэматычныя карты, карты прыродных і грамадскіх (сацыяльных і эканамічных) з'яў, а таксама іх спалучэнняў і комплексаў. Падзяляюцца на карты прыроды і сацыяльна-эканамічныя карты. Т. к. адлюстроўваюць любыя з'явы геаграфічнай абалонкі Зямлі (напрыклад, вятры, глыбінныя тэмпературы мора, будову нетраў і інш.).

Темнохвойные леса — цёмнахвойныя лясы, лясы, якія ўтвораны цёньвынослівымі пародамі — елкай, піхтай, кедровай сасной. Густыя кроны дрэў, іх высокая самкнутасць садзейнічаюць слабай асветленасці і награванню глебы і ўскладняюць развіццё падлеску.

Темноцветные почвы — цёмнакалерныя глебы, глебы з цёмным гумусавым гарызонтам; распаўсюджаны ва ўмераным поясе асобнымі масівамі сярод падзолістых глеб (у Расіі найбольш буйныя масівы — на Уладзімірскім Аполлі). Фарміруюцца на пародах, багатых вапнаю, ва ўмовах блізкага залягання грунтавых вод. Багаты гумусам, насычаны асновамі, маюць нейтральную або слабакіслую рэакцыю. Урадлівыя, разараныя.

Температура воздуха — тэмпература паветра, адзін з метэаралагічных элементаў. Вымяраецца тэрмометрамі. Выражаецца ў градусах. Характарызуецца сярэднімі сутачнымі, месячнымі, гадавымі і шматгадовымі значэннямі, сутачнай і гадавой амплітудай, абсалютнымі максімумамі і мінімумамі. У трапасферы звычайна з вышынёй паніжаецца (у сярэднім на 6° пры падняцці на 1 км), іншы раз павышаецца. На зямной паверхні размяркоўваецца занальна і паніжаецца ад экватара да полюсаў. Сярэдняя гадавая Т. п. для Зямлі +14 °С (студзеньская +12 °С, ліпеньская +16 °С), абсалютны максімум +58 °С (Трыпалі ў Афрыцы), абсалютны мінімум — 89,2 °С (Антарктыда). Сістэма-

тычныя назіранні за Т. п. праводзяцца на метэаралагічных станцыях. Сярэдняя гадавая Т. п. у Беларусі — ад $+8^{\circ}\text{C}$ у Брэсцкай вобласці да $+5^{\circ}\text{C}$ у Віцебскай, абсалютны максімум $+38^{\circ}\text{C}$, абсалютны мінімум -42°C .

Температура почвы — тэмпература глебы, тэмпература на паверхні глебы або на розных яе глыбінях; вымяраецца з дапамогай тэрмометраў. Залежыць ад кліматычных умоў, рэльефу, расліннасці, адбываючай здольнасці, цеплаправоднасці і іншых уласцівасцей глебы; моцна змяняецца ад месца да месца, нават на нязначнай прасторы.

Теневносливые растения, умброфиты — цэвенынослівыя расліны, умбрафіты, расліны, якія могуць нармальна расці пры поўным дзённым асвятленні, аднак пераносяць некаторае зацяненне (усе пакаёвыя расліны і многія расліны лясоў). Ц. р. займаюць прамежкавае становішча паміж святлолюбівымі і ценелюбівымі раслінамі.

Тенелюбивые растения, сциофиты — ценелюбівыя расліны, сцыяфіты, расліны, якія растуць ва ўмовах слабага асвятлення. Распаўсюджаны пераважна ў лясах; некаторыя сустракаюцца ў пячорах.

Теодолит — тэадаліт, вугламерны інструмент для вымярэння на мясцовасці вуглоў у гарызантальнай (азімуты) і вертыкальнай (вышыні) плоскасцях; ужываецца пры геадэзічных, астранамічных і іншых работах.

Тёплая воздушная масса — цёлая паветраная маса, паветраная маса, якая мае больш высокую тэмпературу ў параўнанні з навакольным паветрам. Звычайна перамяшчаецца ў больш высокія шыроты або на больш халодную паверхню і ўтварае цёплы атмасферны фронт. Выклікае пацяпленне.

Тепловой баланс земной поверхности — цеплавы баланс зямной паверхні, сума патокаў цяпла, што прыходзяць на зямную паверхню і трацяцца ёю. Выражаецца ўраўненнем $R + P + LE + B = 0$, дзе R — радыяцыйны баланс зямной паверхні, P — турбулентны паток цяпла паміж зямной паверхняй і атмасферай, B — паток цяпла ад зямной паверхні ў глыбіню глебы або вады, LE — затраты цяпла на выпарэнне. Суадносіны паміж кампанентамі балансу змяняюцца ў часе і прасторы ў залежнасці ад уласцівасцей паверхні, кліматычных умоў, перыяду года і сутак. Характар цеплавога балансу і яго энергетычны ўзровень вызначаюць асаблівасці і інтэнсіўнасць большасці працэсаў на зямной паверхні.

Тепловой режим ледников — цеплавы рэжым ледавікоў, суадносіны паміж прыходам і расходам цяпла ў ледавіках; вызначаюць тэмпературны стан і рух ледавіка. Па Ц. р. л. адрозніваюць цёплыя і халодныя ледавікі. Цёплыя, або ізатэрмічныя, ледавікі да самога дна маюць тэмпературу плаўлення лёду пры адпаведным ціску. У халодных ледавіках пануюць тэмпературы ніжэй пункта плаўлення лёду.

Тепловой режим почв — цеплавы рэжым глеб, характар цеплавога стану глеб і яго змяненне ў часе; валодае векавой, шматгадовай, гадавой і сутачнай цыклічнасцю. Фарміруецца галоўным чынам пад

уздзеяннем кліматычных умоў, асноўная крыніца цяпла — прамянёвая энергія Сонца. На Ц. р. г. уплываюць таксама расліннасць, снегавое покрыва, цеплаёмістасць і цеплаправоднасць глебы, ступень яе ўвільгатнення, наяўнасць шматгадовамерзлых падсцілаючых парод і іншыя прыродныя фактары.

Тепловой экватор, термический экватор — цеплавы экватор, тэрмічны экватор, лінія на паверхні зямнога шара, якая злучае месцы з найбольш высокай сярэдняй тэмпературай (месячнай або гадавой). У студзені Ц. э. супадае з геаграфічным экватарам (сярэдня тэмпература каля $+26^{\circ}\text{C}$), да ліпеня змяшчаецца на $20\text{--}25^{\circ}$ пн. ш. (сярэдня тэмпература $+28^{\circ}\text{C}$), у сярэднім за год самай цёплай паралеллю з'яўляецца 10° пн. ш. (сярэднегадавая тэмпература $26\text{--}27^{\circ}\text{C}$).

Тепловые пояса, температурные пояса, термические пояса — цеплавыя паясы, тэмпературныя паясы, тэрмічныя паясы, шыротныя паясы зямнога шара, якія выдзяляюцца па асаблівасцях асвятлення і награвання зямной паверхні сонечнымі прамянямі. Адрозніваюць Ц. п.: гарачы, або трапічны, два ўмераныя (паўночны і паўднёвы) і два халодныя (паўночны і паўднёвы).

Тёплые морские течения — цёплыя марскія цячэнні, марскія цячэнні, тэмпература вады ў якіх вышэйшая, чым у навакольных водах. Накіраваны ад экватара, г. зн. з нізкіх шырот у высокія. Абмываюць усходнія ўзбярэжжы мацерыкоў у трапічных шыротах, заходнія — ва ўмераных. Прыклады Ц. м. ц.: Гальфстрым (адно з самых магутных і моцных цячэнняў Сусветнага акіяна), Паўночна-Атлантычнае, Бразільскае ў Атлантычным акіяне, Кура-Сіва, Паўночна-Ціхаакіянскае ў Ціхім.

Тёплый фронт — цёплы фронт, атмасферны фронт, які перамяшчаецца ў бок халоднага паветра. Утвараецца, калі цёплая паветраная маса выцясняе халодную. Цёплае паветра, як больш лёгкае, нацякае на адступаючае халоднае і спадзіста ўзнімаецца ўверх па паверхні падзелу розных паветраных мас. Утвараецца суцэльная паласа воблакаў у сотні кіламетраў шырынёй (у асноўным слаістых — перыстаслаістых, высока-слаістых, слаіста-дажджавых) і выпадаюць абкладныя ападкі; летам над сушай магчымы і навальніцы. У паласе Ц. ф. назіраецца рэзкае змяненне надвор'я (паніжэнне ціску, узмацненне вятроў, воблачнасці, туманы, ападкі), затым наступае пацяпленне.

Тераи — тэраі, забалочаныя джунглі ля паўднёвых падножжаў Гімалаяў на граніцы паміж гарамі і нізіннай падгорнай раўнінай. Густыя лясы з бамбука, салаў, мыльнага дрэва, мімоз, магноліевых з багаццем ліянаў. Часткова асушаны і разараны.

Термальные воды, термы — тэрмальныя воды, тэрмы, падземныя воды і крыніцы з тэмпературай вышэйшай за 37°C . Пераважна мінеральныя, рознага хімічнага і газавага саставу, рознай мінералізацыі, маюць тэмпературу да 100° , часам вышэйшую. Фарміруюцца на глыбіні, дзе награваюцца ад горных парод. У Беларусі Т. в. адкрыты каля Мазыра, Рэчыцы, Ельска, Брагіна і ў іншых раёнах.

Термитники — тэрмітнікі, пабудаваныя з гліны гнёзды тэрмітаў (белых мурашак). Маюць форму вузкага конуса з крутымі схіламі і вышынёй да 5—7 м. Сустракаюцца адзінкава або групамі. Асабліва характэрны для саваннаў, зараснікаў хмызнякоў і рэдкалессяў Афрыкі і Аўстраліі.

Термический фронт в океанологии — тэрмічны фронт у акіяналогіі, лінія або паласа рэзкага пераходу тэмпературы, якая падзяляе водныя масы і воды рознага паходжання.

Термограф — тэрмограф, прыбор-самапісец для бесперапыннай рэгістрацыі змяненняў тэмпературы паветра. Найбольш распаўсюджаны Т з прыёмнікам з біметалічнай пласцінкай, якая мяняе выгін пры змяненні тэмпературы, Т з металічнай трубкай, запоўненай спіртам, якая дэфармуецца пры змяненні аб'ёму спірту ў выніку змянення тэмпературы. Дэфармацыі прыёмніка перадаюцца на пяро, якое піша на стужцы, што круціцца.

Термокарст, термический карст — тэрмакарст, тэрмічны карст, нераўнамерная прасадка глеб і падсілаючых іх горных парод у выніку раставання падземных ільдоў і мёрзлага грунту пры павышэнні сярэднямесячнай тэмпературы паветра. Утвараюцца западзіны розных памераў, азёрныя катлавіны з тэрмакарставымі азёрамі, аласы, а таксама правалы і падземныя поласці (гроты, нішы, ямы). Спецыфічная з'ява ў зоне распаўсюджання шматгадовай мерзлаты, радзей сустракаецца ў раёнах з сезонным прамярзаннем глеб і грунтоў.

Термокарстовые озёра — тэрмакарставыя азёры, азёры, якія ўзніклі пры прасадках грунту ў абласях развіцця шматгадовай мерзлаты ў выніку раставання падземных пластоў або лінз лёду.

Термоклин — тэрмаклін, слой вады ў акіяне, моры, возеры са значным вертыкальным адмоўным градыентам тэмпературы, больш значным, чым у вышэй- і ніжэй размешчаных слаях. Сезонны Т. звычайна размяшчаецца на глыбінях меней за 200 м (узнікае і разбураецца на працягу года); галоўны Т. існуе пастаянна і ахоплівае тоўшчу вады да 1—2 км.

Термометр — тэрмометр, прыбор для вымярэння тэмпературы (паветра і глебы, вады). Ужываюцца Т.: вадкасныя (ртутныя, спіртавыя), у якіх мерай тэмпературы з'яўляецца зменлівы аб'ём дадзенай вадкасці; дэфармацыйныя, якія складаюцца з пругкіх пласцінак, што дэфармуюцца пры змяненні тэмпературы; электрычныя, заснаваныя на змяненні электрарухаючай сілы ў тэрмаспаях (тэрмаэлементы) або электрычнага супраціўлення праваднікоў (Т. супраціўлення). У якасці эталона прымяняецца вадародны Т., у якім тэмпература вымяраецца ціскам пэўнага аб'ёму газу.

Термостад — тэрмастад, глыбінны слой вады ў акіяне з квазіпастаяннай тэмпературай па вертыкалі (з градыентам тэмпературы меней 0,1 °C на 100 м). Часта сустракаецца ў водах трапічных і экватарыяльных паясоў. Звычайна тэрмін адносяць да слаёў таўшчынёй 50—300 м на глыбіні 100—1000 м.

Термосфера — **тэрмасфера**, слой верхняй атмасферы (у сярэднім ад 80 да 300—800 км), размешчаны паміж верхняй граніцай мезасферы (мезапаўзай) і тэрмапаўзай — прамежковым слоём паміж тэрмасферай і экзасферай. У Т. назіраецца рост тэмпературы да 1500 °С, які звязаны галоўным чынам з паглыннаннем кароткахвалявай радыяцыі. Тэрмін «Т.», часам распаўсюджваецца на ўсю атмасферу над мезапаўзай.

Термофильные организмы, термофилы — **тэрмафільныя арганізмы, тэрмафілы**, арганізмы, якія жывуць пры тэмпературы вышэйшай чым 45 °С у гарачых крыніцах, тэрмальных водах і г. д.). Да Т. а. належаць амаль усе арганізмы тропікаў, сапрафіты і паразіты, што жывуць у целе цеплаахоўных жывёл пры тэмпературы 35—40 °С.

Термофобные организмы — **тэрмафобныя арганізмы**, арганізмы, якія здольны нармальна размнажацца толькі пры адносна нізкіх тэмпературах (не вышэй 10 °С), а таксама тыя арганізмы, для якіх такія тэмпературныя ўмовы аптымальныя. Да Т. а. належыць большасць насельнікаў глыбін акіянаў, мораў, азёр; на сушы — арганізмы высокіх шырот і высакагор'яў.

Терра росса — **тэра роса**, чырвонакаляровыя глебы і кара выветрывання карбанатных парод, якія фарміруюцца пераважна на вапняках ва ўмовах засушлівага або пераменна-вільготнага трапічнага і субтрапічнага клімату. Афарбоўка абумоўлена асаджэннем з глебавага раствору гідравокісу жалеза (у прысутнасці кальцыю) у гарачы час года. Сустрэкаюцца ў Міжземнамор'і, Усходняй Афрыцы, на захадзе ЗША, на поўдні Кітая, на невялікіх участках у Крыме і ў гарах Сярэдняй Азіі.

Террасы — **тэрасы**, ступенепадобныя гарызантальныя або слабанахіленыя паверхні рознага паходжання, якія валодаюць падабенствам знешняга выгляду і часта размяшчаюцца ў некалькі ярусаў адна над другой. Адрозніваюць Т.: натуральныя і антрапагенныя, або штучныя, рачныя, марскія і азёрныя, надводныя, падводныя. Тэрмін «Т.» часам прымяняюць у адносінах да форм рэльефу, створаных схілавымі працэсамі (нагорныя, або гольцавыя, Т., соліфлюкцыйныя, або нацёчныя, Т., апоўзневыя Т. і інш.).

Терриконы — **тэрыконы**, конусападобныя адвалы пустой пароды ў раёнах распрацовак карысных выкапняў, часцей за ўсё каля вугальных шахт.

Территориальные воды, территориальное море — **тэрытарыяльныя воды, тэрытарыяльнае мора**, марскія (азёрныя) воды (пояс), што прылягаюць да ўзбярэжжа або ўнутраных водаў краіны; складаюць частку тэрыторыі краіны. Шырыня Т. в. вагаецца (у залежнасці ад заканадаўства прыбярэжнай краіны) ад 3 да 12 марскіх міль. Судны ўсіх краін могуць карыстацца правам мірнага пераходу праз Т. в.

Территория — **тэрыторыя**, частка паверхні зямной сушы. Характарызуецца пэўнай працягласцю (плошчай), асаблівасцямі геаграфічнага становішча, пэўным тыпам (тыпамі) прыроднага ландшафту, ступенню

гаспадарчай асвоенасці, здольнасцю выконваць ролю прасторавага базісу дзейнасці грамадства. Т.— таксама адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў радзе замежных краін.

Теснины — цясніны, вузкія і глыбокія рачныя даліны, звычайна ў горных краінах, з вельмі крутымі схіламі. Утвараюцца рэкамі ў цвёрдых карэнных пародах; іншы раз узнікаюць пры расколах зямной кары.

Тетис — Тэціс, сістэма вялікіх старажытных марскіх басейнаў шыротнага распасцірання, якая ўтварылася ў канцы дакембрыю — пачатку палеазою на месцы сучаснага мацерыка Еўразіі і была акаймавана з поўначы і поўдня ўчасткамі старажытных платформаў. Т. распасціраўся ад Атлантычнага акіяна да Ціхага. У неагене на месцы Т. узняліся высокія хрыбты Альпійска-Гімалайскага горнага пояса. У якасці рэшткаў Т. разглядаюць Міжземнае, Чорнае, Каспійскае моры, моры Малайскага архіпелагу, Персідскі заліў.

Тиллиты — тыліты, старажытныя ледавіковыя несартаваныя адклады, якія сцэментаваны, часам метамарфізаваны; характарызуюцца адсутнасцю слаістасці і наяўнасцю штрыхаваных валуноў рознага памеру. Вядомы ў адкладах дакембрыю і палеазою.

Типы почв — тыпы глеб, група глеб, якія развіваюцца ў адна тыповых біялагічных, кліматычных і гідралагічных умовах, маюць агульныя рысы марфалагічнай будовы, хімічнага і мінералагічнага складу і валодаюць некаторым адзінствам працэсаў пераўтварэння і перамяшчэння рэчываў; характарызуюцца прыкметным праяўленнем асноўнага глебаўтваральнага працэсу (пры магчымым спалучэнні з іншымі працэсамі). Т. г. — асноўная таксанамічная катэгорыя генетычнай класіфікацыі глеб; падзяляецца на падтыпы, роды, віды глеб. Асноўныя занальныя Т г займаюць вялікія плошчы (напрыклад, падзолістыя, шэрыя лясныя, чарназёмы, каштанавыя, бурныя паўпустыннымя глебы і інш.)

Типы рельефа — тыпы рэльефу, спалучэнне форм рэльефу, якія валодаюць агульным паходжаннем, аднолькавымі ўмовамі развіцця (генетычныя Т. р.) або маюць падабенства ў знешнім выглядзе і будове (марфалагічныя Т. р.) Пры агульнасці паходжання і выгляду гавораць аб марфагенетычным Т. р.

Титановые руды — тытанавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы тытану. Утрыманне вольфу тытану ў рудах у залежнасці ад тыпу месцараджэння — 0,5—35%. Месцараджэнні магматычныя, экзагенныя (кара выветрывання, россыпныя), метамарфічныя. Радовішчы (найбольш буйныя і вядомыя) — у Канадзе, ЗША, Нарвегіі і Расіі.

Тихоокеанская складчатость — ціхаакіянская складкаватасць, інтэнсіўная складкаватасць, гораўтварэнне і метамарфізм на працягу мезазойскай эры. Т. с. ахоплівала вобласці, што прымыкаюць да Ціхага акіяна (Усходняя Азія, Кардыльеры і Анды ў Амерыцы).

Тобольское межледниковье — тобольскае міжледавікоўе, міжледавіковая эпоха, якая выдзяляецца на тэрыторыі Заходняй Сібіры і папярэд-

нічае максімальнаму (самараўскаму) абледзяненню. Супастаўляецца з ліхвінскім міжледавікоўем Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Толчя — таўкатня, хаатычнае хваляванне, асобны выпадак стаячых хваль. Утвараецца пры сустрэчы рознанакіраваных хваль (часта назіраецца каля мысаў, што выдаюцца ў водную прастору) і прыліўна-адліўных цячэнняў.

Томілляры — таміляры, ксерафітныя раслінныя суполкі з перавагай нізкарослых вечназялёных жорсткалістых хмызнякоў і паўхмызнякоў, якія часам утвараюць зараснікі; разнавіднасць фрыганы. Характэрны вечназялёныя, часам апушаныя араматычныя расліны (чабор, лаванда, шалфей, размарын і інш.). Распаўсюджаны галоўным чынам у Міжземнамор'і (пераважна ў заходнім).

Топі — дрыгва, багна, твань, моцна пераўвільготненыя ўчасткі балот. Маюць разрэджаную тарфяную масу, высокі ўзровень вады і нетрывалую рыхлую дзярніну расліннага покрыва.

Топливные ресурсы, топливно-энергетические ресурсы — паліўныя рэсурсы, паліўна-энергетычныя рэсурсы, карысныя выкапні, якія выкарыстоўваюцца ў якасці паліва: нафта, вугаль, прыродны газ, гаручыя сланцы, торф.

Топографическая основа — тапаграфічная аснова, тапаграфічная карта, якая выкарыстоўваецца для нанясення на яе зместу якой-небудзь тэматычнай карты.

Топографические карты — тапаграфічныя карты, карты, якія адлюстроўваюць зямную паверхню і размешчаныя на ёй прыродныя і сацыяльна-эканамічныя аб'екты сушы і акваторыі. Падзяляюцца на аглядна-тапаграфічныя (у маштабах 1:1 000 000 і 1:500 000), уласна тапаграфічныя — дробнамаштабныя (1:200 000 і 1:100 000), сярэдне-маштабныя (1:50 000 і 1:25 000), буйнамаштабныя (1:10 000 і 1:5000) і тапаграфічныя планы (1:2000—1:500). У адрозненне ад іншых геаграфічных карт на Т. к., акрамя сеткі мерыдыянаў і паралеляў, ёсць кіламетровая сетка. Падрабязна паказаны рэльеф, гідраграфічная сетка, расліннасць, грунты (па механічнаму складу), асноўныя сельскагаспадарчыя ўгоддзі, населеныя пункты, пабудовы і збудаванні, чыгуначныя, аўтамабільныя і грунтавыя дарогі, палітыка-адміністрацыйныя граніцы і інш.

Топографические планы — тапаграфічныя планы, найбольш буйна маштабныя тапаграфічныя карты; характарызуюцца практычна поўным геаметрычным падабенствам адлюстравання мясцовасці і пастаянствам маштабу (адсутнасцю скажэнняў) у любых напрамках. Асноўныя маштабы Т. п.— 1:2000, 1:1000, 1:500. Пры здымках параўнальна вялікіх участкаў мясцовасці прымяняецца маштаб 1:5000, а малых і інжынерных збудаванняў — 1:200 і 1:100. Разграфка і наменклатура Т. п., як правіла, робіцца па квадратах, а не па трапецыях, як на тапаграфічных картах.

Топография — тапаграфія, навука, якая вывучае мясцовасць у геа-

графічных і геаметрычных адносінах шляхам стварэння тапаграфічных карт на аснове здымачных работ. Т. уключае пытанні класіфікацыі, зместу, дакладнасці гэтых карт і атрымання з іх інфармацыі аб тэрыторыі, а таксама распрацоўку метадаў тапаграфічнай здымкі (мензульнай, фотатаэадалітнай, стэрэатапаграфічнай, камбінаванай). Для стварэння дробнамаштабных тапаграфічных карт выкарыстоўваюцца матэрыялы аэра- і касмічнай здымкі, а таксама лічбавыя мадэлі мясцовасці.

Топоніміка — тапаніміка, галіна ведаў, якая ўсебакова вывучае геаграфічныя назвы — іх паходжанне, сэнсавое значэнне, змяненне напісання, вымаўленне і г. д.

Торнадо — тарнада, штормавыя вятры — смерчы або тромбы. Тэрмін ужываецца ў ЗША; асабліва ў басейне ракі Місісіпі і на паўднёвым усходзе краіны.

Таросы — таросы, награвашчванні крыгаў у выглядзе валоў на паверхні ледзянога пакрыва. Утвараюцца ў выніку сутыкнення або сціскання плавучых марскіх ільдоў. Маюць вышыню да 8—10, іншы раз 20 м. Найбольш характэрны для мораў Паўночнага Ледавітага акіяна.

Торф — торф, асадкавая парода арганічнага паходжання. Утварылася ў выніку няпоўнага распаду арганічнай масы раслін ва ўмовах лішку вільгаці і недахопу кіслароду. Т.— валакністая або пластычная маса высокай вільготнасці, ад светла-жоўтага да цёмна-карычневага і чорнага колеру. Адносіцца да паліўных рэсурсаў, нізкакаларыйны від паліва, цеплатворная здольнасць 3—3,5 тыс. ккал. Выкарыстоўваецца ў сельскай гаспадарцы для ўгнаення палёў, можа служыць сыравінай для хімічнай перапрацоўкі. У Беларусі найбольш буйныя тарфяныя масівы ў Мінскай, Віцебскай і Брэсцкай абласцях.

Торфянікі, торфяныя болота — тарфянікі, тарфяныя балоты, балоты са слоём торфу не менш за 20—30 см і вільгацелюбівай балотнай расліннасцю. Выкарыстоўваюцца для здабычы торфу; пасля асушэння ператвараюцца ў сельскагаспадарчыя ўгоддзі.

Торфяно-балотныя почвы, торфяно-глеевыя почвы — тарфяна-балотныя глебы, тарфяна-глеевыя глебы, глебы балот з тарфяным і глеевым гарызонтамі, звычайна кіслыя, з нязначным утрыманнем калію і фосфару. Утвараюцца пад балотнай расліннасцю ва ўмовах залішняга застойнага ўвільгатнення дажджавымі, паверхневымі або грунтавымі водамі. Распаўсюджаны ў асноўным у халодным і ва ўмераных паясах Паўночнага паўшар'я (зоны тундры, лесатундры, тайгі, змешаных лясоў і інш.). Т.-б.г. маюць значнае пашырэнне і ў Беларусі. Найбольшыя масівы такіх глеб размешчаны ў Полацкай і Палескай нізінах і на Цэнтральна-Бярэзінскай раўніне.

Точны спосаб — кропкавы спосаб, картаграфічны спосаб паказу масавых разгрупаваных з'яў (напрыклад, сельскага насельніцтва) пры дапамозе кропак аднолькавага памеру (кожная з іх абазначае

аднолькавую колькасць адзінак картаграфуемай з'явы), якія размяшчаюцца на карце адпаведна сапраўднаму размяшчэнню (групаванню) з'явы на мясцовасці. Колер кропак дазваляе адрозніваць якасныя асаблівасці з'явы (напрыклад, нацыянальны склад насельніцтва) або яго дынаміку (напрыклад, прырост насельніцтва за пэўны час)

Точка росы — пункт росы, тэмпература, да якой павінна ахаладзіцца паветра, каб наяўная ў ім вадзяная пара дасягнула стану насычэння (пры дадзеным утрыманні вільгаці і нязменным ціску); неабходная ўмова для з'яўлення росы.

Траверцін, известковий туф — траверцін, вапнявы туф, лёгкая порыстая горная парода, якая ўтварылася ў выніку асаджэння карбанату кальцыю з вуглякіслых крыніц. Для крыніц складае тэрасы і пагоркі. Выкарыстоўваецца як будаўнічы матэрыял, дэкаратыўны камень і для выпальвання вапны.

Травяністыя растения — травяністыя расліны, аднагадовыя або шматгадовыя расліны, якія не драўнеюць і да зімы адміраюць; адна з жыццёвых форм раслін.

Транзитная река — транзітная рака, рака (або яе ўчасткі), водны рэжым якой не адпавядае прыродным умовам тэрыторыі, па якой яна працякае, а сфарміравалася ў іншых абласцях. Напрыклад, рэкі, якія атрымліваюць асноўнае жыўленне ад раставання ледавікоў і высакагорных снягоў або дажджоў, цякуць па засушлівых і пустынных тэрыторыях і не маюць жыўлення на ўчастку транзіту (напрыклад, Амудар'я ў Сярэдняй Азіі, Ніл у Афрыцы).

Трансформация воздушной массы — трансфармацыя паветранай масы, змяненне першапачатковых уласцівасцей паветранай масы і пераўтварэнне яе ў другі тып. Адбываецца ў выніку перамяшчэння паветранай масы з раёна яе фарміравання ў іншыя раёны, з іншымі геаграфічнымі ўмовамі. Напрыклад, трапічнае паветра пранікае да экватара і ва ўмераныя шыроты і трансфармуецца адпаведна ў экватарыяльнае і ўмеранае паветра. Марское ўмеранае паветра пры пранікненні ў глыб кантынентаў зімой ахалоджваецца, а летам нагрываецца і заўсёды высушваецца і пераўтвараецца ў кантынентальнае ўмеранае паветра.

Траппы — трапы, старажытныя (палеазойскія і мезазойскія) магматычныя горныя пароды і лававыя пакрывы ў платформавых абласцях зямной кары. Узніклі ў выніку магутных трэшчынных вулканічных вывяржэнняў і ўкараненняў базальтавай магмы ў тоўшчу асадкавых парод. Утвараюць у рэльефе гіганцкія ступені — лесвіцы; з імі звязана ўтварэнне месцараджэнняў руд каляровых металаў (медзі, нікелю і інш.). Т. характэрны для Сярэдне-Сібірскага пласкагор'я, плато Дэкан у Індыі, для Паўднёвай Амерыкі, Паўднёвай Афрыкі.

Трасс — трас, цвёрдая светлафарбаваная порыстая горная парода, насычаная крэменязёмам; разнавіднасцю вулканічнага туфу.

Трахит — трахіт, эфузіўная сярэдняя горная парода, якая складаецца з каліевага палявога шпату, часам плагіяклазу, каляровых міне-

ралаў і вулканічнага шкла. Багатая каліем і натрыем. Колер шэры, жаўтаваты ці ружовы. Будаўнічы матэрыял, дэкаратыўны і вырабны камень.

Трепел — трэпел, лёгкая, слаба ўшчыльненая тонкапорыстая крамяністая асадкавая горная парода, якая складаецца пераважна з апалавага крэменязёму, невялікай колькасці гліністага рэчыва, зерняў глаўканіту, кварцу, палявых шпатаў. Колер ад белага і шэрага да бурага, чырвонага, чорнага. Выкарыстоўваецца як ізаляцыйны, фільтравальны, будаўнічы матэрыял, у якасці паглынальніка, напаўняльніка. Радовішчы на Беларусі ў Магілёўскай і Гомельскай абласцях.

Трещинные вулканические извержения, трещинные излияния — трэшчынныя вулканічныя вывяржэнні, трэшчынныя выліванні, вывяржэнне расплаўленай магмы (лавы), цвёрдых і газападобных вулканічных прадуктаў на зямную паверхню не па вертыкальных каналах (жаролах вулканаў), а па трэшчынах і разломах зямной кары. Звычайна па трэшчынах вывяргаюцца вялікія масы вадкай базальтавай лавы, якая шырока разліваецца і ўтварае велізарныя лававыя пакрывы. У сучасны геалагічны час Т. в. в. адбываюцца ў Ісландыі, імі складзены ўвесь востраў. У былыя геалагічныя эпохі колькасць Т. в. в. была большай. Т. в. в. стварылі вялікія вулканічныя плато і пласкагор'і (плато Калумбіі, Патагоніі, пласкагор'і Арменіі і інш.).

Трещины — трэшчыны, разрыў суцэльнасці горных парод без зручэння (перамяшчэння) раз'яднаных частак адносна адна другой. Адрозніваюць тэктанічныя Т. (тэктанічныя разрывы, кліваж) і нетэктанічныя Т. (напрыклад, Т. выветрывання, абвалаў, апоўзняў і інш.).

Триангуляция — трыянгуляцыя, адзін з метадаў вызначэння каардынат пунктаў апорнай геадэзічнай сеткі, якая ствараецца ў выглядзе прымкнутых адзін да другога трохвугольнікаў, на аснове вымярэння на мясцовасці трох вуглоў кожнага трохвугольніка і базіснага боку аднаго з іх.

Триасовый период, триас — трыясовы перыяд, трыяс, першы перыяд мезазойскай эры. Пачаўся 240 млн гадоў таму і працягваўся 45 млн гадоў. Для Т. п. характэрны: падняцце мацерыкоў, адступанне мораў, разбурэнне герцынскіх гор, утварэнне раўнін, выміранне старажытных і ўзнікненне мезазойскіх паўзуноў, з'яўленне прымітыўных млекакормячых, утварэнне каменных солей, нафты, вуглёў.

Трог, троговая долина — трог, троговая даліна, горная даліна, апрацаваная ледавіком. Мае карытападобную форму з шырокім пакатаўванутым дном і стромкімі схіламі. Т. характэрны для раёнаў сучаснага і старажытнага абледзянення.

Тромб — тромб, моцны вихор над сушай, які ўзнікае пад навальнічным воблакам. Дыяметр некалькі дзесяткаў м, скорасць ветру да 50—100 м/с (паласа разбурэнняў некалькі сотняў м у шырыню). Узнікае ў гарачае надвор'е пры рэзка няўстойлівым расслаенні (стратыфікацыі) атмасферы.

Тропики, поворотные круги — тропікі, паваротныя кругі, граніца

зенітальнага становішча Сонца ў Паўночным і Паўднёвым паўшар'ях Паралель 23°27' пн. ш.— Паўночны тропік; на гэтай паралелі адзін раз у годзе, у дзень летняга сонцастаяння (21—22 чэрвеня) прамяні Сонца ў поўдзень падаюць строма, вертыкальна. Паралель 23°27' пд. ш.— Паўднёвы тропік; на гэтай паралелі адзін раз у годзе, у дзень зімовага сонцастаяння (21—22 снежня) Сонца ў поўдзень знаходзіцца ў зеніце. На поўнач ад Паўночнага і на поўдзень ад Паўднёвага тропікаў Сонца не бывае ў зеніце; паміж тропікамі зенітальнае становішча Сонца назіраецца двойчы ў годзе.

Тропическая растительность — трапічная расліннасць, сукупнасць фітацэнозаў, характэрных для трапічных паясоў. Прадстаўлена трапічнымі лясамі і рэдкалессямі, саваннамі, хмызняковымі групамі, расліннасцю паўпустынь і пустынь, у высакагор'ях — раслінныя фармацыі нефелагілеяў, парамосаў, пуны.

Тропическая фауна — трапічная фауна, сукупнасць відаў жывёл, якія жывуць у трапічных шыроты. Па колькасці відаў значна перавышае фауну ўмераных і высокіх шырот і прадстаўлена старажытнымі формамі, так як яе развіццё адбывалася на працягу доўгага часу і не спынялася эпохамі абледзянення. З млекакормячых характэрны: малпы, сланы, насарогі, бегемоты, жырафы; з птушак — папугаі, галубы, туканы, птушкі-насарогі; з паўзуноў — ігуаны, змеі, кракадзілы. Моцна зменена чалавекам, асабліва астраўная Т. ф.

Тропические болезни — трапічныя хваробы, хваробы, якія ўласцівы для абласцей з трапічным кліматам, дзе шырока распаўсюджаны бактэрыяльныя і вірусныя інфекцыі, інвазіі, а таксама пашкоджанні, што выклікаюцца ўкусамі ядавітых жывёл і некаторымі відамі раслін. Прыклады Т. х.: жоўтая ліхаманка, малярыя і інш. Вывучэнне, прафілактыка і лячэнне Т. х.— прадмет трапічнай медыцыны.

Тропические воздушные массы, тропический воздух — трапічныя паветраныя масы, трапічнае паветра, паветраныя масы, якія фарміруюцца ў трапічных і субтрапічных шыроты, а летам таксама ў кантынентальных раёнах на поўдні ўмераных шырот. Адрозніваюць Т. п. м. кантынентальныя і марскія. Кантынентальныя ўтвараюцца над сушай, характарызуюцца высокай тэмпературай, сухасцю і запыленасцю. Марское трапічнае паветра фарміруецца над морам, акіянам, адрозніваецца высокімі тэмпературамі і вільготнасцю. Т. п. м. пранікаюць ва ўмераныя і экватарыяльныя шыроты. Ад умеранага паветра аддзяляюцца палярным атмасферным фронтам, ад экватарыяльнага — трапічным

Тропические дожди — трапічныя дажджы, багатыя ападкамі ліўневага характару ў трапічных і экватарыяльных шыроты (часта з навальніцай). Бліжэй да экватара яны выпадаюць больш ці менш раўнамерна на працягу ўсяго года (з максімумамі вясной і восенню, у час зенітальнага становішча Сонца).

Тропические климаты — трапічныя кліматы, кліматы трапічных шырот (прыкладна паміж 18° і 30° ш. у Паўночным і Паўднёвым

паўшар'ях). На працягу ўсяго года пануюць трапічныя паветраныя масы і пасаты. Таму Т. к. называюць таксама пасатным кліматам. Адрозніваюць два асноўныя тыпы Т. к.: пустынны і вільготны. Трапічны пустынны клімат вельмі сухі і гарачы, з рэзкімі сутачнымі і значнымі гадавымі ваганнямі тэмператур. На працягу ўсяго года пераважаюць трапічныя паветраныя масы, у асноўным кантынентальныя, і пасаты. Тэмпература самага халоднага месяца не ніжэйшая $+10^{\circ}\text{C}$, самага гарачага $+30, +35^{\circ}\text{C}$, гадавыя амплітуды тэмператур каля 20°C , сутачныя да 40°C , ападкаў не больш чым $50\text{—}150$ мм у год. Пустынны клімат характэрны для заходніх і цэнтральных частак мацерыкоў у трапічных шыроты (Сахара, Калахары, Наміб, Атакама, паўднёвая палавіна Аравіі, большая частка Аўстраліі і інш.), прычым на захадзе мацерыкоў, якія абмываюцца халоднымі цячэннямі, пустыні не такія гарачыя, з больш вільготным паветрам, з туманамі і росамі. Трапічны вільготны клімат вельмі цёплы і вільготны, з адносна раўнамерным гадавым ходам тэмператур і невялікімі іх ваганнямі. Сярэднямесячныя тэмпературы паветра ад 18° да 28°C , гадавая колькасць ападкаў да $1500\text{—}2000$ мм і больш, максімум іх летам. Вільготны клімат характэрны для ўсходніх узбярэжжаў мацерыкоў у трапічных шыроты, якія абмываюцца цёплымі цячэннямі. Тут пануе марское трапічнае паветра, якое пераносіцца пасатамі з акіяна на сушу. Пасаты над цёплымі цячэннямі праграваюцца, увільгатняюцца і пакідаюць багатыя ападкі на ўзбярэжжы і наветраных схілах гор. Трапічны вільготны клімат уласцівы для ўсходу Бразільскага нагор'я, Цэнтральнай Амерыкі, Антыльскіх астравоў, усходу Паўднёвай Афрыкі і Аўстраліі, Мадагаскара і іншых раёнаў.

Тропические леса — трапічныя лясы, лясы трапічных паясоў зямнога шара. У залежнасці ад ступені ўвільгатнення, выразнасці і працягласці сухога сезона адрозніваюць: вільготныя трапічныя лясы, лістападныя і паўлістападныя сухія трапічныя лясы, вечназялёныя жорсткаліставыя трапічныя лясы, а таксама нефелагілеі, або туманныя лясы (развіты ў паласе туманаў на схілах гор).

Тропические муссоны — трапічныя мусоны, мусоны ў трапічных шыроты. Абумоўлены сезоннымі адрозненнямі ў награванні і ахаладжэнні Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў і сезонным перамяшчэннем экватарыяльнай зоны паніжанага і субтрапічных зон павышанага атмасфернага ціску адносна экватара. Летні Т. м. нясе вільготнае экватарыяльнае паветра і багатыя ападкі, зімовы — кантынентальнае трапічнае паветра і малавоблачнае сухое надвор'е. Найбольш яркая Т. м. выражаны ў Паўднёвай Азіі, дзе летні мусон мае паўднёва-заходні напрамак, зімовы — паўночна-ўсходні. Т. м. характэрны таксама для цэнтральных раёнаў Афрыкі, Паўночнай Аўстраліі і Паўднёвай Амерыкі.

Тропические полупустыни — трапічныя паўпустыні, пераходная зона трапічнага пояса. Размешчаны ў Афрыцы, Азіі, Аўстраліі і Амерыцы паміж трапічнымі пустынямі і саваннамі. Клімат трапічны кантынентальны.

тальны, гарачы і сухі (сярэднямесячныя тэмпературы ад $+12$ да $+35$ °С, гадавая сума ападкаў 100 — 250 мм). Расліннасць бедная, разрэджаная (цвёрдыя злакі, калючыя хмызнякі). Глебы чырвона-бурыя. Жывёльны свет прадстаўлены ў асноўным змеямі, яшчаркамі, насякомымі.

Тропічныя поясы, паўночны і паўднёвы, геаграфічныя поясы ў трапічных шыратах (прыкладна паміж 18° і 30° ш. у Паўночным і Паўднёвым паўшар'ях). Кліматы трапічныя, з пастаянна высокімі тэмпературамі, панаваннем трапічных паветраных мас і пасатаў і малой колькасцю ападкаў, за выключэннем усходніх горных частак мацерыкоў. Пераважае зона трапічных пустынь, маюцца таксама зоны трапічных паўпустынь, трапічных сухіх лясоў і рэдкалессяў і трапічных вільготных лясоў.

Тропічныя пустыні — трапічныя пустыні, найбольш значная па плошчы прыродная зона трапічнага пояса. Займаюць вялікія тэрыторыі ў Афрыцы (Сахара, Наміб), Аравіі (на поўдзень ад 30° пн. ш.), у Заходняй і Цэнтральнай Аўстраліі (пустыні Вялікая Пясчаная, Вікторыя і інш.), Амерыцы (Атакама і інш.). Клімат трапічны пустынный, гарачы і сухі (сярэднямесячныя тэмпературы ад 10° да 35 °С, ападкаў не больш чым 50 — 150 мм у год). Расліннасць бедная (рэдкаія цвёрдыя травы, калючыя хмызнякі, лішайнікі, саялкі). Глебы трапічныя пустынныйя, слабаразвітыя, прымітыўныя, часта засаленыя, фарміруюцца пры актыўным фізічным выветрыванні. Сустрэкаюцца пясчаныя, гліністыя і камяністыя пустыні; каля крыніц вады — аазісы з багатай расліннасцю. Жывёльны свет прадстаўлены галоўным чынам змеямі, яшчаркамі, насякомымі.

Тропічныя пустыныя почвы — трапічныя пустыныя глебы, прымітыўныя, шкілетныя, з нязначным утрыманнем арганічных рэчываў, часта засаленыя глебы трапічных пустынь Амерыкі, Афрыкі, Азіі і Аўстраліі. Утвараюцца пры актыўным фізічным выветрыванні і беднасці расліннасці.

Тропічныя цыкланы, ураганы — трапічныя цыкланы, трапічныя ўраганы, цыкланы, якія ўзнікаюць у трапічных шыратах, паміж 5 — 20° пн. ш. і пд. ш. у кожным паўшар'і. Прадстаўляюць сабой вельмі магутныя атмасферныя віхры дыяметрам 100 — 300 км, з вялікімі перападамі атмасфернага ціску і выключна моцнымі вятрамі (да 70 м/с і больш). Перамяшчаюцца з усходу на захад са скорасцю 10 — 20 км/г, адхіляюцца пры руху да больш высокіх шырот. Суправаджаюцца багатымі ліўневымі ападкамі і навальніцамі. Выклікаюць вельмі моцныя хваляванні на моры і разбурэнні на сушы. Агульная колькасць Т. ц. на Зямлі за год у сярэднім 70 — 80 . Т. ц. найбольш частыя ў раёне Антыльскіх астравоў, каля паўднёва-ўсходняга ўзбярэжжа Азіі, у залівах Аравійскім, Бенгальскім, на ўсход ад Мадагаскара.

Тропічны фронт — трапічны фронт, атмасферны фронт паміж трапічнымі і экватарыяльнымі паветранымі масамі. Супадае з востро

экватарыяльнай зоны паніжанага атмасфернага ціску. З Т ф звязана выпадзенне багатых ападкаў.

Тропапауза — трапапаўза, пераходны слой ад трапасферы да стратасферы таўшчынёй ад некалькіх сотняў м да 2—3 км. Вышыня Т. залежыць ад геаграфічнай шыраты (8—10 км у высокіх шыратах, 16—18 км над экватарам), пары года (зімой ніжэйшая, чым летам) і цыкланічнай дзейнасці (у цыклонах яна ніжэйшая, у антыцыклонах — вышэйшая). У субтропіках назіраюцца разрывы Т., якія абумоўлены магутнымі струменнымі цячэннямі.

Тропосфера — трапасфера, самы ніжні і найбольш шчыльны слой атмасферы, які канцэнтруе больш за 4/5 усёй яе масы і амаль усю вадзяную пару. Мае таўшчыню ад паверхні Зямлі да вышыні 8—10 км у палярных, 10—12 км ва ўмераных і 16—18 км у трапічных шыратах. Характарызуецца паступленнем цяпла знізу, ад паверхні вады і сушы, зніжэннем тэмпературы з вышынёй (у сярэднім на 0,6° на кожныя 100 м пад'ёму), узаемадзеяннем з зямной паверхняй, што абумоўлівае яе ўласцівасці, надвор'е і клімат.

Тропофиты — трапафіты, расліны, якія прыстасаваны для росту і развіцця ў раёнах з рэгулярнай штогадовай зменай вільготнага і сухога перыядаў (лісцевыя дрэвы, напрыклад, скідаюць на сухі перыяд лісце)

Трубка взрыва, диатрема — трубка ўзрыву, дыятрэма, трубкападобны канал у зямной кары, што ўтварыўся пры прарыве газаў і запоўніўся абломкамі розных горных парод. Дыяметр Т. у ад дзесяткаў да сотняў м (часам звыш 1 км). Т. у., якія запоўнены алмазаноснай пародай — кімберлітам, сустракаюцца ў Паўднёвай Афрыцы, Індыі, на Сібірскай платформе.

Трясина, зыбун, славина — дрыгва, багна, твань, зыбкія, гразкія, моцна пераўвільготненыя ўчасткі балот; пад покрывам імхоў, травы, торфу таўшчынёй да 1—2 м знаходзіцца слой вады або рэдкі іл. Лёгка прагінаецца пад цяжарам. Утвараецца ў выніку зарастання вадаёмаў

Тугай — тугаі, лясы ў рачных далінах пустынных раёнаў Сярэдняй і Цэнтральнай Азіі; заліваюцца ў час паводкі. Пераважаюць у Т таполі, звычайны лох, ясень, вербы, зблізку рэчышчаў — чарот і трыснёг. У параўнанні з навакольнымі пустынямі багаты і разнастайны жывёльны свет (ззікі, тугайны алень, шакал, чаротавы кот, фазаны). У цяперашні час Т. амаль страцілі свой першапачатковы выгляд і ператварыліся ў асвоеныя аазісы.

Туман — туман, вялікая колькасць у прыземных сляях паветра прадуктаў кандэнсацыі (найдрабнейшых кропелек вады, ледзяных крышталікаў ці іх сумесі). Утвараецца часцей за ўсё пры ахаладжэнні паветра ад зямной паверхні, пры руху цёплага паветра над халоднай паверхняй і пры сутыкненні цёплага вільготнага паветра з халодным. Пры Т. гарызантальная бачнасць не больш за 1 км. У Беларусі за год бывае 35—100 дзён з Т., прычым на халодную частку года прыпадае 60—80 % усіх выпадкаў Т.

Туманніе леса, моховые леса, нефелогілея — туманныя лясы, мохавыя лясы, нефелагілея, трапічныя вечназялёныя лясы на схілах гор у паласе туманаў (напрыклад, у Андах). У адрозненне ад раўнінных трапічных вечназялёных лясоў уключаюць і пазатрапічныя віды (вечна-зялёныя дубы, магноліі і інш.).

Тундра — тундра, прыродная зона субарктычнага пояса ў паўночных раёнах Еўразіі і Паўночнай Амерыкі і на некаторых паўднёвых астравах Паўночнага Ледавітага акіяна. Характарызуецца бязлесем. Клімат субарктычны, халодны, з доўгай і суровай зімой (сярэдня тэмпературы студзеня ад -5 да -40 °C), кароткім халаднаватым летам (сярэдня тэмпературы ліпеня ад $+5$ да $+10$ °C) і гадавой сумай ападкаў 200—500 мм (месцамі да 750 мм); ападкі перавышаюць выпарэнне. Шырока распаўсюджаны шматгадовая мерзлата, рэкі, азёры і балоты. Расліннасць бедная, прадстаўлена імхамі, лішайнікамі, нізкімі травамі (асака, казяльцы, макі, некаторыя злакі), хмызнячкамі і хмызняккамі (ядловец, багун, вадзяніка, вербы, бярозкі, вольхі). Глебы тундрава-глеевыя, тарфяна-балотныя. Адрозніваюць арктычную, мохава-лішайнікавую і хмызняковую тундры.

Тундравая фауна — тундравая фауна, сукупнасць відаў жывёл тундры. Адрозніваецца надзвычайнай беднасцю (што тлумачыцца суровасцю ўмоў існавання) і адноснай маладосцю фауны, а таксама шырокім распаўсюджаннем большасці відаў, сувяззю многіх жывёл з морам (птушкі, белы мядзведзь).

Характэрны паўночны алень, пясец, заяц-бяляк, лемінгі; летам многа вадаплаўных птушак, шмат камароў. Некаторыя пазваночныя (акрамя грызуноў) на зіму пакідаюць тундру.

Тундравыя глеевыя почвы — тундравыя глеевыя глебы, глебы зоны тундраў (паўночныя раёны Еўразіі і Паўночнай Амерыкі, некаторыя паўднёвыя астравы Паўночнага Ледавітага акіяна). Утвараюцца пад беднай тундравай расліннасцю пры залішнім увільгатненні і недахопе цяпла. Складаюцца з тарфяніста-перагнойнага і глеевага гарызонтаў. Звычайна малой магутнасці, грубагумусныя, з малой колькасцю перагною, кіслыя, часта з прыкметамі мязлотных з'яў.

Тундравыя почвы — тундравыя глебы, сукупнасць глеб, якія фарміруюцца пад тундравай расліннасцю. Звычайна маламагутныя, грубагумусныя, часта адзначаюцца прыкметы мязлотных з'яў. Могуць належаць да розных тыпаў (тундравыя глеевыя глебы, падзолістыя, дзярновыя, перагнойна-карбанатныя і інш.).

Туннель, тоннель — тунель, падземнае збудаванне, якое служыць транспартным мэтам, перамяшчэння вады, для пракладкі падземных камунікацый і г. д. Па геаграфічнаму становішчу адрозніваюць Т. горныя (цераз хрыбты, водападзелы і асобныя ўзвышшы), падводныя (пад марскімі пралівамі, рэкамі, каналамі) і гарадскія (пад вуліцамі, на перасячэнні транспартных магістраляў, вуліц).

Турбулентное течение — турбулентнае цячэнне, форма руху вадкасці

або газу, пры якой іх часцінкі здзяйсняюць неўпарадкаванае і неўсталяванае перамяшчэнне па складаных траекторыях, што прыводзіць да інтэнсіўнага (вертыкальнага і гарызантальнага) перамяшчэння слаёў рухомай вадкасці або газу.

Туф — туф, лёгкая порыстая парода пераважна вулканічнага паходжання, будаўнічы матэрыял. Часцей за ўсё мае ружова-фіялетава колер з рознымі адценнямі. Добра пілуецца і лёгка апрацоўваецца.

Туфобрекчія — туфабрэчкыя, вулканагенна-асадкавая горная парода, якая ўтварылася шляхам ушчыльнення і цэнтацыі вуглаватых дробных і больш буйных абломкаў лавы і шлаку сярод вулканічных пяску і пылу. На Беларусі трапляецца ў дэвонскіх адкладах Прыпяцкага прагіну.

Туфолава — туфалава, вулканічная горная парода з туфавай масай; складаецца з лавы, попелу і абломкаў шкла. З'яўляецца прамежкавай па будове паміж лавамі і вулканічнымі туфамі.

Тьерра кальентэ — цьера кальентэ, ніжні вышынны ландшафтны пояс у гарах Цэнтральнай Амерыкі і нізкіх шырот Паўднёвай Амерыкі. Размяшчаецца адпаведна на вышыні да 800 і 1000—1500 м. Пераважаюць пакатыя схілы, перадгорныя ўзгоркі і хрыбты, конусы вынасу. Клімат гарачы, пераважна вільготны. На наветраных схілах ападкаў звыш 2000 мм у год, расліннасць — вечназялёныя лясы; на падветраных схілах ападкаў да 500 мм у год і меней, лістападна-вечназялёныя лясы, ксерафітныя рэдкалесі і хмызнякі. Плантацыі какавы, сахарнага трыснягу, у засушлівых раёнах — кофе, тытуно, бавоўніку.

Тьерра темплада — цьера тэмплада, сярэдні вышынны ландшафтны пояс у гарах Цэнтральнай Амерыкі і нізкіх шырот Паўднёвай Амерыкі. Размяшчаецца адпаведна на вышыні 800—1700 м і ад 1000—1500 да 2200—2800 м. Характэрныя крутыя схілы і вузкія цясніны. Клімат умерана цёплы. Роўны ход тэмпературы на працягу года, аднак значныя сутачныя амплітуды. На наветраных схілах ападкаў звыш 3000 мм у год, вечназялёныя лясы з папаратнікамі, бамбукамі, эпіфітамі, на падветраных схілах — лістападна-вечназялёныя лясы. Тут сканцэнтравана асноўная маса насельніцтва Калумбіі, Венесуэлы, Эквадора. Плантацыі кофе, кукурузы.

Тьерра фриа — цьера фрыа, верхні вышынны ландшафтны пояс у гарах Цэнтральнай Амерыкі і нізкіх шырот Паўднёвай Амерыкі. Размяшчаецца адпаведна на вышыні ад 1700 да 3000 м і ад 2200—2800 да 3500 м. Пераважаюць крутыя схілы. Клімат умерана халодны. Ападкаў ад 700—800 да 1500—2000 мм у год. Вільготныя высакагорныя змешаныя лясы з багаццем папаратнікаў, бамбукаў, эпіфітаў. З вышыні 3000 м — нефелагілея. Ц. ф. — асноўны раён вырошчвання зернебабовых культур і бульбы; лугавыя пашы для буйной рагатай жывёлы.

Тьерра элада — цьера элада, субнівальны і нівальны вышынны пояс у гарах Цэнтральнай і Паўднёвай Амерыкі, у трапічных шыратах.

Размяшчаюцца ў Цэнтральнай Амерыцы на вышыні ад 3000 м, у Паўднёвай — 3200—3500 м. Пераважаюць унутраныя пласкагор'і і верхнія часткі горных хрыбтоў і вулканічных конусаў. Клімат халодны высакагорны. Ападкаў 500—700 мм у год. Расліннасць бедная (рэдка нізкарослыя дрэўцы, дзірваністыя злакі, падушкападобныя расліны).

Тягун — цягун, рэзанансавыя хвалевыя ваганні вады (у выглядзе гарызантальных і вертыкальных рухаў з перыядам ад 0,5 да 4,0 мін) у партах, бухтах і гаванях. Пры Ц. адбываецца навальванне суднаў на сценкі набярэжных або на суседнія судны або, наадварот, рэзкі аджым суднаў ад прычалаў.

У

Убиквитет — убіквітэт, паўсюдна распаўсюджаны рэсурс (напрыклад, пясок, шчэбень, жвір, паветра, якое служыць сыравінай для вытворчасці звязанага азоту, кіслароду і інш.).

Убой, убойны снег, тугой снег — шарпак, шарон, прыбіты снег, тугі снег, цвёрды, шчыльны снег, які моцна ўтрамбаваны ветрам.

Увал — увал, узвышша з плоскай або злёгка выпуклай вяршыняй і пакатымі схіламі без яскрава выражаных падножжаў. Адносная вышыня некалькіх дзесяткаў м, часам 150—200 м. У. маюць рознае паходжанне: тэктанічнае, эразійнае, ледавікова-аккумуляцыйнае і інш. Ад прылягаючых раўнін адрозніваюцца большай расчлянёнасцю, меншай забалочанасцю, часта пакрыты густымі лясамі.

Увала — увала, паверхневыя формы карставага рэльефу ў выглядзе паніжэнняў; звычайна выцягнуты па распасціранню пластоў або ўздоўж трэшчын і замкнуты з абодвух канцоў.

Увлажнение суши — увільгатненне сушы, адносіны колькасці ападкаў да выпаральнасці ў якой-небудзь мясцовасці. Выражаецца з дапамогай каэфіцыента увільгатнення. Можа быць залішнім (ападкі перавышаюць выпаральнасць), недастатковым (ападкаў менш, чым выпаральнасці) і дастатковым (ападкі роўныя або блізкія выпаральнасці).

Угли — вугалі, цвёрдыя гаручыя карысныя выкапні асадкавага паходжання; прадукт пераўтварэння вышэйшых і ніжэйшых раслін. Утрымліваюць звыш 50 % арганічных рэчываў і розныя мінеральныя дамешкі. Па ступені пераўтварэння арганічных рэчываў (вуглефікацыі) В. падзяляюцца на бурныя В., каменныя В. і антрацыты. Залягаюць галоўным чынам у выглядзе пластоў і пакладаў у кантынентальных і прыбярэжна-марскіх адкладаннях рознага ўзросту. Сусветныя запасы 14,3 трлн т. Нязначныя радовішчы выяўлены і на Беларусі.

Узбои — узбоі, 1) сухія рэчышчы з эпизадным ліўневым сцёкам у пустынях Сярэдняй Азіі; 2) рэліктавыя рачныя даліны, якія захаваліся

ліся ад больш вільготных эпох, або старадаўнія рэчышчы рэк, якія змянілі цяпер напрамак свайго цячэння (напрыклад, Узбой, Келіфскі Узбой — рэчышчы, па якіх у мінулым ажыццяўляўся сцёк Амудар'і ў Каспійскае мора).

Узунларскі басейн — Узунларскі басейн, саланаватаводны марскі басейн, які існаваў у сярэднім плейстаэне на месцы сучаснага Чорнага мора. Названы па назве возера Узунларскае на Керчанскім паўвостраве.

Уклон реки — ухіл ракі, адносіны падзення ракі (рознасці вышынь паміж вытокамі і вусцем ракі) да яе даўжыні. Выражаецца ў см/км, м/км. Можна вызначаць ухілы асобных участкаў ракі, ведаючы іх падзенне і даўжыню. У. р. памяншаецца ад вытокаў да вусця, ад яго залежыць скорасць цячэння.

Улан — улан, моцны заходні сцёкавы вецер у заходняй частцы Ісык-Кульскай катлавіны, які дзьме ад Баамскай (Уланскай) цясіны ў бок возера Ісык-Куль. Скорасць да 33 м/с (асобныя парывы звыш 40 м/с). У. уяўляе сабой уварванні халоднага паветра, якое агібае з захаду і паўночнага захаду паўночныя хрыбты Цянь-Шаня. Суправаджаецца рэзкімі паніжэннямі тэмпературы, ападкамі, часам навальніцай. Выклікае штормы на возеры, дэфармуе пірамідальныя таполі. Адзначаецца зімой і вясной (у сярэднім 127 дзён у годзе).

Ультраабісаль — ультраабісаль, найбольш глыбокая частка акіяна (глыбіні звыш 6000—7000 м).

Ультраасновныя горныя пароды, гіпербазіты — ультраасноўныя горныя пароды, гіпербазіты, магматычныя горныя пароды, бедныя крэменязёмам (30—44 %) і абагачаныя магніем. Складаюцца ў асноўным з алівіну, піраксену і амфіболу. Адрозніваюць перыдатыты, дуніты і інш.

Умеренные воздушные массы, умеренный воздух — умераныя паветраныя масы, умеранае паветра, паветраныя масы, якія фарміруюцца ва ўмераных шыратах. Робяць найбольшы ўплыў на клімат Беларусі. Бываюць марскімі і кантынентальнымі. Марскае ўмеранае паветра фарміруецца над морам, характарызуецца вялікай вільготнасцю і ўмеранай тэмпературай (зімой цяплей, летам халодней, кантынентальней) і заходнімі вятрамі і цыклонамі пераносіцца на мацерыкі; зімой змякчае марозы, выклікае снегапады і адлігі, іншы раз пахмурнае надвор'е з туманамі і дажджамі; летам зніжае тэмпературу, павышае вільготнасць і прыносіць ападкі, часам ліўневага характару. Кантынентальнае ўмеранае паветра фарміруецца над сушай, зімой халоднае і сухое, нясе звычайна яснае марознае надвор'е; летам значна праграваецца і высушваецца, у ім узнікаюць узыходныя струмені, якія нярэдка прыводзяць да навальніцы. Ад арктычнага паветра У. п. м. аддзяляюцца арктычным атмасферным фронтам, ад трапічнага — палярным.

Умеренные климаты — умераныя кліматы, кліматы ўмераных шырот (прыкладна паміж 40° пн. і пд. ш. і палярнымі кругамі). Пануюць уме-

ранія паветраныя масы, нярэдка пранікае арктычнае і трапічнае паветра. Пераважаюць заходнія вятры, на ўсходзе мацерыкоў — мусоны. Частыя цыклоны на палярным і арктычным франтах і ападкі. Нярэдка ўзнікаюць антыцыклоны з сухім надвор'ем, асабліва ў кантынентальных раёнах зімой. Ясна выражаны поры года: вясна, лета, восень і зіма. Паміж зімой і летам значныя тэмпературныя адрозненні. Гадавыя амплітуды тэмператур дасягаюць 50—60 °С. Колькасць ападкаў ад 100 да 3000 мм пры сярэднім гадавым значэнні да ўсяго ўмеранага пояса каля 500 мм; іх колькасць залежыць ад блізкасці да мора і рэльефу і памяншаецца пры руху ў глыб мацерыкоў. Асноўныя У. к.: марскі, кантынентальны і мусонны. Марскі клімат характэрны для астравоў і заходніх узбярэжжаў мацерыкоў ва ўмераных шыротых (значная частка Заходняй Еўропы, прыбярэжная паласа паўночнага захаду Паўночнай Амерыкі, поўдзень Чылі ў Паўднёвай Амерыцы), кантынентальны — для ўнутраных частак мацерыкоў ва ўмераных шыротых (Прыдунайскія нізіны, поўдзень і паўднёвы ўсход Усходне-Еўрапейскай раўніны, Казахстан, Сібір, Сярэдняя і Цэнтральная Азія, унутраныя раёны ЗША і Канады), мусонны — для ўсходніх частак мацерыкоў ва ўмераных шыротых (Далёкі Усход Расіі, Паўночна-Усходні Кітай, паўночная частка Карэйскага паўвострава і востраў Хакайда ў Японіі).

Умеренные пояса, северный и южный — умераныя паясы, паўночны і паўднёвы, геаграфічныя паясы ва ўмераных шыротых (прыкладна паміж 40—65° шыраты ў Паўночным паўшар'і і 42—58° у Паўднёвым). Кліматы ўмеранія, з перавагай умераных паветраных мас, заходніх вятроў (на ўсходзе мацерыкоў мусонаў), цyklонаў, з выразнымі порамі года, значнымі тэмпературнымі адрозненнямі паміж зімой і летам і гадавой сумай ападкаў ад 100 мм да 3000 мм. Развіты прыродныя зоны тайгі, змешаных лясоў, шыракалістых лясоў, лесастэпаў, стэпаў, паўпустынь, пустынь умеранага пояса. Зоны тайгі, змешаных і шыракалістых лясоў аб'ядноўваюцца ў лясную зону ўмеранага пояса.

Умеренные широты, средние широты — умеранія шыроты, сярэднія шыроты, назва шырот, размешчаных на паверхні зямнога шара паміж 40° і 65° пн. ш. і 42° і 58° пд. ш. (паміж субтрапічнымі і субпалярнымі шыротамі Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў).

Уникальные природные ландшафты и объекты — унікальныя прыродныя ландшафты і аб'екты, ландшафты і прыродныя аб'екты, якія адрозніваюцца асаблівай індывідуальнасцю і непаўторнасцю. Прымаюцца пад спецыяльную ахову ў складзе запаведнікаў, ландшафтных заказнікаў або як помнікі прыроды.

Ураган — ураган, вецер разбуральнай сілы (звыш 30 м/с) і значнай працягласці. Асабліва характэрны для трапічных шырот.

Урановые руды — уранавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для прамысловай здабычы ўрану. Галоўны

мінерал — ураніт. Бедныя У. р. утрымліваюць да 0,1 % урану, багатыя — звыш 1 %. Радовішчы асідкавыя і метамарфічныя. Большая частка запасаў урану канцэнтравана ў Расіі, ЗША, Аўстраліі, ПАР, Канадзе, Нігерыі, Намібіі, Бразіліі, Францыі, Алжыры.

Урез воды — **урэз вады**, лінія перасячэння свабоднай воднай паверхні з паверхняй сушы. Вышыннае становішча У. в. супадае з узроўнем вады ў дадзеным пункце. Становішча У. в. непастаяннае і залежыць ад ваганняў узроўню вады ў паводкі, прылівы, нагоны, згоны і інш.

Урэма — **урэма**, перыядычна заліваемыя лісцевыя лясы (з таполі, вязу, вярбы, вольхі, чаромхі і хмызнякоў) у поймах рэк стэпавай і леса-стэпавай зон Усходне-Еўрапейскай раўніны. У тайзе Заходняй Сібіры У.— сфагнавыя лясныя балоты, часам з сасной і сібірскім кедром.

Урман — **урман**, густыя таежныя лясы з перавагай піхты, елкі і сібірскага кедра. Тэрмін ужываецца галоўным чынам у Сібіры і на Урале.

Уровень — **ватэрпас**, **грунтвага**, прыбор для праверкі гарызантальнасці ліній і паверхняў і для вымярэння малых вуглоў нахілу. Асноўнай часткай В. служыць шкляная ампула, запоўненая спіртам або эфірам, за выключэннем невялікага аб'ёму (бурбалкі). В.— важная дэталёвая астранамічных, геадэзічных і іншых інструментаў; прымяняецца аксама ў будаўнічай справе.

Уровень воды — **узровень вады**, вышыня свабоднай воднай паверхні вадаёмаў і вадацёкаў адносна якой-небудзь умоўнай гарызантальнай паверхні (адносна У. в.) або ўзроўню мора (абсалютна У. в.). Ваганні У. в. бываюць сутачнымі, сезоннымі, гадавымі, шматгадовымі. Унутрыгадавыя ваганні У. в. залежаць ад кліматычных умоў і складаюць у азёрах ад некалькіх см да 2—4 м, на вялікіх рэках — 5—12 м і болей. Назіранні за У. в. вядуцца на вадамерных пастах з дапамогай вадамерных рэк і самапісцаў вышыні ўзроўню.

Уровень моря — **узровень мора**, вышыня паверхні спакойнага мора, якая вымяраецца адносна якога-небудзь умоўна прынятага за нуль гарызонту. Адрозніваюць прыліўны, сярэднясутачны, сярэднямесячны, сярэднегадавы і сярэднешматгадовы У. м. У. м. пастаянна змяняецца пад уплывам ветравога хвалявання, прыліваў, ваганняў атмасфернага ціску, ападкаў, выпарэння, награвання і ахаладжэння паверхневага слоя мора.

Урочище — **урочишча**, адна з марфалагічных частак прыроднага ландшафту. Складаецца з сістэмы генетычна, дынамічна і тэрытарыяльна звязаных фацый. Адрозніваюць дамінантныя У. (найбольш распаўсюджаны ў ландшафце) і падпарадкаваныя У. (другарадныя па займаемай плошчы). У шырокім сэнсе У.— участак мясцовасці, які адрозніваецца ад акаляючай тэрыторыі прыроднымі прыкметамі (напрыклад, балота або паляна сярод лесу, лес сярод поля).

Ускоренная эрозія — **паскораная эрозія**, інтэнсіўнае разбурэнне глебы і падсілаючых горных парод паверхневымі водамі. Звязана з нерацыянальным выдзеннем гаспадаркі (з разворваннем крутых схілаў,

з празмерным выпасам жывёлы, высечкай лясоў у вярхоўях яроў і г. д.). У асобных выпадках П. э. выклікаецца прыроднымі прычынамі (напрыклад, моцнымі ліўнямі, прарывам горных азёр, дружным раставаннем снягоў і інш.).

Условія среды — умовы асяроддзя, сукупнасць усіх фактараў, якія характарызуюць прыроднае асяроддзе як адзінае цэлае. Могуць аналізавацца безадносна або дыферэнцыравана ў адносінах да папуляцый, відаў, суполак жывых арганізмаў, чалавека.

Условные знаки, топографические и картографические — умоўныя знакі, тапаграфічныя і картаграфічныя, абазначэнні, якія прымяняюцца на картах для паказу розных аб'ектаў і іх якасных і колькасных характарыстык. У. з. перадаюць змест карты, абазначаюць прадметы, з'явы, працэсы — рэальныя (напрыклад, населеныя пункты) і абстрактныя (напрыклад, шчыльнасць насельніцтва). У. з. выконваюць дзве асноўныя функцыі: 1) паказваюць від аб'ектаў і некаторыя іх характарыстыкі; 2) вызначаюць прасторавае становішча аб'ектаў. Выдзяляюць У. з.: плошчавыя, або маштабныя, лінейныя, пазамаштабныя і тлумачальныя (паясняльныя).

Устойчивость природных систем — устойлівасць прыродных сістэм, здольнасць прыродных сістэм процістаяць уздзеянню знешніх прыродных і антрапагенных сіл, якія імкнуцца парушыць раўнавагу, а таксама захоўваць сваю структуру і функцыі пры зменлівых умовах асяроддзя.

Уступ, эскарп — уступ, эскарп, круты схіл або адвесны абрыў, які падзяляе больш пакатыя паверхні, што размешчаны на рознай вышыні. Можа мець натуральнае паходжанне (напрыклад, тэктанічнае, абразійнае, эразійнае) або штучнае (У. кар'ера).

Устье — вусце, месца ўпадзення ракі ў другую раку, возера, мора. Прадстаўлена дэльтамі і эстуарыямі. Многія пустынным ракі заканчваюцца сляпымі вусцямі, гэта значыць не даносяць ваду да вадаёма: іх вада траціцца на выпарэнне, прасочванне ў грунт або поўнасцю разбіраецца на арашэнне (напрыклад, ракі Зераўшан, Мургаб, Таджэн у Сярэдняй Азіі).

Устьевая ступень — вусцевая ступень, папярочны ўступ зблізка вусця бакавой даліны — прытоку галоўнай ракі. Адзін з відаў вісячай даліны. В. с. узнікае ў выніку інтэнсіўнай разбуральнай дзейнасці галоўнай ракі, а ў горналедавіковых абласцях — ледавіка галоўнай даліны. У выніку гэтага ўтвараецца перапад вышынь (звычайна некалькі дзесяткаў м, часам 200—300 м). Патокі, што падаюць з В. с., часта ўтвараюць вадаспады.

Утёс — уцёс, скала, што рэзка выдаецца над акаляючай мясцовасцю, або высокі круты абрыў карэннага берага рачной даліны. Складзены трывалымі пародамі, якія амаль не паддаюцца размыву.

Утомление почв — высіленне глеб, паступовая страта глебай урадлівасці ў выніку працяглага яе выкарыстання без кампенсацыі вынасу пажыўных рэчываў з ураджаем.

Участок абсолютнаго запаведвання — **участак абсалютнага запаведвання**, частка тэрыторыі запаведнікаў (не болей 10 % ад агульнай плошчы), на якой выключаецца любое ўмяшанне чалавека ў працяканне прыродных працэсаў. Наведванне такога ўчастка строга абмежавана.

Ущелье, теснина — цясніна, вузкая глыбокая даліна са стромкімі схіламі, якая выпрацавана ракой у цвёрдых карэнных пародах або лёсах. Сустрадаецца пераважна ў гарах, мае V-падобную форму. Глыбіня Ц. — некалькі дзесяткаў або сотняў м, часам звыш 1 км. Акрамя эразійных Ц., сустракаюцца тэктанічныя (узніклі пры разломах зямной кары) і карставыя Ц.

Уэд — уэд, сухія большую частку года даліны часовых вадацёкаў у Сахары і на Аравійскім паўвостраве. У даўжыню дасягаюць некалькі сотняў км.

Ф

Фавоний, фавониус — фавоній, фавоніус, веснавы дзённы заходні вецер у Рыме. Пачынаецца ў лютым. Ад Ф. паходзіць назва цёплых вятроў з гор — фёнаў.

Фазы Луны — фазы Месяца, формы бачнай з Зямлі часткі Месяца, асветленага Сонцам. Змена Ф. М. абумоўлена змяненнем узаемага размяшчэння Сонца, Зямлі і Месяца пры руху Месяца па сваёй арбіце. Адрозніваюць 4 асноўныя Ф. М.: а) маладзік (першая квадра) Месяц знаходзіцца прыкладна паміж Зямлёй і Сонцам; б) першая і апошняя чвэрці. Месяц бачны з Зямлі на вуглавой адлегласці 90° адпаведна на ўсход і захад ад Сонца і сонечнымі прамянямі асвятляецца толькі палова яго бачнага дыска; в) поўня. Месяц знаходзіцца ў напрамку, супрацьлеглым Сонцу, і бачны як поўны асветлены Сонцам дыск. Працягласць перыяду змены ўсіх Ф. М. (сінадычны месяц) 29,53 сутак.

Факторы почвообразования — фактары глебаўтварэння, элементы прыроднага асяроддзя і працэсы, пад уплывам якіх утвараюцца глебы. Асноўныя Ф. г. — мацярынскія горныя пароды, рэльеф, клімат, жывыя і мёртвыя арганізмы, гаспадарчая дзейнасць чалавека.

Фанерозойский эон, фанерозой — фанеразойскі эон, фанеразой, прамажак часу, які ахоплівае палеазойскую, мезазойскую і кайназойскую эры геалагічнай гісторыі Зямлі працягласцю ў 570 млн гадоў. Характарызуецца багатым і разнастайным арганічным светам. У Ф. э. з'явіліся і шырока развіліся жывёлы з цвёрдым шкілетам, якія добра захаваліся ў тоўшчы асадкавых парод і дазваляюць праводзіць іх расчляненне і карэляцыю.

Фарватер — фарватэр, 1) найбольш спрыяльная для плавання суднаў паласа глыбін у рэчышчы ракі. Часта разумеецца як лінія

фії — частак з нязначнымі адрозненнямі прыродных умоў існавання жывых арганізмаў; 3) у глебзнаўстве — частка геаграфічнага пояса з пэўным спектрам глебавых зон і падзон, якія характарызуюцца спецыфічнымі асаблівасцямі глебаўтварэння і пэўным складам глеб. Ужываецца таксама як сінонім тэрміна «глебавая вобласць» або «глебавая правінцыя»; 4) у геалогіі — фізіка-геаграфічныя ўмовы ўтварэння асадкавай пароды; пласт або світа пластоў, якія на ўсім сваім працягу адрозніваюцца аднолькавымі літалагічнымі прыкметамі і ўтрымліваюць аднолькавыя выкапнёвыя арганічныя рэшткі.

Фён — **фён**, моцны парывісты і цёплы вецер, які дзьме з гор у даліны. Узнікае ў тых выпадках, калі паветра перацякае цераз грэбень горнага хрыбта, апускаецца па падветранаму схілу і награвецца. Часцей за ўсё Ф. працягваюцца менш як суткі. Ф. можа паскорыць раставанне снягоў і сыход лавін. Назіраецца ва ўсіх горных сістэмах, асабліва на Каўказе, Паміры, у Альпах.

Фёновая волна — **фёная хваля**, сыходны рух паветра і размыванне воблакаў на вышыні 5—8 км над вобласцю фёна. Мае выгляд стаячай хвалі.

Фёновы остров — **фёнавы востраў**, ізаляваная плошча, на якой фён дасягае зямной паверхні, у той час, як вакол захоўваецца адносна халоднае паветра.

Фенолагічныя фазы — **феналагічныя фазы**, стады развіцця розных раслін. Тэрміны наступлення Ф. ф. вызначаюцца асаблівасцямі дадзенага віду і яго месцапражывання, а таксама метэаралагічнымі ўмовамі года. Адрозніваюць наступныя фазы: вегетацыя, бутанізацыя, зацвітанне, поўнае цвіццё, паспяванне пладоў, асыпанне пладоў, вегетацыя пасля цвіцця і адміранне.

Фенологія — **феналогія**, навука аб сезонным развіцці жывой і нежывой прыроды. Вывучае перыядычныя прыродныя з'явы ў сувязі са зменай пораў года і ўмовамі надвор'я. Мае значэнне ў практыцы сельскай гаспадаркі (для вызначэння тэрмінаў сяўбы, барацьбы са шкоднікамі і інш.).

Ферагосто — **ферагаста**, ціхае і гарачае надвор'е ў ліпені — жніўні ў Італіі. Абумоўлена распаўсюджаннем на Міжземнае мора адгалінаванняў або ядраў Азорскага антыцыклону.

Ферралітызацыя — **фералітызацыя**, працэс інтэнсіўнага і глыбокага хімічнага выветрывання. Пераважае ва ўмовах вільготнага трапічнага і субтрапічнага кліматаў. Заклучаецца ў разбурэнні сілікатаў і алюма-сілікатаў і вынасу шчолачных і шчолачназямельных элементаў і крэменязёму. Ф. часам атаясамляецца з латэрызацыяй. У выніку Ф. утвараюцца фералітныя глебы і кара выветрывання пераважна цяжкага механічнага складу, якія складаюцца галоўным чынам з вокіслаў жалеза (часам з жалезістымі канкрэцыямі) і алюмінію, а таксама гліністых мінералаў групы каалініту і некаторых асабліва ўстойлівых першасных мінералаў (кварц і інш.).

Ферралитные почвы, латеритные почвы — фералітныя глебы, латэрытныя глебы, глебы вільготных экватарыяльных і трапічных лясоў Паўднёвай і Цэнтральнай Амерыкі, Цэнтральнай Афрыкі, Паўднёва-Усходняй Азіі і Аўстраліі. Звычайна цяжкага механічнага складу, кіслыя, з утрыманнем перагною ад 1—1,5 % да 8—10%. Фарміруюцца ў выніку фералітызацыі. Пераважная афарбоўка чырвоная і чырвонажоўтая, што звязана з высокім утрыманнем гідравокіслаў жалеза і алюмінію.

Фізика ландшафта, геофізика ландшафта — фізіка ландшафту, геофізіка ландшафту, напрамак у ландшафтаназнаўстве, які вывучае фізічныя працэсы ў геаграфічным ландшафце, у першую чаргу працэсы пераносу і пераўтварэння энергіі пры абмене паміж кампанентамі і элементамі ландшафту.

Фізика почв — фізіка глеб, раздзел глебазнаўства, які вывучае фізічныя ўласцівасці глеб і фізічныя працэсы, што адбываюцца ў іх, з мэтай павышэння ўрадлівасці глеб.

Фізико-географическая страна — фізіка-геаграфічная краіна, адна з вышэйшых адзінак фізіка-геаграфічнага раяніравання. Характарызуецца: адзінствам геаструктуры (шчыт, пліта і інш.), агульнымі рысамі макрарэльефу (вялікія нізінныя раўніны, пласкагор'і і інш.), асаблівасцямі макраклімату, своеасаблівасцю шыротнай занальнасці або вышыннай пояснасці (напрыклад, Усходне-Еўрапейская раўніна, Урал, Туранская нізіна).

Фізико-географическая характеристика — фізіка-геаграфічная характарыстыка, сістэматызаванае вуснае або пісьмовае ізлажэнне ўсебаковых звестак аб фізіка-геаграфічных аб'ектах (формах рэльефу, клімаце, рэках, азёрах, прыродных зонах, мацерыках або прыродных раёнах рознай велічыні) па пэўнаму плану.

Фізико-географические границы — фізіка-геаграфічныя межы, лініі або пераходныя палосы, пры перасячэнні якіх прыродныя ўмовы істотна змяняюцца. Найбольш рэзка выражаны межы, якія абумоўлены азанальнымі фактарамі — тэктонікай (напрыклад, лініі скідаў), рэльефам (грабяні хрыбтоў). Занальныя (кліматычныя, глебавыя, расліннасці) межы ўтвараюць шырокія палосы з паступовым змяненнем усяго комплексу прыродных умоў. Выяўленне Ф.-г м.— важны этап фізіка-геаграфічнага раяніравання.

Фізико-географический район — фізіка-геаграфічны раён, 1) частка тэрыторыі, якая валодае некаторай агульнасцю прыродных умоў і аддзелена ад суседніх тэрыторый якімі-небудзь прыроднымі межамі; часам атаясамляецца з геаграфічным ландшафтам або любым прыродным рэгіёнам; 2) ніжэйшая таксанамічная адзінка ў шмат якіх схемах фізіка-геаграфічнага раяніравання.

Фізико-географическое районирование — фізіка-геаграфічнае раяніраванне, выяўленне і даследаванне сістэмы супадпарадкаваных прыродных рэгіёнаў, якія валодаюць унутраным адзінствам і своеасаблі-

вымі індывідуальнымі рысамі прыроды. Комплекснае Ф.-г. р. праводзяць па сукупнасці прыкмет, якія ахопліваюць усе або многія кампаненты прыроднага асяроддзя, галіновае — па асобных прыродных кампанентах (рэльефу, клімату, глебах і інш.). Раяніраванне звычайна ўключае ў сябе картаграфаванне прыродных комплексаў і складанне іх усебаковых характарыстык. Ф.-г. р.— састаўная частка фізічнай геаграфіі.

Физиологическая сухость — фізіялагічная сухасць, стан глебы, пры якім не глядзячы на багацце ў ёй вільгаці, яна не можа быць выкарыстана раслінамі па розных прычынах (нізкая тэмпература, вялікая кіслотнасць, недахоп кіслароду і інш.). Ф. с. уласціва пераважна для глеб тундры і тайгі, асабліва вясной і ў пачатку лета.

Физическая география — фізічная геаграфія, навука аб складзе, будове, уласцівасцях і развіцці геаграфічнай абалонкі Зямлі. У цэлым геаграфічную абалонку вывучае агульная фізічная геаграфія, яна вызначае агульныя геаграфічныя заканамернасці Зямлі. Вывучэнне асобных прыродных раёнаў і прыродна-тэрытарыяльных комплексаў — задача рэгіянальнай фізічнай геаграфіі і ландшафтазнаўства. Асобныя сферы і кампаненты геаграфічнай абалонкі вывучаюць прыватныя, або галіновыя, фізіка-геаграфічныя навукі (акеаналогія, кліматалогія, гідралогія, глебазнаўства і геаграфія глеб, біягеаграфія і інш.). Ф. г. адносіцца да прыродазнаўчых навук, таму што вывучае прыроднае ўтварэнне — геаграфічную абалонку і кіруецца пры гэтым заканамернасцямі прыродазнаўчых навук.

Физические свойства почв — фізічныя ўласцівасці глеб, сукупнасць уласцівасцей, якія характарызуюць фізічны стан глеб. Ф. у. г. падзяляюцца на агульныя (аб'ёмная і ўдзельная вага, механічны склад і інш.), фізіка-механічныя (пластычнасць, ліпкасць, вязкасць і інш.), водныя (вільгацеёмнасць, водапранікальнасць, гіграскапічнасць і інш.), цеплавыя (цеплаёмнасць, цеплаправоднасць і інш.), а таксама паветраныя, электрычныя, радыеактыўныя і інш. Ф. у. г. вывучае фізіка глеб.

Физическое выветривание, механическое выветривание — фізічнае выветрыванне, механічнае выветрыванне, разбурэнне горных парод пад уздзеяннем сутачных ваганняў тэмпературы. Награванне горных парод днём, ахаладжэнне ноччу суправаджаецца змяненнем аб'ёму горных парод, іх растрэскваннем, драбленнем на абломкі рознай велічыні, чаму садзейнічае таксама пападаўшая ў трэшчыны вада, якая пры замярзанні павялічваецца ў аб'ёме. Ф. в. характэрна для палярных, горных і пустынных краін з кантынентальным кліматам. Разнавіднасць Ф. в.— марознае выветрыванне.

Физическое загрязнение — фізічнае забруджванне, забруджванне асяроддзя, якое праяўляецца адхіленнямі ад нормы яго тэмпературна-энергетычных, хвалевых, радыяцыйных і іншых фізічных уласцівасцей. Асноўныя віды: цеплавае, светлавае, шумавое, радыеактыўнае, электрамагнітнае забруджванне.

Фиксизм — фіксізм, група тэктанічных гіпотэз, якія заснаваны на

ўяўленнях аб непахіснасці (фіксаванасці) становішча кантынентаў на паверхні Зямлі і аб рашаючай ролі вертыкальна накіраваных тэктанічных рухаў. У супрацьлегласць мабілізму ў Ф. адмаўляецца магчымасць значных гарызантальных перамяшчэнняў мацерыкоў. Ф. з'яўляўся вядучым напрамкам у тэктоніцы да 60-х гадоў XX ст.

Филлит — **філіт**, шчыльная сланцаватая метамарфічная горная парода. Складаецца з серыцыту, хларыту, кварцу і інш. Лёгка расколаецца на тонкія пласцінкі. Утвараецца пры метамарфізме гліністых сланцаў. Часам выкарыстоўваецца як дахавы матэрыял.

Фиорды, фьорды — **фіёрды, фьёрды**, вузкія, глыбокія, доўгія (іншы раз галінастыя), звільстыя марскія залівы, звычайна з высокімі, стромкімі, скалістымі берагамі і карытападобным папярочным профілем. Даўжыня некаторых Ф. больш за 200 км, глыбіня звыш 1000 м. Іх паходжанне звязана з разломамі і дзейнасцю чацвярцічных ледавікоў. Больш за ўсё развіты на ўзбярэжжы Нарвегіі, Грэнландыі, Чылі.

Фиорит, гейзерит, кремнистый туф — **фіярыт, гейзерыт, крамяністы туф**, светлаафарбаваныя нацёчныя шчыльныя або рыхлыя, часта порыстыя адклады гейзераў або гарачых мінеральных крыніц, якія складаюцца галоўным чынам з апалу.

Фирн — **фірн**, ледзяная парода, зярністы лёд. Складаецца са звязаных паміж сабой ледзяных крупінак. Утвараецца ў выніку перакрышталізацыі снегу і шматразовага чаргавання паверхневага раставання і замярзання вады, якая прасачылася ў глыб снежнай тоўшчы. Ф.— пераходная фаза паміж снегам і лёдам. Утвараецца ў горных краінах вышэй снегавай граніцы і ў палярных абласцях, дзе атмасферныя ападкаі выпадаюць пераважна ў выглядзе снегу і за лета не паспяваюць раставаць.

Фирновая линия — **фірновая лінія**, ніжняя мяжа вобласці фірновага жыўлення на ледавіку. У канцы летняга сезона Ф. л. аддзяляе вобласць ледавіка, што пакрыта фірнам, ад вобласці аголенага лёду.

Фирновый бассейн — **фірnavы басейн**, частка ледавіка, якая ляжыць вышэй за мяжу жыўлення, дзе прыход цвёрдых атмасферных ападкаў перавышае іх расход на раставанне і выпарэнне. Ф. б. служыць вобласцю жыўлення ледавіка.

Фитобентос — **фітабентас**, сукупнасць раслінных арганізмаў, якія растуць на дне вадаёмаў.

Фитаклимат — **фітаклімат**, уласцівасці мікраклімату ў асяроддзі раслін (напрыклад, у кронах дрэў, травастой). Абумоўлены ў значнай ступені ўплывам расліннасці на клімат прыземнага слоя паветра.

Фитомелиорация — **фітамеліярацыя**, комплекс мерапрыемстваў па паляпшэнню прыродных умоў, узнаўленню зямель, ахове прыродных аб'ектаў і рэсурсаў шляхам стварэння лесапалос, пасеву меліярацыйных лясных і сельскагаспадарчых культур, падтрымання функцый прыродных фітацэнозаў і г. д.

Фитопланктон — **фітапланктон**, сукупнасць свабоднаплаваючых

раслінных арганізмаў, што насыляюць тоўшчу вады (пераважна водарасці, жгуцікавыя і інш.).

Фитотоксичные породы — **фітатоксічныя пароды**, горныя пароды, якія ўтрымліваюць злучэнні, што прыгнятаюць рост і развіццё раслін. Пры з'яўленні на паверхні з'яўляюцца небяспечнай крыніцай забруджвання акаляючага асяроддзя.

Фитофаги — **фітафагі**, жывёлы, якія харчуюцца толькі раслінным кормам (усе капытныя, многія насякомыя, напрыклад, саранча і інш.). Супрацьпастаўляюцца заафагам.

Фитоценоз — **фітацэноз**, сукупнасць раслін, якая гістарычна склалася на аднародным участку зямной паверхні. **Ф.** — частка біяцэнозу.

Фиумары — **фіумары**, невялікія рэкі ў краінах Міжземнамор'я. Летам перасыхаюць, а ў перыяд дажджоў зімой маюць бурныя паводкі.

Фландрская трансгрессия — **фландрская трансгрэсія**, трансгрэсія Сусветнага акіяна ў фазу кліматычнага оптымуму галацэну. Дасягала адзнакі на 3—4 м вышэй сучаснага ўзроўню. Сляды гэтай трансгрэсіі захаваліся на ўзбярэжжы Заходняй Еўропы і Заходняй Афрыкі.

Флексура — **флексура**, тэктанічная структура з больш крутым заляганнем горных парод на фоне адзінай монакліналі, ступенепадобны выгін гарызантальна залягаючых адкладаў. Звычайна буйныя **Ф.** сустракаюцца ля краёў платформ і на бартах сінекліз.

Флиш — **фліш**, магутная серыя марскіх тонкаслаістых асадкавых горных парод. Складаецца з адкладаў, якія рытмічна паўтараюцца: унізе — кангламераты, або пясчанікі, вышэй — гліны, мергелі, часам вапнякі. Утвараецца ў геасінклінальных і перадгорных прагінах за лік размыву вузкіх горных хрыбтоў (кардыльер).

Флогодит — **флагадіт**, мінерал, магнезіяльная слюда. Утварае буйныя пласцінчатыя крышталі, лускаватыя агрэгаты. Лёгка падзяляецца на пругкія лісточкі. **Ф.** — электраізаляцыйны матэрыял. Прамысловыя радовішчы — у магнезіяльных скарнах, шчолачных і ультраасноўных пародах з карбанататамі. Галоўныя здабываючыя краіны — Мадагаскар, Канада, Шры Ланка, Індыя, Расія.

Флора — **флора**, сукупнасць відаў раслін на пэўнай тэрыторыі (напрыклад, **Ф.** Афрыкі, **Ф.** Уральскіх гор). **Ф.** Беларусі налічвае 1460 відаў вышэйшых сасудзістых раслін (дзеразападобных — 7 відаў, хвощападобных — 7, папарацападобных — 20, голанасенных — 4, пакрытанасенных — 1422 віды), каля 500 відаў водарасцей, больш за 1000 відаў вышэйшых грыбоў, каля 600 відаў лішайнікаў, больш за 400 відаў мохападобных.

Флористические заказники — **фларыстычныя заказнікі**, заказнікі, асноўнай мэтай якіх з'яўляецца ахова і ўзнаўленне фларыстычных комплексаў або іншых батанічных аб'ектаў. Служаць для вырашэння навуковых, прыродаахоўных або рэсурса-ахоўных і гаспадарчых задач. У якасці **Ф.** з. могуць выступаць лясныя, балотныя, стэпавыя і іншыя віды заказнікаў.

Флористическое районирование — фларыстычнае раёнiраванне, падзел паверхні Зямлі і асобных яе тэрыторый па адрозненнях у складзе флоры і гісторыі яе станаўлення і развіцця. Спецыфічнасць флоры якой-небудзь тэрыторыі абумоўлена перавагай відаў пэўных сем'яў, ступенню эндэмізму, адсутнасцю некаторых таксонаў, якія тыповыя для іншых тэрыторый. Пры Ф. р. выдзяляюць: фларыстычныя царствы (часам іх называюць вобласцю), фларыстычныя вобласці (або падвобласці), фларыстычныя правінцыі, акругі, раёны і мікрараёны.

Флювиальные формы рельефа — флювіяльныя формы рэльефу, формы рэльефу, якія створаны дзейнасцю пастаянных і часовых водных патокаў (алювіяльныя; алювіяльна-пралювіяльныя раўніны, даліны, яры, тэрасы, конусы вынасу і інш.).

Флювиогляциальные отложения — флювігляцыяльныя адклады, слаістыя асадкі, якія адкладаюцца патокамі расталых ледавіковых вод; прадстаўлены пераважна галькай, жвірам і косаслаістымі пяскамі. Адрозніваюць унутрыледавіковыя (інтэргляцыянальныя) і прыледавіковыя (перыгляцыянальныя) Ф. а.; складаюць розныя акумулятыўныя формы рэльефу (озы, зандры і інш.).

Флювиогляциальные террасы, зандровые террасы — флювігляцыяльныя тэрасы, зандравыя тэрасы, выраўнаваныя тэрасападобныя паверхні на схілах і днішчах горных далін у абласцях старажытнага і сучаснага абледзянення, якія складзены пераважна водналедавіковымі (флювігляцыяльнымі) адкладамі. Звычайна размешчаны на ўчастках далін з заметным праяўленнем рачной эрозіі. Утварэнне Ф. т. сведчыць аб чаргаванні перыядаў ледавіковай акумуляцыі наносаў з перыядамі ўзмацнення эразійнай дзейнасці рэк.

Флюгер — флюгер, прылада для вызначэння напрамку і скорасці ветру. Складаецца са стрэлкі Ф. (флюгаркі), паказальніка старон гарызонту (нерухома замацаваных васьмі гарызантальных стрыжняў) і прыстасавання для вызначэння скорасці ветру (металічная пласцінка і дуга са штыфтамі).

Флюорит, плавиковый шпат — флюарыт, плавіковы шпат, мінерал, фтарыд кальцыю. Утварае крышталі, суцэльныя крышталічныя агрэгаты, зямлістыя масы фіялетавай, зялёнай, жоўтай, бурай афарбоўкі, радзей бясколерны. Самыя буйныя назапашванні — у гідратэрмальных радовішчах. Выкарыстоўваецца як металургічны флюс; бясколерныя празрыстыя крышталі — аптычная сыравіна. Галоўныя здабываючыя краіны — Расія, Мексіка, Францыя, ПАР.

Фоновый мониторинг — фонавы маніторынг, маніторынг, асноўнай задачай якога з'яўляецца фіксацыя і вызначэнне паказчыкаў, што характарызуюць прыродны фон, а таксама яго глабальныя і рэгіянальныя адрозненні і змяненні ў працэсе развіцця біясферы.

Форланд — фарланд, платформенная вобласць, якая ляжыць перад складкаватым поясам.

Формы рельефа — формы рэльефу, асобныя няроўнасці зямной

паверхні, як выпуклыя (дадатныя формы рэльефу), так і ўвагнутыя (адмоўныя формы рэльефу). Адрозніваюцца па памерах (мегарэльеф, макрарэльеф, мезарэльеф, мікрарэльеф), паходжанню (тэктанічныя, вулканічныя, воднаэразійныя, ледавіковыя, карставыя, эалавыя і інш., таксама полігенетычныя Ф. р., якія створаны рознымі працэсамі), узросту і іншых прыкметах. Ф. р. звычайна спалучаны паміж сабою і групуюцца ў тыпы рэльефу, якія складаюць рэльеф Зямлі.

Форшоки — фаршокі, падземныя штуршкі, якія часам папярэднічаюць моцнаму землетрасенню. Назіраюцца за некалькі гадзін (часам за некалькі месяцаў) да асноўнага землетрасення.

Фосфатныя руды — фасфатныя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія выкарыстоўваюцца для атрымання рэчываў, што ўтрымліваюць фосфар (мінеральных угнаенняў, кармавых фасфатаў, фосфарных солей). Утрыманне асноўнага карыснага кампаненту — вокісу фосфару — ад 2—6 да 25—34 %. Прадстаўлены Ф. р. фасфарытамі і апатытамі. Радовішчы эндагенныя і экзогенныя. Большая частка сусветных запасаў фасфарытаў сканцэнтравана ў Марока, ЗША, Казахстане, апатытаў — у Бразіліі, Фінляндыі, ПАР, Расіі.

Фосфориты — фасфарыты, горныя пароды, якія змяшчаюць ад 5 да 25 % вокісу фосфару і ўжываюцца як сыравіна для вытворчасці фосфарных угнаенняў і іншых фосфараўтрымліваючых прадуктаў. Найбольш буйныя запасы Ф. у Казахстане, Расіі, Марока і ЗША.

Фотический слой — фатычны слой, верхні слой вады ў акіяне, у якім ёсць дастаткова святла для працэсу сінтэзу раслінамі арганічнага рэчыва з вугляроду і вуглекіслаты за лік светлавой энергіі. Ніжняя граніца Ф. с. вызначаецца глыбінёй, на якую даходзіць 1 % святла, што пранікае праз паверхню акіяна.

Фотограмметрические приборы — фотаграмметрычныя прыборы, прыборы для вымярэнняў па фотаздымках (паветраных, касмічных, наземных) сфатаграфаваных аб'ектаў з мэтай вызначэння іх формы, памераў і становішча. Адрозніваюць прыборы для апрацоўкі адзінкавых фотаздымкаў і стэрэапар фотаздымкаў (стэрэафотаграмметрычныя прыборы). Да Ф. п. належаць фотатрансфарматыры, ортафотатрансфарматыры, праектары, стэрэамаркіруючыя прыборы, мона- і стэрэакампаратыры, стэрэаметры, стэрэаскопы і інш.

Фотограмметрия — фотаграмметрыя, галіна ведаў, якая вывучае форму, памеры і становішча розных аб'ектаў па вымярэннях іх адлюстраванняў на адзіночных фотаздымках або стэрэапарах.

Фотокарты — фотакарты, паліграфічныя адбіткі з фотапланаў, на якіх нанесены картаграфічныя абазначэнні, гарызанталі, надпісы. Найбольшае прымяненне атрымалі тапаграфічныя Ф. маштабаў ад 1 : 5000 да 1 : 1 000 000, якія ствараюцца па матэрыялах аэраздымкі і касмічнай здымкі. Ф. ствараюцца ў праекцыях і разграфцы, якія прымяняюцца для тапаграфічных карт.

Фототеодолит — фотатэадаліт, інструмент для фатаграфавання мяс-

цовасці або розных збудаванняў з адначасовым геадэзічным вызначэннем узаемнага становішча выбраных пунктаў і адлегласці паміж імі. Атрыманя з дапамогай Ф. пары здымкаў для тапаграфічных мэт затым апрацоўваюцца на фотаграмметрычных прыборах (напрыклад, на стэрэапланіграфі). Найбольшае прымяненне Ф. мае пры здымцы ў гарах.

Фрыгана — фрыгана, раслінная фармацыя з разрэджаных ксерафітных хмызнякоў, паўхмызнякоў і шматгадовых траў, галоўным чынам у Міжземнамор'і. Характэрны калючыя падушкападобныя расліны і пахучыя расліны, якія ўтрымліваюць эфірнае масла (чабор, шалфей, размарын, астрагал і інш.). Ф. фарміруецца на сухіх камяністых схілах пераважна паўднёвай экспазіцыі, звычайна на месцы звездзеных драўніна-хмызняковых фармацый.

Фронтальныя осадкі — фронтальныя ападкі, ападкі, выпадзенне якіх звязана з атмасфернымі франтамі. Абумоўлены ўзыходнымі струменямі цёплага паветра. Ахопліваюць вялікія плошчы і перамяшчаюцца разам з фронтам. Часцей за ўсё гэта аблажныя ападкі са слаістадажджавых воблакаў.

Фульвокислоты — фульвакислоты, складаныя арганічныя кіслоты палімернай будовы, якія ўваходзяць у склад арганічнага рэчыва (гумусу) глеб і торфу. Адрозніваюцца высокім утрыманнем вугляводаў, раствараюцца ў вадзе і шчолачах і ўтвараюць раствор залацістага колеру Ф. разбуральна дзейнічаюць на мінералы, садзейнічаюць іх выветрыванню і ападзольванню глеб, што паніжае іх урадлівасць.

Фумаролы — фумаролы, выхад гарачых (да 900 °С) вулканічных газаў і пары з трэшчын і каналаў у кратэры вулкана (першасныя Ф.) або неастыўшых лававых і піракластычных патокаў (другасныя Ф.) Ф. адрозніваюцца таксама па месцы іх выхаду, саставу і тэмпературы.

Фундамент в геологии — фундамент у геалогіі, комплекс больш старажытных, звычайна інтэнсіўна складкаватых і метамарфізаваных горных парод, што складаюць цокаль платформ, а таксама прыкладна эквівалентныя яму ўтварэнні ў складкаватых абласцях і акіянах. Ф.— утварэнне даплатформавай (геасінклінальнай) стадыі развіцця зямной кары. Ф старажытных платформ называецца крышталічнай, Ф маладых платформ — складкаватай асновай.

Футшток — футшток, рэйка з дзяленнямі, якая ўстанаўліваецца на водамерных пастах рэк, азёр, мораў для назірання за ўзроўнем вады. Асноўныя марскія ф. служаць таксама для вызначэння сярэдняга ўзроўню мора і вызначэння пачатковага ўзроўню для адліку вышынь і глыбін.

Фьельды, фіельды — фьельды, фіельды, платопадобныя вяршычныя паверхні асобных масіваў Скандынаўскіх гор Уяўляюць сабой прыўзнятыя ўчасткі старажытных раўнін (пенепленаў), якія апрацаваны плейстацэнавымі ледавікамі і пакрыты плямамі тундравай расліннасці. Над Ф. месцамі ўзвышаюцца сучасныя ледавікі, вострыя пікі. У паніжэннях рэльефу — шматлікія азёры і балоты

Фьёрд — фьёрд, мелкаводны заліў з невысокімі, аднак крутымі скалістымі берагамі; багаты шхерамі. Шматлікія ў Швецыі і Фінляндыі; у Расіі сустракаюцца ў паўночных частках Анежскага і Ладажскага азёр. Узнікаюць пры пранікненні мора (возера) на апушчаныя ўчасткі сушы з узгорыстым ледавікова-аккумуляцыйным рэльефам.

Х

Хабуб — хабул, пылавая або пясчаная бура на паўночным усходзе Афрыкі (галоўным чынам у Судане і Егіпце) і на Аравійскім паўвостраве. Узнікае пры хуткім (да 60 км/г) перамяшчэнні з пустынь халоднага атмасфернага фронту, уперадзе якога ўтвараюцца магутныя канвекцыйныя воблакі. Яны прадстаўляюць «сцяну пылу» вышынёй да 1,5 км і шырынёй да 30 км. Х. працягваецца звычайна некалькі гадзін, часта папярэднічае моцнаму ліўню з навальніцай. Адзначаецца з мая па кастрычнік (каля Хартума ў сярэднім 24 разы ў годзе).

Хазарскі басейн — хазарскі басейн, сярэднечварцічная трансгрэсія Каспійскага мора, якая распаўсюджвалася на большую частку Прыкаспійскай нізіны.

Халцедон — халцэдон, мінерал; скрытакрышталічная, паўпразрыстая разнавіднасць кварцу. Афарбоўка разнастайная: ружовая і жоўтая (сердалік), чырвона-бурая (карнеол), цёмна-бурая (сардзер), зялёная (хрызопраз), блакітная (сапфірын) і інш. Па тэкстуры адрозніваюць таксама тонкаслаісты Х.— агат, стужкава-палосны — онікс. Выкарыстоўваюцца як ювелірныя і вырабныя камяні. На Беларусі трапляецца ў верхне-пратэразойскіх базальтах і карбанатных адкладах дэвону і мелу.

Халькозін, медны блеск — хальказін, медны блішчак, мінерал, сульфід медзі. Утварае свінцова-шэрыя суцэльныя масы, умацаваныя зерні, налёты, скарынкі. Па паходжанню гіпергенны або асадкавы, радзей гідратэрмальны. Адна з асноўных састаўных частак медных руд (змяшчае да 80 % медзі). На Беларусі трапляецца ў гнейсах і гранітаідах крышталічнага фундаменту.

Халькопирит, медны колчедан — халькапірыт, медны калчадан, сульфід медзі і жалеза. Утварае бліскучыя латунна-жоўтыя суцэльныя масы, умацаваныя зерні, зярністыя агрэгаты, радзей крышталі. Самы распаўсюджаны медны мінерал. Па паходжанню галоўным чынам гідратэрмальны, радзей магматычны, асадкавы. Важная медная руда. На Беларусі трапляецца ў крышталічным фундаменце Беларускай антэклізы, радзей — сярод дэвонскіх вапнякоў і даламітаў Прыпяцкага прагіну.

Хамада, гамада, гаммада — хамада, гамада, у шырокім разуменні — назва любых камяністых пустынь; у вузкім — камяністыя пустыні ў Сахары, якія распаўсюджаны на плато, што ўтвораны шчыльнымі гор-

нымі пародамі (вапнякамі, пясчанікамі і інш.) і пакрыты дробным шчэбнем.

Хамсін — хамсін, гарачы (нярэдка вышэй за 40 °С) і сухі, часам штармавы вецер пераважна паўднёвых і паўднёва-заходніх напрамкаў, на паўночным усходзе Афрыкі і ў краінах Блізкага Усходу. Адзначаецца ў прырэдных частках цыклонаў, якія перамяшчаюцца з пустынь Паўночнай Афрыкі ў раёны Усходняга Міжземнамор'я. Дзьме да 50 дзён у годзе, звычайна ў сакавіку — маі. Пераносіць многа пяску і пылу, часам суправаджаецца такімі аптычнымі з'явамі, як міражы і фатамаргана.

Харахаіха — харахаіха, вецер, які дзьме з даліны ракі Галаўснай, што ўпадае ў возера Байкал. Узнікае пры нізкім атмасферным ціску над возерам. Узмацняецца ў вузкіх месцах даліны (шырыня яе 3—4 км), якая выцягнута на паўночны захад. Найбольш часта Х. назіраецца восенню і зімой; летам і вясной вецер слабейшы і менш працяглы.

Хариф, кариф — харыф, карыф, 1) летні паўднёва-заходні мусон на паўднёвым беразе Адэнскага заліва (у ліпені — жніўні) і на Чырвоным моры (у чэрвені — верасні). Узмацняецца ноччу. Дзякуючы фёнаваму эфекту Х. вельмі сухі і гарачы. Нясе многа пылу; 2) сезон дажджоў у Паўночнай Індыі, а таксама ў Паўночным Судане; 3) ураджай мусоннага сезона (сяўба пачынаецца пасля наступлення дажджоў у чэрвені — ліпені, а збор ураджаю — восенню); 4) восень у арабскіх краінах.

Харматан, харматтан — харматан, паўночна-ўсходні пасат, які дзьме ў сухі час года (з лістапада па сакавік) з Сахары да Гвінейскага заліва і заходняга ўзбярэжжа Афрыкі на поўдзень ад 20° пн. ш. Х. можна разглядаць як зімовы афрыканскі мусон. Назіраецца часам 2—3 месяцы запар з невялікімі паслабленнямі ветру; часам дасягае ўраганнай сілы. Адрозніваецца вялікай сухасцю і запыленасцю, вядзе да высушвання травастоя саваннаў, часам прыносіць да ўзбярэжжа хмары саранчы. Выносіць многа пяску і пылу на акваторыю акіяна, прычым пыл выяўляецца часам за сотні і тысячы км ад узбярэжжа.

Хвалынскі басейн — хвалынскі басейн, познецацвярцічная трансгрэсія Каспійскага мора, у час якой яно займала амаль усю Прыкаспійскую нізіну да 51° пн. ш. Узровень мора падымаўся прыблізна да абсалютнай вышыні 50 м.

Хвойныя леса — хвойныя лясы, лясы, якія ўтвораны хвойнымі дрэвамi (лісце ў выглядзе хвоі). Распаўсюджаны галоўным чынам у паўночнай частцы ўмераных шырот Паўночнага паўшар'я (тайга), у некаторых раёнах субтропікаў і тропікаў, а таксама ў горных краінах. Адрозніваюць светлахвойныя і цёмнахвойныя лясы. На Беларусі Х. л. займаюць больш за 67 % пакрытай лесам плошчы, пераважаюць хваёвыя і яловыя лясы.

Хвиус, хиус, хиуз, фиюз — хвіус, хіус, хіуз, фіюз, рэзкі паўночны вецер, які суправаджаецца моцнымі маразамі на поўначы Расіі. У ніж

нім цячэнні ракі Пячоры і ў яе дэльеце гэта зімовы паўночна-ўсходні вецер пры ясным небе, калі над Карскім морам размяшчаецца антыцыклон. У Забайкаллі, Краснаярскім краі і на Камчатцы Х.—зімовы паўночны вецер (сівер, сіверка). Часам дасягае скорасці 15 м/с.

Хемогенныя адложения — хемагенныя адклады, асадкі прыродных вадаёмаў, асадкавыя горныя пароды, якія ўтварыліся ў выніку хімічнага асаджэння разнастайных рэчываў з раствору і намнажэння іх на дне вадаёмаў (галіт, карналіт, гіпс, ангідрыты, даламіты, яшмы, некаторыя вапнякі і інш.)

Хімічная заштита растений — хімічная ахова раслін, сістэма мерапрыемстваў па барацьбе са шкоднікамі, пустазеллем, хваробамі раслін або прадухіленне іх распаўсюджання шляхам апрацоўкі хімікатамі.

Хімічныя меліорации — хімічныя меліярацыі, сістэма мерапрыемстваў па паляпшэнню глеб і ўмоў развіцця сельскагаспадарчых культур шляхам прымянення розных хімічных рэчываў.

Хімічныя асадкі, хімічныя горныя пароды — хімічныя асадкі, хімічныя горныя пароды, асадкавыя горныя пароды, якія ўтвараюцца ў вадаёмах у выніку асаджэння з водных раствораў розных рэчываў (каменная соль, гіпс і інш.). Асабліва хутка назапашваюцца ў бяссцёкавых або слаба працёчных вадаёмах, якія маюць высокае ўтрыманне раствараных рэчываў (азёры Эльтон, Баскунчак у Прыкаспійскай нізіне, Кара-Багаз-Гол).

Хімічнае выветривание — хімічнае выветрванне, разбурэнне і хімічнае змяненне горных парод пад уздзеяннем паветра, яго састаўных частак, вады і раствараных у ёй рэчываў і газаў. Пры Х. в. з больш складаных злучэнняў утвараюцца больш простыя і ўстойлівыя ва ўмовах зямной паверхні, узнікае многа растваральных злучэнняў, якія выносяцца вадой. Х. в. інтэнсіўна працякае пры дастатковай колькасці цяпла і вільгаці, г. зн. пры цёплым і вільготным клімаце.

Хімія почв — хімія глеб, раздзел глебазнаўства, які вывучае хімічны склад і ўласцівасці арганічнай і мінеральнай частак глеб.

Хіаосфера — хіаасфера, частка трапасферы, у межах якой на паверхні сушы пры спрыяльных умовах рэльефу магчыма зараджэнне і існаванне снежнікаў і ледавікоў. Х. акружае Зямлю суцэльнай абалонкай магутнасцю да 10 км і валодае такім спалучэннем цяпла і вільгаці, пры якім гадавая колькасць цвёрдых ападкаў, што выпадаюць на гарызантальную і незацэненую паверхню, перавышае іх страты. Верхняя мяжа Х. звычайна размяшчаецца вышэй узроўню самых высокіх гор, ніжняя — на снегавай лініі.

Хіаофілы — хіаафілы, расліны і жывёлы, здольныя развівацца зімой ва ўмовах снегавага покрыва. Гэта травяністыя расліны і хмызнячкі, імхі, лішайнікі, а таксама дробныя млекакормячыя (напрыклад, палёўкі, лемінгі, краты і інш.).

Хіаофобы — хіаафобы, расліны і жывёлы, не прыстасаваныя да жыцця ва ўмовах глыбокага снегавага покрыва і моцных снегападаў

Холм — узгорак, невялікае ўзвышша з адноснай вышыняй не больш чым 200 м, круглявай ці авальнай формы, з пакатымі схіламі і слаба выражаным падножжам. У. мае вяршыню, схілы, падэшву. На Беларусі У. займаюць больш за 50 % тэрыторыі.

Холодная воздушная масса — халодная паветраная маса, паветраная маса, якая мае больш нізкую тэмпературу ў параўнанні з навакольным паветрам. Звычайна рухаецца ў больш нізкія шыроты або на больш цёплую паверхню, утвараючы на мяжы з цёплым паветрам халодны атмасферны фронт. Выклікае пахаладанне.

Холодная пустыня — халодная пустыня, тып пустыні, у якой беднасць расліннага покрыва абумоўлена галоўным чынам нізкімі тэмпературамі. Адрозніваюць ледзяную пустыню і высакагорную пустыню.

Холодные течения — халодныя цячэнні, марскія цячэнні, вада якіх халаднейшая за сумежныя воды. Накіраваны з высокіх шырот у нізкія, абмываюць заходнія ўзбярэжжы мацерыкоў у трапічных шыротах (цячэнні Канарскае, Бенгельскае каля берагоў Афрыкі, Каліфарнійскае і Перуанскае каля берагоў Амерыкі і інш.) і ўсходнія — ва ўмераных шыротах (цячэнні Лабрадорскае, Усходне-Грэнландскае, Курыльскае і інш.).

Холодный фронт — халодны фронт, атмасферны фронт, які перамяшчаецца ў бок цёплага паветра. Утвараецца, калі халодная паветраная маса выцясняе цёплую. Халоднае паветра, як больш цяжкае, рухаецца па зямной паверхні ў выглядзе тупога кліна і энергічна выштурхоўвае ўверх цёплае паветра. Узнікаюць воблакі і ападкаі, часта ліўневага характару, са шкваламі і навальніцамі. З Х. ф. звязана рэзкае павышэнне атмасфернага ціску, узмацненне вятроў, зніжэнне вільготнасці, павелічэнне празрыстасці паветра і пахаладанне.

Хорологическая концепция — харалагічная канцэпцыя, навуковая канцэпцыя, якая абгрунтоўвае адзінства геаграфічных навук тым, што толькі геаграфіі ўласцівы прасторавыя аспекты ў вывучэнні адносін з'яў і аб'ектаў на паверхні Зямлі. Х. к. атрымала шырокае распаўсюджанне ў першыя дзесяцігоддзі ХХ ст.

Хот виндс — хот віндс, сухія і гарачыя вятры на Вялікіх раўнінах Паўночнай Амерыкі. Узнікаюць у сувязі з развіццём фёну ў свабоднай атмасферы.

Хромиты, хромовыя руды — храмiты, хромавыя руды, прыродныя мінеральныя ўтварэнні, якія служаць сыравінай для атрымання металічнага хрому — аднаго з легіруючых металаў. Х. належаць да рудаў чорных металаў. Апрача выплаўкі хрому, выкарыстоўваюцца для вытворчасці вогнетрывалых вырабаў і хімічнай перапрацоўкі. Утрымліваюць звычайна больш за 45 % аксід хрому. Радовішчы ў асноўным магматычныя. Асноўныя запасы Х. сканцэнтраваны ў Расіі, ПАР і Зімбабве.

Ц

Царицинский дождик — царицынскі дожджык, гарачы вецер з пылам і пяском у Валгаградзе, які дзьме з Заволжа

Цвет моря — колер мора, бачная афарбоўка верхніх слаёў мора Залежыць ад дробных часцінак, завіслых у вадзе, ад колькасці раслінных і жывёльных арганізмаў у тоўшчы вады і іншых прычын. Вызначаецца параўнаннем з колерам раствораў стандартнай шкалы колернасці (прыбор для вызначэння ступені афарбоўкі вады) У морах умеранага пояса вада мае зялёны колер, у трапічных морах — блакітны.

Цветение почв — цвіценне глеб, масавае развіццё водарасцей і некаторых іншых глебавых мікраарганізмаў у верхнім слоі глеб. Выклікае змяненне натуральнай афарбоўкі. Сведчыць аб парушэнні воднага рэжыму глеб, змяненні іх біялагічных уласцівасцей, у некаторых выпадках аб антрапагенным забруджванні глеб.

Целинные земли, целина — цалінныя землі, цаліна, прыгодныя для земляробства землі, якія пакрыты натуральнай, галоўным чынам стэпавай расліннасцю. Ц. з. ніколі або працяглы час (не меней 70—100 гадоў) не разворваліся. Валодаюць прыроднай урадлівасцю, у адрозненне ад ворных зямель утрымліваюць больш гумусу, азоту і іншых элементаў жыўлення раслін. Размешчаны пераважна ў зонах няўстойлівага і недастатковага ўвільгатнення.

Цементное сырьё — цэментная сыравіна, горныя пароды, якія ўтрымліваюць у адпаведных прапорцыях вокіслы кальцыю, крэмнію, алюмінію, жалеза, што вызначаюць асноўныя ўласцівасці цэментаў (вапнякі, мел, радзей мармуры, мергелі, траверцін, легкаплаўкія гліны і суглінкі). Для паляпшэння ўласцівасцей цэментаў да Ц. с. дадаюць розныя дамешкі (кварцавыя пяскі, апокі, баксіты, пемзу, туф, жалезныя руды і інш.). Буйныя месцарадзэнні Ц. с. вядомы ў Расіі, ЗША, Канадзе, Францыі, Германіі, Польшчы, Кітаі.

Центры действия атмосферы — цэнтры дзеяння атмасферы, вялікія вобласці атмасферы з перавагай антыцыклонаў або цyklонаў. Размяшчэнне Ц. дз. а. паказвае найбольш устойлівыя асаблівасці агульнай цыркуляцыі атмасферы. Адрозніваюць пастаянныя (перманенты) Ц. дз. а. (працягваюцца на працягу ўсяго года) і сезонныя Ц. дз. а. (назіраюцца ў пэўную пару года, напрыклад Азіяцкі і Канадскі антыцыклоны). Да пастаянных Ц. дз. а. належаць: экватарыяльная дэпрэсія, субтрапічныя і часткова трапічныя вобласці павышанага атмасфернага ціску Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў (Азарскі, Паўночна-Ціхаакіянскі, Паўднёва-Атлантычны, Паўднёва-Індыйскі, Паўднёва-Ціхаакіянскі антыцыклоны), дэпрэсіі субпалярных шырот (Ісландская, Алеўцкая, Субантарктычная дэпрэсіі), палярныя вобласці высокага атмасфернага ціску (Арктычны і Антарктычны антыцыклоны) Ц. дз. а. аказваюць значны ўплыў на размеркаванне паветраных цячэнняў і тым самым на надвор'е і клімат вялікіх рэгіёнаў Зямлі.

Центры происхождения культурных растений — центры паходжаня культурных раслін, геаграфічныя центры паходжаня культурных раслін. Размешчаны пераважна ў горных раёнах тропікаў, субтропікаў і часткова ўмеранага пояса. Прыклады: Паўднёваазіяцкі цэнтр (радіма рысу, цукровага трыснягу, шэрага трапічных і агародных культур), Эфіопскі цэнтр (кафейнае дрэва, некаторыя віды банану, збожжавых злакаў і інш.); Андыіскі цэнтр (клубневая расліны, у першую чаргу бульба, хіннае дрэва, какаінавы куст і інш.).

Цеолиты — **цэаліты**, група мінералаў, алюмасілікаты кальцыю і натрыю, радзей барыю, стронцыю, калію і інш. Утвараюць слупковыя, ізаметрычныя крышталі, прамянёвыя агрэгаты, сфераліты, скарынкі і інш. Па паходжанню галоўным чынам гідратэрмальныя. Бясколерныя ці белыя, жаўтаватыя, ружовыя і інш. Могуць быць штучнымі. Дзякуючы высокай сарбцыйнай здольнасці выкарыстоўваюцца ў якасці малекулярных сітаў, адсарбентаў, іонаабменнікаў.

Цзюй-фын — **дзюй фын**, моцны, часам штармавы вецер, які дзьме на моры пры руху малога трапічнага цыклону зблізку вострава Тайвань. Больш вільготны і парывісты, чым тай (вечер, звязаны з праходжаннем размытага тайфуну). Пачынаецца раптоўна.

Цикл эрозии — **цыкл эрозіі**, сукупнасць паслядоўных стадый развіцця водна-эразійных і водна-акумуляцыйных форм рэльефу.

Циклон — **цыклон**, вобласці паніжанага атмасфернага ціску з замкнутымі авальнымі ізабарамі і найменшым ціскам у цэнтры. Паветра ў Ц. перамяшчаецца ад перыферыі Ц. да яго цэнтры і па спіралі ўверх супраць руху гадзіннікавай стрэлкі ў Паўночным паўшар'і і па руху гадзіннікавай стрэлкі — у Паўднёвым. Ц. развіваюцца часцей за ўсё на палярным і арктычным (антарктычным) атмасферных франтах, у паласе паміж 40—60° пн. і пд. ш. у кожным паўшар'і. Дасягаюць у папярочніку 1000—3000 км, рухаюцца з захаду на ўсход са скорасцю 30—40 км/г, адхіляюцца пры руху да больш высокіх шырот. Выклікаюць утварэнне вялікіх і магутных воблакаў, выпадзенне ападкаў, змену надвор'я з перавагай пахмурнага. Асаблівымі ўласцівасцямі валодаюць трапічныя цыкланы.

Циклонический вихрь в океане — **цыкланічны віхор у акіяне**, віхор з вертыкальнай або нахіленай воссю, які верціцца супраць гадзіннікавай стрэлкі ў Паўночным паўшар'і і па гадзіннікавай стрэлцы ў Паўднёвым. У цэнтры адбываецца ўздым халодных вод з глыбін, якія багаты біягеннымі рэчывамі.

Циклоническое течение — **цыкланічнае цячэнне**, паверхневае кругавое марское цячэнне, якое накіравана ў Паўночным паўшар'і супраць руху гадзіннікавай стрэлкі, а ў Паўднёвым — па гадзіннікавай стрэлцы.

Цинковые руды — **цынкавыя руды**, складаная частка поліметалічных руд, часам утвараюць самастойныя паклады. Асноўны мінерал — сфалерыт, а таксама каламін, смітсаніт і інш. Радовішчы Ц. р. у ЗША, Канадзе, Аўстраліі і інш.

Цирк — **цырк**, увагнутая (крэслападобная) форма рэльефу ў гарах. Адрозніваюць ледавіковыя Ц.— кары і апоўзневыя Ц.— катлавіны, якія ўтварыліся ў выніку апоўзняў на стромкіх схілах, складзеных пластычнымі пародамі.

Цыркуляцыя атмасферы — **цыркуляцыя атмасферы**, паветраныя цячэнні над зямным шарам. Адрозніваюць агульную Ц. а. (планетарную сістэму паветраных цячэнняў — пасаты, мусоны, ветры цыклонаў і анты цыклонаў, струменныя цячэнні ў верхняй трапасферы і ніжняй стратаферы і інш.) і мясцовую Ц. а. (брызы, фёны, горна-далінныя вятры і інш.). Абумоўлена галоўным чынам неаднародным размеркаваннем атмасфернага ціску, якое выклікана ў асноўным розным прытокам сонечнай радыяцыі ў тых або іншых шыратах, рознымі фізічнымі ўласцівасцямі зямной паверхні (суша, мора, льды і г. д.), а таксама адхіляючым уплывам сутачнага вярчэння Зямлі на паветраныя плыні. Мясцовая Ц. а. абумоўлена геаграфічнымі асаблівасцямі адпаведнай тэрыторыі ці акваторыі (рэльефам, падсілаючай паверхняй і інш.).

Цыркуляцыя вод Мирового океана — **цыркуляцыя вод Сусветнага акіяна**, адзіная ўзаемазвязаная сістэма асноўных устойлівых цячэнняў Акіяна, якая абумоўлівае агульны перанос і ўзаемадзеянне вод; уключае сукупнасць гарызантальных і вертыкальных рухаў вод Акіяна. На большай частцы Акіяна паверхневыя цячэнні ўзнікаюць пад дзеяннем ветру, а неаднародныя патокі цяпла нараджаюць глыбінныя цячэнні. Вертыкальныя сыходныя і ўзыходныя рухі вод Сусветнага акіяна выклікаюцца змяненнямі іх шчыльнасці і згонна-нагоннымі вятрамі.

Цыркумконтинентальная зональнасть — **цыркумконтинентальная занальнасць**, заканамернае змяненне ў размеркаванні акіяналагічных характарыстык у напрамку ад кантынентаў у глыб акіяна.

Цыркумпалярныя болезні — **цыркумпалярныя хваробы**, хваробы, якія ўласцівы для высокіх шырот Паўночнага і Паўднёвага паўшар'яў і абумоўлены комплексам кліматычных фактараў прыпалярных раёнаў. Найбольш распаўсюджаны розныя формы агульнага і мясцовага ахаладжэння. Вывучэнне прафілактыкі і лячэння гэтых хвароб — прадмет паўночнай медыцыны.

Цыркумпалярныя арганізмы, кругопалярныя (цыркумарктыцкія і цыркумантарктыцкія) арганізмы — **цыркумпалярныя арганізмы, кругопалярныя (цыркумарктыцкія і цыркумантарктыцкія) арганізмы**, віды жывёл і раслін, арэал якіх ахоплівае кольцам адну з палярных зон зямнога шара. У Арктыцы — пясец, паўночны алень; У Антарктыцы — цюлень Уэдэла, пінгвін Адэлі і інш.

Цыркумтропіцкія арганізмы, круготропіцкія арганізмы — **цыркумтропіцкія арганізмы, кругатропіцкія арганізмы**, віды жывёл і раслін, арэал якіх ахоплівае тропікі зямнога шара. Напрыклад, сярод наземных Ц. а. — малпы, кракадзілы, якія жывуць у тропіках усіх кантынентаў, аднак прадстаўлены рознымі відамі.

Цокальная тэраса — **цокальная тэраса**, рачная, азёрная або мар-

ская тэраса, у аснове якой размешчаны цокаль з карэнных парод, што перакрываецца больш маладымі — алювіяльнымі, азёрнымі або марскімі адкладамі.

Цунамі — цунамі, вялікія марскія хвалі, якія ўзнікаюць на паверхні акіяна ў выніку моцных падводных землетрасенняў. Даўжыня Ц. 200—300 км, скорасць распаўсюджання 400—800 км/г, вышыня ў адкрытым акіяне 2—5 м, ля берагоў — да 15—30 м. Могучь чыніць вялікія разбурэнні і апушташэнні ў берагавой паласе. Найбольш характэрны для Ціхага акіяна і яго берагоў.

Ч

Чапараль — чапараль, суполка лістападных і часткова вечназялёных жорсткалістых субтрапічных хмызнякоў з мноствам калючых раслін. Вышыня 1,5—2 м, часам 3—4 м. Распаўсюджаны ў гарах на камяністых глебах на паўднёвым захадзе ЗША і на поўначы Мексікі, на вышыні ад 600 да 2000 м. Адрозніваюцца значнай відавочнай разнастайнасцю (чаміз, хмызняковыя дубы, талакнянкі, акацыі, кактусы, юкі і інш.). Растуць ва ўмовах клімату, блізкага да міжземнаморскага. Ч. у многім падобны да маквісу (часта разглядаецца як яго амерыканскі аналаг).

Чараны, чарангі — чараны, чарангі, паркавыя ландшафты сухіх лугоў і лесастэпаў, якія перамяжоўваюцца з бярозавымі і лістоўнічнымі рэдкалессямі на водападзельных плато і ўзвышшах Цэнтральнай Якуціі. Травяны покрыў уключае рад стэпавых раслін, у тым ліку кавыль.

Части света — часткі свету, умоўнае раздзяленне сушы, якое ўключае мацерыкі або іх часткі і размешчаныя зблізку астравы; склалася гістарычна. Ч. с. шэсць: Азія (44,4 млн км²), Амерыка (42,0 млн км²), Афрыка (30,3 млн км²), Антарктыда (14,1 млн км²), Еўропа (10,5 млн км²), Аўстралія з Акіяніяй (8,5 млн км²). Існуе таксама раздзяленне сушы на Стары Свет (Еўропа, Азія і Афрыка) і Новы Свет (Паўночная і Паўднёвая Амерыка). У гэтым падзеле не ўлічваюцца Антарктыда і Аўстралія з Акіяніяй.

Чаудзінскі басейн — чаудзінскі басейн, саланаваты азёрна-марскі басейн, які існаваў на месцы сучаснага Чорнага мора ў раннім плейстацэне.

Чернозёмовидные почвы — чарназёмападобныя глебы, глебы, якія па выглядзе падобныя да чарназёмаў, аднак па якой-небудзь важнай уласцівасці адрозніваюцца ад іх. Так, Ч. г. прэрыі Паўночнай Амерыкі адрозніваюцца ад чарназёмаў поўнай адсутнасцю ў глебе і мацярынскай горнай пародзе карбанатаў, Ч. г. лугавыя — значным грунтавым увільгатненнем, Ч. г. горна-лугавыя — карбанатнай глебаўтвараючай горнай пародай. Ч. г. звычайна валодаюць высокай прыроднай урадлівасцю.

Чернозёмы — чарназёмы, глебы зон стэпаў і лесастэпаў умеранага пояса Еўразіі і Паўночнай Амерыкі (Прыдунайскія нізіны, паўднёвая паласа Усходне-Еўрапейскай раўніны, поўдзень Сібіры і Далёкага Усходу, Манголія і Паўночны Усход Кітая, Вялікія і Цэнтральныя раўніны). Характарызуюцца структурнацю, магутным перагойным гарызонтам (да 1 м і больш), высокім утрыманнем пажыўных рэчываў і гумусу (да 9% і больш), нейтральнай або слабакіслай рэакцыяй. Адрозніваюцца высокай прыроднай урадлівасцю. Асвоены пад ворныя землі.

Чёрные бури — чорныя буры, разбурэнне і перанос верхняга (маючага цёмную афарбоўку) воруўнага слоя глебы моцным ветрам. Адна з форм ветравай эрозіі, уласціва пераважна для глеб стэпавай зоны.

Чернь — чэрнь, 1) чэрневая тайга — густыя піхтавыя і яловыя таежныя лясы (месцамі з дамешкаю лістоўніцы, сібірскага кедру, драбналістых парод) на схілах гор Паўднёвай Сібіры і на добра дрэнаваных раўнінах Заходняй Сібіры; 2) чарналессе — густыя чыстыя лістоўныя лясы, галоўным чынам з дубу, ясеню, асіны і іншых парод, якія скідаюць на зіму лісце. Назіральніку лес здаецца чорным, асабліва зімой на фоне снегавага пакрыва. Характэрны для поўдня Усходне-Еўрапейскай раўніны.

Четвертичная геология — чацвярцічная геалогія, раздзел геалогіі, які вывучае чацвярцічную сістэму і адпаведны ёй перыяд у гісторыі Зямлі.

Четвертичный период, антропогенный период, антропоген — чацвярцічны перыяд, антрапагенавы перыяд, антрапаген, апошні, самы кароткі перыяд геалагічнай гісторыі Зямлі, які працягваецца і цяпер. Працягласць — да 2 млн гадоў. Для Ч. п. характэрны: агульнае пахаладанне клімату, шырокае развіццё ў Паўночным паўшар'і неаднаразовых мацерыковых абледзяненняў, фарміраванне сучаснага рэльефу, расліннасці і жывёльнага свету, з'яўленне і развіццё чалавека, утварэнне россыпных радовішчаў золата, алмазаў і іншых карысных выкапняў.

Чётковидные озёра — пацеркападобныя азёры, ланцужкі доўгіх вузкіх азёр, якія выцягнуты ў адным напрамку і злучаны пратокамі (напрыклад, ланцужкі азёр у марэннай даліне або паміж пячанымі дзюнамі).

Чинки, чинги — чынкi, чынгi, стромкія цяжкадаступныя ўступы, якія абмяжоўваюць плато або сталовыя ўзвышшы, галоўным чынам у Казахстане і на захадзе Сярэдняй Азіі. Маюць рознае паходжанне (эразійнае, дэнудацыйнае, тэктанічнае); дасягаюць часам вышыні 300—350 м (напрыклад, Ч. плато Усцюрт). У горных раёнах Сярэдняй Азіі Ч. часам называюць высокія неабжытыя снегавыя горы.

Чинук — чынук, 1) сухі паўднёва-заходні вецер тыпу фёну над усходнімі схіламі Скалістых гор і сумежнымі ўчасткамі прэрыі у ЗША і Канадзе. Адзначаецца галоўным чынам зімой, звычайна пачынаецца раптоўна і дзьме ўстойліва некалькі гадзін запар (часам да 4 сутак).

Суправаджаецца рэзкім павышэннем тэмпературы паветра (на 10—20 °С, у асобных выпадках да 30 °С), садзейнічае хуткаму раставанню снягоў; 2) вільготны паўднёва-заходні вецер, які дзьме з Ціхага акіяна на заходняе ўзбярэжжа ЗША і схілы Скалістых гор. Звычайна суправаджаецца воблачным, дажджлівым надвор'ем.

Ш

Шапада, чапада — шапада, чапада, сталовыя плато, складзеныя пясчанікамі, з адвеснымі схіламі, якія адрываюцца да крышталічнай асновы. Вяршыні пакрыты хмызнякамі і травяністай расліннасцю, на схілах — лясы. Тэрмін ужываецца ў Бразіліі (на Бразільскім пла-скагор'і)

Шар — шар, на мове комі — праліў. Частка назвы некаторых праліваў у паўночных морах Расіі (напрыклад, Югорскі Шар, Матачкін Шар), а таксама пратокаў рэк, што ўпадаюць у гэтыя моры (напрыклад, Вялікі Шар — пратока Енісея).

Шахтныя воды — шахтныя воды, падземныя воды, якія адводзяцца ад шахтных распрацовак карысных выкапняў і падлягаюць ачыстцы (асвятленню, адстойванню), абясольванню або нейтралізацыі перад скіданнем іх у водныя аб'екты. Могуць выкарыстоўвацца ў розных тэхналагічных працэсах, на абагачальных фабрыках, у замкнутых цыклах пры гідраздабычы карысных выкапняў.

Шельф, кантынентальны шельф — шельф, кантынентальны шельф, прыбярэжная частка дна Сусветнага акіяна; тое ж самае, што Материковая отмель — мацерыковая водмель.

Шельфовыя леднікі — шельфавыя ледавікі, ледавікі ў межах мацерыковай водмелі (шельфа). З'яўляюцца працягам мацерыковых ледавіковых покрываў. Маюць звычайна роўную паверхню і вышыню не менш чым 2 м над узроўнем мора. Пры разломванні ўтвараюць пльвучыя ледзяныя астравы. Сустрадаюцца галоўным чынам у Антарктыцы. Найбольшы Ш. л.— ледавік Роса (522 тыс. км²).

Шермы — шэрмы, кароткія бухты вуглаватых абрысаў. Адасоблены адна ад другой прамалінейнымі ўчасткамі берага, урэзаны галоўным чынам у каралавыя рыфы, якія прылягаюць да карэннага берага. Характэрны для берагоў Чырвонага мора.

Шибляк — шыбляк, густыя зараснікі калючых лістападных хмызнякоў з цеплалюбівых міжземнаморскіх відаў (дзяржыдрэва, грабіннік, цёрн, шыпышна, калючая груша і інш.). Характэрны для Балканскага паўвострава, Заходняй Азіі, Крыма і іншых раёнаў.

Шивера — шывера, камяністы парожысты ўчастак у рэчышчы ракі, які ўтвораны выходам карэнных парод або буйнымі камянямі, што раскіданы па ўсёй шырыні плыні. Тэрмін шырока распаўсюджаны ў Сібіры.

Широкие южные потоки — шырокія паўднёвыя патакі (плыні), цёплыя і вільготныя вятры ў цёплым сектары цыклону, якія абумоўліваюць развіццё начных шквалаў з навальніцамі і ліўнямі. Характэрны для Сярэдняга Захаду ЗША.

Широколиственные леса — шыракалістыя лясы, прыродная зона ўмеранага пояса ў прыакіянічных раёнах мацерыкоў, размешчаная галоўным чынам у Паўночным паўшар'і, на поўдзень ад зоны змешаных лясоў (Заходняя Еўропа, поўдзень Далёкага Усходу, паўночны ўсход Кітая, усход ЗША). Клімат умераны, марскі або мусонны, з працяглым і цёплым летам (сярэдня тэмпература ліпеня да 22 °С), халаднаватай або ўмерана-халоднай зімой (сярэдня тэмпература студзеня ад +5 да —16 °С) і гадавой сумай ападкаў 500—1500 мм. Маецца густая сетка паўнаводных рэк. Лясы шыракалістыя (бук, дуб, клён, ліпа, граб); сустракаюцца таксама хваёвыя і драбналістыя лясы; добра развіты травяны покрывы. Глебы бурія лясныя і шэрыя лясныя. Жывёльны свет прадстаўлены капытнымі, драпежнікамі, птушкамі. Зона моцна зменена чалавекам. У Паўднёвым паўшар'і (поўдзень Чылі, Тасманіі і Новай Зеландыі) Ш. л. сустракаюцца невялікімі ўчасткамі і складаюцца ў асноўным паўднёвым букам. Ш. л.— частка лясной зоны ўмеранага пояса.

Шихан — шыхан, адзіночны ўзгорак, які добра выдзяляецца на мясцовасці. Тэрмін ужываецца ў Паволжы, Заходнім Казахстане. У Перадураллі Ш.— форма рэльефу, якая з'яўляецца рэшткай старажытных рыфаў, на Урале — скалістыя вяршыні гор.

Шкала Бофорта — шкала **Бафорта**, шкала для вызначэння сілы (скорасці) ветру ў балах па яго ўздзеянню на наземныя прадметы і па хваляванню на моры. Балы вызначаюцца візуальнымі назіраннямі. Нуль па Ш. Б.— штыль, 4 балы — умераны вецер, 7 балаў — моцны вецер, 9—11 балаў — шторм (бура), 12—17 балаў — ураган. Шкала названа па прозвішчу англійскага адмірала Ф. Бафорта, які прапанаваў яе ўпершыню ў 1805 г.

Шкала волнения — шкала хвалявання, сістэма вакамернай ацэнкі стану паверхні мораў і акіянаў. Захавалася з часоў паруснага флоту. У розных краінах прыняты розныя Ш. х.

Шкала Мооса, **минералогическая шкала твёрдости** — шкала **Мааса**, **мінералагічная шкала цвёрдасці**, набор эталонных мінералаў, якія размешчаны ў парадку ўзрастаючай цвёрдасці: 1 — тальк, 2 — гіпс, 3 — кальцыт, 4 — флюарыт, 5 — апатыт, 6 — артаклаз, 7 — кварц, 8 — тапаз, 9 — карунд, 10 — алмаз. Кожны наступны мінерал (пры драпанні) здольны ўтвараць адзнакі на папярэднім, аднак не астаўляе іх на наступным за ім больш цвёрдым мінерале. Шкала служыць для прыблізнай (бальнай) ацэнкі цвёрдасці любых мінералаў і можа выкарыстоўвацца ў палявых умовах.

Шквал — шквал, моцны парывісты вецер са скорасцю да 20—30 м/с і больш; часам суправаджаецца навальніцай і ліўнем. Працягласць

асобнага Ш. звычайна некалькі мінут. Назіраецца часцей за ўсё пры праходжанні халодных атмасферных франтоў, а таксама пры вельмі інтэнсіўным вертыкальным перамяшчэнні паветра (канвекцыі).

Шлиф — **шліф**, найтанчэйшая пласцінка (0,025—0,03 мм) горнай пароды, мінералу або выкапнёвага вугалю. Прызначана для вывучэння пад мікраскопам.

Шлих — **шліх**, фракцыя цяжкіх мінералаў (касітэрыт і інш.), якая атрымліваецца ў выніку прамыўкі пяскоў, галечнікаў і іншых рыхлых адкладаў, а таксама папярэдне раздробленых горных парод або мінеральных аграгатаў. Адмыўка Ш. вядзецца пры пошуках рассыпных і карэнных радовішчаў (шліхавыя пошукі).

Шор, сор — **шор, сор**, саланчак, перасыхаючае мелкаводнае салёнае возера з гліністым дном. Тэрмін распаўсюджаны ў Сярэдняй Азіі, Казахстане і ва ўсходнім Закаўказзі.

Шотт — **шотт**, замкнутая бяссцёкавая ўпадзіна з саланчакамі і салёнымі азёрамі, якія ўтвараюцца пасля дажджоў. Распаўсюджаны на паўночным усходзе Сахары і ў межах Атласа. Плошча ад некалькіх км² да некалькіх тысяч км²; некаторыя Ш. размешчаны ніжэй узроўню мора.

Штиль — **штиль**, 1) бязветранасць або слабы вецер, скорасць якога па шкале Бафорта не больш чым 0,5 м/с. Звычайна назіраецца ў экватарыяльнай зоне зацішша, у вобласці Азіяцкага антыцыклону зімой; часцей у катлавінах, чым на адкрытай мясцовасці; 2) стан мора, пры якім на яго паверхні адсутнічаюць ветравыя хвалі.

Шток — **шток**, інтрузійнае цела, адносна невялікіх памераў у сячэнні, няправільнай формы, якая набліжаецца да цыліндрычнай. Рудны Ш.— цела суцэльных або амаль суцэльных руд (да дзесяткаў м у папярочніку).

Штокверк — **штокверк**, горная парода, якая перасечана густой сеткай пражылкаў рудных мінералаў, што ўтвараюць паклад карыснага выкапня. Вядомы лінейныя Ш. (выцягнуты ў даўжыню на некалькі соцень м — некалькі км) і Ш. ізамерныя.

Шторм — **шторм**, працяглы, вельмі моцны вецер (са скорасцю 18,3 м/с і больш). Выклікае разбурэнні на сушы і моцнае хваляванне на моры. Звычайна назіраецца ў цыклонах. У 2/3 выпадках Ш. працягваюцца меней паўсутак.

Штормовая волна — **штармавая хваля**, марская хваля вялікай вышыні, якая выклікана штармавым ветрам, а таксама анамальны высокі ўздым вады каля ўзбярэжжа ў выніку нагону вады штармавымі вятрамі.

Штормовая зона, **штормовой очаг**, **штормовой район** — **штармавая зона**, **штармавы ачаг**, **штармавы раён**, частак тэрыторыі або акваторыі, дзе зараджаюцца і назіраюцца штормы. Плошча Ш з прапарцыянальна інтэнсіўнасці шторму (скорасці ветру).

Штормовая напружанасць — **штармавая напружанасць**, кліматыч-

ная характарыстыка частаты штармавых вятроў за год. Выражаецца лікам тэрмінаў або гадзін з моцным ветрам (15 м/с і болей).

Штормовой период — штармавы перыяд, час, на працягу якога дзьмуць вятры штармавой сілы.

Штормовой прилив (отлив) — штармавы прыліў (адліў), моцны нагон (згон) вады штармавымі вятрамі на ўзбярэжжы.

Штрихованные валуны — штрыхаваныя валуны, валуны з драпінамі, штрыхоўкай і паліроўкай, якія яны атрымалі пры пераносе ледавіком. Сустракаюцца ў марэнах і адкладах дачацвярцічных ледавікоў (тылітах).

Шуга — шуга, лёд, які ўтвараецца з унутрыводнага лёду, што ўсплыў на паверхню, а таксама са снежур, ледзянога сала, абломкаў берагавых ільдоў. Узнікае пры адкрытай паверхні вадаёма, хуткім цячэнні або хваляванні перад пачаткам ледаставу. У стане руху (шугаход) можа загрузшчаць воднае сячэнне пад ледзяным покрывам і выклікаць затор.

Шумовое загрязнение — шумавое забруджванне, форма фізічнага забруджвання асяроддзя. Характарызуецца перавышэннем узроўню натуральнага шумавога фону. Асноўная крыніца — тэхнічныя ўстройства, устаноўкі, транспарт. Ш. з. характэрна для гарадоў, наваколля аэрадромаў, прамысловых аб'ектаў. Вядзе да павышэння стамляльнасці чалавека, стрэсавым станам, развіццю нервова-псіхалагічных захворванняў, пры дасягненні ўзроўню болей чым 90 дэцыбел магчыма страта слыху. Ш. з. негатыўна ўплывае таксама на жывёлы і расліны.

Шурф — шурф, вертыкальная (рэдка нахіленая) горная выпрацоўка невялікага сячэння. Глыбіня да 5 м. Праходзяць з мэтай пошуку і разведкі карысных выкапняў, правядзення ўзрыўных работ і іншых мэт.

Шуя — шуя, масы льдоў, якія таросяцца і дрэйфуюць пад уздзеяннем вятроў і хваль.

Шхеры — шхеры, 1) невялікія скалістыя астравы і групы падводных скал каля складана расчлянёных марскіх берагоў у абласцях плейстацэнавага абледзянення — (Фінляндыя, Швецыя, Нарвегія, Расія, Канада); 2) пераважна затоплены неглыбокім морам ландшафт «баранавых ілбоў», у некаторых выпадках — затопленыя акумулятыўныя ледавіковыя формы (друмліны, камы, озы).

Щ

Щебень — шчэбень, 1) рыхлая буйнаабломкавая горная парода, якая складаецца з востравугольных абломкаў памерам ад 10 да 100 мм; 2) востравугольныя абломкі штучна раздробленых горных парод памерам ад 5 да 150 мм. Прымяняецца ў якасці напуўняльніка бетонаў, баласту пад чыгуначнае палатно і г. д.

Щебнистые почвы — шчабяватыя глебы, разнавіднасць шкілетных

глеб з перавагаю неабкатаных абломкаў слабавыветраных горных парод (памерам звыш 10 мм).

Щёкі — шчокі, скалістыя, стромкія і высокія берагі рэк, якія звужаюць даліну звычайна да цясніны; скорасць цячэння вады рэзка павялічваецца.

Щёлочность почв — шчолачнасць глеб, павышанае ўтрыманне ў глебе шчолачных солей (галоўным чынам карбанатаў натрыю або магнію і гуматаў (натрыю). Паказчык Шч. г.— значэнне рН глебавага раствору вышэй за 8,3. Характэрна для глеб слабадрэнаваных раўнін лесастэпавай і стэпавай зон, садзейнічае развіццю саланцаватасці або садавага засалення, таксічна для большасці раслін.

Щелочные горные породы — шчолачныя горныя пароды, магматычныя пароды, якія характарызуюцца прысутнасцю ў іх складзе шчолачных мінералаў (натрыю, калію) і часта фельдшпатаідаў (напрыклад, нефелінавыя сіеніты, уртыты і інш.). Часам утвараюць адзіны комплекс з карбанататытамі. Нефелінавыя пароды (уртыты) — сыравіна для атрымання гліназёму. Да Шч. г. п. часам прыстасаваны апатытавыя радовішчы (напрыклад, Хібінскае на Кольскім паўвостраве ў Расіі).

Щит, кристаллический щит — шчыт, крышталічны шчыт, велізарныя (не менш некалькіх соцень кіламетраў у папярочніку) падняці крышталічнага фундамента платформы з выхадам яго на дзённую паверхню. Складаецца звычайна гранітамі, крышталічнымі сланцамі, гнейсамі, іншымі цвёрдымі крышталічнымі пародамі. Прыклады — Балтыйскі шчыт на паўночным захадзе Расіі і ў Фінляндыі, Алданскі і Анабарскі ў Сібіры. У межах Шч. распаўсюджаны багатыя радовішчы золата, марганцавых, жалезных і уранаваых руд, алмазаў, руд рэдкіх металаў.

Э

Эбуронское похолодание — эбуронскае пахаладанне, пахаладанне клімату ў плейстацэне на тэрыторыі Нідэрландаў. Супастаўляецца з раннімі стадыямі гюнцскага абледзянення Альпаў.

Эвгеосинклиналь — эўгеасінкліналь, унутраная, найбольш рухомая частка геасінклінальных сістэм. Развіваецца на акіянічнай кары.

Эвразия — эвразія, мясцовая эрозія ў рэчышчы хутка цякучай ракі, на марскіх берагах і ў днішчах ледавікоў. Адбываецца ў выніку прыдоннага вярчэння вертыкальна падаючай вады. Пры гэтым вадаварты выпрацоўваюць у скалістым ложы і на бартах ракі ямы і паглыбленні, якія называюцца «велічэзнымі катламі».

Эврибионты — эўрыбіёнты, жывёлы, расліны, якія здольны існаваць пры значных змяненнях умоў акаляючага асяроддзя. Напрыклад, арганізмы марской літаралі пераносяць рэгулярнае асушэнне ў час адліву, летам — моцнае праграванне, зімой — ахаладжэнне.

Эвригалинные животные — **эўрыгалинныя жывёлы**, водныя жывёлы якія здольны вытрымліваць значныя ваганні салёнасці вады. Да Э. ж. належаць многія жывёлы літаралі, эстуарыяў рэк, саланаватых і салёных вадаёмаў, а таксама прахадныя рыбы. Супрацьпастаўляюцца стэнагалинным жывёлам.

Эвритермные животные — **эўрытэрмныя жывёлы**, жывёлы, якія здольны вытрымліваць значныя ваганні тэмпературы акаляючага асяроддзя. Да Э. ж. адносяцца большасць наземных жывёл ва ўмераных шыротах. Супрацьпастаўляюцца стэнатэрмным жывёлам.

Эвритопные организмы — **эўрытопныя арганізмы**, віды раслін і жывёл, якія жывуць у самых разнастайных месцах. Характарызуюцца шырокай экалагічнай валентнасцю. Арэалы іх вельмі шырокія. З жывёл да Э. а. адносяцца звычайны хаяк і звычайная палёўка, воўк, ліса і інш. Супрацьпастаўляюцца стэнатопным арганізмам.

Эврифаги — **эўрыфагі**, уседныя жывёлы, паліфагі (напрыклад, звычайны хаяк, які харчуецца пладамі, ягадамі, насеннем, зялёнымі часткамі раслін, насякомымі, дробнымі грызунамі). Супрацьпастаўляюцца стэнафагам.

Эврихорные виды — **эўрыхорныя віды**, расліны і жывёлы, якія насяляюць розныя біятопы і валодаюць высокай экалагічнай валентнасцю.

Эвстатические колебания уровня моря — **эўстатычныя ваганні ўзроўню мора**, павольныя (векавыя) змяненні ўзроўню Сусветнага акіяна і звязаных з ім мораў. Выклікаюцца змяненнем колькасці вады ў акіяне ў выніку ўтварэння або раставання ледавіковых мас, а таксама змянення аб'ёму акіянічных упадзін.

Эдафические факторы — **эдафічныя фактары**, глебавыя фактары росту і развіцця раслін. Падзяляюцца на: 1) хімічныя — рэакцыя глебы, солевы рэжым, элементарны валавы склад глебы, абменная здольнасць і склад паглынутых катыёнаў; 2) фізічныя — водны, паветраны і цеплавы рэжым, шчыльнасць і магутнасць глебы, яе механічны склад, структура, афарбоўка і інш.; 3) біялагічныя — раслінныя і жывёльныя арганізмы, якія насяляюць глебу. У залежнасці ад Э. ф. выдзяляюцца спецыфічныя экалагічныя групы раслін — кальцафіты, псамафіты, літафіты і інш.

Эдафон — **эдафон**, сукупнасць арганізмаў, што жывуць у глебе.

Эдификаторы — **эдыфікатары**, віды раслін з моцна выражанай асяроддзеўтвараючай здольнасцю. Э. вызначаюць структуру і часткова відавы склад фітацэнозу (напрыклад, дрэвы ў лясных фітацэнозах, сфагнавыя імхі ў фітацэнозах сфагнавых балот).

Земское межледниковье — **земскае міжледавікоўе**, міжледавіковая эпоха, якая падзяляе сярэднеплейстацэнавую і познеплейстацэнавую ледавіковыя эпохі ў Заходняй Еўропе. Характарызавалася больш цёплым кліматам, чым сучасны. Супастаўляецца з мікулінскім міжледавікоўем Усходне-Еўрапейскай раўніны, рысвюрмскім міжледавікоўем Альпаў і сангаманскім міжледавікоўем у Паўночнай Амерыцы.

Эйлеріанскі вецер — эйлерыянскі вецер, паскораны прамалінейны рух паветра пад дзеяннем сілы барычнага градыента і пры адсутнасці іншых сіл. Э. в. магчымы ў свабоднай атмасферы над экватарам і зблізку ад яго, дзе гарызантальная складаючая адхіляючай сілы сутачнага вярчэння Зямлі роўна нулю, а трэнне паслаблена.

Экватор — экватар, умоўная лінія на паверхні зямнога шара, якая размешчана на аднолькавай адлегласці ад геаграфічных полюсаў. Утвараецца ў выніку сячэння зямнога шара плоскасцю, якая праходзіць праз цэнтр Зямлі перпендыкулярна да восі яе вярчэння. Даўжыня Э. звыш 40 000 км, 1° па даўгаце адпавядае 111,3 км. Э. дзеліць зямны шар на Паўночнае і Паўднёвае паўшар'і; на поўнач і поўдзень ад Э адлічваюцца геаграфічныя шыроты (ад 0° да 90°).

Экваторыяльная депрессія, экваторыяльная ложбина — экватарыяльная дэпрэсія, экватарыяльная лагчына, вобласць паніжанага атмасфернага ціску, якая працягваецца ўздоўж экватара да 5—10° пн. і пд. ш. Праяўляецца на працягу ўсяго года, некалькі змяшчаецца ў Паўночнае паўшар'е з красавіка па кастрычнік і ў Паўднёвае — з кастрычніка па красавік. Над моцна нагрэтымі мацерыкамі «летняга» паўшар'я ўтвараюцца адгалінаванні ад Э. д., якія распаўсюджваюцца да больш высокіх трапічных шырот.

Экваторыяльнае тэчэнне — экватарыяльнае цячэнне, 1) тое ж, што Пасатнае тэчэнне — пасатнае цячэнне; 2) прыліўнае цячэнне, якое ўзнікае двойчы ў месяц, калі спадарожнік Зямлі — Месяц перасякае плоскасць зямнога (геаграфічнага) экватара.

Экваторыяльныя воздушныя масы, экваторыяльны воздух — экватарыяльныя паветраныя масы, экватарыяльнае паветра, паветраныя масы, якія фарміруюцца ў экватарыяльных шыротках. Адрозніваюцца высокімі тэмпературамі і вялікай вільготнасцю на працягу ўсяго года, ад трапічнага паветра аддзяляюцца трапічным атмасферным фронтам.

Экваторыяльныя леса — экватарыяльныя лясы, тып вільготнага трапічнага лесу. Характарызуецца багаццем відавoga складу (каля 50 відаў на 1 га) і ярка выражанай бесперапыннасцю развіцця на працягу года.

Экваторыяльны клімат, клімат вільготных экваторыяльных лесов — экватарыяльны клімат, клімат вільготных экватарыяльных лясоў, клімат экватарыяльных шырот, вельмі цёплы і вільготны, з панаваннем экватарыяльнага паветра, раўнамерным размеркаваннем тэмпературы і ападкаў на працягу года. Сярэднія месячныя тэмпературы ад 25 да 28 °С, гадавыя амплітуды менш сутачных, пераважаюць узходныя струмені паветра, штылі і слабыя вятры, вільготнасць высокая, воблачнасць значная, пануюць кучавыя і кучава-навальнічныя воблакі. Ападкаў не менш за 1500 мм у год, нярэдка вышэй 3000—5000 мм. Характэрны два асабліва дажджлівыя перыяды (пасля раўнадзенстваў, у перыяды зенітальнага становішча Сонца), раздзеленыя менш дажджлівымі. Э. к. уласцівы для басейнаў рэк Амазонка і Конга, узбярэжжаў Гвінейскага

заліва, паўвострава Малака, Зондскім астравам і Новай Гвінеі.

Экваторыяльны пояс — **экватарыяльны пояс**, геаграфічны пояс у экватарыяльных шыратах (прыкладна паміж $5-8^{\circ}$ пн. ш. і $4-11^{\circ}$ пд. ш.). Клімат экватарыяльны, з пастаянна высокімі тэмпературамі і багатым увільгатненнем на працягу ўсяго года. Пояс заняты прыроднай зонай вільготных экватарыяльных лясоў.

Эквіпен — **эквіпен**, дэнудацыйная паверхня, якая ўтвараецца ў выніку развіцця і наступнага зліцця караў супрацьлеглых схілаў узвышшаў.

Экзогенныя месторождзеныя, гіпергенныя месторождзеныя — **эксагенныя радовішчы, гіпергенныя радовішчы**, паклады карысных выкапняў, якія ўзніклі пад уздзеяннем экзогенных працэсаў. У марскіх і акіянічных адкладах фарміраваліся асадкавыя радовішчы вуглёў, фасфарытаў, солей, нафты і газу. На дне рэк і каля берагоў мораў і акіянаў узніклі россыпныя радовішчы золата, плаціны, алмазаў, рэдкіх металаў. У выніку выветрывання ўтвараюцца радовішчы жалеза, марганцу, баксітаў, нікелю, кааліну і іншых карысных выкапняў.

Экзосфера — **эксафера**, знешні, найбольш разрэджаны слой атмасферы ад верхняй граніцы тэрмапаўзы і вышэй. Характарызуецца пастаянствам тэмпературы з вышыняй. Многія аўтары лічаць, што верхняя граніца Э. супадае з верхняй граніцай атмасферы, іншыя верхнюю частку Э. называюць зямной каронай.

Эккер — **экер**, партатыўны геадэзічны інструмент для пабудовы на мясцовасці вуглоў, кратных 90° або 45° . У прызмавым Э. прамень, які ідзе ад прадмета, пасля праламлення і ўнутранага адбіцця, змяняе свой напрамак на 90° . На гэтай уласцівасці і заснавана прымяненне Э.

Эклиметр — **экліметр**, ручны (партатыўны) геадэзічны інструмент для вымярэння вуглоў нахілу на мясцовасці (з дакладнасцю да $0,1'$). Унутры круглай металічнай скрыначкі, змацаванай з візірнай трубкай, на восі памешчаны дыск з дзяленнямі, які пад дзеяннем злучанага з ім грузу займае пастаяннае становішча адносна лініі адвеса. Э., які мае рабочую меру для вызначэння перавышэнняў, называецца экліметрам — вышынямерам.

Эклиптика — **экліптыка**, вялікі круг нябеснай сферы, па якому адбываецца бачны гадавы рух Сонца (дакладней — яго цэнтры). Э. нахілена да нябеснага экватара пад вуглом $23^{\circ}27'$. Яе можна разглядаць як сячэнне нябеснай сферы плоскасцю арбіты Зямлі.

Экогенез — **экагенез**, развіццё адносін паміж арганізмамі і акалячым іх асяроддзем у працэсе звалюцыі. Часам Э. вызначаюць як працэс развіцця арганізмаў і суполак у выніку змянення прыроднага асяроддзя.

Эколагічная ніша — **экалагічная ніша**, месца, якое займае від ці папуляцыя ў біяэназе. Адзін і той жа від можа займаць розныя Э. н. у межах свайго арэала. Адна і тая ж самая Э. н. можа быць занята рознымі відамі ў розных мясцовасцях.

Эколагічныя кампаненты — **экалагічныя кампаненты**, матэрыяль-

на-энергетычныя складаючыя экалагічных сістэм (арганізмы, асяроддзе пражывання — глебы, вада, атмасфера або іншыя субстраты, энергія). Захаванне балансу Э. к. — неабходная ўмова працяглага існавання экасістэм, іх экалагічнай устойлівасці і экалагічнай стабільнасці.

Экологические ресурсы — экалагічныя рэсурсы, сукупнасць экалагічных (асяроддзеўтвараючых) кампанентаў тэрыторыі, якія забяспечваюць падтрыманне на ёй прыроднай раўнавагі і задавальняюць патрэбнасці грамадства ў адносінах да якасці акаляючага асяроддзя.

Экологические факторы — экалагічныя фактары, сукупнасць аб'ятычных, біятычных і антрапагенных фактараў асяроддзя, якія вызначаюць умовы існавання арганізмаў.

Экологический кризис — экалагічны крызіс, парушэнне ўзаемасувязей унутры экасістэмы або незваротныя з'явы ў біясферы, якія выкліканы антрапагеннай дзейнасцю і пагражаюць існаванню чалавека як віду. Сучасны планетарны характар уздзеяння чалавека на акаляючае асяроддзе патрабуе міжнароднага супрацоўніцтва, ажыццяўлення агульнаацэнавых і міждзяржаўных мерапрыемстваў для пераадолення небяспекі глабальнага Э. к.

Экологический мониторинг — экалагічны маніторынг, сістэма назіранняў і кантролю за змяненнямі ў складзе і функцыях экасістэм рознага рангу, за дынамікай прыродных рэсурсаў і асяроддзеўтвараючых кампанентаў. Э. м. непарыўна спалучаны з фонавым маніторынгам, які дае даныя для параўнання і ацэнкі сур'ёзнасці фіксуемых экалагічных парушэнняў, што ўзнікаюць пад уплывам гаспадарчай дзейнасці чалавека.

Экологический оптимум — экалагічны оптымум, значэнні аднаго або некалькіх экалагічных фактараў ці іх сукупнасці, якія найбольш спрыяльныя для існавання дадзенага віду або суполкі жывых арганізмаў.

Экологический подход в географии — экалагічны падыход у географіі, даследаванне геасістэм як экалагічных сістэм (экасістэм), якія складаюцца з двух падсістэм — ядра або «гаспадара» і яго акружэння, асяроддзя. У якасці ядра выступаюць асобныя віды жывых арганізмаў, папуляцыі, біяцэнозы, а таксама чалавек і супольнасць людзей.

Экологическое равновесие, природное равновесие — экалагічная раўнавага, прыродная раўнавага, адносная ўстойлівасць відавoga складу жывых арганізмаў і ўмоў прыроднага асяроддзя, якая забяспечвае працяглае існаванне дадзенай экасістэмы. Пры змяненні ўмоў прыроднага асяроддзя, у тым ліку пры забруджванні, узнікаюць парушэнні Э. р., якія прыводзяць да змянення відавoga складу экасістэмы.

Экология — экалогія, навука аб узаемаадносінах арганізмаў з навакольным асяроддзем. Падзяляецца на агульную і прыватную Э. Агульная Э. даследуе асноўныя прынцыпы арганізацыі і функцыянавання надарганізмавых сістэм; падзяляецца на Э. асобін (аўтэкалогія), папуляцый (папуляцыйная Э., або дэмэкалогія), відаў (эйдэкалогія), суполак (сінэкалогія). Прыватная Э. вывучае канкрэтныя групы арганізмаў

пэўнага таксанамічнага рангу, уключае Э. жывёл, Э. раслін, Э. грыбоў і мікраарганізмаў, Э. чалавека. Развіваюцца таксама напрамкі, звязаныя з грамадска-палітычнымі, прыродазнаўча-навуковымі, тэхнічнымі праблемамі ўзаемаадносін чалавека з навакольным асяроддзем (напрыклад, Э. сацыяльная, гістарычная, эвалюцыйная, індустрыяльная і інш.).

Экологія чалавека — **экалогія чалавека**, навуковы напрамак, які вывучае ўзаемасувязь паміж чалавекам (насельніцтвам) і акалячым асяроддзем. Аб'ект даследавання Э. ч. трактуецца дваіста: у адным выпадку Э. ч. выступае як біялагічная дысцыпліна, якая вывучае адаптацыю чалавека (папуляцыі) да пэўных прыродных умоў і яго экалагічную нішу. У другім — Э. ч. разглядаецца як сацыяльная экалогія, якая вывучае комплекс праблем, звязаных з узаемадзеяннем прыроды і грамадства ў іх адзінстве.

Экоморфа — **экоморфа**, жыццёвая форма раслін, якая вызначаецца іх адносінамі да ўмоў акаляючага асяроддзя (напрыклад, у адносінах да ўвільгатнення адрозніваюць гідрафіты, мезафіты, ксерафіты)

Эканамічная геаграфія — **эканамічная геаграфія**, галіна сацыяльна-эканамічнай геаграфіі, навука, якая вывучае тэрытарыяльныя размяшчэнне грамадскай вытворчасці, умовы і асаблівасці яе развіцця ў розных краінах і раёнах. Уваходзіць у сістэму геаграфічных навук, але займае ў ёй асаблівае месца як грамадская навука. Цесна звязана з фізічнай геаграфіяй і іншымі навукамі. У структурных адносінах падзяляецца на агульную, галіновую і рэгіянальную Э. г. Агульная ўключае палітычную геаграфію, агульныя тэарэтычныя пытанні Э. г., гісторыю Э. г., эканамічную картаграфію, геаграфію сусветнай гаспадаркі, метады даследавання Э. г. Галіновая Э. г. падзяляецца на: геаграфію насельніцтва, геаграфію прыродных рэсурсаў, геаграфію прамысловасці, геаграфію сельскай гаспадаркі, геаграфію транспарту, геаграфію знешнеэканамічных сувязей, геаграфію сферы абслугоўвання. Да рэгіянальнай — належыць Э. г. асобных краін і груп краін.

Эканамічная картаграфія — **эканамічная картаграфія**, напрамак тэматычнай картаграфіі, які звязаны са складаннем і выкарыстаннем эканамічных і сацыяльна-эканамічных карт.

Эканамічная ацэнка прыродных рэсурсаў — **эканамічная ацэнка прыродных рэсурсаў**, супастаўленне прыродных уласцівасцей рэсурсаў з патрабаваннямі гаспадарчай дзейнасці чалавека. Пры Э. а. п. р. вызначаюцца іх запасы, якасць, формы і ўмовы распаўсюджвання; прымаецца ва ўлік эканоміка-геаграфічнае становішча тэрыторыі, на якой размешчаны дадзеныя прыродныя рэсурсы, ступень яе гаспадарчай асвоенасці. Э. а. п. р. дае магчымасць вырашыць пытанне аб мэтазгоднасці гаспадарчага выкарыстання той ці іншай крыніцы прыродных рэсурсаў з улікам магчымага ўплыву на навакольнае асяроддзе. Э. г. п. р. — адна з галоўных задач геаграфіі прыродных рэсурсаў.

Экасістэма, экалагічная сістэма — **экасістэма, экалагічная сі-**

стэма, прыродны комплекс, які складаецца з сукупнасці жывых арганізмаў і навакольнага асяроддзя, цесна ўзаемазвязаных абменам рэчываў і энергіяй. Характарызуецца відавым складам, колькасцю і біямасай асобін, іх распаўсюджваннем і сезоннай дынамікай. Напрыклад, сажалка з насяляючымі яе раслінамі, рыбамі, беспазваночнымі жывёламі, мікраарганізмамі, з доннымі адкладамі, са змяненнямі тэмпературы і саставу вады, з пэўнай біялагічнай прадукцыйнасцю. Тэрмін «Э.» ужываецца і для штучных прыродных комплексаў (паркі, сельскагаспадарчыя ўгоддзі і інш.).

Экотоп — **экатоп**, месцапражыванне арганізмаў (асобін, папуляцыі), якое характарызуецца пэўным спалучэннем экалагічных фактараў.

Экоцид — **экацид**, наўмыснае разбурэнне асяроддзя пражывання арганізмаў, якое прыводзіць да біяцыду.

Экспедиционные научно-исследовательские суда — **экспедыцыйныя навукова-даследчыя судны**, судны, якія спецыяльна пабудаваны і абсталяваны для выканання навуковых даследаванняў у акіянах і морах.

Экспериментальные методы в физической географии — **эксперыментальныя метады ў фізічнай геаграфіі**, даследаванне фізіка-геаграфічных працэсаў і з'яў з дапамогай эксперыменту, якія праводзяцца ў прыродных умовах або ў лабараторыі. Асноўны прынцып Э. м. заключаецца ў назіранні змяненняў, якія адбываюцца ў прыродным аб'екце, з'яве або працэсе пад уздзеяннем якога-небудзь знешняга фактара або групы фактараў, інтэнсіўнасць або працягласць дзеяння якіх можна змяняць па жаданню эксперыментатара. Прыклады Э. м. у прыродзе — вопыты па штучнаму выкліканню атмасферных ападкаў або рассяиванню воблакаў, абстрэл лавінабеспечных участкаў у гарах для стымулявання сыходу лавін, узмацненне раставання горных ледавікоў шляхам зацямнення іх паверхні попелам або іншымі матэрыяламі. Э. м. значна пашырылі ўяўленні аб маштабах і тэрмінах наступлення многіх прыродных працэсаў і магчымых выніках іх праяўлення.

Экспозиция склонов, ориентация склонов — **экспазіцыя схілаў, арыентацыя схілаў**, размяшчэнне схілаў гор, далін і іншых дадатных і адмоўных форм рэльефу ў адносінах да старон гарызонту і яго плоскасці (напрыклад, паўночная, паўднёвая, заходняя, усходняя Э. с.). Выдзяляюць мясцовую Э. с. — кожнага элемента рэльефу, і макраэкспазіцыю — агульную арыентацыю схілу ўсяго хрыбта (макрасхілу). У многіх горных краінах экспазіцыйныя адрозненні — адна з галоўных прычын дыферэнцыяцыі кліматычных умоў, глеб, расліннасці, жывёльнага свету і ландшафтаў у цэлым.

Экстрагляциальные отложения — **экстрагляцыяльныя адклады**, сукупнасць усіх адкладаў, якія ўтварыліся ў плейстацэне ў экстрагляцыяльнай (пазаледавіковай) вобласці, гэта значыць, той часткі сушы, якая не пакрывалася мацерыковымі ледавікамі. Радзёй тэрмін ужываюць у больш вузкім сэнсе — як сінонім перыгляцыяльных адкладаў.

Экстразональная растительность — **экстразональная расліннасць**,

сукупнасць фітаэнозаў, якія адносяцца да занальнай расліннасці, аднак сустракаюцца ў нетыповых умовах па-за зонай. Напрыклад, дуброва ў зоне стэпаў, лесастэп у падзоне паўднёвай тайгі. Частка Э. р. з'яўляецца рэліктам былой занальнай расліннасці.

Экстремальныя зоны обитання человека — экстремальныя зоны жыхарства чалавека, тэрыторыі або мясцовасці, якія характарызуюцца вельмі неспрыяльным уплывам акаляючага асяроддзя на арганізм чалавека (напрыклад, раёны Крайняй Поўначы, высакагорныя вобласці, пустыні, Антарктыда і інш.)

Экструзія — экструзія, вывяржэнне вулкана, пры якім адбываецца выцсканне вязкай (часта ўжо паўцвёрдай) лавы з утварэннем над жаралом вулканічнага купала. Часам суправаджаецца моцнымі выбухамі газаў, якія ўтвараюць распаленыя хмары (напрыклад, вулканы Шывелуч і Карымская Сопка на паўвостраве Камчатка)

Элементарны паводок — элементарная паводка, паводка, якая ўзнікае пры выпаданні ападкаў раўнамерна па ўсяму вадазбору ў выглядзе аднаго ізаляванага дажджу на працягу адзінкі часу (гадзіны, сутак) Паводкі ў рэдкіх выпадках адносяцца да Э. п. Звычайна яны бываюць складанымі і ўтвараюцца шляхам накладання ў пэўнай паслядоўнасці некалькіх Э. п.

Элементарны почвенный ареал — элементарны глебавы арэал, аднародны ўчастак глебавага покрыва, які ўтвораны блізкімі па складу глебамі. Адносіцца да найбольш нізкай адзінкі глебавай класіфікацыі. Э. г. а. утварае розныя формы структур глебавага покрыва

Элементы ландшафта — элементы ландшафту, прасцейшыя састаўныя часткі геаграфічнага ландшафту У якасці Э. л. могуць разглядацца і састаўныя часткі іх кампанентаў і комплексы больш нізкіх рангаў Выдзяляюць: рэліктавыя Э. л. (элементы старажытных ландшафтаў — трогі, старыкі, «барановыя лбы»), кансерватыўныя (вызначаюць сучасную структуру) і прагрэсіўныя (характарызуюць напрамак далейшага развіцця ландшафтаў).

Элементы рельефа — элементы рельефу, 1) асобныя паверхні, лініі і пункты, якія абмяжоўваюць формы рэльефу любога паходжання. Яны ствараюць каркас рэльефу; 2) формы паверхні літасферы розных памераў і паходжання, як адзінкавыя (астанцы, карставыя варонкі і інш.), так і іх спалучэнні (зандравыя палі, масівы ўзгорыстых пяскоў), якія складаюць рэльеф той або іншай тэрыторыі.

Эльстерская ледниковая эпоха (ледниковье) — эльстэрская ледавіковая эпоха (ледавікоўе), раннеплейстацэнавая ледавіковая эпоха, якая выдзяляецца ў раўніннай вобласці Сярэдняй Еўропы. Адпавядае міндэлю альпійскай стратыграфічнай схемы.

Элювіальный горизонт, горизонт вымывання — элювіяльны гарызонт, гарызонт вымывання, глебавы гарызонт у верхняй частцы глеб, з якога вынесены ў больш глыбокія гарызонты і за межы глебы лёгкарастваральныя солі, ілістыя часцінкі, вокіслы жалеза, марганцу,

алюмінію і іншыя рэчывы. Узбагачаны кварцам і крэменязёмам; пылаваты і бясструктурны, афарбоўка звычайна светла-шэрая або белаватая. Прыкладам Э. г. служыць падзолісты гарызонт у падзолістых, дзярнова-падзолістых і іншых ападзоленых глебах.

Элювий, элювиальные отложения — элювій, элювіяльныя адклады, прадукты выветрывання горных парод, якія застаюцца на месцы свайго ўтварэння. Фарміруюцца на гарызантальных паверхнях або пакатых схілах, дзе слаба праяўляюцца працэсы зносу. Э. складае кару выветрывання.

Эмиграция — эміграцыя, перасяленне жывых арганізмаў са звычайных у новыя для іх месцы. Прычынай Э. могуць быць рэзкія змены асяроддзя пражывання пад уздзеяннем стыхійных або антрапагенных сіл.

Эндемизм — эндэмізм, прыстасаванасць асобных відаў раслін і жывёл да пэўных, абмежаваных раёнаў зямной паверхні. Найбольш ярка праяўляецца на астравах, у горных краінах, у астаткавых (рэліктавых) азёрах.

Эндемики, эндемы — эндэмікі, эндэмы, расліны ці жывёлы, якія сустракаюцца толькі ў дадзеным раёне (напрыклад, крымскі бук расце толькі ў Крыме, птушка ківі водзіцца толькі ў Новай Зеланды).

Эндемия — эндэмія, пастаянная наяўнасць у дадзенай мясцовасці пэўных захворванняў, звязаных з прыроднымі фактарамі і асаблівасцямі ўмоў жыцця насельніцтва. Так, асаблівасці хімічнага складу глеб, вады, паветра вызначаюць залішняе або недастатковае паступленне асобных рэчываў у арганізм, што можа прывесці да эндэмічных захворванняў.

Эндогенные месторождения, гипогенные месторождения — эндагенныя радовішчы, гіпагенныя радовішчы, паклады карысных выкапняў, якія ўзніклі ў глыбінных частках Зямлі з магматычных расплаваў або гарачых водных раствораў пры высокім ціску і тэмпературы. З магматычных расплаваў утварыліся радовішчы жалеза, тытану, ванадыю, медзі, нікелю, апатытаў, з раствораў — поліметалічныя, у тым ліку гідратэрмальныя радовішчы руднай і няруднай мінеральнай сыравіны.

Эндогенные процессы — эндагенныя працэсы, геалагічныя працэсы, якія адбываюцца ў нетрах Зямлі і абумоўлены яе ўнутранай энергіяй, сілай цяжару і сіламі, што ўзнікаюць пры вярчэнні Зямлі. Праяўляюцца ў выглядзе тэктанічных рухаў (павольных падняццяў і апусканняў зямной кары, складкаватасці, утварэнні буйных элементаў рэльефу, землетрасеннях), працэсаў вулканізму, метамарфізму горных парод і фарміравання радовішчаў карысных выкапняў. Э. п. абумоўліваюць морфаструктуру зямной паверхні і ў спалучэнні з экзогеннымі працэсамі ствараюць рэльеф Зямлі.

Энергетические ресурсы — энергетычныя рэсурсы, прыродныя багаці, якія выкарыстоўваюцца для атрымання энергіі. Э. р. падзяляюцца на паліўныя, гідраэнергетычныя, атамныя. Важнымі крыніцамі атрымання энергіі могуць быць таксама энергія Сонца, ветру, марскіх прыліваў.

Энергия рельефа, размах рельефа — энергия рельефу, размах рельефу, ступень расчленёнасці рэльефу; марфалагічны паказчык патэнцыяльнай інтэнсіўнасці або магчымага праяўлення тых або іншых рэльефаўтвараючых працэсаў, які ўлічвае адлегласці па вертыкалі паміж вышэйшымі і ніжэйшымі пунктамі дадзенага рэгіёна і яго гарызантальную расчленёнасць.

Эоловые города, каменные города — эолавыя гарады, каменныя гарады, участкі пустынь, дзе дзякуючы фізічнаму выветрыванню і механічнаму ўздзеянню мас пяску, якія пераносяцца ветрам, аголеныя карэнныя пароды набываюць мудрагелістыя (вычварныя) формы, якія напамінаюць руіны гарадоў. Найбольш часта сустракаюцца ў пустынях Цэнтральнай Азіі.

Эоловые отложения — эолавыя адклады, назапашванні тонкага рыхлага матэрыялу, прынесенага ветрам (некаторыя лёсы, пяскі). Утвараюць розныя формы эолавага рэльефу. Фарміруюцца звычайна за лік пясчаных адкладаў марскога, дэльтавага, алювіяльнага, пралювіяльнага, азёрнага і водналедавіковага паходжання. Распаўсюджаны галоўным чынам у сухіх абласцях, аднак сустракаюцца і ў іншых прыродных раёнах (на ўзбярэжжах мораў і азёр, тэрасах рэк).

Эоловые процессы — эолавыя працэсы, рэльефаўтвараючыя працэсы, якія абумоўлены дзейнасцю ветру: развяванне (дэфляцыя), перавяванне, выдзіманне дробназярністых фракцый і навяванне (аккумуляцыя) эолавага матэрыялу (галоўным чынам пяскоў) за лік яго перамяшчэння на некаторую адлегласць ад сыходнага залягання. Э. п. працякаюць галоўным чынам у пустынях, аднак назіраюцца таксама ў сухіх і ўмерана вільготных абласцях і ў іншых геаграфічных раёнах (на ўзбярэжжах мораў і азёр, тэрасах рэк і інш.).

Эоловые формы рельефа — эолавыя формы рэльефу, формы рэльефу, якія ўзнікаюць пад дзеяннем ветру, пераважна ў раёнах з сухім кліматам, а таксама на берагах мораў, азёр і рэк. Найбольш распаўсюджаныя акумуляцыйныя і акумуляцыйна-дэфляцыйныя формы рэльефу (пясчаныя грады, узгорыстыя пяскі, ячэйстыя пяскі, барханы, дзюны і інш.).

Эоляция — эаляцыя, ветравая эрозія сушы часцінкамі пылу, пяску і снегу, якія пераносяцца ветрам.

Эон — эон, падраздзяленне геахраналагічнай шкалы, якое аб'ядноўвае некалькі геалагічных эпох (напрыклад, фанеразойскі Э.). Стратыграфічны эквівалент Э. — занатэма.

Эонотема — занатэма, найбольш буйное падраздзяленне агульнай стратыграфічнай шкалы, якое аб'ядноўвае некалькі эратэм. Навейшая (фанеразойская) Э. уключае палеазойскую, мезазойскую і кайназойскую эратэмы. Геахраналагічны эквівалент Э. — эон.

Эоценовая эпоха, эоцен — эацэнавая эпоха, эацэн, сярэдняя эпоха палеагенавага перыяду.

Эпейрогенічныя рухі, эпейрогенез — эпейрагенічныя рухі,

эпейрагенез, павольныя, працяглыя рухі зямной кары, як узыходныя, так і сыходныя. Ахопліваюць вялікія вобласці без змянення тэктанічнай структуры асновы.

Эпігенез — **эпігенез**, другасныя змяненні горных парод, якія прыводзяць да змяненняў і новаўтварэнняў у іх мінералаў, у тым ліку эпігенетычных радовішчаў карысных выкапняў (напрыклад, руд радыеактыўных элементаў, каляровых і рэдкіх металаў).

Эпігенетыцкія долины, наложенныя долины — **эпігенетычныя даліны, накладзеныя даліны**, скразныя даліны рэк, якія як бы накладзены зверху на сучасную зямную паверхню без сувязі з геалагічнай структурай і складам горных парод. Для ўтварэння Э. д. спрыяльныя ўчасткі платформы з тонкім чахлою асадкавых парод, якія зведваюць павольнае, але ўстойлівае тэктанічнае падняцце. Э. д. характэрны, у прыватнасці, для многіх рэк Гвіянскага пласкагор'я ў Паўднёвай Амерыцы.

Эпіконтинентальное море, надматериковое море — **эпіконтинентальнае мора, надмацерыковае мора**, мора, якое ўтвараецца пры трансгрэсіі Сусветнага акіяна ў выніку апускання ўскраіннай часткі мацерыка або пры павышэнні ўзроўню акіяна (напрыклад, Ахоцкае мора)

Эпилимнион — **эпілімніён**, верхні слой вады ў вадаёме. У глыбокіх вадаёмах Э. называецца водная тоўшча, якая размяшчаецца вышэй слоя тэмпературнага скачка — металімніёну, у мелкіх — Э. можа займаць усю тоўшчу вады.

Эпіплатформенны орогенез — **эпіплатформавы арагенез**, гораўтваральныя тэктанічныя рухі на ўчастках зямной кары, якія раней развіваліся працяглы час ва ўмовах платформавага рэжыму. На навішым этапе геалагічнай гісторыі Зямлі Э. а. праяўляўся з канца эацэн — алігацэну або пазней як крайняя форма тэктанічнай актывізацыі. У выніку яе раней выраўнаваныя ўчасткі зямной паверхні зноў набылі характар горнай краіны (напрыклад, асобныя ўчасткі Цянь-Шаня, Паўднёвай Сібіры).

Эпифиты — **эпіфіты**, расліны, якія жывуць на іншых раслінах, але не жывяцца імі (водарасці, грыбы, лішайнікі, імхі, у вільготных трапічных і субтрапічных лясах таксама папаратнікападобныя і кветкавыя расліны). Харчовыя рэчывы атрымліваюць з навакольнага асяроддзя.

Эпіцэнтр землетрасення — **эпіцэнтр землетрасення**, участак зямной паверхні, размешчаны над ачагом землетрасення. Штуршкі ад ачага землетрасення як прамяні разыходзяцца ва ўсе бакі і дасягаюць перш за ўсё Э. з., таму ў Э. з. землетрасенне дасягае найбольшай сілы. Пры ўдаленні ад Э. з. сіла землетрасенняў слабее.

Эра — **эра**, буйныя адрэзкі часу ў геалагічнай гісторыі Зямлі, якія адпавядаюць вялікім прыродным этапам развіцця планеты і яе арганічнага свету. Э. наступныя: архей (працягласць 1000 млн гадоў), пратэразой (2000 млн гадоў), палеазой (330 млн гадоў), мезазой

(173 млн гадоў), кайназой (67 млн гадоў); архей і пратэразой часта аб'ядноўваюць разам над назвай „дакембрый”.

Эратема — **эратэма**, падраздзяленне агульнай стратыграфічнай шкалы, падпарадкаванае занатэме. Падраздзяляецца на геалагічныя сістэмы. Аб'ядноўвае горныя пароды, што ўтварыліся на працягу адной геалагічнай эры. У рускай геалагічнай літаратуры Э. раней называлася групай. Геахраналагічны эквівалент Э. — геалагічная эра.

Эрг — **эрг**, назва пясчаных пустынь Сахары. Размяшчаюцца звычайна ў паніжэннях рэльефу. Пяскі маюць пераважна алювіяльныя паходжанне. Характэрны высокія (да 200—300 м) грады маларухомых пяскоў, якія выцягнуты пераважна ў напрамку пануючых пасатных вятроў. У параўнанні з камяністымі і гліністымі пустынямі Э. больш увільготнены, сустракаюцца крыніцы і калодзежы, зблізку якіх сканцэнтраваны аазісы. Падобныя пустыні на Аравійскім паўвостраве называюцца нефуд, у Сярэдняй Азіі — кум, у Кітаі — шамо.

Эродированные почвы — **эрадзіраваныя глебы**, глебы, верхнія слаі якіх разбураны або вынесены пад уздзеяннем натуральных або антрапагенных фактараў.

Эрозионные формы рельефа — **эразійныя формы рэльефу**, скупнасць форм рэльефу, якія створаны разбуральнай (эразійнай) дзейнасцю пастаянных і часовых вадацёкаў. Уключаюць эразійныя горы, рачныя даліны і тэрасы, цясніны, яры, калдобіны і іншыя, як буйныя, так і дробныя формы.

Эрозия — **эрозія**, размыў і змыў горных парод і глеб цякучымі водамі. Залежыць ад рэльефу, характару горных парод, расліннасці. Вызначаецца скорасцю і масай вады ў водным патоку — чым большыя скорасць цячэння і маса вады, тым большую разбуральную работу выконваюць цякучыя воды, і наадварот. Служыць адным з галоўных фактараў фарміравання рэльефу зямной паверхні. Э. бывае плоскаснай і лінейнай, або рэчышчавай; пры лінейнай Э. водны паток паглыбляе свае рэчышчы (глыбінная эрозія) і пашырае яго (бакавая эрозія).

Эрозия почвы — **эрозія глебы**, разбурэнне глебы цякучымі водамі і ветрам. Уласціва пераважна стэпавым і лесастэпавым раёнам з няўстойлівым або недастатковым увільгатненнем. Прыносіць вялікую шкоду сельскай гаспадарцы. Барацьба вядзецца шляхам правільнай апрацоўкі глебы, севазваротаў, поляхоўных лясных палос і іншымі метадамі. На Беларусі агульная плошча эрадзіраваных і эразійных глеб каля 2,1 млн га.

Эрратические валуны — **эратычныя валуны**, валуны якой-небудзь характэрнай горнай пароды, якія перанесены старажытным ледавіком на значную адлегласць (напрыклад, у Еўропе — са Скандынавіі) і складаюцца з парод, якія адсутнічаюць у месцах іх сучаснага знаходжання. Распаўсюджанне Э. в. дазваляе прасачыць шляхі іх руху ад месцаў карэннага залягання, якія адпавядаюць напрамку перамяшчэння старажытных ледавікоў.

Залягаюць у выглядзе вялікіх патокаў розных памераў і форм даўжынёй да некалькіх дзесяткаў км або покрываў плошчаю да некалькіх сотняў км², складаюць вулканічныя конусы, купалы, шчыты і інш. Характэрна наяўнасць у пародзе вулканічнага шкла, парфіравых умацаванняў і дробназярністай асноўнай масы. Тэкстура порыстая, пузырыстая. Да Э. г. п. належаць базальты, рыаліты, андэзіты і інш. На Беларусі найбольш пашыраны на паўднёвым захадзе і на крайнім паўднёвым усходзе.

Эффузія — эфузія, працэс вылівання лавы па трубкападобных каналах і трэшчынах на паверхню Зямлі.

Эхолот, звуковай лот — рэхалот, гукавы лот, прылада для вымярэння глыбінь. Р. пасылае гукавыя сігналы, якія дасягаюць дна і ўлоўлівае адбіты гук (рэха). Па часу праходжання гука да дна і назад і яго скорасці (1500 м/с) вызначаецца глыбіня. Прыбор можа аўтаматычна запісваць глыбіні пры руху карабля на спецыяльнай стужцы, прычым вымярэнні праводзяцца з вялікай хуткасцю (ад 5 да 500 раз у мінуту).

Ю

Ювенильные воды — ювенільныя воды, падземныя воды, якія ўпершыню паступаюць з глыбінь Зямлі ў падземную гідрасферу. Утвараюцца ў выніку дэгазацыі рэчыва мантыі Зямлі пры развіцці працэсаў метамарфізму і магматызму. Пры паступленні ў зямную кару Ю. в. змешваюцца з падземнымі водамі іншага паходжання.

Юго-восточный пассат — паўднёва-ўсходні пасат, пасат Паўднёвага паўшар'я. Асноўны напрамак руху паветра каля зямной паверхні — з паўднёвага ўсходу на паўночны захад.

Южно-Американская депрессія — Паўднёва-Амерыканская дэпрэсія, вобласць паніжанага атмасфернага ціску над Паўднёвай Амерыкай у субтрапічных і трапічных шыратах. Праяўляецца ў летнія месяцы Паўднёвага паўшар'я. Існаванне П.-А. д. звязана з умацаваннем цыкланічнай дзейнасці над мацерыком у параўнанні з прылягаючымі часткамі Ціхага і Атлантычнага акіянаў.

Южно-Атлантический антициклон, антициклон острова Святой Елены — Паўднёва-Атлантычны антыцыклон, антыцыклон вострава Святой Алены, вобласць павышанага атмасфернага ціску над паўднёвай часткай Атлантычнага акіяна ў субтрапічных і часткова трапічных шыратах. Цэнтр — зблізку вострава Святой Алены. Праяўляецца на працягу ўсяго года, аднак асабліва зімой Паўднёвага паўшар'я.

Южно-Атлантическое течение — Паўднёва-Атлантычнае цячэнне, частка акіянічнага цячэння Заходніх Вятроў, якая праходзіць у паўднёвай частцы Атлантычнага акіяна.

Южно-Африканская депрессія — Паўднёва-Афрыканская дэпрэсія, вобласць паніжанага атмасфернага ціску над Паўднёвай Афрыкай у

трапічных і субтрапічных шыратах. Праяўляецца ў летнія месяцы Паўднёвага паўшар'я. Утварэнне П.-А. д. звязана з моцным награваннем сушы ў нізкіх шыратах.

Южное океаническое кольцо — Паўднёвае акіянічнае кольца, воды Сусветнага акіяна, якія апаясваюць Паўднёвае паўшар'е Зямлі паміж Антарктыдай і паўднёвымі канцавымі часткамі Паўднёвай Амерыкі, Афрыкі і Аўстраліі. Асноўны перанос вод накіраваны на ўсход (Антарктычнае цыркумпалярнае цячэнне, або цячэнне Заходніх Вятроў)

Южно-Индийский антициклон, антициклон острова Маврыкій — Паўднёва-Індыйскі антыцыклон, антыцыклон вострава Маўрыкій, вобласць павышанага атмасфернага ціску над заходняй часткай Індыйскага акіяна ў субтрапічных і часткова трапічных шыратах з цэнтрам ля вострава Маўрыкій. Праяўляецца на працягу ўсяго года, аднак асабліва зімой Паўднёвага паўшар'я.

Южно-Тихоокеанский антициклон, антициклон острова Пасхі — Паўднёва-Ціхаакіяніскі антыцыклон, антыцыклон вострава Пасхі, вобласць павышанага атмасфернага ціску над паўднёвай часткай Ціхага акіяна ў субтрапічных і часткова трапічных шыратах, з цэнтрам зблізку вострава Пасхі. Праяўляецца на працягу ўсяго года, аднак асабліва зімой Паўднёвага паўшар'я.

Южные и юго-западные циклоны — паўднёвыя і паўднёва-заходнія цыклоны, цыклоны, якія перамяшчаюцца з паўднёвага захаду на тэрыторыю Усходняй Еўропы, у Сярэднюю Азію, а таксама на ўзбярэжжа Далёкага Усходу Суправаджаюцца моцнымі вятрамі, зімой — снегападамі і мяцеліцамі, летам — багатымі ліўнямі і навальніцамі.

Южные пассатные течения — Паўднёвыя пасатныя цячэнні, паверхневыя, накіраваныя на захад цячэнні Сусветнага акіяна. Выклікаюцца дзеяннем устойлівых паўднёва-ўсходніх пасатных вятроў. У Атлантычным і Ціхім акіянах размешчаны паміж 25° пд. ш. і 5° пн. ш., у Індыйскім — паміж 25° і 5° пд. ш. Шырыня да 2500 км, скорасць 10—50 см/с, расход 50—100 млн $\text{м}^3/\text{с}$, тэмпература вады 22—28° С. П. п. ц. складаюць паўночны сектар субтрапічных кругаваротаў Паўднёвага паўшар'я і з'яўляюцца працягам: у Атлантычным акіяне — Бенгельскага, у Ціхім — Перуанскага, у Індыйскім — Заходне-Аўстралійскага цячэнняў.

Юрский период, юра — юрскі перыяд, юра, другі перыяд мезазойскай эры. Пачаўся 195 млн гадоў таму і працягваўся 58 млн гадоў. Для Ю. п. характэрны: магутная складкаватасць, разломы мацерыкоў, інтэнсіўны вулканізм, утварэнне сучасных акіянаў, гарачы, вільготны клімат, росквіт голанасенных раслін і паўзуноў, з'яўленне першых птушак, утварэнне каменных вуглёў, нафты, гаручых сланцаў, фасфатыў.

Я

Ядро Земли — ядро Зямлі, цэнтральная частка Зямлі, размешчаная ніжэй мантыі. Радыус Я. З. 3450 км, шчыльнасць рэчыва больш за 10 г/см^3 , ціск — 3,5 млн атмасфер, тэмпература 4000—5000 °С; мяркуюць, што складаецца з жалеза з дамешкамі крэмнію. Вонкавая частка Я. З. знаходзіцца ў расплаўленым стане, унутраная — у цвёрдым. Рэчыва металізаванае, што выклікана частковым разбурэннем электронных абалонак атамаў пад уплывам вялікіх ціску і тэмпературы.

Ядро торнада, ядро смерча — ядро тарнада, ядро смерчу, бязвоблачная прастора, якая акружана віхам. У цэнтры яе атмасферны ціск намога ніжэйшы, чым звонку.

Яйла — яйла, плоскае бязлеснае вяршыннае плато Галоўнай (Паўднёвай) грады Крымскіх гор. Складаецца вапнякамі, у якіх развіты карставыя працэсы і формы рэльефу. Клімат вільготны, з халаднаватым летам і адносна цёплай, са снегавым покрывам зімой. Расліннасць — лугавая і лугава-стэпавая на горна-лугавых чарназёмнападобных глебах. Я. з даўніх часоў выкарыстоўваецца як летнія пашы. Часам Я. называюць усю паўднёвую граду Крымскіх гор.

Янтарь — бурштын, янтар, мінерал з класа арганічных утварэнняў, застылая смала хвойных дрэў, што здабываецца ў якасці карыснага выкапня. Сустрэкаецца ў прыбярэжных пясках і глінах. Колер ад светлага да жоўта-бурага. Выкарыстоўваецца для вырабу ўпрыгожанняў, лакаў. Здабываецца, напрыклад, на ўзбярэжжы Балтыйскага мора ў Калінінградскай вобласці Расіі і Літве. На Беларусі найбольш перспектыўны на выяўленне Б. раён Палесся.

Яр, крутояр — круча, абрыў, абрыў, круты бераг ракі, возера або круты схіл глыбокага яра. У Паўночным паўшар'і назіраецца часцей за ўсё каля правых берагоў рэк.

Ярдангі, ярангі — ярдангі, ярангі, формы рэльефу сухіх гліністых пустынь. Прадстаўляюць сабой падоўжныя вузкія грады з вострымі грабянямі і крутымі асіметрычнымі схіламі; грады выцягнуты паралельна адна да другой у напрамку пануючых вятроў і падзелены нешырокімі лагчынамі і жалабамі. Даўжыня ад некалькіх дзесяткаў м да некалькіх км, шырыня некалькі м, вышыня да 5 м. Складзены пераважна дробнаабломкавымі азёрнымі і алювіяльнымі адкладамі, у асноўным эолавага паходжання. Ствараюцца ў выніку каразійнага ўздзеяння пяску, які пераносіцца ветрам, на гліністую паверхню; некаторую ролю ў іх утварэнні мае таксама размываючая дзейнасць часовых вадацёкаў. Спалучэнне град і лагчын складае ярдангавы тып рэльефу. Я. уласцівы галоўным чынам для пустынь Цэнтральнай Азіі.

Ярмутское межледниковье — ярмуцкае міжледавікоўе, міжледавіковая эпоха, якая выдзяляецца ў Паўночнай Амерыцы. Падзяляе канзаскую і ілінойскую ледавіковыя эпохі. Супастаўляецца з міндэль-рыскім міжледавікоўем альпійскай стратыграфічнай схемы.

Ярусность в биогеографии — яруснасць у біягеаграфіі, размяшчэнне органаў раслін на розных вышынях над паверхняй глебы (наземная яруснасць) і на розных глыбінях у глебе (падземная яруснасць). Я. забяспечвае сумесны рост і развіццё відаў з рознай экалагічнай валентнасцю. У адным ярусе растуць расліны са сходнымі патрабаваннямі да асяроддзя. Я. асабліва яркая выражана ў лясах умеранага пояса. Для дрэвавых, хмызняковых, мохавых і лішайнікавых ярусаў характэрна пастаянства вышыні на працягу вегетацыйнага перыяду; для яруса з удзелам травяністых раслін — бесперапыннае змяненне складу і вышыні. Да пазаярусных раслін адносяцца эпифіты і ліяны.

Ярусность ландшафтов — яруснасць ландшафтаў, заканамернасць ландшафтнай дыферэнцыяцыі гор. Выражаецца ў паслядоўным змяненні гіпсаметрычнага становішча, працэсаў кліматаўтварэння, экзагеннага расчленення паверхні, складу вышынных паясоў. Змяненні адбываюцца знізу ўверх і ад перыферыі да цэнтра горнага падняцця. Адрозніваюць тры ярусы: нізка-, сярэдне- і высакагорны.

Ярусность рельефа — яруснасць рэльефу, паслядоўная змена тыпаў рэльефу ў гарах па меры ўзрастання іх вышыні. Выклікаецца ў асноўным змяненнем кліматычных умоў. Так, нівальны пояс характарызуецца шырокім развіццём ледавіковых форм рэльефу і працэсаў нівацыі; ніжэй размешчаныя альпійскі, субальпійскі і горна-лясны паясы — распаўсюджаннем (сумесна з іншымі) эразійных форм рэльефу і рачной эрозіі; у ніжніх частках схілаў і ля іх падножжа фарміруецца эразійна-аккумуляцыйны рэльеф. Я. р. цесна звязаны з гісторыяй фарміравання гор.

Ячеистые пески — ячэйстыя пяскі, нерухомыя масівы пяскоў з паверхняй у выглядзе ячэек круглявай або авальнай формы. Глыбіня ячэек адносна іх перамычак дасягае 15 м. Я. п., напрыклад, распаўсюджаны ў пустынях Сярэдняй Азіі.

Яшма — яшма, шчыльная тонказярністая крамяністая горная парода. Складзена ў асноўным кварцам, халцэдонам; пігментавана дамешкамі іншых мінералаў (гематытам, гётытам, хларытам і інш.); цвёрдая, непразрыстая, матавая з ракавістым зломам. Афарбоўка стракатая, часта паласатая або плямістая. Па паходжанню асадкавая, слаба метамарфізаваная. Дэкаратыўны і вырабны камень.

Даведачнае выданне

Андрыеўская Зінаіда Якаўлеўна
Галай Іван Пятровіч

РУСКА-БЕЛАРУСКІ
ФІЗІКА-ГЕАГРАФІЧНЫ СЛОЎНІК

Рэдактар *Я. С. Гучок*

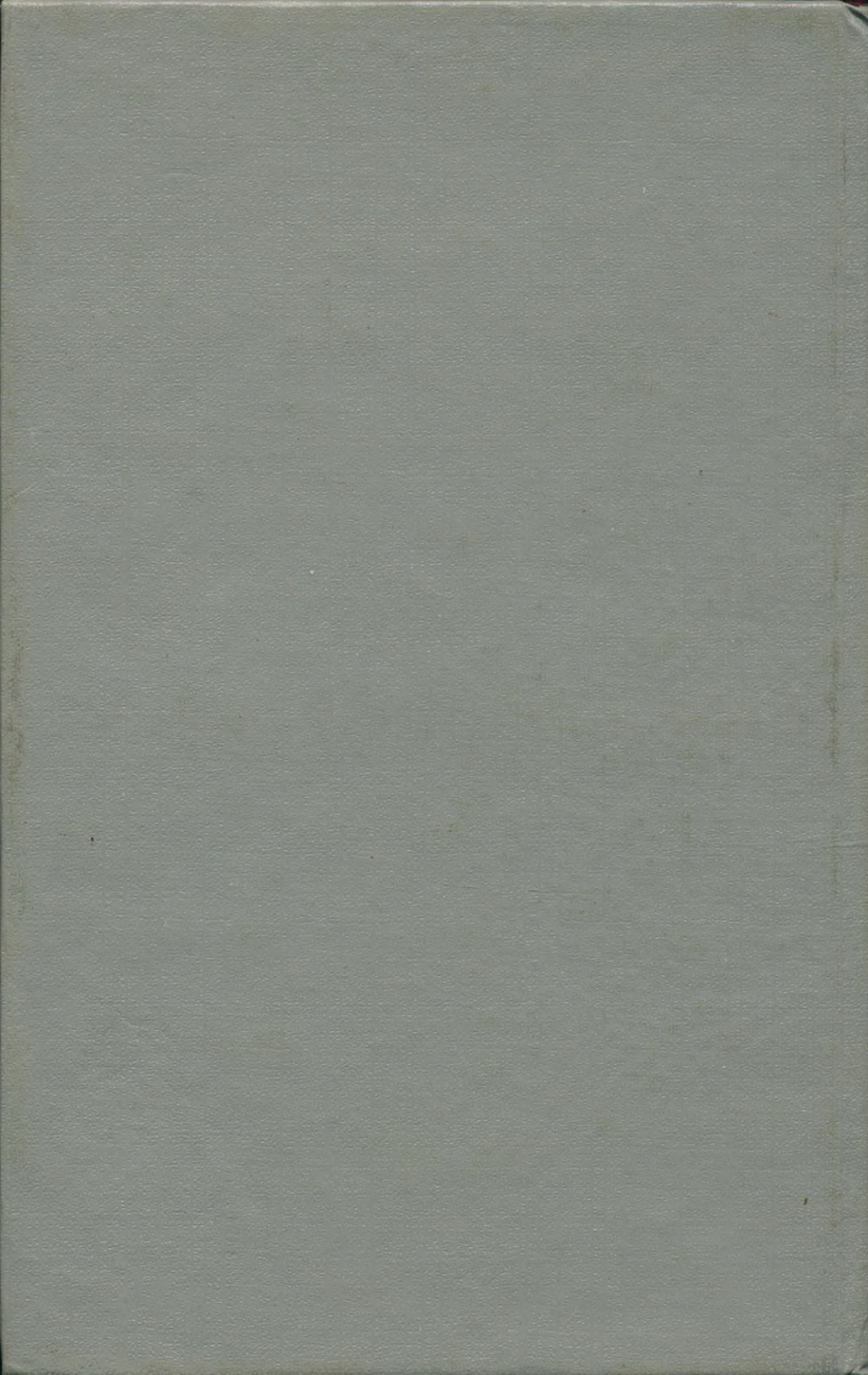
Мастацкі рэдактар *А. І. Раманцоў*

Тэхнічныя рэдактары *Г. У. Івашка, М. І. Чаплавоцкая*
Карэктары *Р. С. Ахрэмчык, В. С. Бабеня, Т. М. Вядзернікава,*
З. М. Грышэлі

Здадзена ў набор 27.12.93. Падпісана ў друк 24.05.94. Формат 84×108¹/₃₂. Папера друк № 1 Гарнітура літаратурная. Высокі друк з' ФПФ. Умоўн. друк. арк. 19,32 Умоўн. фарба-адбіт 19,32. Ул.-выд. арк. 26,63 Тыраж 24 500 экз. Заказ 679.

Выдавецтва «Народная асвета» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 4. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкампінат МВПА імя Я. Коласа 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

ДЮЦКА - БИВАЮЦКИ ДОБИКИ - БИВАЮЦКИ ДОБИКИ - БИВАЮЦКИ ДОБИКИ